

www.kazanutlary.ru

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЬРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӨ ӘСӘРЛӘР

Нәжибә САФИНА. Мин тарихка мәңгелектән килгән... <i>Шигырьләр.</i>	3
Рафис КОРБАН. Ватан. <i>Роман.</i>	8
Рәниф ШӘРИПОВ. Вафирә. <i>Поэма.</i>	53
Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА. Шундый инде без... <i>Повесть.</i>	57
Илдус ДИНДАРОВ. Каршылыклар кыры. <i>Повесть.</i>	122
Рәмзия ГАБДЕЛХАКОВА. Кышлары салкын булса да... <i>Хикәя.</i>	149

ДРАМА ӘСӘРЛӘРЕ

Зөлфәт ХӘКИМ. Хәтер хөкеме. <i>Драма.</i>	93
---	----

КАРДӘШ ХАЛЫКЛАР ӘДӘБИЯТЫ

Сона ВӘЛИЕВА. Бар минем бер хатым... <i>Шигырьләр. (Азәрбайҗан теленнән Рифат СӘЛАХ тәрҗемәсе).</i>	145
---	-----

ЯҢА ИСЕМНӘР

Ләйлә ХӘБИБУЛЛИНА. Мин ирек ягына юл алам... <i>Шигырьләр.</i>	154
<i>Жәһәт тәнкыйть:</i> сәхифәне Дания ЗАҺИДУЛЛИНА алып бара.	157

«ШИФАЛЫ КУЛЛАР» ӘДӘБИ КОНКУРСЫ

Ильяс БАҺАУОВ. Табылдык. <i>Хикәя.</i>	159
--	-----

«ТАТАРСТАН. ТАРИХ. ШӘХЕСЛӘР» ӘДӘБИ ОЧЕРКЛАР КОНКУРСЫ

Лилия ФӨТТАХОВА. Кайтаваз булып кайту. <i>Очерк.</i>	163
--	-----

ГАБДРАХМАН СӘГЪДИНЕҢ ТУУЫНА 130 ЕЛ

Лирон ХӘМИДУЛЛИН. Татар, үзбәк әдәбиятлары тарихын барлаучы галим.	172
--	-----

ӘМИРХАН ЕНИКИНЕҢ ТУУЫНА 110 ЕЛ

<i>Фотоархив:</i> Әмирхан Еники тормышыннан мизгелләр.	170
Әлфия МОТЫЙГУЛЛИНА. Әдип ижатында милли идеянең бирелеше.	176

ХӘТЕР

Фирдәвес ХӘЙРУЛЛИНА. Илаһи сагыш.	182
-----------------------------------	-----

ФӘН

Дания ЗАҺИДУЛЛИНА. Китаби (кулъязма) дастаннар.	185
<i>Музейларыбыз:</i> Ләбиб ЛЕРОН. Дәүләкәндә Әмирхан Еники музейе кирәк!	186
<i>Шаян сәхифә:</i> Уены-чыны бергә. <i>Сәхифәне Марсель ГАЛИЕВ әзерләде.</i>	187
<i>«Ялкын» журналына 95 ел.</i> Редакция тормышыннан фотомизгелләр.	171
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан.	190

**БАШ МӨХӘРРИР –
Рөстәм Госман улы
ГАЛИУЛЛИН**

ИДАРӘ:

**Ирада Әюпова
Рабит Батулла
Мөдәррис Вәлиев
Разил Вәлиев
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжев
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Ким Миңнуллин
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Данил Салихов
Равил Фәйзуллин
Илсур Һадиуллин
Ленар Шәех**

Баш мөхәррир урынбасары: Рамил Ханнанов.

Жаваплы сәркатип: Вакыйф Нуриев.

**Бүлек мөхәррирләре: Айгөл Әхмәтҗалиева, Фәнил Гыйләжев,
Фирузә Җамалетдинова, Айсылу Имамиева, Камил Кәримов.**

Мөхәррирләр: Лилия Вагыйзова, Лилия Гатаулина, Элеонора Җамалиева.

Сайт мөхәррире: Рәзилә Хәйретдинова.

Исәп-хисап бүлеге: Люция Сөләйманова (баш бухгалтер).

Машина йөртүче: Наил Кадыров.

✉: Редакция һәм нәшер адресы: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир – 222-05-50 (өст. 1618).

Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст. 1617).

Баш мөхәррир урынбасары – 222-09-83 (өст. 1612).

Жаваплы сәркатип һәм проза бүлеге – 222-09-83 (өст. 1613)

Шигърият, сәнгать һәм хатлар бүлеге – 222-09-83 (өст. 1616).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст. 1266), касса – 222-09-84 (өст. 1874).

✉: **E-mail:** kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнми һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 27.02.2019, график буенча 27.02.2019.

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70X108^{1/16}.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ О-535. Тираж 4004.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм гаммәви коммуникацияләргә күзәтү буенча федераль хезмәтнең Татарстан Республикасы идарәсендә 2011 елның 23 мартында теркәлдә.

Теркәлү таныклыгы ПИ № ФС77-44362.

Индекслар: 73210 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен), П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), 16262 (Татарстаннан читтәге юридик затлар өчен), П2368 (Татарстандагы юридик затлар өчен). Бәяс ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

Казан, Декабристлар урамы, 2

Нәжибә
Сафина

МИН ТАРИХКА МӘҢГЕЛЕКТӘН КИЛГӘН...

Авыр кар

Ни дисәм дә, дөрөс булмас кебек,
Кар явамы, әллә ак яңгыр? –
Чал тамчылар гүя коелалар,
Буламыни шундый кар – авыр?

Ап-ак күбәләктәй карлар кайда?
Авыр карлар килгән алмашка?
Түгел, гомер көзе тамчыларның –
Ашыгалар, соңга калмаска...

Авыр карлар, әллә чал тамчылар,
Юкка коеласыз ашыгып...
Жиргә инү өчен әллә без дә
Яшибезме икән ашкынып...

Ни дисәм дә, аңламассыз кебек, –
Күк тә елап тора, жире дә.
Авыр карлар, чал яңгырлар ява, –
Ни кыш, ни көз түгел дәвердә...

Күңелнең дә шундый дәверләре, –
Гомер көзе кышка әйдәли.
Жанда әле яшылек ялкыннары:
«Син һаман да язда, жәйдә», – ди.

Чәчләремә өйгән ак карларын, –
Кышның эше шул бит, нишләсен!
Яз тамчылар элгән керфекләргә,
Жәй китерер челтер чишмәсен...

Фасыллар шул алышынып тора, –
 Башка яфрак яра тирәкләр...
 Бөтенләе белән башка хисләр,
 Сөю башка, башка йөрәкләр...

Моң тутыра жанга авыр карлар,
 Шыбыр-шыбыр түбә кыйный ул.
 Әллә нинди сәер халәт жанга
 Кермәкче дә... тора кыймый ул...

Ни дисәм дә, дөрөс булмас кебек, –
 Хакыйкәтне булмый дөрөсләп, –
 Китеп барам әле бу дөньяга
 Үзем кадәр генә
 жыр өстәп.

Тарих белән сөйләшү

Эндәш миңа, –
 Миңа шундый авыр, –
 Жанны баскан йөкне
 Ни дип атым?!
 Гасырларча
 Бастырыклап, төеп
 Төялгәннәң
 Кем соң белсен атын?!

Чиркәү диварлары
 Тотып торган
 Кабер ташларының
 Авырлыгы,
 Чукинудан качып,
 Салкын судан
 Чыкмый баткан
 Жаннар сабырлыгы,
 Тезләнгәнче
 Жиргә сеңим, диеп,
 Шуышмаганнарның
 Кайнар каны,
 Танк чылбырлары арасына
 Кереп тулган
 Ул күз карашлары, –
 Барысы да
 Жанга басып тора.
 Шул хәлләрдә
 Ничек әле дә тере,
 Ничек үлмәдең, дип,
 Сора, сора!

Сора, Тарих!
 Сора, җавап бирәм.

Мин Тарихка
 Мәңгелеккә килгән, –
 Оча, йөзә, жәяү
 Йөри беләм.
 Хыял күгем
 Йолдызларга житә.
 Саным – жирдә,
 Жаным күккә китә.

Жан – мәңгелек,
 Мәңгелеккә килгән
 Татар жанын
 Кемдер үтермәкче.
 Үзен батырмыйча
 Дәрьяларда
 Тотып торган
 Рухи корабларны
 Бөтермәкче?

Мәңгелеккә
 Хәтта кизәнәләр.
 Мәңгелеккә алар
 Туптан ата.
 Ә мәңгелек шундый:
 Ул барыбер
 Тарих битен
 Актара да кайта.

Тарих китабыннан
 Төшөп кала
 Мәңгелеккә
 Төзәп аткан туплар,
 Бомба, ракеталар
 Һәм танклар.

Жырлап агып бара
Тик Таныплар...

Бары жир Китабын
Өйрөнгөннөр,
Жирне саклаганнар,
Сатмаганнар
Тарих китабында
Алтын хәреф белән
Язылып сакланалар.

Күкне түгел,
Жирнең әле үзен
Өйрөнүң
Бары тәүге көне.
Жир йөзөндә яши
Без белмәгән
Күпме кавем,
Тагы әллә кеме.

Без аларны
Тану аша гына
Таный алачакбыз
Үзебезне.
Табигатьнең жанлы
Көзгесе ул –
Күрсәтүче безнең
Йөзебезне.

Тарихта юк
Ял көне –
гавам йокыда, –
эндәшүче юк миңа.
Жылы сүз көтәм, ә ансыз
нәзберек жаным туңа...

Ял көне –
әйтерсең, аны
биргәннәр йокы өчен.
Ял итәр өчен, хезмәттә
бирергә кирәк көчөң.

Ял көне –
юк ул тарихта,
милләт жаны көйгәндә,
милләт өстенә гел нахак
гаеп-гайбәт өйгәндә.

Ял көне –
инде бишенче
гасыр «ял итә» татар.

Табигатьне
Без Алла да, дибез.
Олы кодрәт,
Тәңребез дә, дибез.
Жир йөзөнә
Барлык кавемнәрне
Хода яралткан бит
Итеп тигез.

Табигать һәм кеше, –
Без белмәгән телдә
Сөйләшүче
Кавемнәрне
Хәтта тапмаганбыз.
Жир буенча сәяхәттә түгел,
Күпме жирне
Бушка таптаганбыз...

Без Табигать яклы.
Табигатькә
Каршы барган
Үзе жуелачак!
Һәм Тарихның
Олы Китабына
Изге жаннар гына
Жыелачак!

Алжыган, әмма жаннары
көтә – кайчан таң атар?

Ял көне –
шулкадәр озын, –
биш гасыр дәвам итә.
Торыгыз, әй, милләттәшләр!
Озак йоклаган затларны
иманы ташлап китә...

Ял көне –
бетте, торыгыз!
Торыгыз кояш белән!
Сәбәп иткәнгә кояшның
насыйп итәсен беләм...

Ял көне –
намаз мәле ул
мөселман жаннар өчен.
Күрсәтегез бар дөньяга
шушы хикмәтнең көчөн!

Ял көне –
 юк табигатътә,
 ул һәрчак хәрәкәттә.
 Ялган ял көне китермәс
 милләтне бәрәкәткә.

Ял көне –
 озак йоклатты
 гафләр йокысы белән.

Исән булсагыз торыгыз! –
 Хөррият быргысын өрәп,
 чаң суга-суга киләм.

Ял көне –
 юк ул тарихта! –
 Йокламагыз үлгәнче!
 Тарихтан йоклап калдылар,
 диеп, дөнья көлгәнче!

Дәва

Бүген миңа әллә нәрсә булган, –
 Бер саныма әллә кемнәр тулган.
 Һәммәсә дә мин, ди, мин, ди, шәхес,
 Шул бер миндә бара олы бәхәс.

Йөрәк-акыл – анысы аңлашыла,
 Бәхәсләшә хәтта колак-күзләр.
 Күзләр ачулана колактарны, –
 Дөрөс түгел, диеп, әйткән сүзләр.

Аяк белән таяк бәхәсләшә:
 Үзеңнеке түгел баскан жирең.
 Атып бәрдем әле шул таякны,
 Син бит иярчене, диеп, чирнең.

Туктап калдым, әйе, атлап булмый.
 Буыннарда икән олы авыру...
 Тарих буйлап атлап бару өчен
 Кирәк буыннарда дәва-дару.

Кын һәм дулкын

Кешегә кеше генә кирәк.

Фатих Хөснни

Ялгызлыкның ни икәнен
 Аңлатыр өчен таң бар.
 Күкрәгемдә берөзлексез
 Кисәтеп торган чаң бар.

Бертуктаусыз жанны кыйный:
 Яши алмыйм, ди, ялгыз.
 Кирәкмәсәм, син, ди, мине
 Иделгә сал да агыз...

Дулкыннарны уятырмын, –
 Булалмый ялгыз дулкын.
 Мин сине яшәтүче дә,
 Син, ди, миңа бары кын.

Йөрәк, кичер! Сине тыңлап,
Аңладым бер хикмәтне:
Күпләр юкка гына ашый
Булып чыга икмәкне.

Алар гади савыт кына,
Еш кына тишек-тошык.
Башканы юатыр чакта
Үзләре мышык-мышык

Елашып, сыктап йөриләр,
Тик үзләрен кызганып.
Юкса юатырга иде
Аяк-кулны сызганып,
Ил, милләт язмышы өчен
Күз яше түккәннәрне,
Килер көн өчен жаннарын
Янар таш иткәннәрне.

Үзеңнән түбән торганнар
Сине кызганмаячак!
Шайтанга сатылганнарның
Жаны кузгалмаячак!
Йокласа Иделдә дулкын,
Ә без – хисләргә тик кын,

Ир һәм Ирек арасында
Барлыкка килсә упкын? –
Без жирдә яшәвебезне
Акый алмаячакбыз.
Ата-бабаның мирасын
Сакый алмаячакбыз.

Ә ул мирас шулкадәр зур! –
Туган жир, Туган телдер!
Гасырлар сынавын үткән
Йола, гореф-гадәттер!

Чын яшәеш кануннарын
Саклагыз, ди, йөрәк-чаң.
Бары шул чагында гына
Атачак ирекле таң!

Таңнарда тынып тыңлагыз! –
Ни ди йөрәк чыңыгыз:
Шул мөлкәтне жаныгызга
Жыеп саклар чагыгыз, –
Кыныгыздан чыгыгыз!

Редакциядән:

Бу айда каләмдәшебез үзенең юбилеен билгеләп үтә. Аңа исәнлек-саулык, ижәт уңышлары телибез.

Рафис Корбан

БАТАН

РОМАН

Өченче бүлек

1

Кулга алулар Познань, Крушино, Радом лагерьларында, хәтта легиончыларның пансионатлары урнашкан Узедомда да барды. Гестапо өч көн эчендә татар легионында фашистларга каршы яшерен көрәш алып барган йөздән артык кешене кулга алды. ССчылар моның белән генә чикләнмәде, башта Франциягә, аннан Голландиягә жибәрелгән икенче, Карпатка жибәрелгән өченче татар батальоннарында да подпольщикларны эзәрлекләү дәвам итте. Голландиядә легионерларның күп өлеше жирле партизаннар белән элемтәгә кереп, алар ягына чыгарга өлгергән иде. Ләкин немец контрразведкасы яшерен оешманың эзенә төшөп, егерме алты кеше тоткарланды һәм хәрби-кыр суды карары белән атып үтерелде. Өченче батальонда да тентүләр узды. Жәлил җитәкчелек иткән яшерен оешма эгъзалары булган, батальонның партизаннар ягына чыгуын оештырырга тиешле Сәлим Бохаров белән Әхәт Атнашев кулга алынып, аларны Берлинга кайтардылар. Күп легионерларны концлагерьларга, штрафлагларга озаттылар.

Легионерлар арасында яшерен эш алып баручыларны ачыклауда Татар арадашчылыгында хезмәттә саналучылардан зур гына шымчылар төркеме шөгылләнә. Ләкин тентүләр вакытында кесәсендә яисә ятагында, эш урынында листовка табылганнарның һәммәсен кулга алсалар да, яшерен оешма эгъзаларынан гайре бер кеше дә листовкаларның каян килгәннән, аларны кем бастырып таратканын белми иде. Ә оешма эгъзалары, кан белән биргән изге антларына тугрылык саклап, сорау алулар вакытында берсенен дә исемен атамадылар, беркемне дә сатмадылар. Шуңа күрә арестантларның яшерен оешма эгъзаларынан калганнары барысы да бер-ике айдан азат ителеп, кире легионга кайтарылды. 1943 елның 10 августында кулга алынучылардан 1944 ел башына бары тик Гайнан Кормашев, Фәт Сәйфелмөлеков, Абдулла Алиш, Фәт Булатов, Муса Жәлил, Гәриф Шәбәев, Әхмәт Сәмәев, Абдулла Бәтталов, Зиннәт Хәсәнов, Әхәт Атнашев белән Сәлим Бохаров кына төрмә тоткыннары булып калды.

* * *

Едлинода кулга алынучыларның барысын да Варшаваның «Павиак» дип аталган төрмәсенә китерделәр. Аларның кул-аякларын богаулап, аерым камераларга яптылар. Яшерен оешманың иң актив эгъзалары дип уйланган кешеләр, күрәсен, гестапочыларга билгеле булган, 14 августта баш күтәрүгә

Ахыры. Башы 1-2 нче саннарда.

чакырып язылган листовка төргәкләрененң иң күбесе Гайнан ятагыннан табылгач, оешманың башлыгы да ул дип уйладылар. Аңардан иң рәхимсез сорау алуларга шул сәбәпчә булды.

Гайнанны әле төрмәгә алып килгәнче үк кыйнап ташладылар. Аның йөз-битененң карарлыгын калдырмадылар, күз төпләре кара янып чыккан, ирен читләре ертылган, авыз-борыныннан кан киткән иде.

Листовканың астына «4нче комитет» дип язылган булгач, сорау алучы лейтенант Гайнс басымны шуңа ясады:

– Нинди дүртенче комитет ул? Кайда урнашкан? Кемнәрне берләштерә?

Гайнан берни дә дәшмәде. Ул Жәлиленң: «Эләктерсәләр, егетләргә үлә белик!» дигән сүзләрен искә төшерде. Кан белән биргән изге анттагы «хыянәткә юл ачсам, көрәштәшләремненң рәхимсез нәфрәте мине һалак итсен!» дигән сүзләре күңеленә килде.

Лейтенант Гайнс, янында торган, чиртсәң каны чәчрәп чыгардай эзмәвер фрицка:

– Унбиш тапкыр шомпол белән сугарга! – дип боерды.

Жәзалаучыга шул сүз генә кирәк иде. Ул үзенә бер ләззәт табып, башта Гайнанны идәнгә сугып екты, аннары бар көченә кизәнеп, шомпол белән аркасына сыдыра башлады. Беренче шомпол төшүгә үк Гайнан, авыртуга түзә алмыйча, куырылып килде. Аның эзеннән кан бөрчәкләре чәчрәп чыкты. Гайнан биш тапкыр сугуга түзде, алтынчысында аңын югалтты. Тылмач унтер-офицер өстенә чиләктән бозлы салкын су койды. Гайнан аңына килеп күзләрен ачты. Тылмач поляк иде булса кирәк, урысча акцент белән:

– Нигә инде шулкадәр карышырга. Барыбер эләктегез бит. Башкалар барысын да сөйләп бирде, – диде.

– Сөйләгәч, нигә миннән сорап торасыз? – диде Гайнан.

– Оешмагызда тагын кемнәр бар? – дип сорады лейтенант.

– Бернинди оешма турында да белмим.

– Ә листовкалар каян килде?

– Мәхмүт Жәләлетдинов китерде. Аннан сорагыз.

– Жәләлетдинов түгел, Жамалетдинов.

– Хет чурт булсын шунда. Листовканы ул тараткан.

– Ә ул сине күрсәтә.

– Тагын ни кирәк? Минә күрсәткәч, мине хөкем итегез.

Беренче сорау алу шуның белән тәмамланды. Тоткыннан әллә ни яңалык ишетә алмаячагына ышанган лейтенант аны камерасына илтәп ябарга кушты.

Башкалардан да сорау алу каты кыйнаулар белән алып барылды. Барысын да шомпол белән төйделәр. Муса, Гайнан, Алиш, Әхмәт Симаев һәм Абдулла Батталдан кала листовкаларның каян килгәннән, чынлап та, беркем дә белми иде. Август, сентябрь айлары буена, исләренә төшкән саен, тоткыннарны сорау алып, кыйнап, камерага кайтарып яба тордылар.

Муса да шушы төрмәгә китерелгән иде, Едлинoda кулга алулар булганын әле белми иде. Ул ундүртенче августта легионерлар баш күтәрерләр дә, үзен дә азат итәрләр дип өметләнә. Ләкин андый хәл булмый калды. Киресенчә, ундүрткә көнне Жәлиленә, кула-аякларындагы богауларын салдырып, Берлинның гестапо идарәсе урнашкан йортка алып килделәр. Бу алгы ягы калын таш колонналар белән төзелгән, соры, салкынлык бөркелеп торган алты катлы зур бина иде. Аны лифтта дүртенче катка алып менделәр. Озын рәткә тезелгән өстәлләр урнашкан зур зал ишеге төбәндә обер-лейтенант утыра иде. Ул Мусаның кем булуы турында сорашып, ниндидер анкета тутырды. Исемен, фамилиясен, туган елын, кайда туганлыгын, гаилә хәлен, кайда яшәвен һәм кем булып эшләвен теркәп куйды. Соңыннан ни өчен кулга алынуын сорады.

– Белмим, – диде Муса.

– Германиягә каршы яшерен жимерү эше алып барганга, – дип жавап бирде Муса өчен, аны алып килгән СС унтер-офицеры.

– Көтү бүлмәсенә илтегез, – диде анкета тутырган обер-лейтенант. – Сезне чакырырлар.

Унтер-офицер Мусаны озын коридордан алып барып, лифтта аска алып төшөп китте. Көтү бүлмәсе дигәне караңгы подвал булып чыкты. Алар подвалның озын коридоры буенча барып, офицер аны ниндидер ишектән тагын да караңгырак бер бүлмәгә кертеп жибәрде. Шунда көтеп торырга кушты. Бу тәрәзәсез, тонык кына тычкан уты янып торган тынчу бер бүлмә иде. Түрдә, шул ут яктысында ниндидер тоткын барлыгы шәйләнә. Муса аның янына атлады. Ишек ягына арты белән утырган бу кеше дә, кемнеләр кергәннен ишетеп, артына борылып карады. Ул Мусага каядыр күргән таныш кешесен хәтерләтте.

– Гумеров?! – диде ул, аны танып.

Жәлил дә таныды. Бу «Заря» гәзитенен китапханәчесе Андрей Рыбальченко иде.

– Андрей! – диде Муса. – Ә син каян килеп чыктың монда?

– Син кергән ишектән кердем мин дә, – диде Андрей, шаяртып.

– Саттылармыни?

– Шулай булып чыга.

– Бездән шикләнмисендер? Безнең егетләрдән синең турыда Абдулла Алиш белән Әхмәт Симаев кына белә иде. Аларның сатлыкжан булуы мөмкин түгел.

– Син нәрсә сөйләсез. Сезнең егетләргә бик әйбәт беләм. Сатмалар, бу хәл мөмкин түгел. Ә үзең соң, үзең ничек монда килеп эләктен?

– Мин әле берни дә белмим. Кем саткан безне? Күрәсез бит чыраемны. Карарлыгымны калдырмадылар. Бик эшәке кыланалар. Ахры, бөтенбезне дә эләктергәннәрдер. Әлгә берсен дә күргәнем юк. Ләкин сорау алу вакытында барысының да исемнәрен атап бетерделәр. Димәк, алар да каядыр шушы тирәдә генә.

– Бик хәтәр жиргә алып килгәннәр. Гестапо идарәсенә.

– Шулай да әле сезнең белән элемтәләребез турында сораганны юк. Димәк, бернәрсә дә белмиләр. Бер-беребезне сатмаска кирәк. Безнең сөйләшүне дә ишетә күрмәсеннәр тагын. Шыпырт кына сөйләшик. Монда диварларның да колагы булуы мөмкин.

Шунда ишек эшermәсе шыгырдады. Ишек ачылып, конвоир: «Рыбальченко!» – дип кычкырды.

– Ярый, күрешмәсәк, хуш, сау бул, – диде Андрей.

– Хуш. Ләкин күрешергә язсын.

Рыбальченко чыгып китте. Артыннан ишекне шапылдатып яптылар. Муса, сатлыкжан кем икән, дип, янә уйга талды. «Нигә бер дә безнекеләр белән очраштырмыйлар? Беркемнән берни белеп булмый. Үз арабызда микәнни соң эллә ул зат?»

Бераздан аны да чакырдылар. Конвоир яңадан озын коридор буенча алып барып, лифтта, кабат дүртенче катка алып менде. Бу юлы теркәлү үткән залга каршы якка атладылар. Биек ишек төбөндә басып торган сакчы, уң кулын күтәреп, «Хайль Гитлер!» дип честь бирде. Унтер-офицер ишекне үзе ачып, Мусага керергә кушты. Бу гестапоның дүртенче бүлек башлыгы, группенфюрер Генрих Мюллер бүлмәсе иде. Унтер-офицер да, ишектән керүгә, «Хайль Гитлер!» дип честь бирде. Мюллер бүлмәсендә ике тоткын утыра иде.

«СС башлыгы үз бүлмәсенә алып кереп сорау алырга жыенмыйдыр инде? Тоткыннарның нечкә хисләрендә уйнарга маташадыр...» – дип уйлады Жәлил.

Дивар янындагы урындыктарда утыручы ике тоткын дигәне Алиш белән Әхмәт Симаев булып чыкты. Менә кайда очрашырга язган икән аларга!

– Kennen Sie diese Person, Herr Alishev¹?

Алиш Мюллерга тылмач тәржемә иткәнне дә көтеп тормыйча җавап бирде:

– Ich erkenne es natürlich. Wir haben mit ihm im Ausschuss zusammenge arbeitet².

– Und davor wusstest du³?

– Концлагерьда бергә булдық.

– Сөз бит листовка таратуда гына гаепләнмисез. Сөз бит – НКВД тарафыннан җибәрелгән рус шпионнары.

– Ха-ха-ха, – дип көлеп җибәрде Симаев. – Безгә мондый гаепне утыз жиденче елда бер такканнар иде инде. Монда килгәч тә шул гаепне тагасызмыни? Ул вакытта без сезнең шпионнар идек.

Мюллер Әхмәтнең нәрсә әйтергә теләгәннән аңламадымы, әллә аңламаганга салышты гынамы, сүзне икенчегә борды:

– Кызганыч, Советлар Союзының патриотлары дип уйлыйсыз инде үзегезне. Сезне бит анда сатлыкжан дип беләләр. Исән калсагыз да, сезне анда үлем көтә.

– Ялгышасыз, без сатлыкжан түгел, чын сатлыкжаннар – сезгә хезмәт итүчеләр.

– Бигрәк беркаглы инде үзегез. Әсирлеккә төшөп, бер сатылдыгыз. Легионга язылып – икенче. Үз теләгегез белән Германия армиясе киemen кидегез. Рейх армиясе киemenнән төшкән фотоларыгыз күптән инде НКВД киштәләрендә ята. – Мюллер шулай диде дә өстәл тартмасыннан гәзит алып, аның урта битен ачып, бер язманы укырга дип Мусага бирде. – Менә, карагыз, сезнең илдә чыккан коммунистик гәзиттә нәрсәләр язалар.

Муса ул күрсәткән язмага күз генә төшерде дә кире Мюллерга сузды.

– Укыгыз, укыгыз. Үзегез турында ниләр язылганын күрегез.

Гәзиттә бер төркем легионерлар төшкән фото һәм аның астына: «Политрук Муса Жәлил җитәкчелегендә Казан татарларыннан бер төркем үз теләкләре белән әсирлеккә төшөп, легионга язылдылар һәм, Татарстанны азат итү өчен, коммунистларга каршы сугышка барырга әзерләнәләр. Кабахәт сатлыкжаннарга хурлык! Аларны совет халкының нәфрәте көтә», – дип язылган иде.

– Менә нәрсә ул сезнең туган илгә тугрылыклы хезмәт итүегез.

– Бу – фальшифка. Безне куркыту өчен махсус үзегез бастырган гәзит кисәге. Без моңа ышанмыйбыз. Мондый арзанлы язмалар белән безне сатып ала алмассыз! – диде Муса горур кыяфәттә.

Аның сүзләре Мюллерның нәфрәтен кузгатты. Ул Мусаны алып кергән унтер-офицерга:

– Алып китегез, өчесен дә Моабитка озатыгыз! – дип кычкырды. – Юк, Муса Гумеровны подвалга! Сорау алуны дәвам иттерегез!

Аларны коридорга алып чыктылар. Муса, иптәшләренә карап:

– Нык торыгыз, егетләр, – диде. – Беләсезме, кем сатты икән безне?

– Сөйләшмәскә! – дип кычкырды конвоир.

– Мәхмүт Жамалетдинов, – диде Алиш.

Конвоир кулындагы эченә арматура тыгылган резин шланг белән Алишның сыртына китереп сукты. Ул «ык» иткән тавыш кына чыгарды да идәнгә бөгелеп төште. Муса соравын дәвам итте:

– Кем соң ул? Нишләп мин белмим?

Конвоир, икенче селтәнеп, Мусаның Волховта алган ярасы һаман да үзен сиздереп торган сул иңбашына тондырды.

¹ Бу кешене таныйсызмы, Алишев әфәнде? (нем.)

² Таныйм, әлбәттә. Без аның белән комитетта бергә эшләдек. (нем.)

³ Ә аңа хәтле белә идегезме? (нем.)

Шуннан соң алар сөйлөшүдөн тындылар. Өчесен дэ лифтта беренче катка алып төшкәннән соң, Мусаны лифт шахтасы янындагы баскыч буйлап подвалга озаттылар.

- Хушыгыз, егетләр. Нык торыгыз, – диде Муса дусларына, аерылганда.
- Бирешмәбез, – диде Әхмәт. – Үзегез нык булыгыз.

2

Подвалда сорау алу вакытында Мусадан «4 нче комитет» дигән яшерен оешмада кемнәр бар дип төпченделәр. «Беринди дэ дүртенче комитетны белмим», – дип барды Муса. Бер фамилияне дэ атамады. Жавап канәгәтләндермәгәч, сорау алучы ана карата көч кулландан башка чара таба алмады, каршы сүз әйткән саен күсәге белән дөмбәсләде дэ дөмбәсләде. Мескен Муса ничек түзгәндер, ахырдан, тәмам хәле бетеп, егылган урыныннан торалмый башлагач, аны конвоирдан күтәртеп торгыздылар да, ишегалдына алып чыгып, машинага салдылар һәм гестапо идарәсеннән Тегель төрмәсенә илтәп, аерым камерага ябып куйдылар. Гайнан Кормаш, Рушат Хисаметдинов, Абдулла Баттал, Зиннәт Хәсәнов, Фәрит Солтанбәковлар да шушы төрмәдә утыралар иде.

Муса караңгы камерада ялгызы көн белән төнне онытып озак ятты. Аннан сорау да алмадылар, бары тик чиләккә тутырган парашасын гына ишектән чыгартып, үзен гел йозакта тоттылар. Өч тапкыр ашарга китергән чакларда гына ул ачылган ишектән кергән яктылыкка карап көннең ни вакыт икәнен чамалады. Ә уенда гел сатлыкжан булды. «Кем соң ул?» Кем диде әле Симай? Жәләлетдинов, дидеме?! Озак кына уйлый торгач, моннан бер өч айлар чамасы элек Едлинода музвзвод тирәсендә йөргән, үзе белән бер буйдарак, чандыр гына егерме яшьләр тирәсендәге яшь егетне күрәп, Гайнаннан кем булуын сорагач, ул: «Мәхмүт Жәләлетдинов, комитет пропагандисты», – дип әйткән иде шикелле. «Мәхмүт Жәләлетдинов... Димәк, сатлыкжан шул егет. Гайнан аны Үзбәкстаннан дигән иде кебек. «Майлы күзле, бик ышанычлы кеше түгел», – дигән иде бугай Гайнан».

Орбитасыннан ычкынырга теләгән планета шикелле майлы күзләре гел уйнаклап торган бу егет Мусага да бик шикле тоелган иде ул чакта. Аның белән сөйләшәп торырга туры килмәде. Гайнанга, ачылып китмәскә кирәк, дип кенә әйтте.

Муса Мәхмүт Жамалетдиновның фамилиясен Жәләлетдинов дип хәтерендә калдырды.

Жамалетдинов 1921 елда Үзбәкстанда туган. Сигез сыйныф тәмамлагач, нотариаль конторада сәркатип булып эшләп алган. 1940 елда Кызыл Армиягә алынган. Сугышның беренче көннәрендә үк яраланып, әсирлеккә төшкән. Лазаретта дөваланып чыккач та ул Төркестан легионына язылган. Сума, Харьков өлкәләрендә фашистларның карательный отрядларында совет партизаннына каршы сугышларда катнашкан. Фашистлар басып алган территорияләрдә калган авылларда кызлар көчләп, йогышлы чир эләктергән. Лазаретта аны дөвалаган фельдшер Исхаков шулай ук Казакъстанның Кызыл Орда өлкәсеннән булып чыга. Дуслашып китәләр. Гестапоның легионерлар арасына кертелгән яшерен агенты Исхаков Мәхмүткә дэ еш кына төрле йөкләмәләр биреп, алар чын мәгънәсендә фашистларга хезмәт итә башлый.

Октябрь, ноябрь айларында тоткыннарны көн аралаш диярлек әле гестапо идарәсенә, әле шәһәр прокуратурасына сорау алуларга йөрттеләр.

Кулга алынуга нәкъ ике ай ярым дигәндә, 25 октябрдә, күп кенә тоткыннарны төрмәдән чыгарып, концлагерьларга яптылар, гаебе юк дип табылганнын легионга кире кайтардылар. Алар арасында Гали Корбанов, Фәрит Солтанбәков, Мулланур Гәрәев, Шәриф Әмиров, Салих Ганиевләр бар иде. Егетләрнең кайсын

кая, төрле-яры таратып бетерделәр: кайсын батальоннарға кире кайтардылар, кайсыларын Франциягә, Голландиягә, Бельгиягә хәтле үк озаттылар.

Октябрь ахырларында Мусадан сорау алулар да тәмам тукталган кебек булды. Әйтерсен лә ул төрмәдә бөтенләй юк, аны оныттылар. Шигырь язү өчен иң уңай көннәр башланды. Ул ялгызы. Беркем дә комачауламый. Бары тик надзирательнең ишектәге тишектән карап-карап алуы гына сизелеп куя. Төрмә тынлыгын тыңлап утыра торгач, Мусаның сизгерлегә шундый да көчәйде, хәтта эңә шул тишекнең ачылып ябылганын да әллә каян тоя, ишетә башлады. Андый чакларда ул ялт борылып ишеkkә карый. Надзиратель, үзенең эшеннән үзе оялган кебек, шым гына тизрәк тишекне ябып куярга ашыга. Бер проблема бар: кәгазь һәм карандаш табарга кирәк. Анысын көнгә бер тапкыр ишегалдында һава сулаганда хәл итәргә тырышты Муса. Кемнәрдер каяндыр тапкан кәгазь битен кыстырып чыккан була, кайсыдыр сиздермичә генә карандаш кисәген биреп калдыра. Ә камерага кергәч, аңа көнә бие уйлап йөргән, инде күңеленнән язып бетергән шигырен кәгазь битенә генә күчереп куярга кирәк. Тагын бер сөендергән нәрсә бар: тоткыннарға Германиядә фашистлар чыгара торган урысча гәзитләрне китерәләр. Гадәттә, аларның кырлары киң калган була. Муса ипләп көнә буш урыннарны ертып алып кала. Шул тасмаларны каралама итеп, шигырен шунда яза. Аннары һава суларга чыккач табылган кәгазьгә ашыкмыйча гына күчәрә. Гәзитләрне кире жыеп алганда, читләре ертып алынган булуга беркемнен дә исе китми. Күрәсен, махорка төргәннәрдер, дип уйлыйлар. Муса, кәгазьгә баеп киткән көннәрдә, шигырьләрен берничә биткә күчереп, һава сулаганда иптәшләренә дә биреп калдыра. Шулай итеп, аның шигырьләре төрмә буйлап сәяхәт кыла.

Ноябрьдә Мусаны Лиртерштрасседагы Моабит төрмәсенә китерделәр. Бу юлы өч кешелек камерага яптылар. Башта ул бер немец солдатты белән утырды. Немец – тумышы белән Польшадан. Көннәр буена камерада булмый, аны Берлиндагы кайсыдыр төрмәгә кухняда эшләргә алып китәләр иде. Камерага кич белән кунарга гына кайтаралар. Ул аның бары Ян Кутцур исемле икәннен генә белде, озаклап аралашып утырырга вакытлары аз кала иде. Кем булгандыр, нинди гаебе булгандыр, боларның берсен дә белмәде. Бу хакта немец үзе дә сөйләмәде. Гомумән, ул аз сүзле, артык аралашырга яратмый торганрак кеше иде. Көннәрнен берендә камерага тагын бер тоткынны керттеләр. Озынча буйлы, ябык гәүдәле бу егетне Муса шымчы түгел микән, дип шикләнә. Башта ул аның кайсы милләттән икәннен аңламый торды. Немец түгел, шулай да ару гына сукалый. Французча да сөйләшеп карады Муса белән. Аңа да үз камерадашының кемлеген белү кызык иде бугай. Ул башта ук аралашырга тырышты, немец телендә үзенең исемен атап, Мусага кулын сузды:

– Ich heiße Andre Timmermans. Ich bin Belgier⁴.

Муса егетнең немец телендә әйткән сүзләрен беркадәр аңлады. Шундук аңа җавап кайтарды:

– Und ich bin ein Tatar, Musa Gumerov⁵, – диде.

– Weiß Französisch⁶.

– Ich verstehe ein bisschen Deutsch⁷, – диде Муса.

Алар шулай икесе дә барлы-юклы немецчалары белән үзара аңлаша башладылар.

– Tatar ist ein Nachkomme von Dschingis Khan⁸? – диде Андре көлеп.

Ләкин Мусага немецча сөйләшү бик авыр бирелде. Ул, гәзит кырынаннан кисеп

⁴ Минем исемем – Андре Тиммерманс. Мин – бельгияле. (нем.)

⁵ Ә мин – татар, Муса Гумеров. (нем.)

⁶ Мин французча яхшы беләм. (фр.)

⁷ Мин берәз немецча аңлыйм. (нем.)

⁸ Татар, Чыңгызхан токымымы? (нем.)

алган кәгазь полосаларын бөкләп, сүзлек төзөргә булды. Кул астындагы эйберләрен атамаларын урысча язып, Андресдан французчасын яздыртып ала башлады. Шулай итеп, көннәр бие сүзләр ятладылар, тел өйрәнделәр. Жәлилгә латин графикасын белү зур ярдәм итте. Аның урыс сүзләрен латин хәрефләре белән язуы Андрега аларны тиз ятлап алырга ярдәм итә иде. Урыс сүзләре полякчада да аңлашыла торган булып чыкты. Кичләрен камерага кайткан Польша егете Мусаның урысча язганнарын немецчага тәржемә итте. Шулай итеп, немецча белгән Андре белән ике арада азмы-күпме аңлашу башланды.

Андреның кесәсендә көзгә кисәге булган икән. Мусага төрмәгә элэккән көннән соң беренче тапкыр көзгедән үз йөзен күрергә насыйп булды. Кырынмаган, сакал-мыек баскан, чәченә чал кунган, күз төпләре капчыкланып асылынып төшкән, йөзе жыерчыкланган көзгедәге бу кешегә һич кенә дә утыз жиде яшьне бирүе мөмкин түгел иде. Ул үзен күреп имәнәп китте.

Шунысы кызык: Алиш, Баттал, Булатов утырган камераларда да бельгияле тоткыннар утыра иде. Бер якта – Алишлар камерасы, икенчесендә – Фоат Булатов; араларны ярты метр калыныктагы таш дивар гына аерып тора. Их, ничек итеп шушы диварны тишсә? Уйлый торгач, моның да чарасын таптылар. Тоткыннарда, тик утырганчы дип, кул эшләре бирәләр иде. Ул эшләрен башкару өчен коралларын да бирәләр. Муса белән Андре ниндидер агач капкачлар эшләргә нәрәт алдылар. Капкачның урта бер жиренә игәүләп уемтык ясарга кирәк икән. Ә моның өчен игәү бирелә. Муса капкач игәүләгәндә, Андре дивар кирпечен игәүләде. Алар башта шакып ике кирпеч арасын таптылар. Кирпеч арасындагы катырылган измә ташка караганда жинелрәк уала иде. Ләкин ашыгырга ярамый, уалган комны камерада калдыру куркыныч, аны һава суларга ишегалдына чыккан вакытта гына чыгарып ташларга була. Шуңа күрә эш озак барды. Ниһаять, бер атна дигәндә Фоатлар белән ике арадагы диварда бәләкәй генә тишек барлыкка килде. Аларга сөйләшәргә мөмкинлек туды. Фоат белән Муса, Андре белән күршәдә утыручы бельгияле чиратлашып сөйләшә башладылар. Бер-берсенен хәлләрен белештеләр. Төрмәдә, дөньяда ниләр булуы турында хәбәрләштеләр. Иң мөһиме, кәгазьне трубка итеп төреп, тишек аша хатлар жибәрү мөмкинлегә туды. Аннары Алишлар ягындагы диварны тиштеләр. Алишлар да үзләрен күршәләренә дивар аша тишек ясады. Шулай итеп бөтен коридор «тишекле телефон» белән аралаша башлады.

Муса шулай да күп вакытын шигырь язуга багышлады. Кырык өченче елның көзе аның өчен Пушкинның Болдино көзенә әверелде дисәң дә буладыр, мөгаен. Ул көн саен бер-ике шигырь ижат итте. Илһамланып, дошманга үч, нәфрәт белән, Ватанга мәхәббәт белән тулы шигырьләр язды. Аның әле тыныч вакытта да моның хәтле яза алганы юк иде. Тик шигырьләрен кая куяр, аларны туган илгә кайтарып житкерү мөмкин булырмы? Болары да бик житди мәсьәлә иде.

Тиммерманс белән бер камерада утыру кәгазь мәсьәләсен хәл итүдә дә зур мөмкинлекләр тудырды. Бельгиялеләргә гаиләләре белән хат алышырга рөхсәт ителә икән. Хат язар өчен аларга ике атнага бер тапкыр төрмә кибетеннән ике бит кәгазь сатып алырга рөхсәт бирелә. Шулар өстенә өйдән посылкалар жибәреп торалар. Посылка төргән соры каты кәгазь дә шигырь язуга өчен бик әйбәт. Поляк немцы Ян Котцур да үзенә килгән берничә посылкадан чыккан кәгазьләрен бирде. Муса бу кәгазьләрдән шигырьләрен жыентык шикелле итеп туплау өчен бер дигән кенәгәләр төпләде.

Моабитта Муса үзен никадәрле иреккә сизсә дә, алар артыннан барыбер күзәтәләр иде. Уяулыкны беркайчан да югалтмаска кирәк. Моңы Муса беркөнне төрмә надзирателе белән булган сөйләшүдән аңлады. Сөйләшү дип, әллә ни зур сөйләшү дә түгел. Шулай бервакыт ул шигырь белән мавыгып, дөньясын онытып утыра иде, көтмәгәндә ишек ачылды да, надзиратель килеп керде. Ул шактый ук

өлкән, каядыр, бер илле яшьләр тирәсендәге немец иде. Муса алдындагы кәгазь-карандашын яшерергә өлгерми калды.

– Was machen Sie⁹?

Сораудан югалып калган Муса өчен Андре җавап бирде:

– Er schreibt einen Brief¹⁰.

– Wer hat ihn erlaubt¹¹? – диде дә, надзиратель Муса янына килеп кәгазен алды. Гарәп хәрефләре белән язылган язуну укый алмыйча, – Bist du ein Araber¹²? – дип сорады.

Сорауларына Муса урынына Андре җавап биргәнәмә, ул аның белән сөйләшүгә күчте.

– Мин күптәннән сезне күзәтәм, көн дә нәрсәдер яза бу herr. Әгәр начальство белеп алса, карцерга утыртачаклар. Яисә бөтенләй атып үтерәчәкләр. Әйтегез үзенә, – диде немец. – Сак булыгыз, бүген төнлә тентү булырга мөмкин.

– Bist du ein Araber¹³!

– Надзиратель әфәнде була алмый. Надзиратель – иң түбән баскычтагы солдат. Минем сүзем бетте. Ауф фидерзейн! – дип сабуллашты да, надзиратель чыгып китте һәм эшermә белән ишекне бикләп куйды.

Надзиратель чыгуга, камерадагылар өчесе дә Мусаның дәфтәрләрен кая яшерергә икән дип баш вата башладылар.

– Менә бит нинди кешеләр бар немецлар арасында да. Барысы да фашист түгел, – диде Муса, надзирательгә чын күчеленнән рәхмәт укый-укый.

– Сугыш алдыннан бөтен коммунистларны төрмәләргә, лагерьларга утыртып бетерделәр Германиядә. Срокларын тутыргач, аларның күбесе азат ителде. Фашистлар ышаныбрак карый торганның үзләренә эшкә дә алдылар. Бу картлач шундыйларның берсе булырга мөмкин, – диде Ян Котцур.

Дәфтәрләрен кая яшерергә икән, дип эзләп торгач, Мусаның башына аларның икесен параша чиләге астына яшерергә дигән уй килде. Берсен Андре үз әйберләре арасына, төрмә китапханәсеннән яздырып алган Библия астына тыгып куйды. Икенчесен Ян әйберләре арасына яшерделәр. Төн уртасында, чынлап та, кинәт утларны кабыздылар да камерага ике эзмәвер килеп керде. Тоткыннарны дивар янына бастырып, башта кесәләрен, киёмнәрен капшап чыктылар, аннары ятак асларын, мөндәр, матрац араларын селектеләр. Ятак асларындагы киём-салым, чүпрәк-чапрак ише әйберләренә актардылар. Шикләнәрлек нәрсә күрәнмәгәч, утларны сүндереп, чыгып киттеләр.

Шул төннән соң Муса шигыр белән тутырган ике дәфтәр тиз арада каядыр урнаштырырга кирәк, дигән фикергә килде.

Декабрь урталарында Берлинда әледән-әле самолётлар килеп чыгып, йортлар өстенә бомба ташлап китә башлады. Шундый вакытларда төрмәдә, һава һөҗүмәннән саклану өчен, тревога игълан ителә иде. Әсирләрен өскә катлардан подвалларга алып төшәләр. Егермеләп кешедән торган төркөмнәргә туплап, зуррак камераларга кертеп биклиләр дә чиратлап подвалга ташыйлар. Камерада бикләнеп калган әсирләр үзара сөйләшә, танышларын эзли, кирәк әйберләрен бер-берсенә бирә. Шундый тревогаларның берсендә Муса тоткыннар белән шыплап тутырылган тынчу камерада, кычкырып:

– Монда татарлар бармы? – дип сорады.

– Бар, – дигән тавыш килде аргы баштан.

Муса, кешеләренә этә-төртә, тавыш килгән якка ашыкты.

⁹ Нәрсә белән шөгыльләнәсез? (нем.)

¹⁰ Ул хат яза. (нем.)

¹¹ Кем рөхсәт бирде? (нем.)

¹² Сез нәрсә, гарәпмени? (нем.)

¹³ Рәхмәт сезгә, надзиратель әфәнде! (нем.)

– Кем син? Монда ничек элэктең? – диде Муса.

– Шәрипов мин, Габбас. Өченче батальон легионеры идем. Листовкалар белән элэктем дә, менә бишенче ай инде, шушында иза чигәм.

– Монда тагын татарлар бармы? – дип кычкырды Муса. Җавап бирүче булмады. Шуннан соң ул Габбас белән пышылдап кына булса да, курыкмыйча сөйләшә башлады.

– Яшерен оешмада тора идеңмени?

– Юк. Минем адаш дустым Габбас Кадермаев яшерен оешмада тора иде. Листовкаларны ул биргән иде, таратырсың, дип. Көнбатыш Украинага жибәргәннәр иде. Баш күтәргә эзерләндек. Өлгерми калдык. Безне кемдер саткан. Барыбызны да кулга алып, төрмәгә утыртылар. Кадермаевка листовкаларны Фоат Сәйфелмөлеков дигән кеше биргән булган. Фоат шушы төрмәдә утыра икән. Беркөнне ишегалдында һава суларга чыккач таныштык. Без беркемне дә сатмадык. Ләкин Кадермаев кача алды. Хәзер мине шуның урынына жәзалийлар.

– Алай булгач, сине жибәргә тиешләр. Син нык тор. Без бөтен гаепне үз өстебезгә алабыз. Сина бер йомыш кушсам, үти алырсың микән?

– Нәрсә сорыйсың бит. Булырлык булса, үтәрмен.

– Үзең белән бер дәфтәр алып чыга алмассыңмы?

– Дәфтәр?

– Әйе, дәфтәр. Шигырьләр дәфтәре.

– Син Муса Жәлилме әллә?

– Әйе. Икенче очрашканда мин сина ул дәфтәрне бирермен. Бу хакта беркемгә дә сөйләмә. Синең гаебең юк, сине чыгарырлар.

Һава һөҗүме тревогасыннан соң, камерага кайткач, Муса беренче эш итеп дивардагы тишектән Алиш белән сөйләшәргә ашыкты. Ул аны подвалда очратмаган иде.

– Алиш, – дип пышылдады ул, күрше камерадагылар ишетелерлек итеп.

– Тыңлыйм, Муса, синме?

– Алиш, дускай, безгә ничек тә күрешәргә кирәк. Монда 395 нче камерада Габбас Шәрипов атлы безнең егет ята. Гаебе расланмаган. Тиздән аны чыгарырга тиешләр. Шигырьләреңне аңа тапшырырга кирәк. Ул исән калырга тиеш. Аларны безнең якка алып чыгарга сүз бирде.

– Рәхмәт. Минем дәфтәр эзер. Ул егетне күрә алсам, иртәгә үк тапшырырга тырышырмын.

Алиш икенче көнне иртәнгә якта һава суларга чыккач, Габбасны очратты. Ул аны белә иде. Әйләнә буйлап йөргәндә, адымын акрынайтып, үзе белән тигезләшкән Габбаска жиңенә бөкләп тыккан дәфтәрэн тоттырды:

– Жиңенә яшер, дус, – диде. – Мин – Абдулла Алиш. Синең турыда мина Муса сөйләде. Минем дәфтәрне дә алып чыга алсаң, әйбәт булыр иде.

– Тырышырмын, – диде Габбас һәм артка калды. Алишның дәфтәрэн жин эченә яшерде.

Мусага Габбасны күрү насыйп булмады. Берлин суды «Габбас Кадермаевның легионнан качуы аның гаепле булуын раслый, ә Габбас Шәриповның листовкалар таратуда гаебе расланмады», дип, аны төрмәдән чыгару турында карар кабул итте.

Төрмәдән чыгасы көнне тоткыннар Габбасның кулына бәлэкәй генә кәгазь кисегә тоттырдылар. Анда: «Сине бүген төрмәдән чыгаралар. Сина бирелгән киёмдә «Ташенбух» булачак», дип язылган иде.

Габбас бу сүзләргә кем язганын да, нәрсә турында икәнен дә аңламады.

Иртәнгә аштан соң төрмә сакчылары аңа төрмәгә утыртылганда алып калган шәхси әйберләрен, киёмнәрен китерделәр. «Ташенбух» дигән бернинди нәрсә дә күренмәде. Ул киёмнәрен алыштырды. Өстенә яңадан легионерларга бирелгән фриц солдаты

киемнәрен киде. Әйберләрен алды. Габбас, азат ителүчеләрдән үзе генә түгел, бер унлап тоткынга бәхет елмайган иде. Аларны брезент белән тышланган фургонга утыртып, каядыр алып киттеләр. Берездан, Берлин тимер юл вокзалына китереп, «Берлин – Париж» поездында Франциягә озаттылар. Поездда барганда, гимнастёркасының эчлегендә, күкрәк кесәсе турысында ул ниндидер каты нәрсә тегелгән күрдә. Нәрсә булыр икән бу, дип, вагон коридорына чыкты һәм гимнастёркасын капшап карады. Анда уч төбә кадәрле генә зурлыкта ниндидер китапка охшаган нәрсә тегелгән булуын шәйләде. Вагон бәдрәфенә кереп, гимнастёркасын чиште һәм ямаулыкны сүттә. Аннан соры төргәк кәгазеннән төпләнгән ниндидер кенәгә килеп чыкты. Аның тышлыгына латин хәрефләре белән: «Musa Gəlib», арткы тышлыгының эчке ягына: «ABBAS Scharipow. Taschenbuch, deutsches – türkisch – rüsisch wort...» дигән сүзләр язылган иде. Төрмәдә алган кәгазьдәге «Ташенбух» дигән сүз «Немецча-төрөкчә-русча сүзлек» булып чыга икән бит. Ә эчәндә – шигырьләр. Мәнә сиңа мә! Муса Жәлил урынына Абдулла Алиш шигырьләрен алып чыгам төрмәдән, дип торганда, икесенекә дә эләккән түгелме соң?! Алиш дәфтәрен Габбас бик ерак яшереп, шәхси әйберләре белән бер төргәккә бәйләгән иде. Моңысын да, кеше-карага сиздермичә, каядыр яшерергә кирәк була инде. Ул кенәгәне тегелгән урынына кире тыгып куйды.

3

Седльцедә Абдулла Алиштан аерылгач, Франциягә жибәрелергә тиешле Газыйм Кадыйровны башта Чехословакиягә, аннары – Польша, Польшадан соң гына Франция лагерларына озаттылар. Бер ел эчәндә нинди генә илләр, жирләр күрмәдә аның газиз башы. Нинди генә эшләрдә эшләтмәделәр. Тимер рудникларында да, таш базларында да, юллар төзүдә дә булды, бомба төшөп жимерелгән йортларны чистарту кебек авыр эшләрнең берсе дә калмады. Франциядән соң Голландиядә эшләтеп, яңадан Франциягә кайтардылар. Шунысы әйбәт: кайда гына булсалар да, аларны фрицлар түгел, фашистлар басып алган илләрнең әсирләреннән төзелгән легион солдатлары саклый иде. Легионерларның барысының да хәле бер, немецка мөнәсәбәте бер. Карга карганың күзен чукымаган шикелле, әсир әсирне кыерсытмый, хәленә керә иде. Кырык өчөнчә елның башында Газыймнарны саклай торган поляк солдатларын Германиягә командировкага жибәрәселәре билгеле булды. Поляклар белән татарлар уртак тел табып, дуслашып беткәннәр иде. Атна-ун көн чамасы Германиядә йөрөп кайткан поляк солдатларының берсе, берзаман, үзләре саклай торган егетләрдән: «Газыйм Кадыйров кайсыгыз?» – дип сорады.

– Мин, – диде Газыйм.

– Сиңа хат бар.

Поляк шулай диде дә, кеше-карага сиздермичә генә куен кесәсеннән хат чыгарып, Газыймга тоттырды. «Кешегә күрсәтмә», – диде.

– Бәдрәфкә барып килим әле? – диде Газыйм.

Ни өчен икәнән шундук аңлады поляк. Рәхсәт бирде. Газыйм килгән-килгән дип, кече йомышын йомышлады да, хатны ачып, язуга күз төшерде. Башта ул кемнән булыр икән бу хат, дип аптырап калган иде. Язуны күрүгә – таныды: бу Абдулла Алиш абыйсының кулы иде. Аның шатлыгыннан күзеннән яшьләр атылып чыкты.

«Исәнме, Газыйм! Сезне саклаучы поляк егетләре Единога экскурсиягә килгәннәр иде. Сөйләшөп киттек тә, берсе аркылы сиңа хат язып жибәрергә булдым. Аның сөйләве буенча, безнең татар егетләрен саклайлар икән. Син дә шулар арасындадыр дигән уй килде башыма. Әгәр ялгышмасам, бик әйбәт булыр иде. Сиңа шигырьләр дә язып жибәрәм. Теге вакытта язганнарын да саклайсыңдырмы, ятлаганнарын онытмаганыңдырмы, боларын да дәфтәреңә

күчереп ал. Ә иң мөһиме – командирыңнан Германиягә кайтаруларын сора. Монда безнең татар батальоннары оештырылды. Аларның туган илгә жибәрелүләре мөмкин. Сиңа да бәхет елмаеп куюы бар. «Ни өчен Германиягә кайтасың килә?» дисәләр, «Германия заводларында эшлисем килә, Германиягә ярдәм итәргә теләм», диген. Ярый, хуш, очрашканга кадәр. Алиш абыең».

Алиш хатка берничә шигыр дэ язган иде. Газыйм аларны кич кайткач дэфтәренә күчереп куйды. Икенче көнне ул лагерь башлыгына керде. Үзен Германиягә жибәрүләрен сорады. Аңа: «Карарбыз», – дип кенә җавап бирделәр. Ачык итеп берни дэ әйтмәделәр.

Бу хәлләрдән соң икеме, өчме ай үткәч, Газыймны лагерь начальнигы үзенә чакыртты.

– Ни өчен Германиягә кайтасың килә? – диде ул, тоткынның йөзенә туп-туры бәрәп. – Кайда эшләсәң дэ бер түгелмени?

– Германиядә эшлисем килә. Аурупа хәтле Аурупада йөрәп, Германияне күрмичә калам бугай. Берлинны да күрәсем килә.

– Әйбәт эшләүчеләренә Германиягә сәяхәткә жибәрәбез. Сине дэ кертербез исемлеккә. Барып, күрәп кайтырсың.

Икенче көнне аларны автомашинада Германиягә алып киттеләр. Әле кайчан гына, каядыр еракта, көнчыгышта, Советлар Союзында барган сугыш Германиянең көнбатышын да узып китүен күрәп, юл буге бомба төшүдән хәрабәләргә әйләнәп калган йортларны, корылмаларны карый-карий, алар Берлинга барып керделәр. Бомбага тотылудан Берлин урамнары машина түгел, кешеләр дэ атлап йөри алмаслык хәлгә киләп беткән иде. Бу күренештән Берлинның борынгы мәнәбәт биналарынан бигрәк, бүгенге хәленә исе китеп, эчтән генә сөенәп йөрдә Газыйм.

Аларны Едлино лагеренда урнашкан татар батальонына алып бардылар.

Газыймны алып кергән баракта татарларның музыкаль капелласы шөгыйльләнә икән. Алар көндезге аш вакытына туры килделәр. Шуңа легионерлар белән бергә ашханәгә алып керделәр. Кыска вакытлы сәяхәттә ничек тә Алиш абыйсын күрәп сөйләшәсе килә иде. Газыйм озатып йөрүче солдаттан: «Абдулла Алиш дигән кешене беләсәңме?» – дип сорады.

– Тс-с, – диде солдат, бармагын иреннәренә тидерәп. – Аның турында беркемнән дэ сорама. Үзең генә сөйләрмен.

Төшке аш дигәннәре Франциядәге шикелле үк: шалкан шулпасы, чикмәнле бәрәңге. Яшел үлән чәе.

Ашап бетергәннән соң, теге легионер аларны озатып йөрүче поляк солдатыннан Газыймны үзе белән жибәрүен сорады.

– Нигә кирәк ул? – диде поляк.

– Берлинны күрсәтеп йөрәм. Ул минем күптәнге танышым...

Поляк рөхсәт бирде. Кич кунарга шушы баракка кайтырга кушты.

Легионер дигәнең татар комитетының пропагандисты Ян Габдуллин дигән кеше булып чыкты. Ян Муса Жәлилләрнең яшерен оешмасында да тора иде. Алиш белән бергә Седльце лагереннан ук танышлар. Ләкин Газыймны күргәнә булмаган икән.

Ян Жәлил белән әле Волхов фронтында чагында ук таныш иде. Алар бер үк вакытта диарлек чолганышта калып, әсирлеккә төштеләр. Фронт тәмам таркалып, Габдуллиннар отделеениесе, чолганыштан чыга алмыйча, Волхов сазлыкларында озак вакытлар адашып йөрдә ул көннәрдә. Әсирлеккә төшкәч, Литва һәм Көнчыгыш Пруссия арасындагы Кальвария дигән жирдә урнашкан Кызыл Армия командирлары лагеренда анкета тутырган чагында ул үзенә коммунист булуын да, тулы исемән дэ яшерде. Аның мулла кушкан исеме Муллаяң иде, Муллаяң Габдуллин. Муллаяң 1906 елда Уфа губернасына кергән Яңа Арсланбәк авылында туа. Яшьли үз

көнен үзе күрә башлаган үсмер унбиш яшендә чакта ук комсомолга керә. Авыл яшьләренен житәкчесе була. Бәләбәй педагогия училищесында укый, аннары укытучы булып эшләр ала, Ток-Чуран волость комсомол оешмасына житәкчелек итә. Район мәгариф бүлеген житәкли. 1929 елда ук большевиклар партиясенә керә. Кызыл Армиядә хезмәт итеп, лейтенант дәрәжәсен ала, армиядән соң Кадер районы башкарма комитеты председателе булып тора. Кыскасы, фашистлар әгәр аның кем икәннән белсәләр, минуты-сәгәте белән атып үтерелергә тиешле әсир була ул анкета тутырганда. Лагерьга элэгүгә, татар легионы турында ишетә һәм әсирләр арасында яшерен эш алып бару турында уйлый башлый. Седльце лагереннан соң Демблинга эләккән Ян биредә Гайнан Кормаш белән таныша һәм аның яшерен төркеменә языла. Аннары Муса белән очраша. Берничә көн элек кенә Едлинода булган тентү вакытында матрасында листовкалар табылмау аркасында гына кулга алынмыйча калган Янны сатлыкжан Мәхмүт Жамалетдинов та белми икән.

– Син Алишны каян беләсең? – дип сорады Ян Газыймнан.

– Седльцедә без аның белән бергә булдык. Берничә ай элек поляк солдатлары аркылы ул миңа хат язып жибәргән иде. Берлинга чакырган иде. Ул әйткәнчә үк барып чыкмады, экскурсиягә генә жибәрделәр. Үзен күрергә язмаган, ахры.

– Соңардың шул берәз.

– Ә нәрсә булды?

– Бер сатлыкжан безне сатты. Алишлар төрмәдә утыра. Суд булырга тиеш. Бәлки, чыгарырлар.

– Чыгарсыннар иде инде. Алтын кеше бит ул. Бер дигән әкиятләр яза балалар өчен. Шигырьләрен ятлап алган идем. Исән кайтсам, хатыны Рокыя апага илтеп тапшырырга сүз бирдем. Әле менә хатында да берничә шигырь жибәргән.

Газыйм кесәсеннән Алиштан алган хатын чыгарып, Янга күрсәтте.

– Берлинга китеп, «Идел-Урал» гәзитендә эшләргә теләгән иде. Аның эш урынын барып күрергә мөмкин булыр микән?

– Барырбыз. Ләкин аның турында миннән узып бер кеше белән дә сөйләшмә. Югыйсә, үзеңне харап итеп куоың бар.

– Аңлашылды.

Алар Едлинодан Берлинга киттеләр. Берлинда Ян Габдуллин кунакны туп-туры «Идел-Урал» гәзите редакциясенә алып барды. Редакциянең кабул итү бүлмәсендә аларны Кыям Галиев каршы алды.

– Исәнмесез, Кыям әфәнде. Бу безнең комитетның кунагы, Франциядән экскурсиягә жибәрелгән татар легионеры Газыйм Кадыров була. Менә «Идел-Урал» гәзитен чыгаручылар белән таныштырырга алып килдем, – диде Ян. – Безнең өчен кыска гына экскурсия ясап алсагыз иде.

– Рәхим итегез, – диде Кыям. – Бүлмәләргә кереп, хезмәткәрләр белән танышып чыгыйк. Баш редакторыбыз – Татар комитетының президенты Шәфи Алмас, кызганычка каршы, әлегә урынында түгел иде. Бүлмәсен кереп карап чыгарга мөмкин.

Кыям шулай диде дә аларны баш редактор бүлмәсенә алып керде. Аның өстәле бәрхет белән капланган, керүчеләргә бүлмә монда түрә кеше утырганлыгын сөйләп тора иде. Диварда Габдулла Тукай белән Гаяз Исхакый портретлары эленгән. Шәфи Гаяз Исхакый портреты буенча күп сүз булганлыктан, аны яңадан үз урынына ябыштырып куйган иде. Тукай портреты астына аның шигыреннән: «Без сугышта юлбарыстан көчлөбез!» дигән сүзләре язылган.

Баш редактор бүлмәсеннән чыккач, тагын бер бүлмәгә керделәр. Монда өч кеше утырып эшли бугай, өч өстәл куелган иде. Ян Газыймга күз кысып алды да, дивар буендагы зур тәрәзә янындагы бәләкәйрәк өстәл янына килеп:

– Бу урында Абдулла Алиш утырып эшли иде, – диде. – Абдулла Алиш Седльце лагеренда безнең кунак белән бергә булганнар.

– Шулаймыни? – диде Кыям. – Яхшы кеше иде. Кызганыч, кулга алдылар.

Ян Алиш өстәле янына килеп, аның тартмасын тартып ачты да берничә бит кәгазь чыгарды.

– Монда Алишның шигырьләре дә калган бугай, – диде.

– Рөхсәт итсәгез, мин аларны күчереп алыр идем, – диде Газыйм.

– Нәрсәсен күчереп торырга. Тот та ал. Барыбер беркемгә дә кирәк түгел, жыештыручылар чыгарып ташлаячак, – диде Кыям. Үзе үк шигырьләрне алып Газыймга бирде.

Өстәл янындагы диварда бер биткә Алишның «Мин ул төшне кабат күрерменме?» дигән шигыре ябыштырылган иде. Газыйм аны да куптарып алып бирүне сорады.

– Бу шигырен Алиш абый Седльцедә чагында ук язган иде. Миндә дә бар аның ул шигыре, – диде, шигырьне башка битләр белән бергә кушып, кесәсенә бөкләп тыккач.

Өстәл тартмасындагы кәгазьләрдә Алишның «Тормыш дуствыма», «Ярканат», «Өметем зур минем киләчәккә» дигән шигырьләре бар иде.

Редакциядән чыккач, Ян Газыймны Алишны белгән «Винета» радиостанциясе редакциясе егетләре янына да алып барды. Аларны да курыкмыйча, Алиш белән Седльце лагеренда бергә булган якташы дип таныштырды. Лагерьга эйләнеп кайткач, беркем белән дә Алиш турында ләм-мим, бер сүз дә сөйләшмәделәр. Ян бары тик Газыймга ничек итеп яшерен оешманың бер хыянәтче тарафыннан фашистларга сатылуы хакында гына сөйләде. Легионерлар белән бер баракта яшәүче шул хыянәтчене читтән генә күрсәтеп, аның турында кайбер нәрсәләргә әйтеп алды.

– Мәхмүт Жамалетдинов атлы бу хәшәрәт комитет пропагандистларын сатканнан соң, баталонда отделение командиры итеп билгеләнде. Башта күз буяу өчен генә аны да кулга алган булганнар иде. Озак та тотмадылар, жиберделәр. Хәзер түшен киереп йөри энә. Жир дә йотмый үзен, кабахәтне. Нинди асыл егетләргә харап итте.

4

Габбаска биреп жибергән дәфтәргә Муса алтмышлап шигырен язган иде. Ул, дәфтәрен тышлап, тагын бер бит өстәп текте. Шулай итеп, алда ике яклы бер бит, артта ике яклы бер бит өстәлеп, бәләкәй кенәгә сыман нәрсә барлыкка килде. Арттагы чиста биткә ул дәфтәргә укучыларга үзенәгә васыятен язып куярга булды.

«Татарча язу танучы һәм бу дәфтәргә укучы дуска!

Моны язды татарның билгеле шагыйре Муса Жәлил. Аның тарихы болай: ул 1906 елда туган. Квартиры Казанда һәм Мәскәүдә. Илдә иң зур шагыйрьләрдән санала. 1942 елны сугышка килде һәм әсир төште. Әсирлектә күп гапалар чигеп, кырык үлемнән калып, ахырында Берлинга китерелде. Берлинда сәяси яшерен оешмага катнашуда, совет пропагандасы таратуда гаепләнеп, кулга алынды, төрмәгә ябылды. Бәлки, аны үлем жәзасына хөкем итәрләр. Ул үләр. Ә аның әсирлектә һәм тоткынлыкта язган 115 шигыре бар. Ул шулар өчен кайгыра. Шуның өчен 115нән 60ын гына булса да күчереп калдырырга тырышты. Әгәр бу китап кулыңа төшсә, шигырьләргә яхшылап, дикъкәт белән акка күчә, сакла һәм сугыштан соң, Казанга хәбәр итеп, үлгән татар халык шагыйренәгә шигырьләргә итеп дөньяга чыгар. Минем васыятем шул. Муса Жәлил. 1943. Декабрь».

Васыяттән соң Муса үзе белән бер төрмәдә утыручы, бергә яшерен эш белән шөгыльләнгән дусларының исемнәрен дә язып куярга булды.

«Гариф Шабаев – Үзбәкстан, бухгалтер; Муса Жәлил – шагыйрь, Казан; Әхмәт Симай

– Мәскәү, журналист; Габдулла Батгал – Казан; Кормаш Г. – Казан; А.Алиш – язучы, Казан; Булатов Фуат – Казан; Сәйфелмөлеков – Үзбәкстан; Хисаметдинов – ветеринария врачы; Мичурин – юрист, Үзбәкстан; Әмиров – Казан, жырчы; Шәрипов – ?»

Ул Шәрипов фамилиясен язгач, аның каян икәннен белмәвен исенә төшерде. «Каян иде соң әле ул Шәрипов Габбас? Тумышы белән Сталинград якларыннан бугай... Хәер, каян булса да барыбер түгелмени? Оешмада әле болар гына да түгел. Батальоннарда жибәрелгән егетләр бар. Ә менә бер кешенең исемен язмый калдырырга мөмкин түгел, – дип уйлады ул. – Кеше дип әйтергә дә жирәнгеч үзен. Кабахәт, сатлыкжан. Исемем кем диделәр соң әле?»

Муса ул бәндәне моңа кадәр белми дә иде шул. Гестапо идарәсендә сорау алуға баргач кына Әхмәт Симаи авызыннан ишетте. Анда да төгәл генә хәтерләп кала алмаган икән. Исемлек астына язып куярга дигәчтен дә искә төшерә алмады. «Жәләлетдинов, диделәр бугай», дип, исемлек астына өстәп: «Хыянәтче – Жәләлетдинов, Үзбәкстаннан», – дип язып куйды.

Беренче дәфтәрән, илгә кайтып житәр, дигән зур өметләр белән, Габбас Шәриповка биреп жибәргәч, Муса жинеләеп, тынычланып калгандай булды. Алиш дәфтәре дә туган илгә китте. Ул шуңа да бик сөенде. Аның инде икенче дәфтәре дә эзер. Поэмасы караламадан чиста битләргә күчүрүне көтеп ята.

1944 елны каршылар алдыннан фашистлар Мусаны яңадан искә төшерделәр. Аны иртәнге аштан соң гестапо идарәсенә сорау алу өчен китерделәр. Тикшерүче һаман да шул бер сорауларны бирде.

– Оешмагызда Симаев нинди роль башкарды?

– Белмим. Бернинди дә роль башкармады.

– Аның эш урыныннан билгесез радиотапшыргыч табылган. Советлар белән радио аша элемтәгә кергәнсез. Ул Россия спецслужбаларына хезмәт иттеме?

– Мин бернинди рус спецслужбаларына хезмәт итүчеләрне белмим.

– Сезнең күрше камерада Альберт Маршалковский исеMLE кеше утыра. Аны да белмисезме?

– Беләм. Көн дә һава суларга чыкканда очрашабыз.

– Ә аның совет разведчигы икәннен белмисезмени?

– Беренче тапкыр ишетәм.

– Алдашамагыз. Маршалковский сезнең шигырьләрне немец теленә тәржемә иткән һәм Германия коммунистлары арасында тараткан.

– Бу хакта да берни дә белмим.

– Сез юкка карышып маташасыз. Тиздән сезгә суд булачак. Хөкем карары кырыс! Сезне үлем жәзасы көтә!

– Көтсен. Без үлемнән курыкмыйбыз. Ләкин без сатлыкжаннар түгел. Без бер-беребезне дә, ватаныбызны да сатмадык.

– Маршалковский сезнең менә шул турыдагы шигырегезне тәржемә иткән!

– Минем бөтен шигырем дә фашистларга үч һәм нәфрәт, туган илне сагыну һәм ярату турында. – Муса шулай диде дә үзенә әле күптән түгел генә язган «Катыйльгә» шигырен сөйләргә тотынды.

Мин тез чүкмәм, катыйль, синең алда,
Кол итсәң дә, тоткын итсәң дә.
Кирәк икән, үләм аягурә,
Балтаң белән башым киссәң дә.

Меңен түгел, бары йөзен генә
Юк италдым синең сыңарның.
Һәм халкымнан, кайткач, шуның өчен
Мин тезләнеп гафу сорармын.

Сорау алучы капитан Мусаны тын да алмыйча тыңлап торды да, сөйләп бетергәч, тылмачка ым какты:

– Тәржемә ит!

– Кирәкмәстер, һерр капитан, – диде тылмач.

– Нишләп? Нәрсә яза икән татар шагыйре тоткынлыкта утырганда? Минем өчен кызык бу.

– Балта белән башымны киссәгез дә, сезнең алда тезләнмәм, – дип яза, һерр капитан.

– Охо! Балта белән башыңны киссәләр, тезләнү генә түгел, тәгәрәп китәрсەң! Ул көнне күрергә күп калмады, һерр Гумероф! Февральдә суд! Сезне үлемгә хөкем итәчәкләр.

Капитан, өстәл кырындагы кнопкага басып, сакчы-конвоирны чакырып кертте дә:

– Алып китегез! – дип боерды. – Санаулы көннәрегез калды, һерр Гумероф, иллюзияләр корып яшәүдән туктагыз. Жиргә төшегез.

– Сезгә ул жиргә төшәргә вакыт. Сезнең көннәр санаулы. Жиңу безнең якта булачак! – диде Жәлил һәм ишеккә таба атлады.

Ул камерага канаты каерылган кош сыман, кәфе кырылып кайтты. Яңа ел алдыннан аңа энә нинди күнелсез хәбәр әйттеләр. «Шуны әйтер өчен гестапо идарәсенә хәтле чакыру кирәк булды микәнни? Эшләре юк, кабахәтләренең. Үлем агониясе бугазларынан алган. Кара эшләрен яшерергә ашыгалар».

Кайтты да кабат шигырьгә тотынды. Аның зиһенен икенче дәфтәрне Андре Тиммерманска биреп, почта аша Бельгиягә жибәртергә кирәк дигән уй яктыртты. Ничек моңа хәтле башына килмәгән ул аның? Муса, ирекле гражданин булып йөргәндә, бик еш кына легион мәчетенең хәзрәте Галимжан Идрисиниң улы Илдар, Берлинда яшәүче Казыйм Миршан исемле егет белән очраша торган иде. «Их, кайларда икән хәзер бу егетләр? Шулар аркылы да саклап калырга булыр иде бит шигырьләрен. Сугыш беткәч, ничек тә бер жае чыгып, Мусаның үзенә бирә алмасалар да, Казанга жибәрергә мөмкинлекләре табылмый калмас иде», – дип уйлады ул.

Яңа 1944 ел якынлаша иде. Беренче көннәреннән үк вакыйгаларга бик бай, мажаралы, миһнәтле дә, кызыклы да ел үтеп бара. Алар фашизмның үзәгендә, Берлинның үзендә төрмәдә утырсалар да, фашизмның соңгы сәгәтләре якынлашуы көннән-көн ачыграк сизелә. Көн саен диарлек Берлинны бомбага тоталар. Шартлау тавышлары тынып тормый. Берлин инде фронт янындагы шәһәрне хәтерләтә. Өле кырык өченче ел башындагы тынычлык һәм каядыр сугыш барганлыгын уйлап кына искә төшереп булган Берлин инде юк. Менә шул тоткыннарны нык сөендерә. Тиздән жиңу киләчәк. Бәлки ул шушы 1944 елда ук булыр.

Муса икенче дәфтәрне тагын бер тапкыр карап чыкты. Аңа ул утыз өч шигырен язып куйган икән. Бу гына аз шикелле тоелды. Дәфтәрне шушы урында тутырдым, дип, ул аның соңгы битенә йомгаклау сүзләре язып куйган иде: «Бу төптә – 33 шигырь. Әсирлектә һәм тоткынлыкта – 1942.IX – 1943.XI – арасында язганнарым 125 шигырь һәм поэма. Ләкин кая языйм? – Үзем белән бергә үләрәм. М.Жәлил».

Муса яңа ел алдыннан Тиммерманска килгән посылкадан чыккан төргәк кәгазьләрен бөкләп тагын берничә бит ясады һәм инде эзер дигән дәфтәрнең өстәп тегеп куйды. Барлыкка килгән яңа битләргә Габбас Шәриповка биреп жибәргән дәфтәргә кергән, үзе өчен кызыктырак тоелган тагын унжиде шигырьне кабат язды. Соңгы дүрт бите калгач, ул Андре дустанына багышлап яңа шигырь иҗат итәргә булды. Яңа ел житә бит. Шигыренен исемен ул «Яңа ел теләкләре» дип куйды. Ләкин шигырьне бер утыруда гына яза алмады. Ул яңа елга кергән төнне генә язылды. Шулай итеп, икенче дәфтәргә беренчесенә кергән шигырьләрен дә өстәгәч, илле шигырьдән торган тупланма булып чыкты.

Үзенә багышланган «Яңа ел теләкләре» шигырен Андре Тиммерманс бик

ошатты. Ул аны, Муса әйтеп торып, төрмә рухание биргән догалык битләрендәге буш калган урыннарға язып куйды.

Дәфтәрне әзерләп бетергәч, Муса, Андрега гозерен әйтте:

– Андре дускай, тиздән безгә суд булырга тиеш. Барыбызны да үлем жәзасына хөкем итәчәкләр. Бу дәфтәрдә – шигырьләр. Аны, әниңә сала торган посылкаң эченә тыгып, Бельгиягә жиберергә иде. Син исән-сау илеңә әйләнеп кайткач, Мәскәүгә жиберерсең. Бу дәфтәр – хатыным Нинага. Адресы тышында язылган.

Андре барысын да аңлады. Сүзсез генә дәфтәрне алды һәм әнисенә жиберергә дип әзерләп куйган әйберләре арасына салды. Ләкин посылканы шул көнне үк жиберә алмый калды. Аңа Шпандау төрмәсенә күчәрелүе турында кереп әйттеләр, әйберләрен жыйнап, китәргә әзерләнәргә куштылар.

Муса Андрега ышана иде. Кабат дәфтәр турында сорап тормады. Бары тик озатканда, күзләренә карап:

– Син яшь әле. Әле сиңең өчен барысы да алда. Син исән-сау илеңә әйләнеп кайтырсың, – диде.

Андрены Моабиттан Шпандау төрмәсенә күчәрделәр. Ул Бельгиядә үзе яшәгән Терлемон шәһәрәндәге «Бәйсезлек фронты» дип аталган хәрәкәттә катнашканы өчен фашистлар тарафыннан хөкем ителгән иде. Фашистларга каршылык күрсәтүдә гаепләнде. Аның бөтен гаебе яшерен оешмада фашистларга хезмәт күрсәтүче бельгиялеләрнең исемлеген төзү һәм алар турында магълуматлар жыйно, фоторәсемнәрән табу белән шөгыльләнү иде. Үз араларыннан кайсыдыр оешма турында фашистларга серне ачып, аларның барысын да – алтмыш дүрт кешене кулга алдылар һәм төрле срокларга ирәкләреннән мәхрүм ителәр. Шулай ук жинзәсе – апасының ире дә кулга алынды. Аңа хөкем карары аеруча каты булды – үлемгә дучар ителде.

Андрены, Моабиттан Шпандау төрмәсенә күчкәндә, өч елга ирегәннән мәхрүм итү турында хөкем карары чыгарылган иде. Соңыннан биш еллык каторга белән алыштырылды. Мусаның шигырьләр дәфтәрен ул Шпандауга күчәрелгәч, әнисенә юллаган посылкасы эченә, почта кәгазьләре арасына салып жиберде. Посылканы тикшерүчеләргә, «Бу нинди дәфтәр?» дип сорагач, «Көндәлекләрем», дип җавап бирде. Тегеләр артык актарынып тормадылар. Ашыгалар иде булса кирәк, ул көнне Моабиттан чыгарылучылар байтак иде. Посылкага әнисенә хат язып салырга да рөхсәт ителәр. Хатта ул әнисеннән «догалык эчендәге дәфтәрне үзем кайтканчы югалтмыйча саклый күр», дип үтенде.

5

Көннәр акрын гына үтә торды. Тышта февраль. Әле генә гыйнвар иде. Мусаның күңеленә һади Такташның «Нәни разбойник» шигыре килде.

Их!

Кичә генә әле февраль иде,

Бүген давыл кырга кар ташый;

Март аеның нечкә билле жиле,

Сузылып ятып жиргә, кар ашый...

Мондагы февраль нәкъ бездәге март кебек. Көннәр күптән инде язга авышкан. Яз иртәрәк килә Германиядә. Нинди шәп шигырь! Менә шулай язасы иде ул шигырьләрен! һади Такташ кебек!

Андре Тиммерманс дустиына биргән икенче дәфтәрдән соң да ул тагын утызлап шигырь язды. Аларын өченче дәфтәргә теркәп барды. Көн саен бер-ике шигырь. Моңа кадәр беркайчан да шулай күп эшләгәнә юк иде. Ике дәфтәре китте илгә. Их, илгә кайтып житсә иде алар. Соңгыларын да ничек тә берәрсе аша чыгарырга иде бу төрмә базыннан.

Шундый уйлар белән йөргән язгы көннәрнең берендә Мусаны подвалга, күрешүләр камерасына алып төштеләр. Кем тели икән аның белән күрешергә? Кем әле онытмаган аның бу дөньяда барлыгын?

Күрешүләр бүлмәсендә аңа өстәл артына утырырга куштылар.

– Сөйләшү өчен унбиш минут, – диде конвоир. – Хәзер сезнең яңга һерр Идрисов керәчәк.

Муса шундук аңлады: бу Илдар иде, Галимжан хәзрәт Идрисинең улы. Илдар әле үсмер егет, унжиде яшьләр тирәсендә булып. Алар беренче тапкыр узган елның башында, «Идел-Урал» гәзитә редакциясендә очрашканнар иде. Илдарга Мусадан Казан, Татарстан турында сөйләгәннәрен ишетү кызык булды. Шулар турында сорашыр өчен, аның янына махсус килгән икән. Ул Жәлил абыйсының башка дуслары белән дә танышты, аларның сөйләгәннәрен дә бирелеп тыңлады. Аны Мусаның, Алишның шагыйрь, язучы булулары да бик кызыксындырды. Аларның шигырьләрен сорап ала торган иде.

Муса, Алиш, Баттал, Зиннәт, Симаев абыйларының татар комитетында яшерен эш алып баруларын һәм кулга алынуларын белгәч, Илдар нык борчылды. Ә эти-әннисенә, аларның шундый кешеләр булуын белгәч, бөтенләй котлары очты, немецларның дошманнары белән аралашкан кешеләр, дип, үзләрен дә кулга алып куймасыннар, дип курыктылар. Житмәсә, әнисе Шәмсияне дә Симаев абыйсы белән беррәттән кулга алдылар. Әнисен азат итү өчен күпме йөрдә этисе! Шәфи Алмас абыйсының ярдәме тиде. Югыйсә аны да Тегель төрмәсенә ябып куйганнар иде. Илдар этисеннән Муса абыйсын коткарырга да сорап караган иде, кая ул, «Якын да барасы булма алар янына!» дип, катгый кисәтү ясадылар. Житмәсә, татар легионы пропагандистларына яшерен эш алып баруда ярдәм иткән, дип, бер мулланы атып үтергәннәр иде. Илдар исә аларны тыңламады, җае туры килгән саен Муса абыйсы янына килгәләп йөрдә, ашарына да, кияренә кәчтүм-чалбар, ак күлмәк, бишмәткә хәтле китерде хәтта.

Менә шул егет тагын килгән Муса янына. «Молодец, егет икән!» – дип уйлады Муса.

– Исәнмесез, Муса абый, – дип күрештә Илдар, ишектән керә-керешкә.

– Исәнме, Илдар, – диде Муса.

Ул эченнән генә, «Их, белгән булсам, дәфтәрне кыстырып төшкән булып идем. Ничек тә бирә алган булып идем әле», – дип уйлап куйды. Ләкин бирә алган булып иде микән? Надзиратель беркай да чыгып китмәде, ишек төбенә басып, аларның һәр хәрәкәтен карап, күзәтеп торды.

– Хәлләрегез ничек, Муса абый?

– Ничек булсын инде төрмәчеләрнең хәле. Үзең күрәп торасың. Салкын, камерада һава дымлы, ютәлләтә.

– Эти әйтә, гаебебезне таныйбыз, дип әйтсәләр, чыгарырлар иде, ди.

– Нинди гаебебез бар соң безнең, Илдар дусларым? Алар бит фашистлар, үзләре безнең илгә каршы сугыш башладылар. Без карап торырга тиеш идекмәни безнең шәһәрләргә җимәргәнне, кешеләргә үтергәнне?

– Мин шулай да этигә әйтәм әле, сезне иреккә чыгаруда ярдәм сорап, мөфти хәзрәткә мөрәҗғәгать итсен. Яки үземне мөфти белән очраштырсын. Мөфтидән үзем сораячакмын.

– Сорап кара. Белмим, ярдәм итәр микән соң мөфти?

– Мин сезгә кайбер әйберләр алып килдем, Муса абый. Тапшырырбыз, диделәр.

– Кәгазь алып кил идең син, карандаш.

– Алары да бар, Муса абый. Әйберләргә махсус кәгазь белән төрдәм. Шуны алырсыз.

– Рәхмәт, Илдар.

Шулчак конвоир күрешү өчен бирелгән вакыт бетүен әйтте. Илдарга камерада чыгарга кушты.

– Сау булыгыз, Муса абый. Мин әле тагын килермен.

– Ярый, Илдар, кабат күрешкәнгә кадәр, исән бул. Әти-эниенә сәлам әйт.

Илдарны алып чыгып киттеләр. Муса аның артыннан сокланып карап калды.

Берлинда Мусаны үзе эзләп табып танышкан икенче бер яшь егет Казыйм Миршан иде. Ул былтыр февраль башларында «Идел-Урал» редакциясенә Мусаны эзләп килгән булган. Техник университетта укуы да, мәдәният, телләр белән кызыксынучы Казыйм Берлин үзәк китапханәсендә утырганда, очраклы гына «Идел-Урал» гәзитенә юлыккан иде. Анда күрсәтелгән адрес буенча ул хезмәткәрләр белән танышырга редакциягә килде. Ләкин мөхәррир урынбасары Кыям Галиев Миршанны кызыксындырган сорауларга җавап бирә алмады. Ул аңа тиздән, берәр айдан соң, редакциядә Муса Җәлил эшли башлаячакын әйтте. Февраль ахырларында, икенче килүендә ул, чыннан да, редакциядә Мусаны очратты.

Лагерь баландасыннан яңа гына аерылган Муса ул чакта бик ябык, коры сөяккә калган эрвахка охшап тора иде.

– Исәнмесез, Муса абый, – диде ул, Кыям белән Муса утырган хезмәткәрләр бүлмәсенә кергәч. – Мин Казыйм атлы егет булам. Казыйм Миршан. Техник университет студенты.

Муса аның белән салкын гына исәнләште.

– Муса Гумеров, – диде ул, егеткә кулын биреп.

– Муса Җәлил түгелмени?

– Сиңа Җәлил ниңә кирәк?

– Танышырга килгән идем.

– Таныштык, дип уйла. Миннән сиңа ни кирәк?

– Берни дә кирәкми. Күрәсем килде. Мин сезнең «Алтынчәч» операсыннан өзеңләрен тыңладым радиодан. Шигырьләрегезне укып беләм. Җырларыгызны яратам. Сезне зур шагыйрь дип беләм. Татарлар арасында да шундый шагыйрь булуы мәртәбә.

Мусаның бу сүзләргә әллә ни исе китмәде. Һәрхәлдә ул Миршан алдында шундый кыяфәт чыгарды.

– Муса абый, сезнең вакытыгыз бармы? Мин сезнең белән аерым гына сөйләшеп утырырга теләм.

– Нәрсә турында сөйләшергә теләсез?

– Татар мәдәнияте, әдәбияты. Сөз бит шул казанда кайнаган кеше. Укымышлы, белемле икәнегезне беләм.

– Минем кебек эрвах белән кайдадыр утырып сөйләшү кешене куркытмасмы соң?

– Юк, мин алай дип уйламыйм. Муса абый, әйдәгез, берәр ресторанта керик. Мин шундый жыйнак кына бер ресторанны беләм.

Һәрвакыт ашыйсы килеп, тамагы туймыйча, әле һаман да лагерь ачлыгыннан үз хәленә килә алмыйча йөргән Муса бу тәкъдимне теләп кабул итте. Миршан аны редакциядән ерак та түгел урнашкан бәләкәйрәк кенә кытай ресторанына алып керде. Монда кытай гражданы булып саналучыларга һәм аларның кунакларына азык-төлек карточкаларыннан башка да ашап була икән.

– Мин өч илнең гражданы булып саналам, – диде Миршан. – Германия, Төркия һәм Кытай.

– Кызык икән.

– Өти-эниләрем Казан татарлары. Үзем Кытайда туганмын. Төркиядә үстем. Германиядә укыйм. Мине эти-эниемнең туган жирләре кызыксындыра. Татарлар турында китаплар укыдым. Ләкин үзләрен күреп сөйләшү кызыграк дип уйлыйм.

Муса Казыймга Казан татарлары турында, Татарстан, татарларның килеп чыгышы хакында күп нәрсәләр сөйләде. Алар берничә мәртәбә очраштылар. Ләкин Мусаларны төрмәгә ябып куйгач, ул юкка чыкты. «Их, менә хәзер килеп чыксын иде Миршан аны эзләп. Шигырьләрен бирергә ничек тә бер жай табар иде», – дип уйлады Муса, Илдар белән очрашудан соң Казыйм турында искә төшереп.

Ләкин Казыйм Муса абыйсы турында күп тапкырлар искә төшерсә дә, аны эзләп төрмәгә барырга Илдар шикелле үк кыюлыгы житеп бетмәде.

Жиденче февраль көнне иртәнгә аштан соң Мусага булган әйберләрен жыйнарга куштылар, башка төрмәгә күчерелүләре хакында әйттеләр. Берәздән Мусаны, Алишны, Симаевны, Батталны, Булатовны төрмә ишегалдына алып төштеләр. Анда аларны ябык фургон көтеп тора иде. Бишесенә дә аяк-кулларын богаулап, шунда утырттылар. Ике кабиналы итеп ясалган фургонның арткы өлешенә овчаркалар житәкләгән дүрт конвоир кунаклады. Кая барасын әйтми-нитми генә кузгалып киткән машина, бернинди тукталышларсыз берничә сәгать барганнан соң, тимер юл платформаларын, вокзалларны узып, ниндидер шәһәр урамына килеп керде. Конвоирларның үзара сөйләшүләреннән егетләр үзләрен Дрезден шәһәренә китергәннәрен аңладылар. Иртәгә биредә суд башланачак икән.

Машинадан төшергәч, берәм-берәм төрмә администрациясә каршындагы бер бүлмәгә кертеп, анкета тутырттылар. Дөрәсрәгә, анкетаны, тоткыннар сүзе буенча, бер унтер-офицер тутырды. Аннары һәрберсен аерым камерага бикләделәр.

Аларны Икенче Империя суды хөкем итәчәк икән. Югыйсә тоткыннарның эшен, гадәттә, суд палатасы гына карап хөкем чыгара. Ә Империя суды ул Германиянең югары хәрби трибуналы булып санала. Монда дәүләткә хыянәт итүчеләрнең, Өченче рейхка каршы заговорда катнашучыларның, жимерү эшчәнлегә алып баручыларның эшләре карала.

«Без нинди хыянәтчеләр булыр инде? – дип уйлады Муса. – Фашистлар хөкүмәтенә хыянәт итүчеләр булып саналабыз микәнни? Безне дә фашистлар буларак хөкем итәчәкләр микәнни?»

Бу төнне ул йоклый алмыйча ятты. Башына төрле уйлар керде. Гаиләсен искә төшерде. Әминә белән Чулпан гына түгел, Рауза белән Альбертын, Зәкия белән Люциясен уйлады. Нишлиләр икән алар? Минем аркада миһнәт чигәләр микән? Сатлыкжан хатыннары, хыянәтче балалары, дип мыскыллылар микән? Шулай ук атарга дип хөкем итәрләр микәнни? Үлемгә хөкем ителергә тиеш булмаганнарны күптән төрмәләрдән чыгардылар шул инде. Гаепсез дип тапсалар, болай Империя судларына калдырмалар иде. Их, шигырьләр генә кайтып житсен иде илгә. Хыянәтче түгеллегезне шуларны укып белерләр иде.

Синме соң бу – боек Маркс иле,
Һәм давиллы Шиллер ватаны?

Тоткын итеп сиңа китерде дә,
«Кол», дип мине немец атады.

Муса торып утырды, баш өстендә эленеп торган лампочкадан төшкән тычкан утын кабызды, ятак башына элгән кәчтүменәң кесәсеннән блокнотын алып, «Алман илендә» дигән шигырен эзләп тапты. Әле Андрега биреп калдырган дәфтәренә үк язган бу шигырьне ул өченче дәфтәренә дә күчереп куйган иде. Бу шигырь ошый иде аңа. Икенче дәфтәре илгә кайтып житмәсә, бәлки, өченчәсә кайтыр. Ватандашлары күрсеннәр, белсеннәр аның нинди шигырьләр язганын. Ул «Шиллер ватаны» дигән сүзгә төбәлеп, үз ватанын искә төшерде. Ватан! Нәрсә соң ул ватан?

Муса Илдар алып килгән кәгазьнең бер өлешен, яңа дәфтәр тегәргә дип, уч төбө хәтле битләргә бөкләп куйган иде. Ә бер өлешен шигырь язар өчен калдырды. Ул, кесәсеннән шул кәгазьне һәм карандашын алып, шигырь язарга утырды. Шигыренә исемне «Ватан» дип куйды. Кызу-кызу язарга тотынды. Сүзләр аның күчеленнән агылып кына торды.

Кабат каршылым таңны зинданда.
Чал чәчем кебек яктыра ал таң.
Туган тел кала бары күңелдә,
Бәлагә тарган чагында ватан.

Туган тел кала, бары ул гына.
Бөтен дөньяны тынлык басканда,
Тынып калса да барлык авазлар,
Туган тел барда Ватан саклана!

Татар теленең бөтен аһәңе
Кайта әйләнеп миңа яңадан.

Океан төбө жирнең бар тозын
Үз кочагында саклаган сыман.

Мин таш зинданда утырам уйлап
Ватан һәм туган телем язмышын.
Аһәңе булып туган телемнең
Чынлый кулдагы зынжыр тавышы.

Без һаман бергә – сез гел күңелдә,
Кайчан булса да – көндәз һәм төнен,
Минем кадерле, сөекле, газиз,
Изге ватаным һәм туган телем!..

Ул дәрәс язды. Ватан һәм туган тел – иң изге төшенчәләр. Ватан һәм туган тел бер-берсеннән аерым була алмый. Алар гел бергә – Ватаның юк икән, туган телең дә юк. Туган телең бетә икән, Ватаның да калмый. Бик дәрәс уйлаган бит Гаяз Исхакый «Идел-Урал» дигән дәүләт төзү турында. Бары тик шул дәүләт кенә безнең Ватан була алган булыр иде, бәлки. Шул дәүләттә яшәүчеләр өчен төрки-татар теле безнең туган телебез булыр иде. Ә болай безне бүлгәләп, телгәләп бетергәннәр дә, ваклап, төрле исемнәр биреп, юкка чыгарып баралар. Телебезне оныттыралар. Ә бит гений булган Гаяз Исхакый! Их, күрәсе иде шул кешене. Каядыр, шушыннан ерак та түгел, Төркиядә генә яшәп ята диләр үзен. Германиядә типографиясе булган, журналлар чыгарган. Ни өчен «Идел-Урал» редакциясенә килеп күренмәде икән соң ул? Шәфи Алмас, Әхмәтвәли Мәңгәр, Галимжан Идрисиләр кебек Идел-Урал дәүләтен Гитлер кулы белән торгызырга теләмәгән шул ул. Безнең яшерен оешманы да кабул итмәгән булыр иде, мөгаен. Без бит – ул сөймәгән совет иле өчен, аны ватаныннан качып китәргә мәжбүр иткән большевиклар властен саклап калу өчен тырышып йөрүчеләр.

Мусаның башында мең төрле уй кайнады. Кайсы хак, кайсы хата – ул берсенә дә дәрәс кенә бәя бирә алмады. Ләкин шуңа иманы камил иде: ватан һәм туган тел – бер-берсеннән аерылгысыз.

Ул таң атып беткәч кенә йокыга китте. Ләкин йокысының иң татлы жирендә, баш өстендә бомба төшеп шартласа да уяна алмый торган иң тирән вакытында, камерасының ишеген ачып кәргән надзиратель, автомат түтәсе белән төрткәли-төрткәли, аны уятты һәм бер телем икмәк белән сыек баландасын жамаягына салып тумбочкасына куйды да тизрәк ашарга кушып, чыгып китте.

6

Пильнитцерштрассе адресы буенча урнашкан Икенче Империя судының хөкем залындагы тоткыннарны шаһитлардан аерып торучы рәшәткә белән уратып алынган кабинага унбер кешене керттеләр. Барысының да кул-аяклары богаулы. Болай да овчаркаларга ябышкан конвоирлар каравыллы торган тоткыннарны чыгып качарлар дип уйлый торганнардыр, үзләренә карата булган мондый саклык Мусага хәтта көлке тоелды.

Аеруча куркыныч дип саналган сәяси тоткыннарны, ватан хыянәтчеләрен хөкем итә торган Икенче Империя суды бинасы Дрезденның Мюнхнер мәйданында

урнашкан төрмәнең үзендә үк булып чыкты. Мәйдан ягыннан караганда, суд бинасының алгы ягы үзенә аркалары, биек зур тәрәзәләре белән һөкем ителүчеләр күңелендә курку хисе уяту, фашистлар режимының какшамаслыгын күрсәтү өчен шулай эшләнгәндер, дигән тойгы тудыра иде.

Беренче көнне аларны шәхси жинаять эшләре белән таныштырдылар. Һәрберсенә дә Адвокатлар билгеләнгән иде. Көннең икенче яртысында шаһитлар катнашында узачак суд тикшеренүләре алдыннан һәрберсе аерым камераларда утыручы тоткыннар янына Адвокатлар белән бергә «Идел-Урал» комитеты житәкчеләре, дини руханилар кереп, үгет-нәсихәт биреп чыкты. Муса камерасына Шәфи Алмас, Галимжан Идриси һәм ниндидер немец Адвокаты белән аның тәржемәчесе керде.

– Танымасың хәлгә төшергәннәр үзегезне, Муса әфәнде, – дип башлады сүзен Шәфи Алмас.

– Төшердек, дисәгез, дөресрәк булып, – диде Муса төксе генә.

– Безнең бернинди гаебебез дә юк, Муса әфәнде. Барысына да үзегез гаепле. Моннан нәкъ бер ел элек минем йортымда ничек матур итеп башланып киткән иде хезмәттәшлегебез. Ничек күңелле итеп туган көнегезне билгеләп үттек.

– Менә тагын чираттагысы килеп житте.

– Моңысын да матур итеп билгеләп үтәргә мөмкинлек бар бит, Муса әфәнде.

– Эш нидә соң? Үткәрик.

– Судта гаебегезне тулысынча танып, аны юарга үзегезнең бүгеннән әзер икәнегезне генә әйтәргә кирәк.

– Үзеңне гаепле итеп таныгач, һөкем белән ризалашуың дигән сүз түгелме соң ул, Шәфи абзый?

– Юк, туганым, гаебеңне тану ул – Ходай каршында үзеңнең чиста икәнеңне тану дигән сүз, – дип, сүзгә Галимжан хәзрәт кушылды.

– Кем була соң инде ул Ходай дигәнегез бу очракта, Галимжан әфәнде? Сез зур өметләр баглаган Гитлер үзе була түгелме? Артык зурлыйсыз бит ул фашист жәлладны. Минем беркем алдында да, бернинди гаебем дә юк.

– Гаепсез кеше булмый. Кяфер сүз сөйләп өстегезгә гөнаһ алмагыз, Муса әфәнде.

– Әллә кайда кылган гөнаһларымның монда ни катышы бар? Безнең эшне дин белән бутамагызсана, Галимжан хәзрәт. Булгандыр, кылганмындыр гөнаһларын да. Анысы өчен башка суд каршында жавап тотармын.

– Алай да бернидән дә курыкмыйсыз икән. Үз кул астымда нинди корткычлык эшләп яткансыз. Минем мәрхәмәтемнән файдаланып. Минем йомшаклыктан, – диде Шәфи.

– Әүлия булмагыз инде, Шәфи абзый. Булырсыз сез йомшак! Йомшак кеше булсагыз, өегездә генә утырып идегез, гафу итегез, артыгызны кысып. Фашист хәтле фашистлар белән килешүгә баргансыз. Йомшак кеше эше түгел бу.

– Изге максаттан, Муса әфәнде. Изге максаттан. Үзебезнең милли дәүләтебезне төзеп булмасы, дип.

– Аны унжиденче елда төзәргә иде. Патшаны бәрәп төшәргәч. Ил таркалган чакта. Байлыкларыбызны саклап калыйк, дип, чит илгә чыгып качканчы.

– Ул чакта да тырышып караучылар булды, Муса туганым.

– Гаяз Исакайыны күздә тотасыздыр инде.

– Гаяз да качып котылды. Сталинның астыртын эш йөртүе нәтижәсендә татар-башкорт республикасы төзү турында хыялланган Мирсәет Солтангалиев, Мулланур Вахитов, Галимжан Шәрәф, Галимжан Ибраһимовларның башлары бетте.

– Ярар, күп сүз – чүп сүз. Туктатык бу сөйләшүне. Башка эшегез булмаса, йөрмәгез безнең тирәдә буталып. Сөздән ярдәм көтмәдем дә, булмас та. Минем күңелдә яхшы кешеләр булып калыгыз, Шәфи агай, Галимжан хәзрәт. Ни дисәң дә, изге максат белән

тотынгансыз «Идел-Урал»ны төзик дип. Ләкин чарасын таба алмагансыз. Фашистларга барып сыенуыгыз ялгыш булган. Миңа түгел, сезгә кирәк хатагызны төзәтергә. Без инде үз эшебезне эшләдек. Азмы-күпме, барыбер ут салдык ул фашист мәлгуньнәрнең табан астына. Кызганыч, жиңу көнен генә күрә алмабыз. Ә жиңу барыбер киләчәк. Күп калмады. Үлем төягән очкычлар бүген, энә, Берлин өстендә оча.

– Ашыкмагыз әле, Муса әфәнде. Без бит сезнең турыда кайгыртып йөрибез. Менә Адвокат белән килдек яныгызга. Максатыбыз – ничек тә хәлегезне жиңеләйтү.

– Рәхмәт инде, минем турыда шулай аталарча кайгыртучанлык күрсәткәнегез өчен. Ләкин мин бернинди дә Адвокат яклавына мохтаж түгел. Фашист судының Адвокаты да алар жырын жырлайдыр инде ул. Карга карганың күзен чукуымый. Беләбез андый ярдәмне.

Муса, шулай итеп, болар ияртеп кергән Адвокатка сүз әйтерлек тә калдырмады. Алар жыенып камерада чыгып киттеләр.

– Бигрәк үжәт, үзсүзле инде. Моңың белән сөйләшүнең бер файдасы юк, – диде Шәфи Алмас, камерада чыккач, Галимжан хәзрәткә.

– Бер караганда, ул хаклы бит, Габдрахман кардәш. Саташып йөрүчеләр синең белән мин бит бу фашистлар арасында, – диде хәзрәт, Адвокат аңламады микән дип шикләнеп, алдан атлаган фашист ялчысына карый-карий. Тылмач дигәне аның сүзләрен яхшы аңлады, ләкин берни сиздермәде, тыныч кына артларыннан атлый бирде. Алар башка тоткыннар янына кереп тормадылар.

– Башкалар янына керүдән дә файда чыкмас, суд утырышы башланганчы кая да булса барып ашап килик булмаса, – диде Шәфи Алмас, һәм алар, Адвокаттан аерылып, төрмәдән Мюнхнер мәйданына чыктылар да ресторан эзләп киттеләр.

Суд өч көн дәвам итте. Дүртенче көнне тоткыннарга хөкем карары чыгарылды.

Суд барышында тоткыннарда ярты ел буена барган тикшерү вакытында бирелгән сорау алулар яңадан кабатланды. Судья әле бер тоткынга, икенчесен батырмас микән, дип, провокацион сораулар бирде, әле икенчесен тупикка кертәргә маташты. Ләкин бернәрсәгә дә ирешә алмады. Хөкем карарын чыгарып алдыннан судья, тоткыннарның барысы исемнәннән дә соңгы сүзгә әйтү өчен, Мусага мөрәжәгать итте.

Муса соңгы сүзгә соңгы айларда язган шигырьләре тәсирендә кыска һәм судьяның да, суд утырышчыларының да, комитет вәкилләренең дә вөжданын уята торган итеп сөйләргә күптән эзер иде.

– Прокурор безне, имеш, үзләренә зур ышаныч күрсәтүдән файдаланып, Германия житәкчелегенә хыянәт иткән бандитлар һәм шпионнар төркеме, дип атады. Безне Өченче рейхка карата жиңерү эше алып баруда гаепләде. Безгә карата иң югары хөкем карары чыгаруны сорады. Ләкин сез нык ялгышсыз, әфәнделәр! Без Гитлерга хезмәт итәргә алынмадык. Без, совет патриотлары буларак, киресенчә, ана каршы көрәш алып бардык. Кызганыч, үзебезнең көрәшебезне ахырынача, бөек жиңүебезгә житкәрә алмадык. Бөек немец халкы алдында без түгел, сез, Гитлер палачлары, фашистлар гаепле!

Шунда судья, Мусаны бүлдереп, мыскыллы тон белән:

– Сезне барыбер илегездә хыянәтчеләр дип атаячаклар, – диде һәм, – Суд карар чыгару өчен киңәшмәгә туктала. Бер сәгәтлек тәнәфес, – дип игълан итте.

Немец төгәллегә белән нәкъ бер сәгәтгә соң судья ярдәмчесе:

– Торып басуыгызны үтенәм, суд килә! – дип, утырышчыларны тынычланырга чакырды.

Судья дүрт көн буена сузылган Империя югары судының «Идел-Урал» комитеты пропагандистларына карата гаепләү актың укый башлады. Ул хөкем ителә торган һәр тоткынга ясалган гаепләрне бәйнә-бәйнә күрсәткән калың гына

бер тупланма иде. Аны уку өч сэгатькэ сузылды. Актны укып бетергәннән соң, ул гаепләнүчеләрнең соңгы теләкләре хакында белергә теләде.

– Теләгебез бер гена: туган илебездә безнең ни өчен хөкем ителүебезне белсеннәр.

– Мин инде ул хакта әйттем, – диде судья. – Сөзгә илгездә хыянәтчеләр дип беләчәкләр.

Шуннан соң ул Империя судының хөкем карарын игълан итте:

– «Идел-Урал» комитеты пропагандистлары Гайнан Кормашев һәм аның командасындагы Фоат Сәйфелмөлеков, Абдулла Алиш, Фоат Булатов, Муса Жәлил, Гариф Шабаев, Әхмәт Симаев, Абдулла Батталов, Зиннәт Хәсәнов, Әхәт Атнашев, Сәлим Бохаров, Өченче рейхка хыянәт итеп, аның хәрби көчен җимерү белән шөгыйльләнгәнә, «Идел-Урал» комитетында яшерен эш алып барганы, листовкалар бастырып таратканы, Германия коммунистлары белән элемтәдә торганы өчен Империя суды карары белән иң югары жәзага – үлемгә хөкем ителәләр.

Суд барган дүрт көндә тоткыннарда бер-берсе белән аралашу өчен бернинди мөмкинлек булмады. Суд залында алар калын тимер рәшәткә артында, сакчылар күзәтүе астында утырдылар. Тәнәфесләр вакытында да, суд көнлек эшен тәмамлаганнан соң да, һәрберсен аерым камераларга бикләп куйдылар. Мусаның соңгы сүз итеп ясаган кыска, әмма турысын бәрәп әйткән чыгышы аларның барысының да уртак гаепләү акты булып яңгырады. Хөкем карары чыгарылганнан соң да, аларны төрле камераларга тараттылар. Кайберләрен хәтта Дрезденда да калдырмадылар. Мусаны Дрезденның Прошубельштрассе урамында урнашкан хәрби тоткыннар төрмәсенә алып киттеләр.

7

1944 елга аяк баскач, Сталин үзенең иң тугры көрәштәшләре дип саналган бер төркем политбүро әгъзаларын – Молотовны, Ворошиловны, Кагановичны һәм шулар янына Берияне чакырып, киңәшмә үткәрдә. Көн тәртибдә нинди мәсьәлә каралачагын берсе дә белми иде.

Бу вакытка Кызыл Армия бөтен фронт буенча фашистларны эзәрлекләп, көнбатышка ашкына. Россия тулысынча диарлек фашистлардан азат ителде. Тугыз йөз көнгә сузылган Ленинград блокадасы өзелде. Украина, Молдавия һәм Кырым азат ителергә тора. Бары тик Белоруссия, Литва, Латвия, Эстония һәм Карело-Фин республикалары дошман кулында. Гитлерчыларның төп көчләре Советлар Союзына каршы сугыша. Ләкин менә-менә икенче фронт ачылыр дип көтелә. Сталин сугышның безнең файдага тәмамланасына чын күңелә белән ышана. Тиздән дөнья картасы коммунистлар файдасына үзгәртеләчәк. Социалистик лагерь илләре барлыкка киләчәк. Ул инде якын арада Болгариягә каршы сугыш башларга кирәк, дигән уйда тора. Икенче фронт илләре кул астына кәргәнчә, бу славян илен СССР канаты астына алу хәерле. Сугыш алдыннан Балтыйк буе республикаларын кушу нәтижәсендә, СССРның үз картасында да кайбер үзгәрешләр булып алды. Моменттан файдаланып, егерменче елларда кайбер милләтчеләргә юл куеп төзелгән берничә автономияле республика составына үзгәрешләр кертергә кирәк. Ә момент дигәнәң – сугыш вакытында фашистларга астыртын рәвештә булышлык күрсәтеп яттылар дигән сылтау белән энә шул халыкларны депортацияләү өчен бер дигән уңайлы вакыт! Сталин бу эшнә әле сугыш башлангач ук, Идел буе немецларына карата кулланган иде инде. 1942-1943 елларда Карачай автономияле округыннан карачайлар Казакъ-стан белән Кыргызстанга сөрелде. 1944 ел башында гына калмыклар Алтайга куылды.

Политбүро верхушкасын да нәкъ менә шушы уңайдан жыярга булды ул.

– Иптәшләр, Бөек Ватан сугышы безнең Кызыл Армия солдатларының тиндәшсез

батырлыклары нәтижәсендә ахырына якынлаша. Ләкин кайбер халыкларның бу жинүгә керткән өлеше ташка үлчим – бик бәләкәй. Аеруча Кавказ халыклары – чеченнар белән ингушлар, балкарлар, кырым татарлары, төрек-месхетиннар арасында, киресенчә, фашистларга булышлык күрсәтүчеләрнең күп булуы хакында беләбез.

Сталин шушы сүзләрдән соң кулындагы төрепкәсенә ашыкмыйча гына тәмәке чүбе тутырып, карандаш башы белән төйдә, кесәсеннән шырпы чыгарып ут элдә һәм тәмәкесен кабызды.

– Иосиф Виссарионович, карачайлардан соң халык беркадәр тынычланды кебек. Балкарлар белән карачайлар бер үк халык бит. Алар артыннан балкарларны депортацияләү ике көнлек эш, – диде шунда сүз алып Берия.

– Башкалар нинди фикердә?

– Ватан азатлыгы – һәр халык өчен изге бурыч. Шул бурычын үтәмәгән халык жәзасын да күрергә тиеш, иптәш Сталин, – диде Каганович.

– Сезнең кулда бөтен карталар, иптәш Каганович. Иптәш Берия белән бергәләп, кыска срокларда, чечен-ингушлар һәм дә балкарлар язмышын хәл итәргә кирәк. Алардан соң чиратта кырым татарлары мәсьәләсе тора.

– Кырым татарларынан соң Казан татарлары турында да уйларга кирәк түгел микән, Иосиф Виссарионович? Урысның канын эчкән халык.

– Аның тегесе дә, монысы да бер үк кавем – Чыңгызхан токымнары. Кырымнар унсигезенче гасырга хәтле тынгы бирмәгән Россиягә. Ә Казан татарлары турында Молотов белән киңәшегез, Каганович иптәш. Ул Казанны яхшы белә. Яшьлеге шунда үткән, шунда беренче революцион чыныгу алган кеше.

– Казан татарларына тияргә ярамый, иптәшләр, – диде Берия, барысын да шаккатырып.

– Ник алай? Мөгезләре бар мәллә? – диде Каганович, шундук, Генералиссимус ничек кабул итте икән дигәндәй, соры күзләре белән хәйләкәр Сталинга карап.

– Беләсезме Гитлер нәрсә әйткән татар белән урыс туганлыгы турында? «СССР ул – яһүдләр житәкчелегендәге славян-татар халыклары катнашмасы», дигән, беләсегез килсә! – диде Сталин һәм, төрепкәсен яңадан авызына кабып, озаклап төтен суырды.

– Алай булгач, татарлар безнең кан кардәшебез булып чыга түгелме, Иосиф Виссарионович?

– Сезнең – шулай. Ә мин, гафу итегез, әлегә грузинлыгымнан баш тартырга теләмим. Тәк, нишлибез, Лаврентий Павлович, татарлар белән?

– Татарлар белән ашыкмаска кирәк дип саныйм, иптәш Иосиф Виссарионович. Ник дигәндә, сүземне Климент Ефремович хуплар, татарлар сугышта арыслан кебек сугышалар.

– Ничек дигән әле бер татар шагыйре: «Тынычта аттан артык эшлибез, сугышта юлбарыстан көчлебез», дигәнме?

– Язучылар димәктән, Иосиф Виссарионович, язучыларыбыз Татарстанга, Казанга эвакуацияләнеп, бүгенге көнгә хәтле шунда яшәп яталар, совет сугышчыларының рухын күтәрә торган шедевраларын тудыралар, – дип, сүзгә Молотов кушылды.

– Аннары, Иосиф Виссарионович, 1941 елгы Пёрл-Харбор базасындагы хәлне дә онытмаска кирәк, – диде Берия, артык сүз ычкындырмадым микән дигәндәй, Сталинга курку белән карап.

Шунда Каганович Сталин белән Берия генә белгән ниндидер сер булуын һәм үзенең дә белергә теләвен белдергәндәй сорап куйды:

– Пёрл-Харборның ни катнашы бар монда?

Аның соравына Берия урынына Сталин җавап бирде:

– Бар, Лазарь Моисеевич, татарларның турыдан-туры катышы бар. 1941 елның декабрендә шушы операция булмаса, без бүген монда милләтләр язмышын хәл итеп утырмас идек. Гитлер белән япон принцы Ито күптән безнең язмышны хәл иткән булырлар иде.

Сталин дөньяда бары тик биш кенә кеше – үзе, Берия, НКВД баш идарәсенен тышкы разведка башлыгы Фитин, Америка бүлеге башлыгы Павлов һәм разведчик Әхмәров кына белгән «Кар» операциясе дип аталган яшерен операция турында искә төшерде. Японнарның Квантун армиясе ул чакта Американың Пёрл-Харбор базасында урнашкан флотилиясен ике сәгать эчендә тар-мар итеп, Япония белән Америка арасында сугыш башланып китте. Германия, Италия һәм Япония арасындагы өчлек союзының бер чылбыры өзелде. Японнар СССРга каршы сугыш башларга инде жөрйәт итмәделәр. Ә Советлар Союзына Ерак Көнчыгыштагы гаскәрләрне Мәскәү астына кайтарып, менә-менә башкаланы алабыз дип торган фашистларны аннан йөзләргә чакрым еракка куарга мөмкинлек туды. Бу яшерен операциянең идеясен уйлап тапкан һәм башкарып чыккан разведчик Казан артындагы Кече Битаман исемле бәлкәй генә бер татар авылыннан чыккан Исхак Әхмәров атлы егет иде.

– Менә бит нинди хәлләр булган, – дип куйды Каганович. – Шулай да карачайларны да, балкарларны, кырым татарларын, калмыкларны, чеченнарны, ингушларны сугышта милли легионнар төзеп, фашистлар ягыннан Кызыл Армиягә каршы сугышканнары өчен жәзага тартабыз бит. Татарларның да «Идел-Урал» легионы шундый ук нәрсә түгелме соң?

– Татарлар монда да сүз тидерерлек түгел, Иосиф Виссарионович. Безнең разведка мәгълүматлары буенча, аларның алты батальоны төзелеп, беренчесе үк Кызыл Армиягә каршы сугышка жибәрелгәч, Белоруссиянең Витебск районы тирәсендә, немец командирларын юк итеп, тулысынча партизаннар ягына чыкканнар. Шуннан соң фашистлар татарларның гына түгел, башка милли легионнарның солдатларын да Франциягә, Голландиягә, Бельгиягә каршы сугышырга жибәрә башлыйлар.

Татарларны зурлау артык озакка китте. Бу Сталинга бер дә ошамый иде. Сөйләшүне дә түгәрәкләр вакыт җитте бугай.

– Мин шулай уйлыйм, – диде Сталин һәм беркадәр пауза ясап дәвам итте: – Татарлар болай да таркау халык, алар болай да үз башларын үзләре ашый. Алтын Урданың таркалуына китергән Идгәй атлы кенәзләре турындагы дастанны янадан казып чыгарганнар Казан милләтчеләре. Шул дастан мәсьәләсен политбюрода карарга һәм партия линиясен күрсәтә торган карар кабул итәргә кирәк. Ә татарларны депортацияләү мәсьәләсе көн тәртибеннән төшәргә тиеш түгел. Ул бары тик билгеле бер срокка кичектерелергә генә мөмкин. Сугыш, дисез бит. Сугышта татарлар, чынлап та, башка милләتلәргә үрнәк күрсәтә. Генштабта утыра, эңә, бер керәшен татары.

Бу Сталинның Генштаб начальнигы генерал Алексей Антоновны күздә тотып әйтүе иде.

Политбюро верхушкасының махсус утырышы шуның белән төгәлләнде. Берия белән Каганович икенче көнне үк Кавказ якларына командировкага чыгып китте. Берия, Орджоникидзе шәһәрәнә барып, Кабарда-Балкар автономияле республикасы партия өлкә комитетының беренче секретаре, адыгей милләтеннән булган Зөбәр Кумеховны үз янына чакыртып алды. Республиканың Югары Советы рәисе балкар Үлбашовны юк-бар эшләр белән Мәскәүгә командировкага жибәрттерде. Кумехов исеменнән партия Үзәк Комитетына балкарлар өстеннән, сугышта дезертирлыкта, фашистларга хезмәт күрсәтүдә гаепләнеп, яла хаты яздырды, аларны карачайлар артынан Урта Азия республикаларының берсенә депортацияләргә соратты. Бу хат

февраль азакларында политбюрода каралып, сигезенче-тугузынчы мартларда, ике көн эчендә, балкарлар туган жирләрәннән Казакъстанга, Кыргызстанга куылды.

Шундый ук сценарий буенча чеченнар белән ингушлар да Казакъстан һәм Кыргызстан гражданнына әйләнделәр.

8

Дрезденда булган судтан соң, Мусаны әле бер, әле икенче төрмәгә йөрттеләр. Ул кабат Моабитка да кайтарылды, озак кына Шпандауда утырды, Тегель, Лертерштрассе төрмәләрендә дә булды. Ләкин берсендә дә сорау алу, жәзалау дигән нәрсәләр юк иде. Иң зур жәза – ач тоттылар, качмасыннар диптер инде, аяк-кулларга кандаллар кидерделәр. Богауларны хәтта кыска вакытка ишегалдына һава суларга алып чыкканда да салдырмадылар. Фашистлар үлемгә хөкем ителүчеләргә туксан тугыз көн эчендә жәзалау үтерергә тиешләр икән. Әмма, ни сәбәптәндер, аларны йөзенче көнне дә үлем эшафотына алып бармадылар. Бу да тоткыннар өчен гаять зур жәза иде. Көн саен үлем көтөп яшәүдән дә зуррак жәза бар микән дөньяда? Йөзенче көннән соң да үзгәрешләр булмагач, алар, бәлки, исән калдырырлар, дигән өмет белән яши башлады.

Муса нык ябыкты, хәлсезләнде. Аның хәлен белим дип, нич югы, Илдар Идриси дә төрмә рәшәткәсе артына килеп күренмәде.

Кайбер төрмәләрдә ул камерада ялгызы гына утырды. Кайберләрендә ике, өч кешелек камераларда утыру бәхетә дә тигәләде. Иптәш белән утыру, чынлап та, зур бәхет иде. Шундый бәхет ана ялгыз камерада утырып интеккән Тегельдән, яз ахырларында Шпандау төрмәсенә күчәргәч елмайды. Аны Фоат Булатов белән бер камерага утырттылар. Бу аларның икесе өчен дә зур шатлык иде. Башкалар да шушы төрмәдә абылуда икән. Алиш, Батгал, Симаиллар да күрше камерада гына утыра булып чыкты.

Сөйләшәргә кеше, язганныңны тыңлаучы булу рухны күтәрә, жанга дәрт, көч бирә. Тегельдә Муса өчен зур фажига булып алды. Анда болай да бернинди ижат дигән нәрсәгә мөмкинлек юк иде. Хәтта ятакны да, иртән торгач, диварга күтәртеп куялар. Нишләгәнчәне тикшереп кенә торалар. Шулай бер көнне ялгызы гына яна язган шигырен дәфтәренә күчәреп утырганда, көпә-көндөз тентү ясап, бөтен язмаларын тартып алып чыгып киттеләр. Ичмасам, икенче дәфтәргә күчәреп, яшереп тә куймаган иде. Утызлап шигырь юкка чыкты. Өч-дүрт шигырен генә хәтеренә төшереп, яна дәфтәргә күчәреп куя алды. Бер юанычы калды: Тиммерманс дустанына биреп жибәргән икенче дәфтәрдән соң язган шигырьләре теркәлгән өченче дәфтәренә илгә кайтып житәсенә ышаныч. Бу дәфтәргә ул Әхмәт Симаевка биргән иде. Әхмәт Власовның Азатлык Армиясе пропагандисты Михаил Иконников белән бер камерада утыра икән. Ә аның дустаны Русанов дигән кешене тоткынлыктан азат иткәннәр. Дәфтәр шул Русанов кулына барып керсә, аның илгә кайтып житәсенә өметләнәргә дә була. Нәхәлдә Муса әнә шундый өмет белән яшәде.

Көннәрнең берендә Фоат Булатов белән Муса утырган камерага тагын бер тоткынны керттеләр.

Муса Гётеның төрмә руханияте Юрыткодан алган «Фауст» китабын укып утыра иде. Немецчаны аз-маз сукаласа да, бик авыр аңлашыла. Шулвакыт, иртәнгә сәгать уннар тирәсендә, аларның ишеген ачтылар.

– *Schritt schnell*¹⁴! – дип, конвоир ишек өстендәге кызыл кысага алган язуну укып тукталып калган бер тоткынны эткәләп-төрткәләп диарлек камерага кертте.

Ишек өстендәге карточкада камера «хужалары»ның исемнәре язылган: Муса Гумеров, Фоат Булатов. Исемнәрнең кызыл карандаш белән каймаланып алынуы монда утыручыларның үлемгә хөкем ителгән булуларын аңлата иде.

¹⁴ Тизрәк атла! (нем.)

– Cosa intendono i kamikaze¹⁵?

Яңа тоткын италияле иде. Һәм аның сорауы да итальян телендә булды. Ләкин үзен беркем дә аңламавын күргәч, ул немецча сорап карарга булды:

– Bomber bedeutet¹⁶?

Немецчәне Фоат та, Муса да бераз чамаладылар.

– Йа, йа, – диде Фоат.

Фоат немец солдатты киёмнәреннән иде. Шуңа күрәдер, яңа тоткын:

– Bist du Deutsche¹⁷? – дип сорады.

– Nein, wir sind Tataren¹⁸.

– Oh, Tartaria, gehört, gehört. Die Vorfahren von Attila, die Italien eroberten¹⁹!

– Nimm es länger. Wir sind die etruskischen Verwandten²⁰.

– Ist es wirklich²¹?

– Tatsächlich. Darüber später. Treffen wir uns zuerst. Ich heiße Musa. Musa Gumerov²².

– Und ich mache Bulatov²³.

– Ich heiße Reniero lanfredeni²⁴.

Алар шулай таныштылар. Ишек төбөндәге ятакка килеп утыргач, эшне нидән башларга икән дигәндәй, аптырап калган италиялегә Фоат камераның бер почмагында яткан салам тутырылган матрас белән мөһөрне китереп бирде. Шунда ук кашык, савыт, жамаяк табылды. Ланфредининың күңеле булды. Ул Фоаттан бераз өлкәнрәк, Муса чамасындарак, утыз жиде яшьләр тирәсендәге ир уртасы иде. Ланфредини фашистлар режимына каршы чыгыш ясаганы, кулга алган вакытта кесәсендә Гитлер белән Муссолинины мыскыл итеп язылган кәгазь табылганы өчен 1944 елның 23 маенда үлем жәзасына хөкөм ителгән иде. Унике көн Тегель төрмәсендә тотканнан соң, аны, үзе шикелле үк, гитлерчылар урнаштырган тәртипләргә каршы чыккан немец тоткыннары белән бергә, Шпандауга китерделәр.

Ланфредини Мусаның «Фауст» китабын укып утыруын күрдә дә:

– Oh, «Faust»! Tolles Buch! Ich lese auch gerne Fiktion²⁵, – диде.

Ләкин аларга китап укып утырырга ирек бирмиләр иде. Бу көнне генә ничектер эш табарга оныттылар. Төрмәгә үлемгә хөкөм ителгән яңа тоткыннар партиясә китерелгән иде. Шуларны камераларга урнаштыру белән мәшгуль булганга, элекке тоткыннарны эшкә күмәргә онытып торалар иде бугай. Төштән соң барысына да эш чыкты. Камерага бер кочак каты кәгазь керттеп тутырдылар да, кайсыдыр фабрика заказы булды, ахры, мармелад төрү өчен пакетлар ясарга куштылар.

Муса шатланып бетә алмады. Иңе-бүе метр ярымлы бер битне тиз генә бөкләп, куен дәфтәре ясап куйды. Моңа күрәп аптырап калган Ланфрединига Фоат:

– Musa, wir haben ein Gedicht, Papier, das er braucht, um Gedichte zu schreiben²⁶, – диде.

Шпандауда көн тәртибе гаять тә кырыс һәм киеренке режимда иде. Монда тоткын дип жобалгылануга ирек бирмиләр. Сәгатьнең һәр минуты исәптә. Иртәнге сәгать алтыда уяталар. Ярты сәгать иртәнге шәхси гигиена: бәдрәф, юыну, чистарыну... Аннары – шулай дип атарга яраса, кавә эчү. Сигезенче яртыда сәләмәтлегенә сорашалар. Чирле дип тапсалар, камерага табиб чакырталар.

¹⁵ Үлемгә хөкөм ителгәннәр, димәк? (итал.)

¹⁶ Үлемгә хөкөм ителгәннәр, димәк? (нем.)

¹⁷ Сөз немецлармы? (нем.)

¹⁸ Юк, без – татарлар. (нем.)

¹⁹ О-о, Тартария, ишеттем, ишеттем. Италияне буйсындырган Атилла варислары! (нем.)

²⁰ Ерактанрак ал. Без – этрускларның кардәшләре. (нем.)

²¹ Чынлапмы? (нем.)

²² Чынлап. Бу хакта соңыннан. Әйдә, башта танышык. Минем исемем – Муса. Муса Гумеров. (нем.)

²³ Ә мин Фоат Булатов булам. (нем.)

²⁴ Минем исемем – Рениеро Ланфредини. (нем.)

²⁵ О, «Фауст»! Бөек китап! Мин дә әдәби китаплар укырга яратам. (нем.)

²⁶ Безнең Муса – шагыйрь. Кәгазь аңа шигырь язар өчен кирәк. (нем.)

Тугыздан соң төркем-төркем һава суларга алып чыгалар. Ишегалдында йөргөндә, бер авыз сүз дә әйттермиләр. Сөйләшкәнәңне ишетсәләр, тәненә шомпол төшкәнән көт тә тор. Унбердә – көндөзгә аш – шулпа һәм биш бәрәңгә кисәге. Аштан соң почта тараталар. Почта укыганнан соң – ял. Сәгать дүрттә – кичке аш – маргарин ягылган бер телем ипи белән су. Аш араларында заказлар булса, төрлө вак-төяк эшләр бирәләр. Кичке аштан соң, анан тума шәрә калдырып, киёмнәрне алып чыгып китәләр, кулга богау киертәләр, һәм сизгә утларны сүндереп, йокларга команда бирелә. Еш кына төн уртасында утларны яндырып тентү үткәрәләр.

Менә шундый шартларда шигырь язарга бернинди мөмкинлек тә юк диярлек. Муса шулай да жаен табарга тырыша. Ул, кача-поса, элек язган шигырьләрен хәтеренә төшереп, куен дәфтәренә терки. Бу эшнә ул падре Юрытко биргән китапларны укыган чакта эшли башлады. Тикшерсәләр дә, ишек ачыла башлауга, кәгазәңне китап арасына яшерергә мөмкин. Ә китап укырга рөхсәт ителә. Бигрәк тә дини, рухани китапларны. Ланфредини падре Юрыткодан итальянча китаплар китертте. Дантеның «Илаһи комедия»сен Муса белән Фоатка итальянчадан немецчага тәржемә итә-итә укыды.

Еш кына китаплар сорап алганга, Юрытко Мусалар камерасына кергәләргә яратты. Бәлки, ул башкалар янына да шулай еш йөргәндер. Ләкин Мусага үзләренә ешрак керә шикелле тоелды. Юрытко Мусаның шагыйрь икәннән белгәнгә, күбесенчә аның белән сөйләшергә тырыша. Алар арасында еш кына дини мәсьәләләргә әңгәмәләр чыгып тора иде.

Шундый әңгәмәләренң берсендә Муса Юрыткодан:

– Сөз ничек уйлыйсыз, падре, кайсы дин дөрөсрәк? Католикмы, православиеме, әллә исламмы? – дип сорады.

– Мин – католик. Шуңа күрә христианлыкның католик юнәлешенә каршы бер сүз әйтәргә дә теләгем юк.

– Мин бит, падре, динегезгә каршы барыгыз, дип әйтмим. Минә бары тик кайсы диннең кешегә дөрөс юлны күрсәтүе кызыксындыра. Югыйсә, диннәр күп бит. Барысы да үзенчә хаклы. Барысы да үзен генә хаклы дип тә саный. Шундый төрлелек аркасында төрлө низаглар килеп чыга. Менә безнең ислам динендә дә шиитлар белән сөнниләр бер-берсә белән уртака тел таба алмый. Ә ваххабчылар дигәнә, саф ислам дигән нәрсә уйлап чыгарганнар да, хәтта үзләренә каршы барлык дин кардәшләрен дә дошманнары итеп саныйлар. Христиан динендә дә шул ук бугай инде. Католиклар, протестантлар, баптистлар, православлар, тагын әллә никадәр агымнар. Мин үзем дин белгече түгел, атеист дип атарга да була. Ләкин дин тотучыларны хөрмәт итәм. Тик аңлап бетермим, дин кешеләрне кешелекле, иманлы булырга, бер-берсәгә хөрмәт итәргә өйрәтсә дә, без – пәйгамбәрләр, дип атаган дин башлыклары, үз диннәрен тарату өчен, яулап алу сугышларына өстенлек биргәннәр. Кешелек тарихы барлык заманнарда да бары тик сугышлардан торган. Сөз моны ничек аңлатасыз, падре?

– Атабыз Адәм белән анабыз Һава да бит, тыелган жимешне тату аркасында гөнаһ кылып, оҗмахтан куылган. Нәрсәгәдер кызыгу, кызыккан әйберенә үзәңнеке итү теләге, гомумән, кешегә хас сыйфат. Бөтен бәла менә шуннан килә дип уйларга кирәк.

– Алай булгач, дин кешеләрне иманлы, кешелекле булырга өнди дигән нәрсә – сафсата?

– Алай ук кистереп әйтмәс идем мин.

– Бөтен диннәр дә атабыз Адәм белән анабыз Һаваны таний икән, димәк, Библия дә, Талмуд та, Коръән дә шул бер үк тәгълиматны раслый дигән сүз. Алай булгач, нигә кирәк булган соң ул төрлө диннәр?

– Бәлки, сөз хаклыдыр да. Ләкин кешелек, барлыкка килгәннән бирле, ниндидер

илаһи бер көчкә табынып, шуна буйсынып яшәгән. Хәтта тәңречелек тә Күк Тәңрегә, Ходайга буйсынуны күз алдында тота.

– Падре, ә менә сез хезмәт иткән Гитлер һәм аның национал-социалистлар партиясе үзләрен арийлар дип атап, немец милләтенә генә өстенлек биреп, дөньядагы бөтен кешелекне үзләренә генә хезмәт иттерергә дигән ялгыш идея белән яшәмиме соң? Арийлар бит – атабыз Адәмнән өченче улы Яфәс нәселеннән таралган Туран төркеме халыкларының кардәшләре. Без бертуганнар булып чыгабыз түгелме соң немецлар белән?

– Күрәм, үзегезне атеист дип атасагыз да, дин тәғлиматын шактый тирән беләсез, Муса туганкай.

– Дин тәғлиматын күпмедер өйрәнгәнгә күрә, атеизмга килдем дә инде мин, падре Юрытко. Сезнең ул Гитлерыгыз миңа караганда да ныграк алласыз булып чыга. Мин алласыз булсам да, дөньяда бер милләт кенә өстенлек итәргә тиеш, дигән фикердән ерак торам. Дөньяга Аллаһы Тәгалә тарафыннан яратылган икән, барлык милләتلәр дә – эресе дә, вагы да яшәргә тиеш дип саныйм.

– Мин дә шундый ук фикердә, Муса әфәнде.

– Димәк, сез – коммунист.

– Ич юк. Коммунистларны динсезләр дип беләм. Ә динсезләр барыбер Аллаһының каһәренә тарыячаклар. Бөтен кешене дә Аллаһыдан яздыру мөмкин түгел. Алла ул һәр кешенең үзәндә. Алласыз калу өчен, бөтен кешелекне бетерү кирәк. Бөтен кешелек бетте дигәндә дә, дөньяны туфан басканда да, Нух пәйгамбәр килеп чыгып, кешелекне саклап калган. Шуңа күрә бернинди Гитлерсыз да, сезнең ул коммунистик режимыгыз, бер көн килеп, юкка чыгачак. Ә Гитлерның көннәре, чынлап та, санаулы. Моңы ул бер үзе генә танырга теләми бугай. Аның тирәсендәге куштаннары да инде күптән аннан котылу юлын эзлидер дип уйлыйм. Булды, котырып алды герман халкы. Инде акылларына килгәннәрдер.

– Кызганыч, без генә ул көнне күрә алмабыздыр кебек. Безнең дә көннәр санаулы, падре. Безгә хөкем карары чыгарылган. Көн саен үлем көтөп яшибез.

– Ләкин сез үлемегез белән үлемсезлек яулап алачаксыз. Үлсәгез дә, сез азатлыкка чыгарга ярдәм иткән кешеләр кала. Сез азатлыгы өчен көрәшкән ватаныгыз кала.

– Рәхмәт, падре. Сез хаклы бугай. Күп нәрсәләргә күзне ачтыгыз. Сезгә бер үтенечем бар.

– Тыңлыйм, Муса әфәнде.

– Без монда, чынлап та, күбебез атеистлар. Алай да, каян да булса Корьән табып китерә алмассыз микән?

– Бик мөмкин. Иртәгә үк төрмә мулласына житкерермен.

9

Падре Юрытко сүзендә торды, икенче көнне үк, аның сүзен тыңлап, төрмәнән мөселманнар рухания Габдулгани Госманов Мусалар камерасына Корьән алып керде.

– Бик дәрәс итәсез, балакайлар, белеп кылган, белми кылган барлык гөнаһларыгыздан Аллаһы ярлыкар үзегезне, – диде ул, Корьәнне Мусага биргәндә.

– Гөнаһсыз кеше юктыр, хәзрәт, – диде Муса. – Ләкин бу безнең фашист жәлладлары алдында гөнаһларыбызны юарга тырышуыбыз дип уйлап ялгыша күрмәгез. Сез безне саткан сатлыкжанның гөнаһлары күбрәк дип уйламыйсызмы? Менә аларның исенә төшерәсе иде Аллаһ каршына баргач җавап тотасылары барын.

– Аллаһы барын да күрә, улым. Борчылмагыз.

Бераздан коридорда надзирательнең «һава суларга» дигән командасы яңгырады. Ишегалдына аларны уникешәр кешелек төркем белән алып чыгалар иде. Гадәттә,

татарлар белән италиялеләр бер төркемдә була. Үзара сөйләшмәсеннәр өчен, төрле милләт тоткыннарын аралаштырып бастыралар. Шунлыктан әллә ни сүз алышу мөмкин түгел. Тоткыннар әйтсә сүзләрен, яңалыкларны камерада чакта ук кәгазь битенә язып алып чыгалар да, түгәрәк буйлап йөргән вакытта сиздермичә генә, алда барган иптәшенең кесәсенә салалар. Татар – италиялегә, италияле татарга салса да, камерага кәргәч, татарчаны – татар, итальянчаны италияле укып, яңалыклар белән танышалар.

Ә бу көнне тоткыннарда барысын да шатландырган да, борчуга да салган зур аңалык килеп иреште. Падре Юрытко гоманлаган сүз чын булып чыкты: Гитлерны үзенең үк көрәштәшләре үтерергә теләп, бункерында шартлау оештырганнар. Бу хәбәр тиз арада бөтен камераларга таралды. Ул арада кайсыдыр камерада сугыш башында чыккан «Изге сугыш» дигән жыр яңгырады. Аны башка камерадагылар да күтәрәп алды.

Пусть ярость благородная
Вскипает как волна.

Идёт война народная,
Священная война!

Жырга Муса белән Фоат та кушылды. Шулчак камерага ике сакчы килеп керде дә кул-аяклары богаулы тоткыннарны шомпол белән кыйнарда тотынды. Ләкин жыр туктамады. Коридорда автоматтан аткан тавышлар ишетелде. Бары тик шуннан соң гына халык тынып калды.

– Үтерделәр микән кабахәтне? – диде Муса. – Үтерә алмаган булсалар, заговорчыларны жәзалаулар, эзәрлекләүләр башланчак.

Мусаның сүзе хак булды. Гитлер исән калган иде. Заговорны оештыручыларны һәм анда катнашучыларны шул көнне үк хөкемгә тартулар башланды. Ә хөкем бик кырыс. Күбесе иң югары жәзага – үлемгә хөкем ителде. Тоткыннар өчен көтелмәгән һәм шаккатырган нәрсә Гитлерның иң турылыклы генералларыннан саналган, Германиянең резервтагы армия командующие генерал-полковник Фридрих Фромм заговорны оештыручыларның берсе булып чыкты. Тоткыннар арасында Фридрих Фроммны тоткыннарда мәрхәмәт белән карый, үлемгә хөкем ителүчеләрнең хөкем карарын каторга белән алыштыра, дигән сүзләр йөри иде. Мусалар да, бәлки, шундый карар чыгарырлар эле дип өметләнеп яши башлаганнар иде. Фроммның вазифалары рейхсминистр Гиммлерга тапшырылды. Приговорны үзгәртеп, гаепләрен кичерерләр, бәлки, дигән өметләр сабын куыгы кебек шартлап юкка чыкты.

Бу генераллар заговори иде. Генералларның Гитлерны урыныннан алып ташлау яки үтерү турында планнары 1938 елда ук туган иде. Бу ниятне тормышка ашыру омтылышлары берничә тапкыр булды. Ләкин генералларның куркаклыгы, икеләнүләре, ярты юлда тукталып калулары яисә уртак бер карарга килә алмаулары аркасында ул гел кичектерелеп килде. Ниһаять, 1944 елның 20 июлендә заговорчылар хәлиткеч адымга барырга батырчылык иттеләр. Ләкин монысы да барып чыкмады. Нәтижәдә, Гитлер хыянәтчеләрне аеруча рәхимсез бер вәхшиллек белән жәзалап үтертте. Аларны атып кына үтермичә, Плётцензее төрмәсендә түшәмгә махсус ыргакка беркетелгән рояль кылы белән асып, гильотинада башларын чабып үтерделәр. Барлыгы ике йөзләп хәрби начальникның гомере өзелде: бер фельдмаршал, унтугыз генерал, егерме алты полковник, ике илче, жиде дипломат, бер рейхсминистр, бер завод житәкчесе, өч дәүләт секретаре, Берлинның полиция начальнигы һәм СС группенфюреры – криминаль полициясе начальнигы. Шулар арасында Германиянең Мусаларны хөкем иткән резервтагы армия командующие генерал-полковник Фридрих Фромм да бар иде. Бу хөкем ителүчеләр турында Германиядәге барлык гәзитләрдә дә яздылар. Аларны хыянәтчеләр, Германиянең дошманнары, дип атадылар. Төрмә тоткыннарына укыр өчен махсус чыгарыла торган «Фолькишер беобахтер» гәзитендә,

үлемгә хөкем ителүчеләрне куркытыр өчен заговор турында аеруча бәйнә-бәйнә сөйләгән язмалар басылды. Ул язмаларны укыгач, тоткыннар үзләренең дә ахыргы сәгателәре якынлашуны аңладылар.

Август урталарында иртәнге аштан соң һава суларга чыгабыз дип торганда, Мусалар камерасының ишеген ачып, надзиратель Ланфрединине әйберләрен жыйнарга һәм коридорга чыгарга чакырды. Муса ана үзенең соңгы дәфтәрен бирергә дип жыенып йөри иде. Өлгөрә алмый калды. Алар һава сулап кергәндә, камерада Ланфредини урынында яңа тоткын утырып тора иде инде.

Яңа тоткын немец булып чыкты. Алар таныштылар.

– Ich bin deutsch. Ich heiße Schultz. Schultz Kruger²⁷.

– Antifaschistisches Mittel²⁸?

– Ja, ja. Antifaschist. Kommunist²⁹.

Заманында коммунистлар партиясендә торган физика укытучысы Шульц Крюгер Гитлерга каршы заговорда гаепләнеп кулга алынган иде. Гитлер хакимияткә килгәч, Шульц, кулга алынып, Дахау төрмәсендә утырып чыкты. Аны унбиш елга ирегәннән мэхрүм иткәннәр иде. 1939 елда Гитлер Польшага каршы сугыш башлагач, Шульц төрмәдән чыгу өчен сугышка китәргә теләк белдереп, төрмә башлыгына хат язды. Хатын караганнан соң, амнистия ясап, аны Гитлер армиясенә алдылар. Югары белеме булуын исәпкә алып, лейтенант дәрәжәсе бирделәр. Бу вакытта инде Германия Советлар Союзына каршы сугыша башлаган иде. Аны Көнчыгыш фронтта сугышчы Үзәк армияләр төркеменең башлыгы полковник Хеннинг фон Трескофф үз янына штабка хезмәткә алды. Фон Трескофф Шульцның коммунист булуына игътибар иткән икән. Өзгәчә ул нацистлар режимын күрә алмый торган антифашист булып чыкты. Штабка гел Шульц шикелле кешеләрне жыйган. Тора-бара Трескофф аларны үзенең планнары белән таныштырды. Өзгәчә планнары дигән хәтәр – Гитлерны юк итү, Германиядә урнашкан нацист режимны бетерү. Германия армиясендә Трескофф житәкчелегендәге заговорчыларның дистәләрчә генералны берләштергән зур яшерен оешмасы эшли. 1943 елда Трескоффның якын дустаны подполковник граф Клаус фон Штауффенберг Германиянең резервтагы армиясе штабы начальнигы итеп билгеләнә. 20 июльдәге заговорны менә шушы полковник оештыра да инде.

Шульц Крюгер кертелгәннен икенче көнндә, кичке аштан соң, камерага тавыш-тынсыз гына ишекне ачып, төрмәнең Мусалар торган бүлгегә башлыгы фельтфебель Генрих килеп керде. Шигырьләрен карап утырган Муса бу дәфтәрдән дә колак кагам икән инде дип куркып куйды. Төрмә сакчылары башлыгы, кулларын артка яшереп, аякларына торып баскан тоткыннарны тынычландырып:

– Setz dich, setz dich³⁰, – диде дә, Шульц янына килеп, аны кочаклап алды.

Баштарак аптырап калган Шульц, немецны таныды булса кирәк:

– Oh Heinrich, mein Freund³¹! – дип, шулай ук колачын жәйде.

– Сине дә күрер көннәр бар икән! Ничек килеп эләктен инде тагын? Бер тапкыр котылган идең бит? – диде Генрих, Шульцны кочагыннан ычкындырып.

– Сине дә монда очратырмын дип һич тә башыма китермәгән идем.

– Дахаудан котылгач, мине бит штрафлагка жибәрделәр. Сугыш башлангач, үзем теләп фронтка жибәрүне сорадым. Өзгәчә ышанычсыз элемент дип, менә шушында китереп тыктылар. Сакчылар бригадасының башлыгы мин монда.

– Алай икән. Эшләр хөрти бит минем, Генрих туган. Үлем жәзасына хөкем ителәр. Бу егетләр дә үлем көтәдер инде.

²⁷ Мин – немец. Минем исемем – Шульц. Шульц Крюгер. (нем.)

²⁸ Антифашист, димәк? (нем.)

²⁹ Әйе, әйе. Антифашист. Коммунист. (нем.)

³⁰ Утырыгыз, утырыгыз. (нем.)

³¹ О-о Генрих, дустым! (нем.)

– Ja, es ist Selbstmord³². Генерал Фромм, бәлки, жазаларын каторга белән алыштырып дип өметләнә идем, Фромм үзе дә эләкте бит.

– Ул Фромм кабахәт бер шкурник булып чыкты бит.

– Ә нәрсә булган?

– Фромм, үз шукарасын саклап калу өчен, башта заговорны оештырган Штауффенберг белән бергә аның дуслары Ольбрихтны, Квирнхаймны, Хафтенны кулга ала, аннары ашыгыч рәвештә трибунал карары чыгарып, шартлау булган көнне үк аттырып үтерә.

– Димәк, тегеләр моны да сатарлар дип курыккан.

– Гиммлер башсыз түгел, эшне тиз төшенә. Фроммны көне-сәгәте белән кулга ала.

– Менә ничек икән!

– Ә бу нинди егетләр? Ни өчен үлемгә хөкем ителгәннәр?

– Татарлар бу. Империя суды Германиягә хыянәтләре өчен үлемгә хөкем итте үзләрен.

– Ничек инде? Германия гражданны булып саналалармыни?

– Татар легионында Германия ягыннан пропагандист булып йөргәннәр. Яшерен эш алып барганнар. Татар батальоннары советларга каршы сугышка жиберелгәч, партизаннар ягына чыгып, немецларга каршы сугышка кергән.

– Батыр егетләр икән!

– Берсе әле шагыйрь, фашистларга каршы искиткеч кыю шигырьләр яза. Тоткыннар арасында немецчага да тәржемә иткәннәр. Беркөнне төнге тентү вакытында надзирательләрнең берсе тоткыннар кулыннан аның шигырьләр дәфтәрен алган. Ярый әле миңа китереп бирделәр. Башкалар кулына эләксә, беткән иде башы.

Муса белән Фоат ике немецның үзара сөйләшкәннен тын гына тыңлап утыралар иде. Шагыйрь дигән сүз чыккач, Муса колакларын ныграк шомратты. Аның турында сөйли түгелме соң Генрих? Әйе шул, аның шигырь дәфтәре турында бит. Әхмәткә биргән дәфтәре кулына килеп керде микәнни? Шунда ул Генрихтан сорарга булды:

– Von welcher Vers-Tetrade redest du, Herr Heinrich³³?

– Es gibt hier nur einen Dichter. Wessen könnte es sein³⁴?

– Und wie ist er in deine Hände geraten³⁵?

Генрих Мусаның шигырь дәфтәре ничек аның кулына килеп керүе турында сөйләп бирде.

Власов армиясе пропагандисты Михаил Иконников тоткынлыктан азат ителгән дуслы Русановка тапшырсын, дип, Муса Әхмәт Симаевка биргән дәфтәрне бер төнне булган тентү вакытында надзирательләр Иконниковтан тартып алган икән. Алар аны Мусалар бүлегендәге сакчылар башлыгы фельдфебель Генрихка илтәп биргәннәр. Генрих икенче көнне дәфтәрне Иконниковка кайтарган.

– Es ist gut, dass die Gestapo nicht in die Hände gefallen ist, sonst wäre es Khan³⁶, – диде Генрих, Мусаны тынычландырып.

Шульц Крюгер белән фельдфебель Генрих Германиянең коммунистлар партиясе әгъзалары икән. Гитлер властыңа килгәч кулга алынып, Дахау төрмәсендә икесе бер камерада утырганнар. Гитлерга каршы заговор оештыруда катнашучыларны кулга алып, үлемгә хөкем иткәннен соң, Шпандау төрмәсенә китерделәр. Алар арасында дуслы Шульц та булуын белгәч, Генрих аның Мусалар камерасында утыруын ачыклады һәм кич белән, төрмәдә шау-шу тынгач, кереп хәлен белергә уйлаган иде. Сөйләшә торгач, Генрих Шульц дуслына төрмәдән качарга ярдәм

³² Әйе, болар үлемгә хөкем ителгәннәр. (нем.)

³³ Кемнең шигырь дәфтәре турында әйтәсез, Генрих әфәнде? (нем.)

³⁴ Монда бит бер генә шагыйрь. Кемнеке булырга мөмкин тагын? (нем.)

³⁵ Ә сезнең кулга ул ничек килеп керде? (нем.)

³⁶ Ярый әле гестапо кулына эләкмәгән. Югыйсә, эшегез харап иде. (нем.)

итэргэ булды. Бу хакта алар беркемгэ дэ белдермәскә, хәтта камерадашларына да сиздермичә генә эшлэргә, дигән карарга килделәр. Бу эшнә кичектерергә һич тә ярамый. Чөнки заговорчыларны, хөкем карары чыгаруга озак та тотмыйча, гильотинада башларын чабып үтереп баралар иде.

Икенче көнне иртәнгә аштан соң Шульц Крюгерны ике надзиратель килеп, камерадан алып чыгып китте. Ни өчендер, аның кәефе күтәренке иде.

– Прощайте, друзья! – диде ул, чыгып киткән чакта.

– Үлемгә елмаеп китте, – дип калды аның артынан Муса.

10

Узган елның августында подпольщикларның зур төркемен кулга алдык, дип күпме генә шапырынсалар да, фашистларга каршы яшерен көрәш бер генә көнгә дэ тынып тормады. Гиммлер министрлыгында да, Розенбергныкында да «Идел-Урал» комитетына карата мөнәсәбәт нык үзгәрде. Батальоннарның берсен дэ Кызыл Армиягә каршы сугышка жибәрмәделәр. Франциягә, Голландиягә жибәрелгәннәрен дэ, нык тикшереп, энә күзеннән үткәреп озаттылар. Гестапо каршында Шәфи Алмасның да абруе нык төште. Муса, Алиш, Кормаш, Симайлар инде күптән төрмәдә утырсалар да, батальоннарда листовка тарату тукталмады. Музыкаль капелланы өр-яңадан жыеп карасалар да, концерт булган саен артларыннан листовкалар табылып торды. Шәфи Алмас үзе дэ алынган эшенең барып чыгасына ышанмый башлады. Бик дәртләнеп чыгара башлаган «Идел-Урал» гәзитеннән дэ күнеле сүрелде. Баштарак баш редактор вазифасын үзенең урынбасары Кыям Галиевкә тапшырган иде. Кыямнан соң бу эш белән Кави Ишмаев дигән кеше шөгыльләнә башлады. Әле март аенда гына Дрезден янындагы Грейфсвальд шәһәрчегендә үткәрелгән «Идел-Урал» комитеты эшлеклеләре корылтаенда бик дәртләнеп чыгышлар ясаган Шәфи Алмасның август башларында инде Татар арадашчылыгы эшчәнлегеннән тәмам гайрәте чикте. Ул бу эшнә ташлап качу турында уйлап йөри башлады.

Германиянең сугышта жинүгә ирешмәячәге инде көн кебек ачык иде. Аның яңадан сугышка кадәр эшмәкәрлек, алып-сату белән шөгыльләнгән эмигрант Габдрахман Шәфиев булып кына каласы килә башлады. Нинди эшкә башын китереп тыкты ул?! Нинди баткаклыкка кереп чумды! Үзенең милли жанлы татар бае дигән затлы исеменә тап төшерде.

Шәфи, күп уйлап йөргәннән соң, якын дуслары белән киңәшләшеп алырга кирәк дигән фикергә килде. Август башларында Галимжан хәзрәт Идрисине, Әхмәтвәли Мәңгәрне, Искәндәр Яушевны, жәмәгатьләре белән бергә, кичке якта өенә чәй мәжлесеңә дәште.

Мәжлестә алар, гадәттәгечә, хатыннары – аерым бүлмәдә, ирләр зал ягында утырдылар. Зал ягының шундый өстенлеге бар иде – аның ишегалдына караган тәрәзәсе балконга чыга. Ирләр табын артында утырып аргач, саф һава суларга дип балконга юнәлэләр. Саф һава дигәннең – затлы Африка тәмәкесе яисә Дрезден тәмәке фабрикасында чыгарыла торган «Мокри супер» сигарасы төтене. Алар – Галимжан хәзрәттән калганнары – өчесе дэ чәмле тартучылар.

Гитлер хакимлеккә килгәннән соң, Германиядә тәмәкегә каршы көрәш киң жәелгән иде. Яшь чагында көненә утыз-кырык сигарет тарта торган Гитлер бер заманны тартуны ташлый һәм башкаларның да үз үрнәген кабатлауны таләп итә торган була. Тартам дигән кешегә еш кына моны халыктан яшереп эшлэргә туры килә иде. Ә үз өендә теләсәң нихәтле тарт, сине берәү дэ тыймый. Шуңа күрә дуслар балконга еш чыккаладылар.

Мәжлес гаилә хәлләре, саулык-сәламәтлек турында кыскача белешүләрдән соң

сәясәт мәсьәләләре белән башланып китте. Барысын да Гитлерга 20 июльдәге һөжүм кызыксындыра иде. Бу көннәрдә, гомумән, әлегә вакыйга уңаеннан, бөтен Германия шаулый иде. Күбесе заговорчыларны гаепли. Сатлыкжаннар, хыянәтчеләр, ди. Ләкин курка-курка гына булса да, уңга-сулга карый-карий, Гитлерны сүгүчеләр дә шактый. «Германияне тәмам хурлыкка калдырды. Әле шулай да хатасын танырга теләми. Наман радиодан «жиңү» дип кычкыра. Англияне, Американы гаепли. Большевикларга сатылганнар, ди. Акылга килергә вакыт үзенә. Бик күптән кирәк иде инде. Ичмасам, бу путч дигәннәре дә барып чыкмаган!» – диләр.

– Бик зәһәр кылана Гитлер. Германиянең сугышта жиңә алмавын булдыксыз генералларыннан күрә. Большевикларга каршы сугышасы урында юлбашчыны юк итү турында уйлап яшәгәннәр, ди. Мәскәү астында да, Сталинградта да, Курскида да генераллар хыянәте аркасында жиңүгә ирешмәгәннәр икән, – дип башлады, ниһаять, сүзне Әхмәтвәли Мәңгәр. Аңа Искәндәр Яушев кушылды.

– Германия жиңәр, бәлки, дип, икенче фронтны ачуны Англия белән Америка ике елга кичектерделәр. Аларның Германиягә каршы сугышка керүе ул Германияне саклап калу өчен кирәк. Европаны коммунизм афәтеннән коткарып калу өчен кирәк. Шуны аңламый мескен Гитлер. Шул мәнсезгә корал сатып, берәз көрәп китеп булмасмы, дип, фабрикаларыма хәрби заказлар алып харап булдым мин дә.

– Әйе, туганнар, жиңелә Германия. Сугыш бүген Советлар Союзында түгел, Европада бара. Бомбалар Берлинда шартлый. Безнең «Ульрих Мейер» компаниясенең читтәгә вәкилләкләре артык зыян күрмәс күрүен, ә менә Германиядә исән калу-калмавыбыз икеле, болай барса.

– Сөзгә жыюымның да төп сәбәбе шул хакта киңәш-табыш итешү иде, туганкайлар. Бу «Идел-Урал» комитетының да мәгънәсә калмады. Легион оештырып, күпме татар егетен әсирлек михнәтләреннән коткардык, югыйсә. Моннан ары комитетның әсирләргә әллә ни ярдәмә тияр дип уйламыйм. Шуңа күрә аннан китеп, сугышка кадәр шөгыльләнгән кәсепчеләккә керешсәм, ничек булыр икән?

– Бик дәрәс уйлыйсың, кордаш. Безнең эш түгел бу сугыш. Ул инде тәмамлануга таба бара. Инде безнең егетләргә плингә алмыйлар, киресенчә, немецлар төшә булыр анда әсирлеккә. Ә менә Галимжан хәзрәткә эшләргә дә эшләргә әсирләр белән, – диде Әхмәтвәли Мәңгәр, әңгәмәдән читтә, сөйләүчеләрнең сүзенә колак салып кына утырган Идриси әфәндегә уятып жибәрергә теләгәндәй.

– Тыңлап утырам да килешәм Шәфи әфәнде белән. Әсир егетләребезне легионга яздырып, бик изгә эш башкардык. Беренче елдагы кебек ачыктан, салкыннан кырылмадылар. Егетләргә корсагы ипи күрдә, симерерлек булмаса да, карыннары ач тормады. Фриц киemenнән йөрсәләр дә, ялансөз түгелләр. Ул ягылмый торган казармаларда туңмадылар. Шулай да мин әлегә үз вазифамны беткәнгә санамыйм. Сугыш бетми торып, аларны тәкъдир иркенә ташларга ярамый. Аллаһ сүзе белән юатырга, рухларын күтәрергә кирәк. Бер генә нәрсәгә үкенәм: Муса Жәлил, Абдулла Алиш кебек егетләребезне саклап кала алмадык. Ялгыш юлдан киттеләр, балакайлар.

– Юк, хәзрәт, мин һич кенә дә алай дип уйламыйм. Алар да үзләренчә хаклы. Менә без «Идел-Урал», дип, үз дәүләтебез булсын, дип тырыштык. Без, Шәфи әфәнде дә, мин дә, Яушев та сәясәтчеләр түгел. Сәясәт бит бик катлаулы нәрсә. Милләт дип кычкырып йөрәп кенә милләтне дәүләткә итеп булмый. Сугыш белән дә төзеп булмый дәүләтне. Бигрәк тә бу сугышта. Бу бит татарларның дәүләт төзү максаты белән үзләре башлаган сугышлары түгел. Ә нацистларның үз планнары. Алар башта өч-дүрт айда СССРны жиңәбез дә Жир шарыннан коммунистларны себереп түгәбез, дип башлаганнар иде сугышны. Планнары барып чыкмагач кына төрле милләتلәрдән файдаланырга булдылар. Анда да ышанырга ярый идеме соң әле аларның сүзенә? Ай-

хай. – Өхмәтвәли Мәңгәр шунда бүленеп торып басты да, – егетләр, балконга чыгып, саф хава сулап керик әле, – диде. – Сөйләшүне шунда дәвам итик.

Алар, кесәләреннән затлы сигараларын алдылар да, сөйләшә-сөйләшә, балконга атладылар. Тартмаса да, Галимжан хәзрәт тә аларга иярде. Чөнки Өхмәтвәли Мәңгәр сүзен аңа җавап итеп башлаган иде. Тыңлап бетерергә кирәк әңгәмәдәшнән фикерен.

– Сәясәт, дидем. Муса Җәлил ул – сәясәтче. Язучы кеше. Ә язучы сәясәтне яхшы аңлый. Гаяз Исхакый да сәясәтче. Татарның үз дәүләтен төзер өчен иң уңайлы вакыт октябрь инкыйлабыннан соң булган Рәсәйдә. Гаяз Исхакый моны яхшы аңлаган. «Идел-Урал» дәүләтен төзү идеясен әйткән. Әйтеп кенә калмаган, корылтаилар, учредительный жыеннар үткәрүне оештырып, дәүләтне төзү турында карарлар чыгартуга ирешкән. Хәерсез большевиклар астыртын эш йөртү нәтижәсендә, республикалар төзүне халыкның милли үзенчәлегенә карап түгел, сыйныфый үзенчәлекләр буенча, властың эшче-крестьяннарга бирәбез, дигән булып, хәйлә юлына басалар. Җитмәсә, Зәки Вәлиди шикелле типтәрләр, татар белән башкорт арасына чөй кагып, башта Кече Башкортстан дигән республика төзеп, аннары башлыча татарлар яшәгән Уфа губернасын шуңа кушып, «Идел-Урал» республикасын кәгазьдә генә калдыралар. Менә шуңа күрә дә Гаяз әфәнде катышмады безнең бу эшкәбезгә. Ул аның барып чыкмасын яхшы аңлады. Ә Зәки Вәлиди катышкан булыр иде дә, фашистлар белән уртак тел таба алмады. Хәзер инде, энә, гомумән, төрмәдә утыра. Коммунист төрекләр пантуранизмда гаепләнеп, утыртып ук куйганнар үзен.

Ялгыш юлдан китмәделәр Мусалар, хәзрәт. Бөтен СССРга таралган татарның һич югы Татарстанда яшәгән өлешен саклап калу өчен көрәштеләр алар. Гитлер СССРны туздырып ташлаган булса, СССРда гына түгел, Татарстанында да калдырмас иде татар дигән милләтне. Хәзер аңладым мин, хәзрәт, Гитлерга коллар кирәк булган. Ул бит урысларны да Московия дигән бәләкәй генә бер дәүләткә бөкләп тыгарга ниятләгән.

Бердәмлек юк шул бездә. Берләшә алмыйбыз. Шәфи әфәнде дә Өхмәт Тимерне, бөтен хыялларыннан ваз кичтереп, Төркиягә кайтып китәргә мәҗбүр итте. Ә бит Өхмәт Тимер тюрколог иде. Төрки татар дөньясын белә торган кеше. Хәзер, мексен, Төркия армиясендә солдат булып йөри.

Өхмәтвәли Мәңгәрнең бу сүзләре Шәфи Алмаска ошап житмәде. Ул шунда ук аңа каршы сүз кушарга булды.

– Өхмәт Тимер тюрколог буларак әйбәт белгечтер, анысына шигем юк. Тик менә, Гитлер ярдәм итә, дип, бөтен төрки легионнар өстеннән баш булырга хыяллана башлады. Аның бар хатасы шунда, Өхмәтвәли кордаш. Үзбәк белән казак арасында ызгыш китереп чыгарды.

– Моңысы, чыннан да, аның хатасы булган шул. Татарлык инде. Шул татарлык харап итә.

Мәңгәр сигарасын соңгы тапкыр суырды да, төпчеген төкерекләп, тәмәке көллегенә салып сытты һәм: «Керик булмаса, чәй суынадыр», – дип, залга керергә чакырды.

Табынга чәй ашлары: гөбәдия, сумса, кош теле кебек камыр ризыклары куелган иде. Ирләр кәргәнән күрәп, пешекче хатын Мәфтуха ризыклар янына самавыр чыгарды. Чәйләр эчкәннән соң, күңел җыр сорый башлады.

– Матур заманнар бар иде, Шәфи кордаш, мәҗлес ямен күтәрәп җибәрә торган җырчыларың да юкка чыккан, – диде Өхмәтвәли Мәңгәр.

– Бар иде, җырчылар да бар иде, музыкантлар да. Былтыргы августта бит бөтенесен, взводлары белән кулга алып, төрмәләргә утыртып бетерделәр. Гаепләре дә расланмады үзләренә. Төрмәдән соң инде батальонга язып, кайсын-кая озаттылар. Кайсы Франциягә китте, кайсы – Бельгиягә, Голландиягә. Афзал Фәтхуллин, Гарәф

Фәхретдинов бер дигән жырчылар иде. Үзләре аккордеонда, мандолинада уйныйлар. Кайларда йөриләрдер инде, бахырлар. Исән генә була күрсеннәр.

– Соң, ул капелла дигән музыкантларыгыз әле һаман да концертлар куеп йөри түгелме соң?

– Йөриләр дә, жырчылары ул түгел.

Шәфи Алмас шулай диде дә, «Мин хәзер», дип, алгы бүлмәгә чыгып, ике рәтле гармун күтәрәп керде.

– Их, яшь чакта без дә кимен куймый идек! Әйдә, искә төшерик әле шул яшь чакларны! – дип, гармунын сузып жибәрде. – Әйдәле, Искәндәр туганкай, син дә бит Казан артыннан чыккан нәсел баласы. Ырынбурдан дип йөргән булсаң да, Арча татарлары каны ага бит тамырларыңда. Жырлап жибәр әле булмаса шул Арча ягы көйләрен.

Мәжлес башыннан бирле әңгәмәгә кушылмыйча, кардәшләренә сөйләгәнән мыек астына гына чорнап утырган Искәндәр Яушев, «Була ул!» дип куйды һәм, Шәфинең көй башлаганын да көтмичә, «Баламишкин»ны жылап жибәрде.

«Баламишкин»нан соң күзләрендә яшь тамчылары жемелдәгән Әхмәтвәли Мәңгәр былтырғы мәжлестә Афзал Фәтхуллин жырлаган Мусаның «Сагыну»ын искә төшерде.

– Шәфи кардәш, теге «Гөл чәчәкләрен өзәм мин»не жырлат әле. «Сагыну»мы әле исеме? Теге, Муса Жәлил шигыренә.

Шәфинең дә күз төпләре яшьләнгән иде.

– Әрәм булды бит, мескен Муса. Бер дигән шигырьләр яза иде. Күпмесен «Идел-Урал»да гына бастырдым. Тарихта калалар. Әйдә, жырлыйк булмаса.

«Сагыну»дан соң Шәфи тагын бер яңа жырны искә алды:

– «Юксыну» дигән жыр чыккан әле тагын. Беркөнне концертта капелла жырчысы Рушат Хисаметдинов жырлады. Рушат та бит кулга алынган иде августта. Гаебен тапмаганнар. Чыгардылар. Капеллега кайтты. Шул яңа әсирләрдән отып алган. Яңа жыр, ди.

Шәфи Алмас, гармунын тартып, Рушат Хисаметдиновтан откан яңа жырын башкарды. Барысы да тын да алмыйча тыңладылар. Ирләренә моңлануын ишетеп, алгы яктан залга хатыннар да керде.

– Их, нинди жырлары бар бит халкыбызның! Нинди талантлары бар бит! – диде Шәфи, жырдан туктагач. Кесәсеннән кулъяулыгын чыгарып, яшьләнгән күз төпләрен сөртте. – Юк, егетләр, китәм мин комитеттан. Минем эш түгел бу. Милләт алдында оят. Ватансызлар бит без монда! Ватансызлар...

Их Сола буйлары,
Уйнап ага сулары.

Чут-чут итеп кошлар сайрый,
Сагындыра шулары!

Сола буйларында уйнап, суларында коенып үскән малай бит мин. Соланың нәкъ башланган урынында, Солабаш дигән авылда. Кайда калды ул?! Беркайчан да кайтып күрәп булмас микәнни үзен?

– Син генәмени, бөтенәбез дә сиңең хәлдә. Мөһажирнең ватаны булмый инде аның. Безнең балаларның балалары, ата-бабалары телен оныткач, Германияне ватан дип йөртә башларлар.

– Юк, Искәндәр туганкай, кызларыма туган телләрен өйрәтеп үстердем мин. Олы кызым Нилүфәргә, махсус курсларга йөртеп, татар телен өйрәттем. Кечкенәләре дә үзем исәндә туган телләрен онытмаслар, Аллаһы боерса. Менә бу эштән киткәч, Польшага барып урнашып, Әминәмә тарихи бер бинаны карап йөрм, мәктәп-интернат итеп оештырырга исәп. Балаларны шунда үз мәктәбебездә укытырбыз дип уйлыйбыз.

– Ниятләрөң изге, Шәфи туган. Минем балалар гына телләрен онытты, – дип уфтанып куйды Искәндәр Яушев. – Яшылек жүләрлеге белән немкага өйләнеп куйдым да, немец токымын арттырып ятабыз менә хәзер. Ырынбурда, Чиләбедә татар мәктәпләре ачкан, мәчет-мәдрәсәләр тоткан нәсел баласы идек, югыйсә. Бу мал дип йөрөп, дөнья куып, милләтне дә югалттык. Әсирләргә кешечә яшәтик дип йөргән булдым инде, хәл кадәри ярдәм итәргә тырышып. Шул бер юаныч бар. Ә милли дәүләтебезне немецлар ярдәмендә төзеп булмасын аңладым. Туган илгә кайтыр юллар да ябык. Бөтен малымны милләтемне үстерер өчен кызганмас идем дә, илдә шул байлыгымны талап алып, үземне атып үтерергә мөмкиннәр. Безнең Ырынбурдан зәркәнче Закировлар бар иде бит, бертуган Закировлар. Бер туганнары – милләтебезнең күренекле улы Дәрдемәнд, Төркиядә яшәп яткан чакларында туган илен сагынып, «Атам-анам йорты өчен, / Булса мең жаным фидә, / Туган-үскән жирем өчен, / Соң тамчы каным фидә», дип язган иде. Яши алмады Төркиядә, туган илгә кайтып, алтын приискалары тотты. Инкыйлабтан соң да, ватан дип, илдән китмәде. Бөтен байлыгын таладылар коммунистлар. Егерме беренче елда ачылыктан интегеп үлдә, мескен. Шунның бер шигырен гомергә онытасым юк.

...Әй, туган илнең һавасы,
Рәнжемә, зинһар, күтәр!
Рәнжемә, зинһар, күтәр!
Ни газизрәк, бу ватанмы?

Ah, туган каумем газиз;
Ул мөкатдәс кан белән ул
Изге сөткә ни житәр?..
Сөт калыр, ватан китәр,
Сөт калыр, ватан китәр!

Әүлия булган бит. Китте ватан. Син дәрәс әйтәсең, Шәфи туган, без үзәбезне Ырынбурдан дип йөрсәк тә, әткәй Муллағали мәрхүм әйтә торган иде, безнең нәсел башында торган Яуыш морза, Явыз Иван Казанны яулап алу өчен сугышка килгәндә, Япончы морза белән бергә булган. 1700 елларда Яушевлар, чукунырга теләмичә, Арча өязеннән Уфа губернасына, Ырынбур якларына чыгып киткәннәр.

* * *

Берничә көннән Шәфи Алмас, «Идел-Урал» редакциясендәге эшен комитет тирәсендә йөрүче бер майор Гафар Ямалиев дигән кешегә тапшырып, Татар арадашчылыгынан китте. Ямалиевны ахырдан фон Менде аның урынына, гомумән, президент итеп үк билгеләттә. Ә Шәфи Алмаска тәкъдир зур борчулар язып куйган булып чыкты. Көннәрнең берендә аның Берлин уртасындагы мөһабәт йорты өстенә союзниклар эскадрильясе шәһәрне бомбага тотканда берничә бомба төшөп, өйләренең яшәрлеген калдырмаган иде. Берлин банкындагы барлык акчаларын алып, алар Польша чигендәге Гослин бистәсендә бер пансионатта яши башладылар. Шәфи зәркәнчелек белән шөгыйльләнүгә кереште. Сугыш Германияне читләтеп үтмәячәген аңлаган зәркәнче, гомумән, Төркиягә күчеп китү турында уйлар белән йөри башлады.

11

Егерменче июль вакыйгаларыннан соң Германиядә заговорчыларны гына түгел, төрмәләрдә үлем жәзасына хөкәм ителүчеләрнең барысын да берәм-берәм эшафотка илтә башладылар. Шпандауда көн саен унжидешәр кешене Плётцензее төрмәсенә илтәләр иде. Ишегалдына йөрергә чыгучыларның саны көннән-көн кими барды. Аның каравы Плётцензее төрмәсе палачы Эрнст Раендельнең эше күбәйдә.

Эрнст Раендель Германиянең баш палачы булып санала иде. Аның атасы да, бабасы да палачлар булган. Үз вафизаларын ул аерата бер тәм табып, жиренә житкереп, гаять зур төгәллек һәм житезлек белән башкарып килде.

Германиядә жәзаланучының башын балта белән чабу дигән, урта гасырлардан

калган кыргыз жэза Гитлер вакытында эле 1934 елда ук бетерелэ. 1933 елда Гитлер Тегель төрмәсенен слесарьлар остаханәсендә тоткыннардан егерме гильотина эшлэтэ. Плётцензее гильотинысы – жэзалар башкарыла торган махсус баракта урнаштырылган баш чабу машинасы иде.

Гильотинада алар өч палач көн саен чиратлашып эшләделәр. Төрмә башлыгы 22се көнне Эрнст Раендельне, эш сәгатә беткәч, үз янына дәште.

- Sie sehen, Augustus erwies sich heute als produktiv, Mr. Raendel³⁷.
- Überraschenderweise war eine solche Ernte bis zu diesem Jahr noch nie³⁸.
- Die Zinssätze steigen, Herr Raendel³⁹.
- Hint verstand den Chef⁴⁰.

Палачка һәр чабылган баш өчен өч йөз марка түләнэ. Бу иң зур ставка санала һәм моның өчен төрмә башлыгы үз өлешен каерып ала иде. Өч йөз өч йөз марка бик зур акча, Гитлер хакимияткә килгәннән бирле шундый зур хезмәт хақы алып эшлэгән Эрнст Раендель ун ел эчендә шактый ук баеп, хәтта шәхси сабын кайнату фабрикасына хәтлө ача алды.

Август аенда Раендельгә фельдмаршал фон Витцлебен, Берлинның полицей-президенты граф Хельдорф, Берлин гарнизоны начальнигы генерал фон Хазе, граф фон Шуленберг кебек зур хәрби начальникларның башларын кисү бәхетө насыйп булды. Бу башлар өчен ул иң зур ставкалар алды. Әлбәттә инде, мондый бәхет өчен төрмә башлыгы белән дә бүлешмичә мөмкин түгел иде.

– Am 25. August werden 12 Tataren geköpft. Hier sind ihre Listen, mach dich bereit⁴¹, – диде башлык һәм Раендельгә исемлек тоттырды.

Палач исемлекне игътибар белән карап чыкты. Ләкин анда унбер генә фамилия язылган иде.

- Es sind nur 11 Leute hier⁴².
- Dies sind besonders gefährliche Verbrecher. 12. Deutscher, Sergeant Major Heinrich, der Chef der Garde des Spandauer Gefängnisses⁴³.
- Was für ein Vogel? Einer der Verschwörer?⁴⁴
- Verräter Hat dem Kommunisten geholfen, aus dem Gefängnis zu fliehen⁴⁵.
- Das ist es⁴⁶...

Баш палач Эрнст Раендель икенче көнне иртүк ике ярдәмчәсен һәм тәржемәчә алып, Шпандау төрмәсенә, 25 августта башлары чабылырга тиешлө унбер татар белән танышырга китте.

Надзиратель аларны иң беренчә Гайнан Кормаш утырган камерага алып керде.

Гайнанны 12 февральдән бирле, Империя судының хөкөм карары чыгарылганнан соң, тынычлыкта калдырганнар иде. Бары тик аерым камерада утыртып, кеше белән аралашырга бирмичә, ялгызлык белән интектерделәр. Көн саен була торган унбиш минутлык һава сулап керүләр генә ялгызлыктан коткара алмый иде. Бары тик дусларының исәнлеген күрү, алар белән күз карашлары аша булса да сәламләшә алу аны тынычландыра, алда көткән рәхимсез үлем турында уйлардан арындыра иде.

Палач Гайнанның сәламәтлөгә белән кызыксынды. Ни өчен хөкөм ителгәнлегә

³⁷ Күрәсеңме, август синең өчен урақ өстө булды, һерр Раендель. (нем.)

³⁸ Шаккаткыч! Моңың кадәрлө уңышлы елның әлө беркайчан да булганы юк иде. (нем.)

³⁹ Ставкалар үсә, һерр Раендель (нем.).

⁴⁰ Кинәгезне анладым, начальник әфәнде. (нем.)

⁴¹ 25 августта унике татарның башы чабылачак. Менә исемлекләре. Таныша тор. (нем.)

⁴² Монда бит 11 генә кеше. (нем.)

⁴³ Бу – аеруча куркыныч жинәтьчеләр. Уникенчесе – фельдфебель Генрих, Шпандау төрмәсенен надзирательләр башлыгы. (нем.)

⁴⁴ Нинди кош ул тагын? Заговорчыларның берсе мәллә? (нем.)

⁴⁵ Хыянәтче. Коммунистка төрмәдән качарга ярдәм иткән. (нем.)

⁴⁶ Менә ничек... (нем.)

турында сорады. Чэчен, башын тикшерде. Ярдәмчеләреннән Гайнанның муенын каплап, озын булып үскән чэчен кистерде, сакал-мыегын кырдырды. Авызын ачып карады. Гайнанның авызында исән теше калмаган иде диярлек. Сорау алулар вакытында, еш кына авызына сугып, аның тешләрен койдылар. Палачка аның тешләрен саулыгы кирәк түгел, алтын теше юк микән дигән уй кызыксындыра, э чэчен кыскарту, башын чапканда гильотина пычагы муенына туры төшсән өчен кирәк иде.

Музыкаль капелла житәкчесе булгач, листовкалар пачкасы-пачкасы белән дүртенче батальонда капелла музыкантлары яшәгән баракта табылганлыктан, гестапо Гайнанны яшерен оешманың житәкчесе дип саный иде. Аларны саткан Мәхмүт Жамалетдинов та оешманың житәкчесе дип Кормашны күрсәтте. Шуңа күрә, сорау алганда, кулга алынган бөтен кеше турында да иң элек Гайнаннан белештеләр. Тик Гайнан беркемне дә сатмады. Нинди генә астыртын, мәкерле ысуллар кулланмадылар аннан мәгълүмат алыр өчен! Иптәшләре исемнән язылган ялган сорау алу беркетмәләре ясау дисеңме, кара-каршы очраштырып сорау алулар дисеңме – берсе дә калмады. Кыенның да иң күбе һәм рәхимсезе аңа эләкте.

Гайнан кәгазь таба алган көннәрендә шигыр язды. Язганнырын, Муса шикелле үк куен дәфтәре ясап, шунда теркәп барды. Ләкин ялгызы утыргач, кемгәдер бирергә һич мөмкинлеге юк иде. Әле менә палач кәргәч тә, шул дәфтәрен эзләп тапмасыннар тагын, дип борчылды. Легионда чакта язган шигырьләрен берничәсен ул, Муса абыйсы киңәше белән, «Идел-Урал» гәзитендә бастырган иде. Төрмәдә язган шигырьләре исән калмаса да, гәзиттә чыкканнары, бәлки, илгә кайтып ирешер дип өметләнә ул.

Гайнаннан соң палач Алиш, Баттал һәм Симаев утырган камерага керде. Берничә көн элек кенә алар янына Муса белән бер камерада утырган италияле Рениеро Ланфрединины керттеләр. Алишлар өчесе дә унынчы августта кулга алынганнар иде. Баттал – Еддинода, Алиш – «Идел-Урал» редакциясендә, Симаев исә – «Винета» радиостанциясенә татарча тапшырулар редакциясендә. «Винета»дагыларның барысын да кулга алсалар да, калганның гаепләрен раслый торган дәлилләр таба алмагач, бары тик Өхмәт кенә төрмәдә утырып калды ул чакта. Мәхмүт листовкалар алырга Берлинга Абдулла Баттал белән бергә баргач, тикшерүчеләргә аның гаеплеме, юкмы икәннән дәлилләргә дә кирәк түгел иде. Батталны бары тик «Тагын кемнәр бар оешмагызда?» дигән сорау белән генә җәфаладылар. Белмим, дигән саен суктылар да ектылар, суктылар да ектылар. Бер сүз дә ала алмагач, ахырдә тынычлыкта калдырдылар. Бары тик бармаксыз аягы гына тагын да гарипләнәп калды. Сорау алганда юри шул аягына китереп тибә иде жәлләд.

Алиш белән Симаевның да Баттал шикелле үк гаепләрен исбатлап торасы юк иде. Мәхмүт сигезенче, тугызынчы августта листовкаларны шулар кулыннан барып алулары хакында әйткәч, аларны да тагын кемнәр бар оешмагызда, дип тинтерәттеләр. Симайга барыннан да ныграк эләкте. Листовкаларны ул эшләгән кабинеттан алып китү белән бергә, СС шымчылары аны шпионлыкта да гаеплиләр иде. Аннары Алишның да, Симайның да Муса Жәлилгә күлгә төшерә торган гамәлләре булды. Симай легионга язылганнан соң, Шәфи Алмаска Муса Жәлилне лагерьдан чыгаруны сорап мөрәҗғәгать иткән иде. Алиш та Шәфи Алмаска: «Минем үземә берни дә кирәкми. Сездән бары тик шуны сорыйм: Мусаны коткарыгыз, ул татар халкы өчен кирәк!» дип хат язган иде. «Икесе дә яшерен оешма әгъзалары. Димәк, Муса да шулар белән бер оешмада».

Алиш Седльце концлагеренда язган шигырьләрен, Франциягә киткән чакта, бәлки, ул туган илгә исән-сау кайтып житәр, дип, якташы, Апас районы егете Газыйм Кадыйровка биргәннән соң, аның язмышы хакында берни дә белми иде. Шигырьләре,

бәлки, илгә кайтып житәрләр дигән өмет белән яшәде. Ә Моабитта утырганда язган шигырьләрен Муса белән бергә Габбас Шәрипов аркылы төрмәдән азат ителгән Русановка биреп жибәрде. Ул әле аннан соң да шактый гына шигырь язды. Ләкин алар куен дәфтәрәндә килеш калдылар. Кемгә дә бирергә жай чыкмады. Тегель төрмәсендә бергә утырган бельгияле Эмиль Мейзонның гыйнвар ахырларында азат ителәчәге билгеле булгач, аңа тиз генә хат язып бирде бируен. Хатыны Рокыяга язган бу хаты, бәлки, Казанга кайтып житәр, сөеклеләренең кулына барып ирешер. Ә соңгы шигырьләре үзе белән бергә үләрләр инде. Ни кылсын, берни эшләр хәл дә юк.

Палач, Алишларның да авызларын ачтырып, тешләрен карады, чәчләрен кыскарттырды, сәләмәтлекләрен сораган булды.

Иртәнгә аштан соң, гадәттә, бу вакытта тоткыннарны һава суларга ишегалдына алып чыга торганнар иде. Ни өчендер, Муса белән Фәатны һавада йөрергә алып чыгарга оныттылар. Коридорда инде икенче төркемне жыеп алып чыгып киткәннәре ишетелде. Ә алар ишеген ачарга ашыкмыйлар. Ни булды икән?

Муса шулай уйларга да өлгермәде, ишектәге тишек ачылып ябылды да, эшermә шыгырдап куйды.

Керәләр бугай, дип уйлады Муса. Чынлап та, ишектә дүрт немец күренде.

Тагын сорау алырга телиләрме инде? Алай дисәң, итагатың күренәләр.

– Guten Morgen⁴⁷!

Мусаның да, Фәатның да «хәерле» дип җавап кайтарасылары килмәде. Хәерле микән соң? Тиккә генә болай өерләре белән йөрмиләрдер. Бер-бер ниятләре бардыр.

Шпандауда икесе бер камерага туры килгән Муса белән Фәат Булатов үзләре өчен зур ачыш ясадылар. Гажәп бит бу дөнья дигәнәң. Жир шары – куласа, әйләнә дә бер баса, диләр бит әле. Менә шул куласа дигәннән, Муса белән Фәат икесе бер ишегалдында яшәгән кешеләр булып чыкты бит. Ырынбур губернасының Мостафа авылында туган Муса жиде яшендә чакта, 1913 елда, сәүдәгерлек белән шөгыльләнгән әтиләре, эшләренең көе китеп, өч ай төрмәдә утырып чыга. Котылуга, Мостафа, тормышны берәз көрәйтеп булмасмы, дип, гаиләсен алып, авылдан Ырынбур каласына күчәнә. Анда алар «Хөсәения» мәдрәсәсенең ишегалдындагы бер йортның подвалында яшиләр. 1913 елда туган Фәат, яшерен оешмага алганда, Мусага үзен Уфа губернасының Мәләвез авылы егете дип таныштырган иде. 1916 елда Фәатның атасы Зыятдин да, гаиләсен алып, Мәләвездән Ырынбурга күчәнгән, һәм «Хөсәения» мәдрәсәсенең ишегалдындагы йортта Мостафа Жәлилов гаиләсе белән күршеләр булып яшәгәннәр икән. Фәаттан жиде яшкә олырак Муса аны, әлбәттә, хәтерләми иде. Муса, мәдрәсәдә укып, 1918 елда аларның гаиләсе инде киредән авылга әйләнеп кайта.

Шпандау төрмәсе камерасында икесе бергә утырганда, тормыш юллары, гаилә хәлләре турында сөйләшәргә вакытлары күп булды. Шулай итеп, алар, үзләренең бер ишегалдында үскән малайлар булуларын ачыкладылар.

Берәздән Фәатларның гаиләләре Казанга күчәнә. Егет таза, көчле булып үсә. Спорт белән шөгыльләнә. Фабрика-завод өйрәнчекләре мәктәбен тәмамлый.

– Легионда чакта: «Өйләндем, хатыным, кызыбыз бар», дигән идең, кайда калды соң алар? – дип сорады Муса Фәаттан, икесе бер төрмәгә элгеп, бер камерада утыра башлаган көнне.

– Казанда мин коммуналь төзелеш институтында укыдым. Армиягә алынганчы Крымда юллар төзү эшендә булдым. Гаиләм шунда калды. Кызыбыз Әсфирә туган иде. 1940 елда армиягә алдылар. Белоруссиядә хезмәт иттем. Аннары – сугыш. Беренче көннәрендә үк эсирлектә төштем.

⁴⁷ Хәерле иртә! (нем.)

– Алайса кайтууңны көтөп тилмерүче газизлэрең бар икэн...

– Белмим инде, исэн калдылар микэн? Фашистлар Кырымга һөжүм иткәч, хатыным Кырымнан эвакуацияләнүче халыкны төягән пароходны самолётлар бомбага тоттылар, дип хат язган иде. Шул хаты килгәннән соң ниләр булуын белмим. Әсирлеккә төштем. Бәлки, исәннәрдер. Бәлки...

– Син исэн дип уйла. Алар да сине көтәләрдер, исэн дип уйлыйлардыр.

– Их, Муса абый, кайтасы иде дә туган илгә, кочып-кочып сөясе иде үзләрен!

– Сөясе иде шул. Кочасы иде...

– Сезнең дә балаларыгыз бармы, Муса абый?

– Бар, Фоат. Берәү генә дә түгел, өчәү!

– Оһо, сез бай икән!

– Улым һәм ике кызым бар.

– Зурлардыр инде.

– Улыма – тугыз, кызларыма сигез һәм жиде яшь.

– Сагынасыздыр. Бигрәк тә кечкенәсе сагындырадыр инде. Кечкенәләре кадерлерәк була бит аның.

– Өчесен дә күрәсе иде. Күрәсе иде дә, өчесеннән дә: «Кичереgez бу саташкан азгын атагызны», – дип, гафу сорыйсы иде.

– Ник алай дисез, Муса абый?

– Их, булды инде, Фоат туганкай. Сөйләсәң, озынга китә. Өчесенә дә этиләре генә мин...

– Алай икән.

– Шулай шул.

– Шигырләр язмадыгызмы, Муса абый, кызларыгызга багышлап?

– Улым Альбертка да, кызларым Люция белән Чулпанга да шигырләрәм бар.

– Укыгыз әле, Муса абый, берәрсен. Кечкенә кызыгызга багышланганын.

Минем дә бит утыз сигезенче елда туган кызым – Әсфирәм бар. Алты яшь тулгандыр инде, исән булса.

– Исәндер, Фоат. Син исэн дип уйла. Менә, тыңла.

Муса шулай диде дә, куен кесәсеннән дәфтәр чыгарып, битләрен актара башлады.

– Өһә, менә: «Төрмәдә төш», – һәм шигырьне укып чыкты...

– Менә шундый шигырь. Күптән язган идем инде. Тиздән бер ел була бугай. Узган елның сентябрендә. Бу дәфтәрәмә дә күчереп язып куйган идем.

– Мин дә күчереп алыым әле, Муса абый. Мин дә бит гел төшемдә күрәм Әсфирәмне. Бик сагындым.

Фоат шулай диде дә, әйберләре арасыннан кәгазь чыгарып, Мусаның шигырен күчереп язып куйды.

Палач Эрнст Раендель, үзенә вазифаларын башкарганнан соң артык сүз сөйләшмичә, иярченнәрен ияртеп, камерада чыгып китте.

– Әйбәт булды әле, сакал-мыекны, чәчне кырыктылар. Чәч күзгә төшеп интектерә иде, – диде Муса, алар артыннан. – Кызык, тентү-мазар ясап тормадылар. Санитарный көн, ахры, бүген.

– Канда белән бетләргә дә агулап чыксыннар иде алар. Төне буга канны эчеп, йокларга бирмиләр, каһәр, – диде Фоат.

Мусалардан соң жәлладлар Фоат Сәйфелмөлеков, Зиннәт Хәсәнов һәм Гариф Шабәев утырган камерага керделәр. Алар да, нигә һава суларга алып чыкмыйлар икән, дип, аптырашып утыралар иде.

Алар өчесе дә февральнең уникасендә Империя судының хөкем карары чыгарылганнан бирле шушы камерада утыралар.

Фоат Сэйфелмөлековны былтыр августның унында Узедом утравындагы Семпен профилакториенда музыкаль капелланың берничә кешелек кенә бәләкәй бер төркем концерт куйганнан соң кулга алганнар иде. Гестапо шымчылары бу төркем артыннан шактыйдан бирле күзәттә. Артларыннан листовкалар табылудан бигрәк, аларны Фоатның легионерлар алдында ясаган чыгышлары кызыксындырды. Ул кайчакларда, саксызлык күрсәтеп, фашистларга каршы ачыктан-ачык сүзләр ычкындыра иде. Аның һәр чыгышы саен шымчылар Унгляубега доносларын житкереп тордылар.

Фоат Демблин лагеренда Гайнан оештырган төркем эгъзасы иде. Анда аны Гайнанга Рушат Хисаметдинов тәкъдим итте. Рушатның үгетләве буенча, ул легионга язылды, өстенә фриц киеме киде. Ул моңа бик гарьләнгән иде. Гайнан башта, әле Муса белән танышканчы, үзенең егетләре арасында легион аларга партизаннар ягына качарга мөмкинлек бирә, дип кенә пропаганда алып барды. Ә инде Муса белән танышканнан соң, яшерен оешма пропагандистлары легионерлар арасында сугышка кергәч, фашист командирларны юк итеп, безнекеләр ягына чыгу турында пропаганда алып барырга дигән сүз чыккач, ул моңа бик теләп риза булды.

Муса Фоат Сэйфелмөлековны Үзбәкстаннан дип йөри иде. Ул хәтта Габбас Шәриповка биреп жибергән дәфтәренә дә Фоатны Үзбәкстаннан дип язып куйды. Фоат Ташкентта туса да, сугышка киткәндә, Ашхабадта яши иде. Урта мәктәпне ул Казакъстанның Казалы шәһәрәндә тәмамлады. Аннары Сәмәрканд халык хужалыгы институтында укып, икътисадчы-сәүдәгәр белгечлегә алды. Институттан Ашхабадқа – Тажикстан Халык Комиссарларының сәүдә органнарына икътисадчы-сәүдәгәр итеп эшкә жиберелде. Өйләнергә дә өлгермичә, 1940 елда Кызыл Армия сафларына алынды. Шуннан инде – сугыш, әсирлек газаплары, легион, яшерен оешма.

Муса Габбас Шәриповка биргән дәфтәренә Гариф Шабаевны да Үзбәкстаннан бухгалтер дип язып куйган иде. Гариф, чынлап та, сугыш башланганда, Ташкентта Үзбәкстан финанс халык комиссариатының социаль иминлек идарәсендә бүлек мөдире булып эшли иде. Урта мәктәпне тәмамлагач, ул финанс хезмәткәрләре хәзерләү курсларында укып, Фирганәдә, аннары Алты Арык районында дәүләт социаль иминлек идарәләрендә эшләде. Ә тумышы белән ул Уфа губернасының Бәләбәй өязенә караган Иске Турай авылыннан иде. Сугышның бишенче көнәндә үк үз теләге белән фронтка киткән Гариф тиздән чолганышта калып әсирлеккә төште. Анда якташы Фоат Булатов белән танышты. Гайнан белән яшерен оешмада йөрсәләр дә, аларның икесен дә комитет пропагандистлары булырга Рәхим Саттар үгетләде. Берара алар Саттар белән бергә Демблиннан качу турында да планнар коралар. Ләкин Саттар алардан башка гына качып китә. Иртәгә качабыз, дип торганда, Берлиннан килеп төшкән комиссия Гарифны, Алишны һәм Фоат Булатовны ВуISTRAуга алып китә. Алар өчесе дә «Идел-Урал» гәзитенә тәржемәчеләр итеп билгеләнәләр. Муса аларга типографиядә листовка бастыру бурычын йөкли. Кулга алынган Гарифның Фридрихштрассе урамындагы фатирында кулдан язылган листовка текстлары, бастырырга әзерләп куйган матрицалар табыла. Аның яшерен оешмадагы эшчәнлегә расланган дип санала.

Палач Раендель, Фоат белән Гарифның чәчләрен кыркып ташлагач, Зиннәт янына килеп:

– Wie alt bist du? – дип сорады.

– Сиңа ничә яшь? – дип тәржемә итте тылмач.

– Егерме сигез, – диде Зиннәт.

Тылмач тәржемә иткәч, ул аптырап:

– Trottel⁴⁸! – дип куйды. – Und warum so ein Grauhaariger, wie ein hundertjähriger Mann?

– Ә нишләп йөз яшьлек карт кебек чалардың? – диде тылмач.

– Чалару гына бер хэл, вакытыннан алда гүргә дә кертәсез әле сез кабахәтләр, – диде Зиннәт. Аның чәчләре, чынлап та, кулга алынганнан соң сорау алулар вакытында күргән мэхшәрдән дөнья кичкән ил картларыныкы кебек ап-ак булып чаларып чыккан иде.

– Und Sie haben wahrscheinlich keine Zähne mehr.

– Авызыңда тешәң дә калмагандыр инде синең болай булгач, – дип тәржемә итте тылмач, палач Зиннәтнең авызын ачтырып тешләрен караганда. Аның алгы тешләре кырылып беткән иде шул.

– hier, hier vermutet. Wie ein alter Mann.

– Өйтәм бит. Комы коелган карт кебек.

– Und er sagt das erst achtundzwanzig Jahre.

– Ә үзе бары тик егерме сигез яшьтә, ди.

Палачның ярдәмчеләре Зиннәтнең дә чәчен кыскартып, муен тирәләрен ачтылар. Сакал-мыегын кыркып ташладылар.

– Менә шәп булды әле бу. Егетләр кебек хис итә башладым үземне. Алайса, чынлап та, йөз яшьлек карт булып йөри идем, – диде Зиннәт, тегеләр чыгып киткәч.

Зиннәткә әле нибары егерме сигез яшь кенә. Ул 1916 елның 16 ноябрендә Татарстанның Сарман районындагы Иске Кәшер авылында туган. Сәүдә техникумында укып, өч кенә ай Киров шәһәрендә товар кайтаручы булып эшләп алган да, Кызыл Армиягә алынып, анда кече командирлар хәзерләү курсларында укып, лейтенант дәрәжәсенә ирешкән. Сугыш башлангач, баштарак ул фронтка китүче яшьләрне мылтык тотарга өйрәтә. Аннары үзен фронтка жибәрүләрен сорый. 1941 елның көзендә үк әсирлеккә төшә. Демблин лагеренда Гайнан Кормаш белән танышып, аның яшерен оешмасына керә. Музыкаль капеллада җырчы булып йөри. Легионерлар арасында листовкалар тарата. Унынчы августта аның матрасы астыннан берничә төргәк листовка табыла. «Боларны каян алдың?» – дигәч, ул беркемне дә сатмый, «Мәхмүт Җамалетдинов бирде», – дип кенә бара.

Палач Эрнст Раендель кулындагы исемлектә унбер тоткын язылган булса да, аларның тугызы гына Шпандауда булып чыкты. Өхәт Атнашев белән Сәлим Бохаров Тегель төрмәсендә утыралар икән.

Өхәт тә, Сәлим дә кулга Көнбатыш Украинага Ковпак җитәкчелек иткән партизан отрядына каршы сугышка жибәрелгән өченче татар батальонында фашистларга каршы яшерен эш алып баручылар буларак алыналар. Батальонда алар икесе дә взвод командирлары итеп билгеләнгән була. Аларны взводка кертелгән шымчы-контрразведчик сата. Ләкин егетләр үзләренә тапшырылган заданиенә жиренә җиткереп үтиләр. Легионерларның күбесе партизаннар ягына чыга. Июль аенда батальон өлкән лейтенант Мифтахов җитәкчелегендә баш күтәргәргә тиеш була. Ләкин Мифтахов та кулга алына һәм атып үтерелә. Немецлар тәмам ышанычны югалткан өченче батальонны кире лагерьга кайтарырга мәжбүр булалар. Ул соңыннан Бельгиягә жибәрелә.

1917 елның 12 декабрендә Казакъстанның Петропавловск шәһәрендә туган Өхәт Атнашев та, 1916 елның 15 июнендә Уфа губернасының Кыргыз Миякә авылында туган Сәлим Бохаров та укыган белгечлекләре буенча финансистлар. Ләкин аларга укыганнары буенча озак эшләргә туры килми, Өхәт, 1938 елда Кызыл Армиягә алынып, Көнбатыш Украина һәм Бессарабияне СССРга кушу

⁴⁸ Молокосос! (нем.)

кампанияләрендә катнаша. Сәлим Миякә районы банкында бухгалтер булып эшли башлауга, 1940 елда солдат хезмәтенә алына. Аннан соң сугыш. Икесе дә сугыш башында ук әсирлеккә төшәләр. Легионга язылып, Едлинода өченче татар батальонына билгеләнәләр. Әхәт һәм Сәлим яшерен оешма житәкчелеге белән элементәне Фәат Сәйфелмөлеков аркылы тоталар.

Тегель төрмәсендә эшләрен бетергәч, палачлар яңадан Плётцензеегә кайтып киттеләр. Анда аларны гильотинаның төзеклеген тикшереп, инде буласы жәзалар процессына хәзерлек эшләре кәтә иде.

12

1944 елның 25 август таңы Шпандау төрмәсе тоткыннары өчен башка көннәрнекеннән бернәрсәсә белән дә аерылмый торган гадәти таң булып атты. Сәгать алтыда барысы да урыннарыннан тордылар, йомышларын йомышлап, юынып, урын-жирне рәткә китереп, көн дә бирелә торган кавһә белән тамак чылатып алгач, надзирательнең кереп, сәламәтлекләрен сораганын көттеләр.

Ләкин сәгать жидедә авыр ишекләргә шыгырдатып ачып кәргән надзирательләр аларга, үзләре белән берни дә алмыйча, коридорга чыгарга бәердә. Нава суларга алып чыгалар, дисәң, әле иртәрәк. Кая алып баралар икән? Нәркайсының күңелендә шундый сорау булды.

Аларны, берни әйтми-нитми, фургонга утыртып, төрмә ишегалдыннан алып чыгып киттеләр. Төгәл сигез тулып егерме биш минут булганда, Плётцензее төрмәсенә китереп, аның тоткыннар телендә «Үлем йорты» дип йөртелгән канатына алып керделәр дә кулларын артка каерып бәйләп алдылар. Тегель төрмәсендә тотылган Әхәт Атнашев белән Сәлим Бохаров, алардан алдарак китереләп, куллары бәйлә хәлдә басып торалар иде инде. Германия кануннары буенча, тоткынга чыгарылган хөкәм карарының үтәлчәгә бер көн алдан игълан ителергә тиеш. Нәһәрсәдә тәртип ярата торган немецлар бүген бу кагыйдәләрен боздылар. Тоткыннар янына төрмә башлыгы, прокурор һәм баш палач кереп, бүген аларның гильотинада башлары киселәчәгә хакында белдерделәр. Алардан соң мәхбүсләргә соңгы юлга озатырга төрмә рухание киләчәк, диделәр. Рухани дигәннәре Мусаның падре Юрытко аркылы соравы буенча аңа Коръән алып килгән хәзрәт Габделгани Госманов булып чыкты. Хәзрәт ни өчендер үзен бик уңайсыз тотты, исәнләшәргәме, юкмы дигәндәй генә сәлам бирде. Муса аның белән теге көнне дә салкын сөйләшкән иде. Шунны онытмаган булса кирәк, хәзрәт сүзен нидән башларга белмичә аптырап торганнан соң гына телгә килде:

– Аллаһ каршына җавап тотарга барасыз, балакайлар, күңелегез пакъ, вөжданыгыз саф булсын. Коръән тотып тәкбир әйтегез.

– Аллаһ каршында җавапны без түгел, безне хөкәм итүчеләр тотачак, хәзрәт, – диде Муса.

– Аллаһ каршында һәммәбез дә җаваплы. Һәммәбезнең дә беркөн аның каршына барасыбыз бар. Бүген менә сезнең чират.

– Аллаһ каршына чиратлап йөрмиләр, хәзрәт. Чиратсыз да алып куюы бар аның үз балаларын. Үзенең иң яратканнарын Аллаһы Тәгалә чиратсыз ала, диләр иде бездә картлар. Ә без аның алдында җавап тотарга һәрчак әзер. Үзегез әйткәнчә, күңелебез пакъ, вөжданыбыз керсез. Безнең турыда кайгыртып йөрүегез өчен бик зур рәхмәт. Ә хәзер үзегезне генә калдырсагыз иде.

– Алай да күңелдә төер булып калмасын, Коръән үбеп бәхилләшик, балакайлар.

Гани хәзрәт шулай диде дә, үзе белән сүз көрәштергән Муса янына килеп, Коръәнне аның кулына тоттырды. Муса Китапны алып, иреннәренә тидерде. Бер сүз

дә әйтмичә, янында торган Гайнанга бирде. Гайнан да Коръянне шулай ук сүзсез генә үбеп, күршесенә бирде. Алар шулай итеп унбере дә Коръян тотып бәхилләштеләр.

– Рәхмәт, – диде хәзрәт, Коръянне алып. – Урыныгыз жәннәттә булсын. Хушыгыз, балакайлар. Бәхил булыгыз. Белми кылган, белеп кылган гөнаһларыгызны Аллаһы ярлыкасын.

Хәзрәт бәхилләште дә, кулына урын таба алмыйча, Коръянне әле бер кулына, әле икенчесенә күчереп, тоткыннар яныннан чыгып китте. Алар үзләре генә торып калдылар.

Көтелмәгән бу хәлдән телдән язып, нәрсә әйтергә дә белмичә аптырашта басып тордылар. Бу минутларда аларның һәрберсенәң бугазларына төер булып күз яшьләре утырды. Барысы да тын калып, гомер юлларын баштан кичерделәр. Кылган гамәлләренә, эшләренә йомгак ясадылар. Мусаның да күнелендә, йөрәген әрнетеп, энә шулай башыннан кичкән кыска, әмма мәгънәле тормыш юлы яктырды.

«Кеше туа, яши, үлә. Аңа гомер бер генә тапкыр бирелә. Шул бер генә бирелгән гомерне өзәргә беркемнең дә хакы юк. Бер генә тапкыр бирелгән гомерне матур итеп, мәгънәле итеп, файдалы итеп үткәргәндә генә кеше бу жирдән тыныч күнел белән, жирдә калганнарга бәхиллеген белдереп китә ала.

Ләкин бу жирдә хөсөтлек бар. Кара эчле кешеләр бар. Бу жирдә кеше малына кызыгучылар, кеше ирешкәннәрне юк итәргә, тартып алырга теләүчеләр бар. Алар, үз максатларына ирешү өчен, бөтен эшәкелеккә баралар, сугыш башлылар, башкаларның жирләрен, илләрен тартып алырга теләләр. Ватаннарын юк итәргә тырышалар. Телләрен, милләтен, халкын жир йөзеннән себереп түгәргә эзәрләр.

Муса һәм аның белән бүген эшафотка менәчәк ун каһарман энә шундый кара эчле бәндәләргә каршы чыктылар. Шуларга каршы яшерен эш алып бардылар. Ватаннарын, туган телләрен саклап калу өчен, көрәшнәң алар сайлаган юлы – каһарманлык!

Жәлилнәң каһарманлыгы аеруча зур түгелме? Ул көрәшәргә инде бернинди юл да калмады дигәндә дә, Аллаһы Тәгалә биргән сәләтен эшкә жигеп, зинданда утырган килеш, иптәшләрен көрәшкә, яшәргә рухландырган бөөк эсәрләр ижат итте.

Германия – кешелек дөньясында бөөк эшләре белән дан алган шәхесләр ватаны. Дөньяны канга батырган герман фашизмын юк итү өчен көрәшкә күтәрелгән унбер татар егетенең бүген гильотинада башларын кисәчәкләр. Ләкин фашистларның үз башлары очар көнгә дә күп калмады. Немец халкы кабат азат, бәхетле илдә яши башлар.

Татарлар да ирекле, азат үз ватаннарында яшәргә хаклы! Дөнья картасында Исхакыйлар хыялланган, Шәфи Алмаслар төзәргә теләгән татар иле барлыкка килер. Без бит шуның өчен дә көрәштек».

Сәгать уникае тулганда, аларны, Үлем йортыннан алып чыгып, гильотина торган баракка китерделәр. Гильотина белән алар арасында түшәмнән үк төшкән зур кара пәрдә эленеп тора. Аларның башын Германиянең баш палачы Эрнст Раендель үзе чабачак. Менә унбер каһарман, унбер татар егете бер рәткә тезелеп басты: Муса Жәлил, Абдулла Алиш, Гайнан Кормашев, Әхмәт Симаев, Фоат Булатов, Фоат Сәйфелмөлеков, Гариф Шабает, Абдулла Батталов, Зиннәт Хәсәнов, Әхәт Атнашев, Сәлим Бохаров.

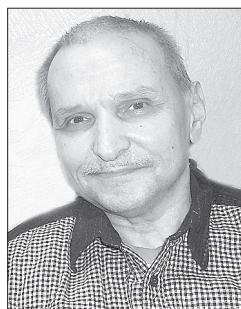
Шунда алар янына тагы бер кешене, уникаенче тоткынны китереп бастырдылар. Бусы кем?

Муса аны шунда ук таныды. Бу Шпандау төрмәсендәге надзирательләр башлыгы фельтфебель Генрих иде. Димәк, ул Мусалар белән бер камерада утырган дусты, немец коммунисты Шульц Крюгерга качарга ярдәм иткән... һәм тотылган.

1944 елның 25 августында көндәзгә 12 сәгать 06 минуттан 40 минутка кадәр вакыт эчендә фашистларга каршы көрәш алып барган уникае каһарманның гомере өзелде. Уникае каһарман мәңгелеккә күчте... Аларның унбере татар егетләре иде.

Рәниф Шәрипов

ВАФИРӘ

ПОЭМА

Жырчы Вафирә Гыйззәтуллинага багышлана.

*...Ул сәхнәдә дә, тормышта да мокрытлыкны,
наданлыкны, мескенлекне, үзешчәнлекне
кичерә алмады. Милләт ишеттеме аның
жәң авазын, чакыруларын, өзгәләнүләрен?
Әллә аңлый да алмыйча калдымы? Вафирә
милләт күгеннән сызылып янып төште...
Яна-яна китте...*

Фәүзия Бәйрәмова

1

Казаннан еракта бу авыл,
Зираты әрнетә йөрәкне.
Мәңгелек төзәлмәс ярага
Янадан кагылу кирәкме?
Яшәеш үзгәрә көн саен,
Буыннар туктаусыз алмаша.
Килерме бәхетле киләчәк,
Хәтердә берни дә калмаса?
Августның бәйрәмен таркаттык,
Югалды инде ул зур Бәхет.
Өметсез бу тормыш төбеннән
Яңартыйк хәтерне берләшеп.
Ә Камай яши ул, югалмас,
Халкы бар якынча өч йөзләп.
Кайберсе йорт сала авылда,
Кайберсе китәдер эш эзләп.
Татарның акылы төштән соң,
Татарның хәтерен таш баса.

Бар иде бит көннәр — барысы
Башкача иде бит, башкача.
Авылның үз көе, үз эше...
Көн саен мәшәкать мең төрле.
Тик берни күрмәгән, белмәгән
Буыннар да үсеп өлгерде.
Камай бу, атаклы Камай бу,
Ул — туган авылы жырчының.
Тын юллар... Тын урам... Тын зират...
Ә күңел нигәдер борчулы.
Ил буйлап кайда да бер бәла —
Өметсез чор килә авылга.
Елларны айкаган жил генә
Буш яткан нигезгә кагыла.
Агачлар башыннан жил йөри,
Үләннәр бөгелә болында.
Юлчылар бик сирәк күренә
Югалган авыллар юлында.

Рәниф ШӘРИПОВ (1950) — *шагыйрь; «Мәңгелек сер», «Азатлык көне», «Жомга»* һ.б. *китаплар авторы. Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре. С.Сөләйманова, Н.Такташ һәм Г.Исхакый исемендәге әдәби премияләр лауреаты. Казанда яши.*

Ә Камай бар әле, яши ул.
 Кагылу кирәкме ярага?
 Туган ел – үлгән ел... Ә тормыш
 Шул сызык кадәрле арада.
 Бу юлдан тормышка кайтмыйлар.
 Бу юлдан китәләр үлемгә.
 Буш калган юлларны күргәндә,
 Югалган авыллар күнелдә.
 Авылның даны бар, жаны бар.
 Кызының исеме-аты бар.
 Ул кызның бу кырыс дөньяда
 Хәтердә калырга хақы бар.

Бәхет ул кемгә дә үзенчә
 Сизелә, күренә, ачыла.
 Кемнәрдә эзләп тә табалмый,
 Кемнәндә ишелә башына.
 Кемгәдер – тынгысыз көрәштә
 Яшәүнең бәхете, мәгънәсе.
 Күпләргә селти дә ыргыта
 Язмышның бу сугыш сәхнәсе.
 Ә сугыш корбансыз булмыйдыр.
 Язмышлар Раббыбыз кулында...
 Алды Ул сине дә үзенә
 Аяусыз замана юлында.
 Куркусыз жанлы бер асыл зат,
 Тынгысыз зур йөрәк идең бит.
 Кирәктер син анда, кирәктер...
 Монда да бик кирәк идең бит!
 Кайда син Хөррият, Азатлык?
 Кемнәргә ишегәң ачыла?
 Кемнәрдә көрәшә, кемнәрдә
 Жайлаша үз халкы башына.
 Газапта этләнеп чыныккан
 Күнелне, илаһи зур бәхет
 Өметсез бу тормыш төбәннән
 Алырмы безне дә бер дәшәп?
 Өметсез хыяллар илендә
 Битараф бер дөнья төзелгән.
 Бу дөнья эчендә хыялның
 Гомере вакытсыз Өзелгән.
 Син – бәхет жырчысы, юлларда,
 Жырларда югалдың... Ни сәбәп?
 Ышана алмыйбыз, чынбарлык,
 Көтмәгез, кайтмый ул, дисә дә.
 Жил бөгә зиратның үләнән,
 Чәчәкле каберне таш баса.
 Бәхетле идең син, бәхетле!
 Башкача булса да, башкача...

Ә авыл онытмый үз кызын,
 Мәшәкәт булса да мең төрле.
 Яраткан авылын Вафирә
 Дөньяга балкытып өлгерде.
 Вафирә рухына багышлап,
 Сәхнәле олы йорт төзелгән.
 Ялгана, барыбер ялгана
 Тамырлар вакытсыз Өзелгән.
 Мактаулы исемгә береккән
 Камайның мәдәни үзәге.
 Бу исем Вафирә рухының
 Авылга мәңгелек бүлгә.
 Камайның жаны бар, даны бар,
 Кызының исеме-аты бар.
 Авылның үз кызы исемен
 Мәңгегә алырга хақы бар.
 Ә тормыш йөгәрә һаман да,
 Язмышлар Раббыбыз кулында.
 Агачлар башыннан жил йөри,
 Чәчәкләр иелә болында...

Илне дә, телне дә, көнне дә
 Күтәрәп булмаслык таш баса.
 Без азат булырга тиеш бит
 Башкача, бөтенләй башкача.
 Казанның жаны бар, даны бар,
 Атаклы исеме-аты бар.
 Вафирә кебек зур балкышның
 Олырак исемгә хақы бар.
 Халкым, дип, үз-үзен аямый,
 Вафирә бик кыйммәт түләде.
 Үзе юк. Ә якты исеме –
 Татарга мәңгелек бүлгә.

Чор уза. Төзәлмәс ярага
 Яңадан кагылу кирәкме?
 Әллә бу талпыну бушкымы?
 Жавабы әрнетә йөрәкне...
 Көн үтсен. Чор үтсен. Барыбер,
 Кагылу кирәктер ярага,
 Туган ел – үлгән ел... Мәңгелек
 Шул сызык кадәрле арада.
 Коймалар артына качканнар
 Өркегән, жайлашкан көчсезләр.
 Күрегең! Урамда бер шәүлә –
 Вафирә йөри бит эш эзләп!
 Тынды ком бураны әкрәкләп,
 Бик иртә киттеләр аккошлар.

Жил тынды. Жыр тынды. Ил елей.
Колакта алкышлар... Алкышлар...
Китәсез дәмени аккошлар?
Иртәрәк бит әле китәргә!
Боз катты. Без калдык уртада.

Нишләргә соң безгә? Нишләргә?!
Бәхет ул кемгә дә үзенчә
Сизелә, күренә, ачыла.
Кабердә – Вафирә... Туган жир
Туфрагы ишелә башына.

2

*Ком бураны, ком бураны,
Оренбурның урамы.
Илдә сугыш барган чакта,
Өйдә калып буламы?*

Вафирә Гыйззәтуллина
репертуарыннан

«Алай» булса, «болай» булмас иде...
Кем белгән соң ничек буласын?
Гомер узган. Гомер узып бара.
Кеше киткәч инде була соң.
«Болай» диеп яшәп карап булмый,
Аянычы шулдыр гомернең.
Ниләр күрәп, кинәт, син, Вафирә,
Яу кырына чыгып йөгердең?
Ачысы да, татлысы да була
Язмышыңа тигән алманың.
Салмак тормыш – көйсез такмак кебек,
Ә син аны жырлый алмадың.
Жырлаучылар хәзер иксез-чиксез,
Моңлы тавыш сирәк күренә.
Халкым, диеп, аның моңын тоеп,
Менү кыен сәхнә түренә.
Көйне, моңны, шигъри нәфислекне
Сәүдә агышына батырдык.
Декларатив тормыш хакыйкате,
Имеш, кыю, бунтарь батырлык.
Жырчылар күп булсын. Сәхнәләргә
Карамагыз, кайчак, аптырап.
Төссез-ямьсез төркем арасында
Асылташлар балкый яктырак.
«Болай» булса, диеп булмый инде,
Ни булса да, безгә була соң.
Вакыт үткән, гомер беткән инде,
Кем белгән соң шулай буласын?
Салмак атлап яши алмадың шул,
Иң ачысы шулдыр гомернең.
Кузгалдың да кинәт, янып-көеп,
Урамнарда чыгып йөгердең.
Ниләр уйлап, ничек әрнегәнәң
Хәзер инде ачык күренә.
«Халкым!» диеп, аның жанын тоеп,

Күтәрелдең сәхнә түренә.
Сылу сында яшел озын күлмәк...
Кояш балкый әллә йөзәндә...
Сихри тавыш... Гөлләр үсәр кебек
Өкрән генә баскан эзәндә.
Атказанган зур исемнәр алып,
Макталып та һәм дә сыйпалып,
Такмак жырлап йөрәп булыр иде,
Булмас иде ләкин моң, халык.
Тормышың да ипле, тыныч булып,
Машинаң да затлы, куәтле –
Ләкин, күрмим, күрмим сиңең яңда
Бу болытсыз, якты сурәтне.

Әллә бәхет качты... Өкрән генә
Без үзәбез суздык кулларны.
Телебезне йотып карап тордык –
Барысын да байлар урлады.
Үткәннәрнең аянычы ачы,
Бер агымга ике кермәсек.
Читләштең тә дөнья кудык һаман,
Ө түрәлә, байлар берләште.
Безнең көйне безгә көйләп бирмәс
Башкалалар әллә кайдагы.
Мәдрәсәләр ачкан, гәжит баскан, –
Кайда соң сез, татар байлары?
Хәрәм ләззәт тирә-якта күпме,
Нәфес – чиксез, тәүфыйк – чамалы.
Экраннарда бозык, ялган тормыш,
Бүген азгын нәфес заманы.
Клип саен купшы сарай-йортлар,
Машиналар затлы, куәтле.
Бирми кара хәзер авторларга
«Шедевр»га тиеш бүләкне!
«Булдырабыз», димәк, барысын да,

Барысы да, димәк, ал да гөл!
 Тик, калмады, бары, дәүләт кенә,
 Калмас кебек хәтта туган тел...
 Түрәләргә кемнең кирәге бар?
 Асылында халык битараф.
 Без бичара халык, корбан халык,
 Бичарадан тагын ни чара?
 Син, Вафирә, ярый, күрми калдың
 Аянычын шаулы гомернең.
 Син кирәктер анда, көтмәгәндә,
 Мәңгелеккә чыгып йөгөрдәң.

Бер карасаң, имин тормыш кебек,
 Тик йокламый ерак түрәләр.
 Телебезне шартлатырга теләп,
 Төрле яктан казып керәләр.

«Азатлык», дип, ачма авызыңны,
 Мәгънәсез жыр күбрәк жырла син.
 Шул вакытта булыр синдә муллык,
 Булыр шунда сиңа лимузин.
 Туган жир дә, туган тел дә, димә,
 Тәлиңкәләр яла ялынып,
 Бүленмәс жир, бердәм ил, дип сайра,
 Тиле, беркатлыга салынып.
 Баш күтәрмә, туры сүз әйтәм, дип,
 Булыр сиңа фатир, машина.
 Бераз «йолдыз» булу бәхете дә
 Ишелер дә төшәр башыңа.
 Ялый белү — аерым бер сәнгать,
 Ярый белү — сәнгать өчлэтә.
 Ярый белгән саен бүләк алу —
 Маймылны да хәтта эшлэтә.
 Әрәм китә күпме ил байлыгы,
 Кем хакына балда, майда сез?
 Күпме «әсәр» Тарих чүпләгәндә
 Онытылып ята файдасыз.

Туры сүзне яратучы юктыр,
 Дөреслекне күрә белмичә,
 Илен саткан түрә адым саен,
 Фидакарлар бары берничә.
 Туры сүзле олы шәхесләрне
 Күрми алар, белми, ишетми.
 Ә Хакыйкәт елап йөри анда,
 Ача алмый имән ишекне.
 Үз халкының моңлы, батыр кызы
 Эш табалмый йөри аптырап.

Ул — асылташ, аңа пычрак тими,
 Ул барыбер балкый яктырак.
 Койма артындагы хәрәм муллык
 Караңгылык, тынлык ярата.
 Жимерелер жиһан, яңгыратып,
 Дөрөс сүз әйтергә яраса.
 Халык эштә. Ерактагы куллар
 Мактый-мактый буа милләтне.
 Беркем дәшми. Ярый, сүз әйтергә
 Кызларыбыз батыр йөрәклә.

Эшсез йөрдәң күпме. Тик, йөрмәдән
 Түрәләрдән шәфкать, жай сорап.
 Ул түрәләр инде күптәннән юк,
 Син балкыйсың көн дә яктырак.
 Сурәтең карыйм, әйтерсең лә
 Син үпкәләп карап торасың.
 Буалар да телне тешлэтәләр...
 Кем белгән соң болай буласың?!
 Тарихтагы тирән эзбездә,
 Ком бураны ясап, юган жил.
 Үз илендә пәйгамбәрләр булмый,
 Үги ана безгә туган ил.
 Аңлый белү — аң житмәслек сәнгать,
 Алдый белү — сәнгать өчлэтә.
 Ни кылганың үзләре дә белми,
 Маймыллармы безне эшлэтә?
 Халык яши әле, эшли әле.
 Халык — бөөк, ләкин, битараф.
 Рәнжеш аша эшкә ашыкканда,
 Вафирәкәй китте, бичара.
 Моңлы сандугачы үз халкының,
 Үги кызы туган иленең.
 Кыйбласы юк денсез, битарафның,
 Пәйгамбәре булмый тиленең.
 Үзгәрмәдә дөнья, кеше, кыйбла,
 Китәселәр эштән китмәдә.
 Мактау кирәк түгел иде ана,
 Тик гаделлек кенә житмәдә.
 Яшибез дә, эшлибез дә әле,
 Йөргән юлларыбыз тар әле.
 Туры сүзне ярып сала торган
 «Үги» кызларыбыз бар әле.

Үз илендә пәйгамбәрләр булмый,
 Үги ана безгә туган ил.
 Тешләнгән тел һаман сызлый әле,
 Колактарда шаулы буран-жил...

Нәбирә Гыйматдинова

ШУНДЫЙ ИНДЕ БЕЗ...

ПОВЕСТЬ

1

Көн-төн уйлады Галиб, көн-төн! Ләкин һич кенә дә уеның очына чыга алмады. Чүлмәк хәтле генә бәләкәй башында гүя меңләгән умарта корты гөжли иде. Шура әгъзалары белән киңәш-табыш итим дисә, шымчы Вәжүд астан гына кисеп аяк чалачак. Ниһаять, бер әрсез уй күченнән аерылып лепкәгә «кунды»: нокта! Шунда тукталырга кирәк!

Ул өстәлдәге тартманың нәни төймәсенә бармак очын тидерде.

– Мирзам, кер!

Ярдәмчесе, ишек төбәндә генә торган кебек, «ә» дигәнче каршысына килеп тә басты.

– Ни боерасың, бабам?

Галиб ярты бүлмәне биләгән төсле экран өстендәге япманы идәнгә шудырды.

– Мин сиңа бабай түгел, мин – Остаз!

– Гафу, Остаз!

– Күк жисемнәренә хәрәкәтән һәрдаим күзәтәсеңме, Мирзам?

– Күзәтәбез, баб... Остаз! Тәртип!

– Тәртип, тәртип! – диде Галиб, үртәгәндәй. – Хаос дигән эшәке чир күк киңлекләренә дә йокты. Әнә, кайбер иярченнәр отыры аза, бүтән жисемнәренә коткысына бирелеп, үз сукмагыннан тайпыла. Күзәтүчеләргә житкер: чарасын күрсеннәр!

Остаз телескопның сыңар күзенә текәлде. Йа Кодрәтле Аллах! Тудырсаң да тудырырсың икән шундый гүзәл сурәт! Галәм бизәклә яулык бөркәнгән чибәр кызга охшаган иде. Кайчакта сары, кызыл, аксыл йолдызларны жыеп уч төбәндә жылытасы килә. Бу матурлык жуелмыйча мәңге-мәңге саклансын иде! Чү, күңел нечкәрдә, ә аңа хисләнәргә ярамый иде.

– Үгез йолдызлыгы соңгы арада артык нык кабына, яктысыннан күз сукуыра я хәтта. Сәбәбе ни? Тикшердегезме, Мирзам? Әллә үзен Кояш дип саташамы икән, очындык!

– Кораб юлладык, нәтижәсен көтәбез, Остаз.

– Адашкан йолдызларны да берәз тыярга иде. Галактика үзәгендә күпме карт, кырыенда күпме яшә йолдыз тезелгән, шуларның исемлеген яңартыгыз!

– Яңартырбыз, Остаз.

– Һәр нәрсә исәп ярата, Мирзам!

– Ярата, Остаз, ярата.

– Попугай төсле артымнан кабатлама, Мирзам! Мин әйткәннәрне колагыңа киртлә. Бөек Кодрәт безгә зур вазифа йөкләгән: миллионлаган планета арасынан күзәтүче итеп сайлаган, бүтән тереклек ияләре белән чагыштырсаң, нәкъ менә безне генә зирәкле, житезлек, тапкырлык ягыннан өстен куйган, нәкъ безне генә зиһен, акыл, сәләт белән бүләкләгән.

– Рас, Остаз, рас! Безнең белән ярышырлык, хәтта ки безнең белән тигләшерлек бер генә жан иясе дә юк!

Галиб экранны япма белән каплады. Сүз озынға сузылды, ә аны кыскартмасаң, лепкәдә безелдәгән баягы «корт» очып китәргә мөмкин иде.

– Мирзам, без – Жир шарына иң якин урнашкан мәмләкәт. Гасырлар дәвамында без, ягъни центаврлылар, Жир төркеменә кергән Меркурий, Венера һәм Марс дусларыбыз белән тыныч кына яшибез. Юпитер, Сатурн, Уран һәм Нептун кебек гигантлар әллә кайчан аларны тузанга әйләндерер иде, бәс, бездән шүрлиләр, без ачулансакмы, без... – Тукта, тагын читкә авыша! Ярәмчәсен бөтенләй башка максат белән чакырган иде лә! – Жир димәктән, анда ни хәлләр икән, Мирзам?

Баягы тиргәлүдән айнамаган егет авызын гына ачкан иде, Галиб кисәтеп өлгерде:

– Дөрәсен генә сөйлә! Бизәкләмә-чуклама!

– Нәрсә диим икән, Остаз... Дөнья яралганнан бирле анда сугышлар тынмый. Башта кыргый кабиләләр ук-жәяләрдән атышкан, аннан халык исәя-исәя балта-сәнәккә, аннан утлы коралга ябышкан. Эволюция, Остаз! Бүген алар атом дип шашына. Илләр белән илләр бозылыша. Бер-берсенә яныйлар, бер-берсенә бугазын чәйниләр. Адәм куркыныч зат, Остаз! Үзләре үк Жирнең көлен күккә очырмагае, дим. Киләчәк турында кайгырту юк. Галим-голамәләренең «мин-минлеге»нә шаккатырлык. Аң дәрәжәләре искиткеч түбән. Космосны өйрәнәбез, дип, махсус үзәкләр оештырганнар. Имеш, галәмдә тагын алар кебек акыллы жан иясе бар микән, тикшерәләр. Көлеп үләрсең, Остаз!

– Болар миңа күптән таныш, кичә генә тумадык, яңалыкларың искергән, Мирзам.

– Аптыраганнан әйтәм, Жирдә көн саен талаш, үтереш!

– Һе, аларны иманга китереп булырмы икән? Ахмак кына үзенә чокыр казый, – диде Галиб, өметсез тавыш белән. – Без дә гаепле. Беренчедән, вакытында ялгышларын төзәтмәдек, жае белән акылга килерләр дип өметләндек. Икенчедән, бүтән жисемнәр белән булашып, Жиргә игътибарны киметтек.

– Без аларны гел хәвеф-хәтәрләрдән саклыйбыз, ничә мәртәбә жәнжалчы тышкы планеталар һөжүменнән коткардык. Әллә кисәтү рәвешендә генә үзләрен эзрәк селкетикме, Остаз?

Хужа ярәмчәсенәң жилкәсеннән шапылдатты:

– Тимә, бичара Жир болай да бик еш тетри.

– Кайсыдыр ки планета узынса, син кызганмыйсың, маңгаена чиертәсең, ә Жиргә нигәдер тел-теш тидертмисең, Остаз. Сәер!

– Мирзам! Бу безнең гәпнең кереш өлеше генә, инде уртасын-азагын тыңла. Борынгы хәритәдә Жирнең сул канатын биләгән татай улысы тамгаланган...

– Хәритә пияла шкафта, кертимме? – дип, ярдәмчесе урыныннан купмакчы иде, Галиб туктатты:

– Без аны хәтердән йомык күз белән дә укыйбыз. Син яшь, синдә элеккеге чорлар турында мәгълүмат аз, ә миндә – йөз дә егерме биш яшьлек картта ул тау хәтле. Заманында татай көчле дәүләт тоткан. – Хужаның күзе нурланып янды, ул шәкертенә дәрес биргәндәй дәртләнеп сөйләргә тотынды. – Бабалары батырларның батыры саналган, дошманына каршы яу чапканда, атларның тоягыннан ут чәчелгән! Күкрәгендә арыслан тибенгән татайның! Ызгыш-талашларны өнәмәгән ул, таш кальгалар төзегән, сәүдә иткән, көмеш-алтын койган, чәчкән-урган, балалар үстергән, нәсел үрчеткән. Халык бәйсез, ирекле булган, үз көен көйләгән, үз жырын жырлаган. Ә бүген татай дигән кавем кем? Кул-аягы богауланган әсирме? Хокуксыз колмы?

Сораудан битәр бу жан авазы иде. Онытылды Галиб, онытылды. Хис ташкыны ярыннан ташып акты... Әнә, күңел төпкеленә чумган сер, йомычка төсле, дулкыннар кочагында чайкала. Хәер, ярдәмчесе берни дә сизмәде, егет мактанырга дип үз чиратын көтә иде.

– Аның каруы мин, синең эмерең белән, хәзерге татайларның көнкүрешен, гореф-гадәтләрен, холык-фигылен өйрәнгән идем, Остаз! Хәтерлисезме?

– Һе, өйрәнгән ди берәү! – Галиб саран гына елмайды. – Ничәдер тәүлеккә жиргә индем дә зу-ур гыйльми хезмәт язарлык хәзинә тупладым, дисең инде. Юк, егетем, синең татайлар турында белемң бик сай әле.

Галиб уң кулыннан уй-ниятен яшөрмәскә тиеш иде. Моңарчы ярдәмчесе аның һәр йомышын карусыз үтәде. Бабай белән онык туганлык жепләрен өзәлмәслек итеп үргән иде.

– Сиңа яңа планета ошыймы, Мирзам?

– Хи, ошамаган кая! Тикмәгә генә аны «жәннәт почмагы» дип атамадык бит, Остаз! Елга-күл сулары сабый баланың күз яшәдәй саф-чиста, урман-кырлары ямь-яшел, кара туфрагы ашлы, бөртек төртүгә бодае-арышы тишелә. Болынында аллы-гөлле йөзләгән төрдәге күбәләк канат жылпиди. Ул исәпсез-хисапсыз чәчәк!

– Бөөк Яралтучының кодрәте киң, барлыкка китерүче ул! Хәзер безгә бу гүзәл аймакны тутырырга кирәк, Мирзам. Мин аны жирдәгеләргә тәгаенләдем.

– Жирдәгеләргә?! – Ярдемчесе колагын уды. Янәсе, ялгыш ишетә.

– Әйе, яңа урынга Жирдән күчерәбез, Мирзам.

– Шура әгъзалары белән килештердеңме? Алар ни ди, Остаз?

– Сиңа мәгълүм, кайбер карарларны мин үзбаш кына хәл кылам!

– Әйе, син безнең хөрмәтле хужабыз, исеңдә дә «хаким» дигәнне аңлата, Остаз.

– Аптыраш, планетада ике мең чамасы милләт яши. Жәннәткә кемнәр тиенер икән? Инглиз, француз, кытай, япон, негр...

– Санап интекмә, – диде Галиб. – Анда татай вәкилләре төпләнәчәк! Болай эшлибез, син теге чактагы кебек кабат Сыер исемле авылга сәяхәткә жыен, Мирзам. Сәнгать кешесе булып. Озакка. Араларында бутал, күзәт һәм иң акыллы, иң тырыш, иң булдыклы яшь парны барла. Шушы икәү яңа планетада хөр һәм бәйсез дәүләтнең нигезен корачак. Ары таба аларның сәясәтенә тыкшынабыз, ярдәм генә күрсәтербез. Әүвәл яшьләр «жәннәт почмагы» белән танышсын, соңыннан халык санын ничек ишәйтәләр – алар ихтиярында. Йөзәрләгән кораб туктаусыз адәм ташыр.

– Өкә-ә-мә-әт... – Егет бу хәбәрдән тетрәнгән иде. – Сы-ер-га, Сы-ер-га, – диде ул, ижекләп. – Хуп, Остаз! Таньш авыл. Бурычым да жип-жиңел. Ышанычым очен рәхмәт!

– Киресенчә, бурычым авыр синең, сөенмә, Мирзам. Яшь пар тарафыннан минем дүрт шартым үтәлгә тиеш.

– Нинди шарт ул, Остаз?

– Беренчесе: яшь пар татай гаиләсендә милли рухта тәрбияләнгән, икенчесе: алар без татай, дип горурлансын, өченчесе: һәр туган сабыйның теле «әти, эни» дип ачылсын! Дүртенчесе: ил күләмендә татай теле дәүләт теле дип игълан ителсен!

2

«Бурычын авыр, сөенмә...» Мирзам пошаманга калды. Төптән уйласаң, шулай икән: авыр. Жирдә бер төн кунуың да ун елга тиң! Анда син бүген тере, иртәгә мәет! Адәмнәр бернидән дә тайчанмый, аса-кисә, сыта-изә. Сыер урамнарына бал сылаганнармыни, Остаз икенче тапкыр инде нәкъ шушы авылны сайлый. Югыйсә, татай бөтен дөньяга сибелгән! Моннан егерме ел элек яп-яшь егет Сыерда тукталган иде шул. Халык авыз ижаты өйрәнә, имеш. Чын дөресен әйт, беркем дә ышанмас иде. Кунакчыл иде татайлар, һәр йортта йә каймаклы катык, йә итле бөлеш, йә пәрәмәч белән сыйладылар. Яратты ул ачык йөзле, киң күңелле әби-апалар белән мазәк сөйләп көлдөргән тешсез абзый-әзиләрне! Балактан йомшак кына тешләгән усал этләренә кадәр сөйкемле иде. Айга борын чөеп өргәндә, бу хайваннарның күзе яшьләнә, димәк, алар нәрсәдер сизенә иде... Эт жаны гына димә икән. Сыер – хәтергә тирән уелган иде. Бер явыз метеорит, авылга якынлашканда, Мирзам аның юнәлешен үзгәртеп, казакъ даласында шартлаттырды. Татайлар өчен нинди генә изгелекләр эшләмәс иде дә... Шура әһелләре Жир планетасын өнәми, әгәр Галиб остаз тыймаса – әллә кайчан нур белән өтеп куырырлар иде. «Шура» да хаклы анысы: әдәпсез бәндә бөтен тирә-юньне пычракка батырды.

Хуп, хуп, Мирзам «күршеләр»гә юл саба ди. Шунысы гажәп: Остаз, меңләгән кавемне читкә тибәрәп, татайга өстенлек бирә. Аның да Сыердагы яшьләренә! Әйтерсең, үзе шунда туып-үскән! «Йә, телең салынма, кушканны үтә!» – дип, егет корабның маршрутын билгеләде. Әзерлек тиз булды: кижә-мамыктан тукулган киём-салым арка капчыгына салынды. Унлаган төймә белән бизәлгән беләзекнең вазибалары төрлө-төрлө, берсе – зәңгәр төстәгесе – Остаз белән элемтә чарасы – аеруча кыйммәт иде. Тик менә йөз-кыяфәт мәсьәләсендә Мирзам икеләнде. Ике метрлы биокамерага кереп яткач, тән төзелеше табибы Мараж:

– Битеңне ник үзгәртәсең? – диде.

Һа, Мирзам өймәс борын сиңа ком тавын ишә ди! Жир сәяхәте Остазның жиде йозакка бикләнгән сере иде.

– Кирәк! – диде ул, кыска гына.

– Кем буласың? Аксакалмы? Урта яшьләрдәге ир-атмы? Үсмер егетме?

Жир исәбе белән исәпләгәндә, Мирзамга утыз сигез яшьләр тирәсе иде.

– Хм... Кырык, дисәк?

– Мәйлең, Мирзам!

Айлиягә дә шушы чама иде. Чү, нишләп бу оялчан кыз бала хәтер сүрүен ерта соң әле? Ике дистә ел элек ул егеткә мәхәббәт авыруы йоктырган иде. Әгәр дә мэгәр Мирзам тагын Сыер авылында атна-ун көн яшәсә, моның азагы фажига белән тәмамлана, ул жир кызын ярәшә иде! Шыр тиле! Сак хезмәте башлыгы аларны Центаврға якын да жибәрмәячәк, һавада ук очкычны аска мэтәлдерәчәк иде. Сизгер Остаз, бәлки, корабка тидертмәс, ләкин Мирзам вөждән газабыннан яртылаш картаер иде. Ник дигәндә, Жиргә карата таләпләр каты, һәр сәфәрдән соң «тэлинкә» махсус сыекча белән чистартыла, ә сәяхәтче тәүлек буге күзәтү астында ята, чөнки иң куркыныч «дошман» – Жирдә мыжлаган вирус иде. Йогышлы чир таралса – тиз генә тамыры корымый бит аның! Элбәттә, галимнәр бер-бер эмәлен табар да иде, әмма моңа күпме вакыт сарыф ителер, күпме көч түгелер, нәтижәдә

үтә дә мөһим яңа ачышлар артка чигерелер, иң аянычы – бернинди даруларсыз үскән сау-сәләмәт Центавр нәниләренәң каны вакциналар белән агуланыр иде. Күрәсең, ул чакта яшъ кенә булса да, Мирзам барысын да бизмәндә үлчәгәндер. Тикмәгә генә оялчан кыз белән аерылышмаган бит инде...

...Йөз-бит «ясалгач», егет экранга баккан иде, аңа зур авызлы адәм заты каш жыерды.

– Нишләп авызымны су буе ердың, Мараж?

– Ха, үзең кыяфәтем жирдәгеләргә тартым булсын, дидең. Ә анда, әфәндем, бирәннәр төсле тыгыналар. Алар ашар өчен генә эшли, ашар өчен генә яши, шуңа күрә авызлары зурдин-зур!

Егет колагын капшады.

– Монысы да әкәмәтнең әкәмәте! Гайбәт тыңлый-тыңлай, Жирдәгеләрнең колагы әрекмән яфрагыдай киңәйгән, дип шыттыр тагы! Уф, Мараж!

Ахырдан табиб белән килеште Мирзам. Үзгәрү аның файдасына иде. Сыерда халык ушлы, аны хәтерли булыр. Бигрәк тә Айлия! Туташ (бәлки, бүген ир хатыны, бала анасы) егетне төсмерләп тә танырга тиеш түгел! Мөгаен, өздәреп сайраган «май сандугачы»н ул кат-кат йөрәгеннән сызгандыр, ә менә егет озак «авырды», озак... Яулык чите белән иренен каплап: «Яратам», – дигән кыз төшләргә кереп жәфалый иде.

...Урман аланына «кунган» зәңгәрсу кораб яшен тизлегә белән киредән күккә атылып күздән югалгач кына, Мирзам, аркасындагы биштәрен рәтли-рәтли, тар сукмактан атлады. Вак кына язгы яңгыр сибәли. Авылга табан илткән юл исә лыкыр балчык иде, егет аяк киemen салып һәм дә чалбар балагын сызганып, май аеның соңгы пычрагы белән көрәшкә ташланганда гына урман авызында, мичен якканмыни, төтенгә уралган йөк машинасы күренде.

– Сыергамы? – диде ирен читенә бармак калынлыгы тәмәке кыстырган шофёр. – Әйдә, бырат!

Кабинага үрмәләп менгән Мирзам:

– Безгә ут капмасмы икән, агай? – дип шаяртты.

– Калхуз сәләмәсе, майны күп яндыра! – Агай рульне житез бора, тәгәрмәч астыннан пыркылдаган балчык кисәкләре тәрәзә пыяласына чәчри иде. – Муртайса да, авылга хезмәт итә үзе. Икәү бергә картабыз. Кафил, син бит пинсәдә, чебеш-тавык кына асрап, үз рәхәтебез өчен генә яшик, ди карчык. Фи, ир-ат шөгылемени ул, мәйтәм, мин сиңа этәч мәллә, тавыклар белән тирестә тибенергә, мәйтәм.

Егет ирексездән юлдашына карап алды. Авызы зур, әче тулы сүз... Татайларда артык күп сөйләгән кеше турында: «Сүз боткасы пешерә», – диләр. Пешерә агай, пешерә...

– Мондый баткаклыкта чүт кенә ялы да комачауламас иде дә, энә бит, сайлаулар алдыннан ысмутр дигән шайтан туге уздыралар. Авыл белән авыл ярыша. Кем яхшы жырлый, кем яхшы бии – жюри бәяли, ди. Жиңүчегә афтабус бирәләр, ди. Безгә какрас кирәк, ун мәктәп баласын ташырга, әртисләрне йөртәргә и тудыйм-судыймга. Әртисләр дигәч тә, шәһәрнекеләр түгел лә, үзәбезнең Сыерныкылар.

Мирзамның да авызы зур, аңа да сүз кыстырырга вакыт иде.

– Жиңәбез, дисеңме, агай?

– Фи, тәккә генә тугыз чакрымдагы Әлпәргә эрпитисәгә ташыйммыни?! Ду куптаралар, малайгынам!

– Әлпәрдә кем өйрәтә?

– Жырчы Шакир. Радиудан ишеткәнәң бардыр, «Карурман»ны шәп яңгырата. Пинсәдә хәзер, туган авылында төпләнде. Мәйтәм, Сыерда сәләмә генә жырчы кисәгә дә юк бит. Клубта эшләрлек. Түләү начар шул, минем энәкәшнең улы ярты ел маташты, аннары жиде меңгә ничу ыштан туздырырга, дип, калага тайды. Нинди жүләр тиен-миенгә ялланын ди!

Мирзам:

– Мин ялланам! – дигән иде, шофёр эз генә сулы чоқырга төшөп батмады.

– Кит! – Юлдашының ачудан күзе шарланды. – Түгәрәк күмәч сыярлык авызыңны жәеп миннән көлмә, яме?! Син Аргы оч Зөбәржәтнең шәһәрдәге стилгә кияве бит! Шыр алдакчы! Жәлләп кенә утырттым үзеңне, жүнсез. Былтыр латарийга жиңел машина отасың, дип, ике йөз тәңкәдән унбиш билет саткан иден миңа, тәгәрмәч тә тәтемәде! Әрекмән колагыңны тартып өзәм хәзер, алдакчы! – дип, уң кулын рульдән ычкындырган агай куркыныч иде, егет тиз-тиз генә түш кесәсеннән таныклығын чыгарды.

– Без Илдус исемле, агай! Сезнең авыл клубына эшкә билгеләделәр.

– Эһе, атың бүтән икән шул, – диде дөбер-дөбер кайнаган шофёр, кисәк сүрелеп. – Тач Зөбәржәт кияве үзең! Игезәкләр диярсен, Ходайның хикмәте. Нәстә майтарысың икән клубта, бырат?

Сәнгать житәкчесе, дисәң, агай мәгънәсенә төшенмәс, аның өчен жыр белән бию генә бар.

– Мин – хор житәкчесе, – диде Мирзам, тапкырлыгына куанып.

– Менә сиңа мә! Ожмахта – хур кызлары, Сыерда – хур житәкчесе. Гажәеп тә соң бу дөньялары!

Алдашу – түбәнлек иде, теленнән саескан очырганда, Мирзамның чәч төбенә кадәр кызарды. Тик нихәл итәсең, ялган – бердәнбер чара, аның каравы, тиздән татайлар: «Без монда хужа», – дип, күкрәк киереп яшәрлек үз дәүләтенә тиенәчәк иде. Халык авыз ижатын туплаганда, ул байтак хикмәти әйтемнәр отты. Татайлар: «Ялганның койрыгы кыска», диләр, шәт өч ай эчендә Мирзам-Илдус койрыгыннан тоттырмас, талантлы артист кебек үз ролен оста башкарыр. Нәрсәгәдер өйрәтеп артык чиләнәсе дә түгел бугай, әгәр «әртисләр» иренмичә, тугызар чакрымга йөри икән, димәк, дәрманлы халык.

Шофёр:

– Иптәш хур житәкчесе, клуб авыл уртасында, син лутчы ары таба жәяү генә тәпилә, – дигәч, егет рәхмәтләр яудырып төшөп калды. Тәбәнәк агач клуб янында аны Айлия каршылар төсле иде. Тамаша! Иске бинаны сүтеп, аның нигезендә маңгаена «Мәдәния т йорты» дип язылган яңа сарай бастырганнар. Мирзам, ишек яңагына кадкаланган такталардагы исемнәргә укый-укый, коридор буйлап барды. «Почта», «Китапханә», «Жирле үзидарә рәисе», «Медпункт» ише төрле оешмаларны сыендырган йортның клуб директоры Фәзилә Әүхәдиева кысрык кына бүлмәне биләгән иде. Мирзам исәнләшкәндә үк чамалады: бүлмәгә өрөп тутырылган таза хатынның үзеннән битәр тавышы сыймый, тавыш, диварларны дерелдәтеп, коридорга ишелә иде.

– Ой,ой! Төкле аягың белән, күгәрченем! Кафил агай шылтыратты инде, сөөнчегә – бүләк, ди. Шкафта өч кер сабыны бар, берсе – аңа! Культмассовикка тилмерә идек, күгәрченкәем! Культура өлкәсен жанландырыгыз, дип сүгә түрәләр, ә белгечләргә кытлык! Ничә ел ялгызым гына этләнәм, күгәрченем. Авыллар өшәнгәч кенә клуб салдыртты хөкүмәте дә.

Хатын тыр-тыр авыз пулемётыннан сиптерә генә, ә Мирзам өчен һәр минут исәптә иде.

– Сәхнәгез иркәнме, Фәзилә апа?

– Әртисләребез ябык, сыярсыз. Рас син эшкә атлыгып торасың икән, иртәгә сәгать тугызда, егетләр-кызлар сиңең карамакта булыр. Үзең белән якыннанрак танышыгыз әле, күгәрченем. Кәттә киенгәнсең, ызначит, башкаладан. Яшәрмә, нишләп ир башың белән безнең авылга ашкындың, ә? Бездә өч тиен хезмәт хақы. Хатының өйдән кудымы? Алименттан качтыңмы? Жә, күгәрченем?

Мирзамның алдан ук һәр сорауга жавабы башындагы «компьютер»га салынган иде. Ләкин барыбер каушатты. Ялган сөйләргә күнекмәгән тел үзалдында көрмәкләнә иде. Кинәт тыштан ишекне тарттылар да, кысан бүлмәдәге тынчу һаваны соңгы тамчысына кадәр йотып бетерергә теләгәндәй, ак мыеклы бер адәм килеп тә керде.

– Аулакта гына серләшәсезме, мәхәббәт кошлары? – дип, Ак мыек түргә ыргылды.

– Безнең иптәш белән важный сөйләшү, Әмиржан абзый, – директор аны туктатмакчы иде, Ак мыек:

– Кума, яме? Минекә сезнекеннән дә важныйрак, – диде. – Без иртәгә жыелабыз, безгә залны бушат! Сәркатибем Сания, өй борынча йөрөп, халыкны собранжәгә өнди.

– Хи-хи, үләм! – Юан билле Фәзилә урталай бөгелеп көлә алмады, иренен очлайтып кына хихылдады. – Бездә халык тундрадагы боз төсле, Әмиржан абзый, собрание дип кенә кузгалыр микән! Ул лутчы телевизордан «Санта-Барбара» сериалын карап елый, синең өндәмәләреңне колагына да элми! Хыялланма, ыштансыз партиягез кабат терелми. Монда шәһәрдән кайтып, буржуйларны чүплеккә себереп түгәбез, дип, карт-корыны котыртма, кызыл авыз! Кайсыбыз буржуй соң, кайсыбыз?

– Син! – Ак мыек күркә сыман кабарынды. – Биш сыер савасың, өч үгез асрыйсың! Син дә, иптәш культур-мультипур! – Мирзам тәнкийт утына тотылмаска тиеш, чөнки «коммунист» аның белән беренче тапкыр очраша иде. Тик ул ялгышты. – Башында буржуй кипкәсе, өстендә буржуй кәчтүме! Пастуй, пастуй! Зөбәржәтнең азгын кияве ләса син!

– Нинди Зөбәржәт кияве ди. Яңа культмассовик бу! – Фәзилә дыңгылдатып идәнгә типте. – Шудыр моннан, Әмиржан абзый, шудыр! Тү-тү сиңа зал!

– Исем китте, клуб каршындагы мәйдан да бик шәп!

– Хи, надан, – диде хатын. – Бүген закон каты, жирле үзидарә рәисенен рөхсәтеннән башка аръяктагы тал төбендә дә жыелырга ярамый.

– Мин синең сурәтеңне «Хурлык тактасы»на элдерәм, Фәзилә! – дип янаган гайрәтле Ак мыек ишеккә юнәлгәндә, әлегә ызгыш-талаштан ун граммга ябыккан директор кәефсез генә:

– Карале, шушы «кызыл»га ияр әле, аның күршесендәгә Шәкүрә әбигә фатирга урнашырсың, Илдус кем улы... Әй, исемен белән генә эндәшермен лә!

Кызылмы ул, сарымы яки яшелме, аларның уртақ кушаматы – адәмнәр иде. Йөз чөермә, һәр «төс» белән мөнәсәбәтләрне жайла, бәлки, «кызыллар» арасында да яна планетага лаек вәкилләр табылып? Монда хисләнмичә, акыл белән уйлап сайлау кирәк иде.

Әмиржан, чалыштырып атлаган аякларына абына язып берәз теркелдәгәч, егет белән тигезләште.

– Безнең партиягә гариза язып керәсеңме, культурный иптәш?

– Сезнең илдә жәмгысе ничә фирка исәпләнә?

«Ah, Мирзам, Мирзам! Үзеңне ничек жиңел генә сатасың икән!» – дип ачынды егет. Әнә, Ак мыек шаккатып тел шартлатты:

– Кичә генә айдан мәтәлдәңме әллә, культурный иптәш? Телевизор карамыйсың, гәзит укымыйсың ахрысы. Миенә туку, Рудиядә туксан тугыз партия теркәлгән, безнеке – иң абруйлысы! Без Зизан бүлекчәсе. Төп офис – Москитта! Ну, басасыңмы безнең сафларга? Иртәгә үк таныклык тапшырабыз.

– Рәхмәт, Әмиржан абзый. Зинһар, кыстама. Зизанскийга миннән күптин-күп, чуктин-чук сәлам!

– Синнән сәлам?! Син кем соң әле шулхәтле, хәчтерүш! Кит, артымнан ияремә!

Ике дистә ел эчендә Сыер авылының эче-тышы үзгәрсә дә, егет адашмас, туп-туры Шәкүрә карчыкларга барып төртелер, чөнки ул Айлиянең туган йорты иде. Ө бит адашырга да мөмкин иде. Авыл кырау суккан төсле шиңгән, бакчаларда былтырғы кипкән алабута тырпаешкан (бәрәңге чәчиләр!), кайбер хужасыз ызбалар ишелеп борыны белән жиргә кадалган, урам гөрләтеп балалар уйнамый, тирә-якта үле тынлык иде. Ырыс капкалы йортның да килеш-килбәте ямьсез: түбәсенә буялган калаен кояш «ашаган», ян бакчаның рәшәткәләре сынган, тәрәзәләр умыртка баганасы кәкрәйгән сыман кыйшайган иде. Мирзам туктап тирән генә сулады. Менә хәзер Айлия белән күрешә... Акыл, ярдәм ит! Хис өөрмәсен тузгыт, тузгыт! Егетнең максаты – пар эзләү...

Ишегалдында бер карчык ипи турап, чебешләр ашата иде. Егет:

– Саумысыз? – диде. – Шәкүрә әби өйдәме?

– Кыстамагыз да! Бармыйм сайлауга! Туйдырдыгыз, кыручлар. – Карчык итәгендәге ярмасын жиргә какты. – Как сайлау житә – боларга минем тавыш кирәк! Бая гына узышлый Әмиржан безнекен – «Кам-камнар»ны хупла, ди. Кичәгенәк «Алма» белән «Кишер»ләр йөрдә. Син кайсы әртил тарафдары инде, сансыз?

– Мин сине беркая да өндәим, Шәкүрә әби.

– Ыһы, жайлап-майлап кына үзәң авыштырасыңмы? Капчыгыңа нибуч кибеттә сатылмыйча яткан кәнфит-прәннек тутыргансыңдыр. Теге сайлауларда тараткан чәегез искергән, тирес тәме килә иде, кыручлар! Гел алдауда эшегез.

Егет жилкәсендәге сумкасын сап-сары итеп юылган баскычка шудырды.

– Минә сезнең авылга – клубка эшкә жибәрделәр, Шәкүрә әби. Хор житәкчесе мин. Фатирга кертәсеңме? – дип, Мирзам күрешергә кул сузды. Карчыкның усал йөзе язылды, ул аяк астында буталган чебиләрне учын шапылдата-шапылдата ояларына табан кугач, егетне кочаклап ук алды.

– И-и, кертмәгән кая! Ялгыз башыма бик күңелсез, улым!

«Ялгыз башыма?» Тыю-тыелуларга карамыйча, күңел учагында янган хис ялкынына бозлы су бөркеделәргә, Мирзам бөреште. Айлия кайда соң? Жирдәгеләр әйтмешли, аның «бәгырь кисәге» кайда? Егет беләзегендәге ак божра тишегенә жиңелчә генә басып Айлия турында белешер иде дә, Остаз бу супер төймәчекне сүндертте шул. Жирдәгеләр белән йөрәген аша гына аралаш, приборларга таянма, диде. Өйдә, Мирзам йөрәге ни кушса, шуны эшләсен, ди. Өнә ул, Айлия, дип тибә! Тизрәк эзләп тап, ди! Юк, синең бурычың бүтән, узынма, дип бармак яный акыл. Нинди каршылык!

Ызбада берни дә үзгәрмәгән, еллар вакыт дигән узгынчыны мичкә дә кагылдырмаган, ул, элеккеге кебек ап-ак кершән ягынып, такта белән бүленгән ике бүлмә уртасында «утыра» иде. Карчык, зәңгәрсу яулыгын артка чөеп бәйләгәч:

– Бисмилла, – дип, эләктергеч белән мичтән чуен тартып чыгарды. – Берсәк суынсын! Иртүк ике-өч кенә пүлән ягып, өйрә куйганым. Син, улым, иң соңгы бүлемтектә яшәрсен, урын-жир чиста, чирканма. Әбекәң сине хәзер пич ашы белән сыйлый.

Егет эчкә узды. Өмет белән узды. Анда Айлия көтә сыман иде. Караваттагы ап-ак кар түмәре кебек ике мендәр аның белән бергә көрсенде: юк, юк һәм тагын бер тапкыр юк!

– Улым, кем атлы әле үзәң?

Олы якта табак-савыт шалтырады. Кемгә нәрсә – кәжәгә кәбестә, ди татай (Мирхамның хәтерендә әллә нинди хикмәтле әйтемнәр саклана иде), хужабикәдә кунакны ашату кайгысы.

– Илдус мин, Шәкүрә әби, Илдус!

– Үзәбезчә икән, чын татайча икән. Иту хәзерге яшьләр очынып, нарасыйларын ничек кенә атамый. Безнекеләрнең, энә, берсендә – Изүлдә, икенчесендә –

Маргарит. Адәм көлкесе. Имеш, кайсыдыр илдә Маргарит Титчәр дигән яман данлыклы патшабикә житәкче, ди. Булмагае ни! Аның татайга ни катнашы бар!

Изольда белән Маргарет кемнең балалары икән соң? Айлиянекеме? Абыйсы Сәлимнекеме?

Өйрә теленне йотарлык тәмле иде. Зур кашык белән аны тиешле жиренә бик тиз «озатты» егет. Тамагы туйгач, ул:

– Фатир бәясен сөйләшик, Шәкүрә әби, – диде.

– Әй, улым, ялгызлыкка бәя юк ла. Син лутчы, Үзәк базарыннан онын-ярмасын, бәрәңгесен-кишерен апкайт. Түләү шул сиңа. – Карчык дивардагы «күкеле» сәгаткә чекерәйде. – Егерме минуттан ике туламы? Шафур Кафил атна кич базар урый. Авылдагы карт-корыга кирәк-ярагын апкайта. Улым, жәлт кенә жыен да тукталышка чап! Баручы кешеләрне Кафил шуннан ала.

Кафил агай аны ерактан ук сәламләде.

– Гуртта үскән димәссең, жилдән житез син, – дип мактагач, учына төкереп тәмәкесен сүндерде дә: – Шәкүрәтәй йомыш та куштымыни? – диде. – Хәйләкәр дә соң кортка! Бүген без икәү генә, әйдә, кабинага чум, Илдус бырат!

– Ялгыз карчыкка көн итүләре читендер.

– Эһе, ялгыз ди сиңа! Аның гуртта улы белән кызы, өчме-дүртме оныгы яши. Олавы белән тәжел әйберләрен кайтарып аудар! Малае хатыны кубызына биесен дә ди, кызы анасы турында кайгыртырга тиештер бит! Каты бәгырьле Айлия.

Шофёр бүтән Айлияне тиргидер, Мирзам белгән, Мирзам сокланган кыз мәрхәмәтлелек тукумасы белән тукулган изге жан иде. Аңамыни анасын чәй-шикәргә тилмертү!

Күпер башында кырлы эшләпә кигән карт утыра, ул тактага чиләк-чиләк бәрәңге, кишер, чөгендер тезгән.

– Кем ул? – диде егет, кызыксыну шулай ук чир иде.

– Һай, күк белән саташкан Хәсән карт инде! Тагын калдык-постыгын сата. Кемгә хажәт аның туфраклы бәрәңгесе дә балчыклы чөгендере! Базарда һәммә нәрсә чип-чиста. Тастымал белән сөрткәннәр диярсен, хет юмыйча аша.

– Нужа саттыра микән? – Бу сүзне Мирзам теге чакта ук откан, татайлар: «Нужа куабыз», – дип сөйләргә ярата иде.

– Нинди нужа?! Тәкәбберлек! Минекә агусыз, янәсе. Бишек баласына ашатсаң да зыянсыз, янәсе. Аның ике улы Рудия күләмәндә танылган авиаконструкторлар. Москитта эшлиләр. Башлы нәсел үзләре. Хәсән бабай төмсә, беркем белән аралашмый, беркемгә ягылмый. Аның дөньясы – күк. Әкәмәт инде, калхуз чорында агроном Әхсәннең канын эчте, син – халык дошманы, кыр-басуларга агу сибәсен, ди. Утыз сигезенче еллар булса, Әхсәнне аталар иде. Агусыз гына ничек чүп үләнә белән көрәшмәк кирәк! Бичәләрегез утасын, дигән бабаң. Утатырсың безнең катыннардан!

– Нишләп кырларыгыз ялангач, Кафил агай?

– Кем сөрсен дә, кем чәчсен! Өч ел элек калхуз таралды. Инвестор дигәнең белән мантимадык, ике мең баш савым сыерын төяде дә качты! Ишеттем әле, элгәре бабасы Себергә куылган кулак Әнәс оныгы безнең якларда иснәнә, ди. Шул малай нәрсәдер кайнаштырмакчы бугай. Хәер, син хур житәкчесенә болар пычагымамы? Сезнең бит күнел юанычыгыз жыр-бию, едритлар!

...Базар жәйрәгән, капка төбәндә дә капчык-капчык тауар өйгәннәр иде. Кафил күзлеген киеп кесәсендәгә кәгазен укыды:

– Бәриятәйгә биш кила бәрәңге, ике кап тоз, дүрт кила писүк. Дамир бабайга кәбестә, эре токмач. Син бар, хур житәкчесе, Шәкүрәтәйнең заказларын үтә. Кырык минут вакыт сиңа!

Мирзам яшелчэләр һәм жиләк-жимешләр рәтеннән китте. Чынлап та, тастымал белән сөрткәндәй, алма-грушалар ялтырый, юылган кишер, чөгөндөр, баш хәтле кәбестәләр, тузан бөртөгә дә кундырмыйча биек-биек агач-куакларда үскән сыман иде. Фатир хужасы сөенсен: һәммәсен дә эз-әзләп алыым дигәндә генә егетнең беләзегендә яшел тәймә чыелдады. «Тия күрмә, агулану дәрәжәсе югары», дип кисәтә иде ул. Ни-нәрсәгә генә кагылсаң да, «яшелкүз»гә ошамады. Ахырдан Мирзам бәрәңгә әржәсенә иелде. Тавык йомыркасы төслә сап-сары, йоп-йомры «жир алмасы»н саткан хатын:

– Ярмалы, бик тәмле, – дип мактаса да, «тәймә» чыелдавын белде.

Кафил агай әржәсен тутырган, машинасы янында чүгәләп, дөнья тамаша кыла иде, ике кулын селкеп килгән егеткә:

– Бәрәч, нишләп буш син? – диде.

– Кайсысына гына орынма, агулап үстөрелгән.

Шофёр бот чабып көлдә:

– Ну сез гурт халкы! Синең кайда чиста ризык күргәнәң бар?

– Бездә... – Мирзам үзенәң Жирдә икәнәң онытып жибәрде.

– Кайда ул сездә?

– Бездә... Әбинең бакчасында.

Хәерсез, адым саен ялган!

– Һе, әбисендә икән! Соң, бырат, шушы тиклем миллионлаган авызга кортканың ике-өч түтәл кишер-чөгөндөрә генә житәмени?! Әнә, телевизордан күрсәттеләр, Себер ягында митайлар безнең жирләргә ташкабак утырткан. Корткыч бөжәкләр яфрактарын тишкәләмәсен өчен дуст өрдәртәләр. Противогаз киеп! Ап-ак тузан болыты кырда! Ашыйбыз, нишлисең!

– Нинди зур бәрәңгә бакчаларыгыз елап ята, агай. Һәркем үз тамагын үзә кайгыртсын!

– Ята, дөрөс. Каларад коңгызы белән көрәшеп ардык без, хур житәкчәсе. Хет дару сип, хет артыңны тункайтып чүплә, файдасыз, минут саен үрчи, буй-буй ыштанлы кабахәт! Ну, нәрсә, Шәкүрә карчыкка шымытырмы инде?

– Хәсән карт эргәсендә туктарсың, агай.

3

Галиб хәбәр көттә. Һай, пырдымсыз! Мирзам әле генә Жиргә кунаклады. Бурычымны үти алырмы яисә яшь парларны сайларлык тәҗрибәсе житәрме, дип хафаланмый, Оныкка ышана Хужа, юксыну йөрәкне телгәли иде. Юксыну... Центаврда сагыш-сагынулар юк, ә аңарда бар, чөнки Галиб... Чү, кузгатма, кирәкми! Бу юлысы Мирзамның сәфәре айларга сузылып. Бәлки, ул кыскарыр да. Вакыт озынлыгы егеткә бәйле: әгәр Онык тимерне кызуында сукса, күрешү сәгәтләре бик тиз якынаер.

Шушы төштә Галибнең уйлары бүленде: баш түбәсенә су тамчысы тамса тәгәрәп төшәрлек итеп ялтыратып чәчен кырган Мангуш күренде. Ул да боек иде.

– Мирзамны тагын каядыр юлладың бугай, әткә, – диде ул, аның тавышында ризасызлык сизелә иде.

– Остаз! – дип төзәтте Галиб.

– Йә, Остаз, диик. Сиңа мәгълүм ки, оныгың мажаралар белән мавыга. Канатам, дими, һәр тишәккә борынын тыга.

– Мин ана житди йомыш куштым.

– Барыбыздан да яшерепме? Ичмасам шура әгъзалары белән киңәшер идең, Остаз!

– Сабыр, нәтижәсе турында ахырдан әйтелер. Кайчакта ялгыз гына уйлап эшләнгән эш өер белән хәл итүгә караганда отышлырак була.

– Бәлки, – диде Мангуш, килешкән төсле. – Синең абруең зур анысы. Ләкин ник соң син Мирзам белән барлык элемтә чараларын өздөрттең, хәзер аның белән бары тик үзең генә аралашасың?! Ул бит минем дә каным, минем дә бердәнбер улым! Үсмер чагында ук оныгыңны Жир белән бәйләдең, әткә! Ике аяклы адәмнәр төягән йөзләгән галим күзәтә, тот та шуларның берсен жибәр юкса! Ә син һаман Мирзамны утка ыргытасың!

– Онык үзе риза, аңа Жир ошый!

– Картаясың ахрысы, әткә! – дип пошынды Мангуш.

Галиб сискәнде. Хак, картая... Тиздән Кодрәт иясе хозурына күченер. Жинһанда бер генә мәхлукның да тышкы кабыгы мәңгелек түгел. Жан гына мәңгелек...

– Картайсам да үкенмим, – диде Остаз. – Алмашка син житештең. Дәрәжәң зур, хөрмәтең зур. Шура әгъзалары сиңа гына өмет баглый, улым. Мин моңа шат. Тик улым... – Остазның калын тавышы нечкәрде. – Жирне ташлама, үтенәм...

– Жир дип саташасың инде, әткә!

Галиб чыгырдатып күзен йомды. Ул шулай тынычлана иде.

– Остаз, галимнәр унынчы буын суперкорабларны сыный. Синең әмерең нигезендә яңа планета өчен йөз очкыч ясала.

– Хуп, улым.

– Аны ничек дип атарбыз икән, Остаз?

– «Жәннәт почмагы», диярбез, Мангуш. Син әле ашыкмыйсыңмы? Моңы миңа үләр алдыннан Әнсари бабаң сөйләп калдырды. – Ул агарган сакалын кат-кат сыпырды, әйтерсең, сере иягенә төенләнгән дә, хәзер аны әкрән генә, кабаланмыйча гына чишәргә кирәк иде. – Ике йөз дә алтмыш алты ел элек безнең «тәлинкә» туфрак катламын тикшерергә Сыер дигән татай авылының урман аланына төшә. Галим үзе белән биш яшьлек улын да ала. Малай корабта йоклап кала. Эшен төгәлләп, кире килсә, бала юк! Галим ары карый, бире карый һәм күбәләкләр куып уйнаган малаен күрә. Ни гажәп, сабый өс киёмнәрен салган, ялангач икән. Ул аны утырткычка кертеп утырта. Моңарчы, тәрәзәлектә җемелдәгән йолдызларны саный-саный, тыныч кына сәяхәт иткән малай, шыңшып-көйсезләнеп бара. Кайткач кына аңлый әти кеше: улы Жир баласы белән алмашынган. Әйе, ул йөз-кыяфәте белән ике су тамчысы кебек үзенең малаена охшаган була, ләкин ятсынуы, беренче тапкыр күргәндәй уенчык роботларны әйләндереп-әйләндереп каравы «сата». Әгәр дә галим ялгышы турында шура әгъзаларына әйтсә, котылгысыз жәзага тарачагын белә. Ят баланы кабат аланга кайтарып, ә үзенең газизен табып хатасын төзәтергә ниятли ул. Тик өч очышта да «тәлинкә» ватыла. Атасы, Центавр Хужасы, билгеле, аның койрыгына баса. Фаш итеп, улын үтертмәс бит инде, Бөек Кодрәт иясе шулай хәл кылгандыр, син, улым, беркемгә дә белгертмә, нарасыйны үз улың кебек тәрбиялә, гыйлем серләренә төшендер, бу бала – синең дәвамчың, ди. Без, Мангуш...

Сүз бавы өзелде, баштанаяк зәңгәрсу тукумадан тегелгән киёмгә төренгән кыз керде. Ул:

– Гафу үтенәм, Мангуш, сине шәкертләрең дәрәскә көтә, – дигәч, Галиб, сөенеп:

– Бар, улым, бар, – диде.

Хикмәтле сер сандыгын ачып ни ота ул, йә? Ашыга Галиб, ашыга. Картая, янәсе! Сиңа: «Фәлән хәтле генә яшисең», – дип, белешмә язып тоттырганнармыни! Галижәнап билгели гомер озынлыгын, ул гына билгели. Мөгаен, аның хикәятә җәлеп тә итмәгәндер, мәгәр Мангуш кызыксынса, тукта, моның азагы ничек бетәр икән, дип, тагын әз генә тоткарланыр иде. Тоткарланды, хәер. Кисәткәндәй:

– Әткә, хыялый әсәрләр язып көлдермә, бала алмашу турындагы әкиятен

сиңа чемеҗем генә дә дан өстәми. – Син искиҗкеч талантлы галим, син бәһасез ачышларың белән Центавр тарихында тирән эз сыздың, – диде.

Галиб баягыдан да ныграк сөөнде. Әлегә ышанмавы хәерлерәк. Әкиятнең чын икәнән исбатлар ул, исбатлар, онык кына исән-сау әйләнеп кайтсын...

4

Хәсән картның базары сыек иде. Ни бәрәңгесе, ни чөгөндере сатылмаган, болай да балчыклы тауар, кояшта кибеҗ, «негр малайлары»на әйләнгән иде.

– Ничә тәңкә? – диде Мирзам, чиләкләр өстенә иелеп. Беләзектәге төймә чыелдамады.

Карт, керфеге коелган шәрә күз кабагын күтәрмичә генә:

– Бушлай, ал, – диде.

Машина баскычына арт санын төрткән шофёр кулы белән кош төсле кагына-кагына:

– Менә, менә! Ал, ди, имеш! Чүплөккә ташларга иренә ызначит! Пычранма, хур житәкчесе! Киттек! – дигәч кенә сатучы күзен ачты.

– Синәң машинаңда ящник тулы агу, Кафил бәндәсе. Нәсел корытучы син!

– Синдә һаман бер такмак инде, агу да агу, имеш!

Мирзам чиләкләрне берәм-берәм капчыкка бушатты.

– Кафил агай, әржәгә куйыйк әле.

– Үлсәк үләбез, зато ашап үләбез, бабай! – диде шофёр, ямьсез ыржаеп.

– Ух, нәсел корытучы дошман! – Хәсән карт таягы белән селтәнгән иде, Кафил кабинасына атылды:

– Сукса, башыңны яра, көчле, шайтан алгыры!

Шәкүрә карчык:

– Базар катыннары ир-атка, мыскыллап, шакшы әйбер тутыра шул. Син дә, күзле бүкән, капчыгыңа нәмә аткарганнарын карамадыңмыни, жә? – дип базарын, Мирзамын бергә өеп тирги-тирги, яшелчәләрне сулы ләгәнгә томырды. – Жәбесеннәр!

Мирзам берни дә аңлатмады, чөнки файдасыз иде. Аннары, вакыт дигәнәң чаптырып арттан куа, аның һәр минуты исәптә, жәелеп-таралып йөрсәң, вакыт үзе үк төп башына утыртачак иде. Клубта да кымтыраталар, Фәзилә, әнә, озак килми, дип, мыгырданадыр инде.

Егет «Мәдәнияҗ йорты»на юлны кыскартам, дип, тыкрыктан гына киткән иде, өченче бакчада алты аяклы үрмәкүчнәң жир сөргәнән күрөп, шул якка борылды. Клуб качмас ла! Гаҗәпләнмәде ул, мондый батрак-роботлар Центавр мәмләкәтендә гадәти нәрсә санала, ә Жирдә бу гайре табигый күренеш иде. Сукадан тракторга әле кайчан гына күчкәннәр! Авыл гына димә икән, кул хезмәтен ничек жиңеләйтәләр. Димәк, монда башлы татай гаиләсе яши. Чыпчык оясында – чыпчык, бөркет оясында – бөркет үсә, бәлки, нәкъ шушы гаиләдә яңа планетага лаек егет-кызлар тәрбияләнгәндер?

Аңа каршы, дөя кебек аркасына йөк асқан, кызыл косынкалы кыз белән тәлпәк¹ кигән егет килә иде, Мирзам сынап та, өметләнеп тә аларга карады. Икесе дә чибәр, икесе дә ачык йөзле. Татайлармы икән? Их, беләзектәге иң кирәкле тишекнең төймәсе куптарылган! Шуңа басса, «дөяләр»нең кемнәр икәнән секунд эчендә ачыклар иде дә... Остаз бабасы: «Интуиция – иң шәп ярдәмчән», – диде шул.

Лач-лоч сагыз чәйнәгән яшьләр гүя былтыргы танышын очратты, икесе дә беравыздан урам аңгыратып сәламләде:

– Исәнмесез-саумысыз, абый?! – Үзләренәң теле телгә йокмады. – Сыерда сине беренче тапкыр күрәбез. Кунаккамы?

¹ Тәлпәк (диал.) – баш киеме.

– Клубка эшкә билгеләделәр, – диде Мирзам. – Сәнгать житәкчесе мин.

– Оһо, кич белән дискотекада тыпырдыйбыз икән!

Кыз бию хәрәкәтләре ясады.

– Абый, абый, бездә Америка поп йолдызы Николь Кеаның диски әллә ничә. Хәзер үк биримме? Музыкасы маймыл кебек сикертә! – дип авыз ерган егеткә Мирзам кырыс кына:

– Татай көйләренә биерсез, яме? – диде.

Әмма аның дорфалыгы һич кенә дә яшьләренң кәефен бозмады.

Кыз:

– Ярый, абый, ярый, без татай моңнарын да үлеп яратабыз, – дигәч, Мирзамның нокта хәтле генә өметә зурая-зурая тәвә йомыркасы кебек булды. Бу яшь парны күз уңыннан ычкындырмаска кирәк! Ояда беренче мая бар! Сокланып туймаслык, саф татайча ничек матур сөйләшәләр!

– Мин – Илдус, – диде ул.

– Ильяс, – диде егет.

– Мәрьям, – диде кыз.

– Сәяхәткә жыендыгызмы әллә? – Мирзам яңа танышларын хәзер үк кармак очына эләктерергә тиеш иде. Дөнья – дәрәя, «балык»лар аска чумса – кайдан эзлисең ди!

– Юк ла, абый. Сөрәмле шәһәр һавасыннан туеп, без дүрт ел рәттән жәйге айларда Көлчә елгасы буенда палатка корып яшибез! Балык тотабыз, уха пешерәбез, дару үләннәре киптерәбез. – Мәрьям нур сибеп балкый, әйтерсең аның йөзә май кояшы иде. Урыныбыз иркен, кунакка рәхим итегез, Илдус абый.

– Килештек, – диде Мирзам-Илдус. Чынлыкта килеште микән? Бая гына: «Кораб чакырт та төяп озат боларны!» дип ашкынган иде, ә хәзер әлегә уен күнеленнән аркылыга-торкылыга сызды. Нидер сагайта иде, нидер... Яшьләргә жан тартылмый иде, жан... Гаҗәп!

Батрак-робот сөргән бакчалы йортның такта капкасы төрле төсләргә буялган йолдыз бизәкләре белән чуарланган иде. Монда хыялый бала-чага тора бугай, дисә, ялгышты Мирзам, хужасы – ак сакаллы Хәсән карт – чирәмгә тараткан бәрәңге өемәндә казына иде.

– Алла куәт бирсен! – Егет эш белән мәшгуль татайны ни рәвешле сәламләргә икәнән белә иде.

– Бирсен, бирсен, – диде карт.

– Сатлык бәрәңгемә, бабай?

– Чәчүлек. Үрдердем.

– Булышыйммы, бабай? – Ул ничек тә карт белән элемтә чылбырын ялгарга тиеш иде.

– Булышма, бәбәген имгәтерсең жә. Үрмәкүч сөрә дә, чәчә дә.

Мирзам үрелеп-үрелеп бакча ягына карады. «Үрмәкүч» үткен теше белән жир катламын актара да, артыннан биш жәпле тырмасын төшереп, туфракны тигезли иде.

– Тимер ярдәмчең уңган икән. Кыйммәттер, бабай? – Сүз юктан сүз, аны роботның бәясә бөтенләй кызыксындырмый иде.

– Малайлар ясап кайтарды. Әти, сиңа бүләк, диләр, рәхмәт яугырлары.

«Минем кадерле ата икәнәмне бел!» – дигәндәй, карт горур гына башын артка чөеп алды.

– Улларың талантлы икән, бабай.

– Әйтмә дә! Калай кисәгеннән дә жанлы рубыт әтмәллиләр.

Этгән – эт, бетгән бет туа, ди татай, үзенә зурлыгын ул эт белән дә үлчи,

Рудия күләмендә танылган авиаконструкторларның балалары да, һичшиксез, булдыклыдыр. «Жәннәт почмагы»на менә дигән вәкилләр!

– Оныкларың бармы соң, бабай?

– Икәү, – диде карт. – Ир балалар.

– Авылга кунакка кайталармы?

– Нинди мәгънә алардан! Мин аларның телен барыбер аңламыйм. – Хәсән бабайның тавышында үпкә сизелде. Мирзамның да оядагы мая янәшәсенә салырга жыенган хыялы чатнап ватылды.

– Татайча сөйләшмиләрмени?

– Юк, гел инглизчә. Пачпыртлары да чит илнеке. Киленнәр әмрикән, оныклар да шундагы мәптектә укыды. Олысы Энри атлы, кечесе Мельс, икесе дә кусмик кораб төзүче. Чү, син үзең кем әле? Моңарчы Сыерда күзгә-башка чалынганьң юк иде.

– Илдус мин, бабай. Клуб хезмәткәре. – Мирзам алдашырга остарды шикелле, тотлыкмый башлады. – Базында жәйлеккә ашарга бәрәңге каламы?

– Кала, кала. Килеп ал! Пычрак, димә, мин «жир алмасы»н яңгыр яугач казытам рубыттан, бакча чиләнгәч. Аннан балчыгы белән киптерәм, ул шулай яхшы саклана, череми, – дип мактанган юмарт картның бәхете бәрәңге белән чикләнгән, аның ни уллары, ни оныклары чын татай түгел иде. Тик егет бу фикерен эченә йомды: аксакал язмыш тарафыннан болай да кимсетелгән, аның нәсел дэвамы чит кавем кочагында эрегән иде. Ул карт белән күнелсез генә сабуулашты. Клубта директор мәдәни чаралар турында белешмә яза иде, кәгазеннән аерылмыйча гына:

– Илдус күгәрченем, бүген без нинди кичә уздырдык әле? – диде.

Егет аптырап жилкәсен жыерды. Көн кичкә авышкан, тиздән кояш байый иде.

– И-и, миңгерәмә инде, Илдус күгәрченем! Фактта узмады, ә кәгазьдә узды! Миннән мәдәният бүлгеге житәкчесе отчет таләп итә. Давай, давай, фантазияңне эшкә жик! Кичәнең исеме ничек? «Жырлы-биюле гомер»ме? «Такмаклар ярышы»мы? Әллә «Авыл көйләре»ме?

Мирзамны салкын тир бәрде. Хатын аны ялган буявына мана, хәер, ул үзе дә Илдус исемле кырыгалдар иде. Тик аны аklarга була: егет татай халкы ирекле һәм бәйсез дәүләттә яшәсен өчен битлек кияргә мәжбүр иде.

– Белешмәне берсекөнгә илтерсез, иртәгә дискотека оештырабыз, – диде Мирзам.

– «Без» дигәнең кемнәр инде ул, күгәрченем?

– Яшь парлар – Ильяс белән Мәрьям булышабыз, диләр.

Директорның йөзе чалшайды.

– Аһ, төлкеләр! Сиңа да койрык болгадылармы? Тыгылмаган жирләре юк! Шулар гына «клуб йозакта», дип, безнең өстән шикаять сырлыйлар.

Егет:

– Ата-баба туфрагы тартадыр, аларны читкә какмыйк, – дип, яшьләрне якламакчы иде, Фәзилә аны да бәрәп атты:

– Күгәрченем, син хет белмәгән башың белән лыгырдама! Дүрт ел элек ике әрсез вокзалда танышкан Зөлфиягә ияреп Сыерга кайтты да айлар буге мәрхүмә Фазыйлә әбинен бәләш-коймаклары белән сыйланып ятты. Шуннан бирле Сыерга ияләште, төлкеләр! Яр буенда рәхәтләнеп ауныйлар. Ашау – байдан, үлем – Ходайдан, дигәндәй, авыл юмарт бит, кемнәрдәндер сөт-каймак, кемнәрдәндер йомырка теләнәләр. Акча янчыгына күпме экономия! Әле балык тотып саталар үзөбезгә үк, үзөбезнең елгдан, адәм ыстырамы!

Хатын шытыр-шытыр язды да, каләмен өстәлгә ыргытып:

– Шәп! Отчәтыма сукур чебен генә абынып егылып, – диде. – Нәрсә уңайсызланасың, күгәрченем? Алдашу – зур гөнаһ, дип, вәгазь укы тагы! Гел

дөресен генә сөйләгән кешене табып китер, давай! Өстәге түрәләр көн саен күзгә төтөн өрдөрә. Алар белән чагыштырганда, без – фәрештә!

«Мине Жиргә чүп жыярга жибәرمәделәр, миңа олы миссия йөкләнде», – дип, Мирзам үзен тынычландырса да, ялганнан тын кысыла иде. Ул тынчу бүлмәдә һава житмәгәндәй еш-еш сулады. Таза гәүдәле Фәзилә аны ишеккә табан кысырыклады.

– Әйдә, егетләр-кызлар белән танышасыңмы?

Таныша, әлбәттә, таныша! Сыер авылының киләчәге – яшьләр арасыннан килеш-килбәте, акыл-зиһене, уй-нияте белән сокландырган пар сайлангач та, ул әзерлек эшләренә керешер...

Сәхнә чуар, кайсы кырын ауган, кайсы чүмәшкән, кайсы утырган иде, директор белән Мирзамны күргәч, халык жанланды, солдатлар кебек бер сафка тезелде.

– Ардыгызмы, бәгырь кисәкләрәм? – диде Фәзилә. – Моннан соң күрше авылга йөрмисез. Менә безгә яна житәкче билгеләделәр. Кул чабып сәламләгез әле!

Егетнең күзе маңгаена менде. Нәрсә бу, нәрсә?! Болар бит... болар әби-бабайлар! Ул качарга жыенгандай артка чигенгән иде, директор тагын гәүдәсе белән кысырыклап, колакка «өрде»:

– Авыл картайды, күгәрченем, димәк, бәләш төбә катты. Ни бары белән сыйлан инде, яме? Әгәр дә ки без беренче урынны яуласак, сиңа ике йөз тәңкә премия яздырттырымын, Алла кушса. Жырлат, давай!

Житез «артист» карчыклар Мирзамны уратып та алды.

– И балакаем, безнең хужабызмыни инде син? Төклә аягың белән!

– Ай, бигрәк ябык! Шыр сөяк!

– Ничава, без аны симертербез, – диеште әбиләр. Ир-ат женесе «хужа», дип китеп егылмады, танышу кәмитен читтән генә күзәтте.

Егет кулын шапылдатты:

– Рәхмәт, рәхмәт! Ике соравыма җавап бирерсезме икән, җәмәгать? Нишләп әле сез күмәкләшеп җырларга уйладыгыз?

Бабай халкы пеләш башлы картны «арадашчы» итеп, алга чыгарды:

– Фәйзетдин, сиңең телеңә шайтан төкергән, сөйлә!

«Пеләш» кәкре таягын әле бер, әле икенче кулына күчерде. Аннан соң тамагына сөяк кадалгандай озак кына йөткерде.

– Ә сез – куркакларга кем төкерде икән? Хагын-нахагын сөйләсәк – «кара козгын» апкитә, дип дер калтырыйсыз. Кхым, кхым... Безнең авылда мең шәхси хужалык иде, энем, кем Илдус. Калхуз алдынгы иде, сөт белән ундык без, һәр сыерның маңгаена орден чәпәрлек иде. Мин ферма мәдире идем ул чакта. Халык эшле-ашлы иде. Житмәгән кыр-басудан чәлдәрдек. Бала-чага мәптәккә сыймый, һәр йортта бишәр-алтышар олан иде. Берзаман карак керде авылга, энем Илдус. Хөкүмәт атлы карак. Калхузны талады, жирләребезне комсыз байларга өләште, мал-туарны суйды, техникасын каядыр апкитте. Кыскасы, авылны акыртып чишендерде.

– Дөрес, – дип жөпләде карчыклар төркеме.

«Тел остасы» аның саен шәбәрде:

– Шулай бервакыт телевизордан «Буран әбиләре»н күрсәттеләр. Безнең кай төшебез алардан ким, мәйтәм. «Буран»нар чит илләрдә буран уйнатканда, ник без Сыерыбызны данламыйбыз, мәйтәм. Үлә бит авыл, мәйтәм. Әйдәгез, кымшанык, мәйтәм. Жыйдым кордашларны. Татай бит ул, энем Илдус, моңлы халык, борынгы көйләребезне сузганда, күз яшьләнә, юаныч та әле безгә жырулар. Боерса, атна саен клубта кәнсирт куярбыз, дибез.

– Кех-кех, кех-кех, – дип кеткелдәде арттан берәү. – Безгә залда өч кеше кул чабар микән? Кех-кх...

– Прәс, Гайфетдин! – Карт, борылып, кеткелдеккә йодрык янады. – Тик тор! Тирә-яктагы авылларда сәләтебезне бик тә күрсәтер идек, автобус юк, автобус! Район житәкчесеннән ярдәм сораган идем, сезнең жырыгыз жырланган инде, мич башында сөякләрегезне жылытып ятыгыз, ди. Шуннан соң сүнгән идек тә, Фәзилә үсендерде. Әгәр, ди, ярышта алдынгылыкка чыксагыз, автобус – сезнеке, төялешеп хет Кытайга барыгыз, ди.

Кеткелдек тагын аваз салды:

– Кех-кех! Директорда автобус кайгысы ди! Алдый! Аңа кәнсирткә китертеп, халыктан түрәләр сайлаттырасы бар! Югары прасинт өчен тырыша! Кех-кех!

Кирегә сукалаучыга берәү дә игътибар итмәде.

– Икенче соравың ни, энем Илдус? – диде карт.

– Әгәр дә сезнең белән янәшә яшьләр хоры да оештырсаң, ни диарсез, жәмәгать?

– Ә монысы инде мээк! – диде Фәйзетдин карт, ә үзе көлмәде. – Ниткән яшьләр?!

Югары сыйныфтагы барлы-юклы ун бала күрше руд авылына йөри. Татайча укып кеше булалмыйсың, янәсе. Ялган! Безнең Сыердан биш фән докторы, ике конструктор, өч журналист, унбиш мөгаллим, жиде галим, өч табиб чыккан. Барсы да татайча укыды. Миңа мәгълүм, хатын мәптектә хужалык мөдире иде. Бүген авыл яшьләргә корыды, энем! Һәммәсе шәһәргә кыяклай. Эш юк, эш! Хәзер оланнарны бәйрәмнәрдә генә күрәбез, оныкларны гүпчим күрмибез, жәйге каникулларда да кайтмыйлар. Сездә күңелсез, диләр. Ай-һаегыз юк, диләр. Алар бит тилифунга береккән.

– Вай-фай, – диде Мирзам.

– Алай ук арттырма инде, Фәйзетдин! – «Кызлар» шаулашып алды. – Балалар гел хәл белешә. Ялларда капка төбә саен икешәр-өчәр машина, әнә. Әле кәнсиртегезне тыңларга жыелабыз, диләр.

Егет култык астына кыстырган дәфтәрен Фәйзетдин картка бирде:

– Сыерда туып-үскән яшьләрнең исемлеген төзегез, без алар белән ничек тә аралашырбыз!

Кемгә – нәрсә, кәжәгә – кәбестә! Карт-корының аһ-зары Мирзамның йөрәген әрнетмәде, чөнки үзенеке – үзәктә. Ул Жиргә бердәнбер максат белән инде, аңа вак-төяк проблемаларга күмелергә ярамый иде.

– Жәмәгать! Тынычланыгыз, – диде ул, аның бөтен уе – тизрәк теләгенә ирешү иде. – Репертуардагы жырларны берәр-берәр куплет жырлап карыйбыз. Кайсыгыз гармунда уйный?

– Хәмит, түлкә ул атнадан артык безгә катышмый. – Фәйзетдин карт гаепле кеше сыман башын аска иде. – Орышкан идем мин аны жиңелчә генә, көйне бозма, дип. Үпкәләде Хәмит.

– Ә без аңа ялынмыйбыз, авыз гармунын сыздырабыз, әйеме, кордашлар? – Кеткелдек Гайфетдин «лә-лә» дип такмаклаган иде, аңа «нә-нә», «лү-лү»ләр кушылып, «оркестр» уйнарга тотынды. Егет авызының зур икәннән дә онытып, чәчрәп көлдә.

– Жәмәгать, үтерәсез! Гармунсыз булмый. Хәмит өендәме?

– Күл буенда балык тота. Хәзер дә шунда ул! – диде Фәйзетдин карт. – Жайласаң, майласаң, шәт, үпкәсе эрер.

Кинәт залга өөрмә төсле жуылдап бер хатын килеп керде.

– Аңгыра сарык-кәжә көтүе! Сөз монда бәкелдәшкәндә, жирләрәбезне сатып, үзәбезне батрак итәләр! – дип акырды ул. – Глава белән Әнәс оныгы кырлар карый. Мәгәр ач күзләргә шакшы себерке белән кумасак, пазур безгә, пазур!

Халык уптым ишеккә ташланды. Фәйзетдин карт кына усаң ботагынан юнган таягына таянып калды.

– Найд, найд, бу Санияне! Кеше котыртырга дисән, аңа куш. Чебеннән фил әвәли. Басуларны чүп басты, Әнәс оныгы сөрөп бодай, арыш чәчсә, шөкер, дияр идек әле. Саниянең бабасы Насрый фетнәче иде, диләр. Тирестә казынган күрше тавыгы өстеннән дә жалы язган, диләр. Нәсел чире! Монысы, Әмиржан белән без– камунислар, дәрәслек өчен көрәшәбез, дип, күкрәк кага. Минем ише гади халык болай да дәрәс яши, син бик кыю икән, хөкүмәт йорты каршысында кычкыр! Кая, эт чаба дип, бет чаба, дигәндәй, мин дә түләүсез тамашаны багыйм әле, – дип, карт та ишеккә табан титаклагач, Мирзам уфырды. Бүген бер төрле, иртәгә икенче төрле, адәм баласының ыгы-зыгылы тормышында ни тәртип, ни мантийк юк, мондагы хәлләр акылга сыймый иде. Ул Хәмитне эзләп күлгә китте. Күнел тагын алгысыды. Куе камыш белән каймаланган күлдән егет Айлиягә дип төнбоек өзә иде... Әллә табигать карта, әллә кешеләр чүп-чар ыргытып быкырдата, каракучкыл төстәге су, савытыннан түгелгән сыман, сәеккан да иде. Алда зур һәм бәләкәй баш шәйләнде. Зурысы ике таш уртасына консерв банкасы утырткан, шырпы сызып шуның астындагы йомычкага ут элдәрә. Кечкенәсе:

– Әти, чи бит инде маймыч, ашама! – дигәч, зурысы:

– Күзә бүлтәйсә, пешкән санала, улым, – диде.

Мирзам тамак кырды. Аталы-уллы аңа табан борылдылар.

– Саумысыз, туганнар?!

– Сау, сау, дуктыр диярсен! – Хәмит банкадагы тәгамен чирәмгә бушаткач, берсен алып тәмләп кенә суыра башлады. – Нинди культурный безнең Зөбәржәт кияве, ә! Элек без аның өчен хайван идек, инде дә туганнар икән. Алдакчы син! Дустаның туенда төн ката гармун уйнаттың, сукур тиен түләмәдең! Кит, суга бәрәм, кабахәт!

Егет «игезеге» белән шактый чиләнәчәк иде.

– Гафу ит, туган. Мин – Илдус, яңа гына билгеләнгән сәнгать житекчесе. – Тизрәк акланмасаң, эш харап, Хәмит жиңен сызгана иде.

– Ә-ә, шулаймыни?! – Гармунчы кулын чалбар балагына сөртте. – Балык исе сасы. Син дә гафу. Күрешик! Ни йомыш соң, житекче?

– Сине эшкә чакырам, туган.

– Кая?

– Клубка.

– Анда нәрсәм калган икән миңа, житекче?

– Синсез без көйсез, моңсыз, туган.

– Әһе, тиле ди мин! Карт-коры белән нервы туздырам, ди. Тегеләй уйна, болай уйнама, имеш.

Мирзам үзендә бер кимчелек тапты: ул ялына да, үгетли дә белми, чөнки Центаврда андый гадәт юк иде. Хәмит яхшысынмады, ахрысы (кешенең үтенечен аяк астына салып тапта әле син!):

– Гармунчыга үтереп мохтаж икәнсен, минем олы малай Фәнил ялда, ул да шәп сайрата. Безнең йорт яшел капкалы, авыл кырында ук, бәрелеп уз, – диде.

Фәнил капка төбәндә утын яра иде.

– Ни хәлләр, дустаның Фәнил?!

Ят адәмнең исемен атап сәләмләвенә аптырамаган егет, балтасын түмәргә чабып, сынын турайтты.

– Аллага шөкер, абый. Әти кесә телефоныннан зәңгелдәтте инде, абый.

– Миңа эш жиңеләйгән икән, Фәнил.

– Озын сүзнең кыскасы шул: минем вакытым тар, абый.

– Әтиң, ялда, ди.

– Нинди ял? Йөз илле чакрымдагы Каган шәһәрән көненә икешәр тапкыр урыйм, абый!

– Аңламадым, Фәнил?

Егет әче әрем суы эчтемени, йөзе жыерылды.

– Дөнья шаулый бит, абый! Айдан төштәнме әллә соң? Бездә коточкыч фажига! Татайның телен кисәләр. Без – яшь милләтчеләр – моңа протест белдерәбез. Чиратлашып, шигарь күтәрәп, хөкүмәт бинасы каршында таптанабыз!

Мирзам авызында телен әвәләде. Исән, киселмәгән... Фәнилдә дә ул исән, юкса кайнарланып сөйләмәс иде.

– Нинди кансызлык! Юлбасарлар шулай кыланамы? Хөкүмәт сакчылары нишләп халыкны якламый? – диде ул, аның мие түнәп кызган, тимер белән өткәндәй маңгае яна иде, Фәнил, сүз белән «пешереп», аны тагын да кызартты:

– Ниткән юлбасарлар, абый кеше! Син, чын, сукур хәм чурак икән. Тулаем татайның телен кисәләр. Рудиядә шовинистик хәрәкәт көчәйде, илдә бер генә милләт, бер генә тел, бер генә дин, дип бугаз ерталар. Бүгән татай үз жирендә килмешәк! Колныкыннан да яман аның хәле! Безгә сары чәчле марзалар: «Өегездә генә үз телегездә бытылдагыз, сез бердәм хәм бүленмәс Рудиянең нигезен какшатасыз», – дип, югары мөнбәрләрдән төкерек чәчә башлады. Ә син монда гармун шыгырдатырга чакырасың! Жырлап-биеп кенә татайның исән калуы икеле, абый кеше!

Фәнил түмәрдән балтасын йолкып алды да утын пүләнән шартлап урталай ярды. Гәрчә, дорфа сөйләшсә дә, Мирзам бу егетне ошатты. Менә кем яңа планетада хөр татай дәүләте төзиячәк! Батыр хәм гайрәтле, аннан бигрәк, милләтем дип жанын фида кыла! Ул өмет белән өйәлдә ишегенә карады. Хәзер елмаеп Фәнилнең чибәр хатыны чыгар, әйдәгез, чәй эчәргә керегез, дияр. Татай халкы кунакчыл ул. Моңысы да Мирзам файдасына: әгәр яшь пар белән дуслашса, әлегә дә баягы әзерлек чарасына керешер...

Тик ишек ачылмады.

– Кайда эшлисез, Фәнил?

– Университетта укыта идем. Татай факультетын яптылар. Урам себерергә калмасак инде... Татайның киләчәге тузан белән өртәлгән, абый.

– Гаиләң зурмы?

– Гаилә? Көлдөрмә, абый! Гомеремдә дә өйләнмим мин. Бу жәмгыятьтә балаларымны милләтәннән ваз кичтереп, манкорт итеп тәрбияләгәндә, йөрәгемә кан савар.

– Дөнья киң вә широкий, дип шаяртасыз... – Сөз, ди, сөз! Без, бары тик без! – Әй, шаяртабыз. Каядыр күченеп яшәргә дә мөмкин, Фәнил, – диде Мирзам, тотлыга язып.

– Дөрес, дөнья киң. Татайны Рудиянең кайбер шамакай сәясәтчеләре күптән Магнолия далаларына куарга хыяллана. Ә мин фәлән төштә жәннәт, әйдә, дисәләр дә, туган жиремнән беркай да кузгалмыйм, шушында көрәшәп үләм.

Мирзамга кисәк кенә авыр булып китте. Гүя, егет балтасы белән аның бөреләнгән өметен ваклап-тураклап ташлады.

Бая гына басуга йөгергән халык тыкрыкка жыелган, уртада яшь кенә ир заты аларга нәрсәдер сөйли иде, Мирзам да бер кырыйга килеп басты.

– ...Сыерда халкыбызның тормыш-көнкүрешен сурәтләгән музей төзибез. Камыр ашлары пешерү цехын көйлибез. Күлне тирәнәйтәбез, балык үрчәтәбез, алма бакчасын терелтәбез. Пландә атлар фермасы, кымыз заводы...

Оратор уңлы-суллы вәгъдә чәчә иде. Кемдер жылкәгә орынды. Ильяс белән Мәрһәм икән, сәгателәр буга комда кызыналар ахрысы, ап-ак чырайларына кояш

жылысы сеңеп тә өлгөргән. Икесенә дә күзә ялтырый, икесе дә көләч. Мирзам арыган иде, жыен дигәнәң дә кызык түгел иде, ул фатирына юнәлдә. Инәгә сапланган жеп төслә, яшьләр аңа тагылды. Валлаһи, телләренә шайтан төкөргән, бер-берсен бүлдәрә-бүлдәрә такылдыйлар!

– Әнәс оныгы Илфар, инвестор әфәндебез моладөң!

– Авылга туристлар жәлеп итә!

– Страуслар үрчетеп, йомыркасыннан тәбә пешерә.

– Экзотика!

– Булдыклы татай!

Тыңлар-тыңламас кына атлаган Мирзам «уянды»:

– Әйе, әйе, татай! – диде ул, сөенеп. – Татай! Сөз аның белән танышмы, дусларым?

– Ике ел элек Илфар юл уңае Сыерга кәргән иде. Без яр буенда идек, озак кына гәпләшеп утырдык. Балык шулпасы чөмердек. Бөтен белешлегебез шуннан гыйбарәт, абый.

– Илфар бүген авылда кунамы?

– Юк, үзәктә, кунакханәдә. Әйдә, балыкка, дигән идек, вакыт юк, ди. Бай бит, эре халык! Таныштырыйкмы, абый? Без – арадашчы!

– Рәхмәт, татайга тылмач кирәкми, – диде Мирзам, бу яшьләр, чынлап та, артык әрсез иде. Югыйсә, өлгә итеп куярлык милләт балалары, тик нигәдер аларга жан ягылмый, һәм моның сәбәбе дә аңлашылмый иде.

Кич якынлаша иде инде. Шәкүрә карчык бәрәңгә кыздырган, егет, аннан-моннан гына капкалап, ятагына ауды. Әмма шырпы кыстырганнармыни, керфек йомылмады. Матавыклы, тавышлы, төссез көн вакыйгалары эченнән судагы калкавыч төслә Фәнил калка иде. «Татайның телен кисәләр, телен...» Их, дус! Син шушы коллар жиренә ябышып ятасыңмы? Көрәшеп үләм, дисең. Үлмә, күч яңа планетага, күч тә яшә хөрлектә һәм иректә!

Төн жиһанга кара юрганын япты. Шәкүрә карчык гыр-гыр йоклый иде, Мирзам урамга чыкты. Күк йөзенә баккач, йөрәк чемердәдә: сагындыра! Бурычы үтәлсә, монда ярты минутка да тоткарланмас иде. Урам очында тагын берәү йокламый... Ә аны нинди хәсрәт талкый икән?

«Төн кошы» – Хәсән карт иде. Турында² күбәләк-самолётлар очырта иде ул. Бала-чага! «Күбәләкләр» пыр-пыр жирдән күтәрелә дә, баш очында әйләнеп, кире чирәмгә куна иде. Карт сүзсез генә килеп баскан Мирзамга игътибар итмәде, кулындагы тартманың төймәсенә төртеп уйнавын белде.

– Оныклар уенчыгы идеме? – диде егет.

– Минеке. Олы малай кайтарды. Юаныч. Шуның берсенә утырып, үзем дә өскә менәр идем.

– Күршеләрәң көлмиме, бабай?

– Көлсеннәр. Кешедә эшем юк.

– Төнлә генә очыртасың бит, бабай.

– Көндөз күкнең сере кими, энем.

– Анда да тереклек бар, дисеңме?

«Син дә карт белән уен уйныйсың, ахмак!» – дип, үз-үзен битәрләде егет.

– Һи, ник булмасын ди! Улым әйтә, эти, ди, жиһанда унсигез миллион күк жисеме, ди, кайберсендә бездән йөз тапкыр акыллырак жан ияләре яши, ди.

– Сиңа кайсы якын: жирме, күкме, бабай?

– Күк хикмәтләрәк, малай! Аллаһ аны ае-йолдызы, кояшы белән бизәгән. Яңгыры

² Тур (диал.) – капка төбә.

да, кары да өстән ява. Энем, карале, – карт тавышын кысты. – Ышансаң – ышан, ышанмасаң – ышанма, безнең нәсел күк чире белән авырый бит.

– Ничек, бабай?

– Ничек, ничек! Тыңла. Этинең бабасы бер риваять язып калдыра. Имеш, аның атасы, ягъни минем бабай биш яшендә урман аланында адаша. Ике көннән соң гына сабийны табалар. Черки тешләп, тәне кабарган бала ай буге хасталый. Телдән яза. Моңы куркудан, диләр. Жиде мулла өшкөргәч кенә хәлләнә бичара. Терелде, дисәләр, икенче хикмәте тотына: гел һавага йөз чөеп ыңгыраша. Бабай дәфтәрәндә: «Мин биектән төштем», – дигән. Язуы әле дә саклана. Әкиятме, энем?

Мирзам башын гына чайкады.

– Һе, йогышлы әкият түлке, энем. Безнең ыруда бөтен ир-ат күк белән женләнде. Ә син үзең кай тарафлардан?

Егет бармагын күккә «кадады»:

– Шуннан, бабай...

5

Иртән ул өй эчендәге ыгы-зыгыдан уяны. Шалтыр-шолтыр урындык күчә, өстәл «аякланып», чынаяклар чылтырый. Шәкүрә карчык үзенә өзгәләнә:

– И-и, әкрән инде, әкрән! Кеше йоклый!

Аңа каршы тыңкыш борынлы берәү:

– Патша малае түгелдер әле, – диде һәм ат кебек кешнәп көлдә. Мирзам сыза гына ишек ярыгыннан күрдә: таза гына хатын арыш капчыгы хәтле сумкасыннан әйберләр бушата иде. Кемнедер хәтерләтә иде ул? Айлия? Айлия!

– Әни, сиңа ике кила прәннек. Ха-ха, катырма, целлофан капчыкка тык, ха-ха! Биш кила шикәр комы, су чиләге янында тотма, юешләнә, ха-ха!

Әйтерсең, хатынны әнисе кытыклап көлдерә иде.

– Ник кенә шаркылдыйсың икән, кызым, – диде Шәкүрә карчык.

– Автобуста бер ир бәйләнде, әни. Сине бишенчегә ярәшәм, ризамы, апасы, ди. Риза, мин дә как раз алтынчыга ирләр күзлим, дидем. Телефон номерын бирдем, ха-ха!

– Ирдән иргә йөрөп тузасың инде, кызым. Күрше-күләннән оят.

– Мин иреккә, ун иргә дә житәрмен!

– Беренче кияү нинди акыллы иде.

– Акчасы әз иде, әни!

– Дүртенчесе күп акчалы иде дә, тәки яратмадың.

– Ансы карт алаша иде, әни!

– Әй, кычкырмасаң, Айлия! Кече бүлмәдә кеше йоклай, дим лә!

– Кемнәрне төн кундырасың инде, әни? Безнең йортны тәмам кунакханә ясадылар. Шофёр-фәләнме? Бүген үк очтыртсын, мин отпускыда, ял итәм.

– Жә, шаулама, дим. Сыярбыз, ызба зур. Клубта яңа хур житәкчесе. Бик тәртипкә жегет.

– Ә-ә, жегетмени? Ничә яшәтә?

– Синең чама, Айлия.

– Оһо, жиденчегә кандидат икән.

– Азынма, кызым.

Мирзам катып торды. Тыйнак һәм оялчан нечкәбил шулай үзгәргәнме? Ә ул Жир кызы дип ашкынган иде. Язмыш, син бигрәк рәхимсез икән!

Егет киенеп бүлмәсеннән чыкты.

– Хәерле иртә, кызлар!

«Кызлар»ның олысы – Шәкүрә карчык:

– Юын да, чэйлибез, Илдус улым, – диде. Ә кечесе, күзе белән Мирзамны «ашап»:

– Хәерле, бик тә хәерле иртәләребез, – дип хихылдады. – Әни, моннан ары фатирдашыңа «улым» димәссең, ахры. «Кияү» диярсең. Зур авызлы ирләрдән бихуш мин!

Мирзамның исә шаярырлык рәте юк, көч эчтән суырылып, аяк-кулын камыр итеп изгән иде.

– Иртән... иртән су гына эчәм, – диде ул, комач төсле кызарып. – Әнәс оныгы белән күрешергә иде. Хәзер ферма тирәсендә бугай Илфар.

– Мин дә синең белән барам, Илдус! Заманыңда колхозда сыер сауған идем. Яшьлегем эзләрен сагындым. – Айлия дә аңа иярмәкче иде, әнкәсе юлын бүлде:

– Биш былтыр жимерелгән фирмыда ниткән эз, ди, жилбәзәк!

Урамда гына егет сулышка иркәнәйде. Иртән үк ферма тирәсендә халык кайный, зәңгәрсу комбинезон кигән ир-атлар мәйдан чистарта иде. Мирзам түбәсе каерылган, ишек-тәрәзәләре чалшаеп, жил сызгырган абзарларга илтифат итмәде, ул авылдагы сәләмәләргә күнегеп килә иде. Телефоннан гына кемгәдер әмерләр яудырган Илфар аны күргәч елмайды.

– О, яңа сәнгать житәкчесе! Ишеттек, ишеттек! Кем белән киңәшим икән, дисәм, Ходай сезне юллады. – Хужа машинасының утыргычыннан бер төргәк кәгазь алды. – Монда проектлар. Карагыз, Илдус әфәнде, монысы авыл читендәге элмә такта үрнәге. Хәрәфләрен тимергә чокып ясаттырдым. Мәңгелек.

Мирзам кат-кат укыды. «Село Союр...» Хата, ялгыш!

– Гафу, Илфар, авыл атамасы дәрәс язылмаган. «Сыер» дип төзәттерегез!

– Юк, дәрәс. Рудия законы нигезендә авыл исемнәре руд теленә тәржемә ителә.

– Юк, ялган! Бу татай жире, монда борын-борыннан ук татайлар төпләнгән!

– Стоп, стоп, Илдус әфәнде! Фетнә куптарма, стоп! Авылда бер бутагыч таягы житкән!

– Кем «бутагыч таягы»?

– Ата милләтче Фәнил! Кайта да, мәктәп, туган тел, дип шапырына. Кстати, мәктәп дигәннән, аның да элмә тактасы искергән. Бусы яңартылган варианты.

Мирзам тиз генә күз йөгертте: «Союрская школа...»

Бүтән бәхәсләшмәде, Фәнилнең жан ачысы белән әйткән сүзләре генә бәгырен телде. «Телебезне кисәләр...» Хак икән, хак... Татай үзе үк кисә. Чү, нишләп ул ярсый соң әле? Мирзам Жирдәге хәлләргә битараф, аның бер генә максаты – пар сайлап, яңа планетага озату, ә ул татай милләте өчен яңа-көя башлады. Моңарчы үзәндә тоймаган нәфрәт хисе дә хәттин ашты: «Син, татай баласы, бу гамәлләрең белән гүзәл халкыңны рәнжетәсең бит!» – дип, Илфарны якасыннан эләктереп селкемәкче иде, беләзектәге зәңгәр төймә кабынды-сүнде, кабынды – сүнде... Әһә, Остаз кисәтә! Остаз өнәми!

Илфар аңа өченче кәгазь сузды.

– Бусы һәйкәл сызымы. Тау башында, корычтан койдыртып, сыер бастырам. «Вечная память корове – кормилице!» дип яздыртам. «Без сыер аркасында үлмәдек. Ачлык елларында шул малкай гына алты баланың тамагын туйдырды», – дия иде мәрхүм картәти. Корыч сыер аңа дога кылып торсын, дим.

– Хайваннар дога кылмый, Илфар.

– Гел кирегә сукалайсыз, Илдус әфәнде. Мине тәнкыйтьләр өчен генә килдәгезме әллә?

– Яхшы, басу-кырлар чәчелер, фермалар төзекләндерелер, туристларга кунакханәләр салыныр, без моңа шат, Илфар. – Мирзам бөгәм, дип, өз генә таякны

сындырмады. Элэгешеп китсэлэр, дошманлыкка бер адым иде. – Корсак турында гына кайгыртсак, унарбызмы икэн? Бер очтан клуб тормышын да жанландырасы иде. Театр түгэрэге оештырсак, костюмнар тектерэсе була. Хор баянга тилмерэ. Эгэр Сыерда күбрэк мәдәни чаралар уздырсак, авылда күнелсез, дигән яшьләр кире туган жиренә әйләнеп кайтыр иде. Сездә эш урыннары күбәячәк дип уйлыйм.

Илфар көлемсерәде:

– Эш урыны, эш урыны... Миңа шәһәр ялкаулары ни пычагыма! Бу кырмыскалар таш-тау актара. – Ул зәңгәр киёмлеләргә ишарәләде. – Китайлар! Төядем дә килдем. Кызык кеше икән сез, сәнгать житәкчесе! Сезнең рухи азыгыгыз өчен акча түксәм, миңа табыш ничә процент кала дисез? Ноль! Ну, борчылмагыз, әзрәк клубка да тамызырмын. Сездән – Сабантуйга шоу! Программагызны руд жырлары белән туыландырыгыз. Татайча шыңшып кына дөньяга танылам, димәгез!

Мирзам борылып китеп барды. Бу адәмгә тел әрәм иде...

Шәкүрә карчык: «Аштан олы булма, гөнаһысын кая куярысың», – дип шелтәлэгәч, егет хужабикә пешергән ризык белән генә тукланырга тырышты. Өстәл түрөндә үз көенә самавыр «жырлый» иде, Мирзам, коймак белән чәй эчкәч, бүлмәсеннән портфелен алырга керде, ә анда – караватта Айлия жәелгән иде.

– Әни бакчада, кил, ят, – диде ул, киерелә-киерелә. – Әллә нинди кыргый бәндә син, Илдус! Минем кебек чибәр кызлар аяк астында аунамый!

Ятакны тутырган хатыннан:

«Син Айлияме, юкмы?» – дип сорыйсы иде. Сорап ни үзгәрер икән? Теге оялчан кыз баланы еллар урлаган бит инде, урлаган да хыял илендә адаштырган... Ә күнел нигәдер кытыклана иде.

– Син берәрсен яраттыңмы соң, ханым?

– Хи-хи, ханым, имеш. Бигрәк культурный үзең, Илдус! Ул да синең сымак тәүфыйклы, мулла песие иде. Шөгылә дә кызык: әйтемнәр, мәкальләр, такмаklar жый иде. Яраттым мин аны, тәгәрәпләр китеп яраттым! Кайтып алам, диде, күзлө бүкән. Азактан шәһәрдә таныш-белеш аша эзләттем, бездә андый галимнең исе дә юк, диделәр. Жир читенә олактымы икән, күзлө бүкән?

Мирзам бер агарды, бер күгәрде. Шәкүрә карчык коткармаса, ул янып көлгә әйләнер кебек иде.

– Кызым, бакчаны чүп баскан, ута! – диде кортка, егетне дә кызулатты ул. – Клубыңа элдерт, улым, клубыңа. – Ишегалдында исә әни кеше үзалдына Айлиянең мәхәббәт тарихын кузгатты. – Мондый түгел иде лә кызкаем. Фәрештә төсле гөнаһсыз иде лә. Үзем гаепле, фатирда такмаklar жыючы егет кисәген яшәттем. Ә ул тасма тел Айлияне апкитәм, дигән. Шыттырган, төлке. Көн-төн күзеннән яшь кипмәде кызкаемның. Аның азынуы да такмакчыга үчегүдән генә. Нәселе корысын алдакчының, нәселе. Матри, Илдус, әгәрәнки Айлия белән гыйшык-мыйшык уйнасаң, шакшы себерке белән ташкалаңа хәтле куам!

«Нәселе корысын...» Йә, аны ничек каргыйлар... Жирдәгеләр: «Үпкән-кочкан, жилгә очкан», – ди. Алдыйлар, әнә бит, очмаган... Югыйсә, Мирзам кызның чәнти бармагына да кагылмаган иде.

...Клуб янындагы мәйданга дистәләгән карт-коры түгәрәк ясап баскан, уртада – Сания – таякка беркетелгән кызыл чүпрәк күтәргән, ә Әмиржан кызып-кызып нотык сөйли иде.

– Сайлауларда безнең партиягә елышыгыз, авылдашлар! Камунислар гына гаделлек-тигезлек яклы! Буржуйларның һәр сүзе чеп-чи ялган! Адәм ыстырамы, илбашы хәерчелекне ике тапкыр киметәбез, дип лаф ора. Ничек? Нинди ысул белән? Һе, башыңны эшләт, агай-эне! Бәйләр арта, пинсәбез тиеннәр генә, бүлнистә

кадарга уколы, эчэргэ даруы юк! Шулай ярты халыкны үтереп бетерэлэр дә, тучно кими аннары хәерчеләр!

Нотыкчының күзе очлы иде, төркемне читләтеп-читләтеп кенә үткән Мирзамны күрдә дә жәлт кенә түгәрәк эченә тартып та кертте.

– Вот, иптәшләр, югары белемле культур-мультиур егет! Миңа ышанмасагыз, аны тыңлап карагыз!

– Яшәсен әйдаманыбыз Зизанский! – Сания егетнең борын төбөндә генә әләмен болгап кычкырды. – Урия!

Мирзам карт-корыга гажәпләнде, алар каккан казык кебек хәрәкәтсез, Әмиржанны ни хупламыйлар, ни тәнкыйтьләмиләр иде. Битарафлык – иң куркыныч нәрсә!

– Програмагызда татай теле турында пункт бармы? – диде егет.

Әмиржанның күзе акайды:

– Бәй, нишләп без татай телен кыстырырга тиеш ди? Без ил байлыгын талаган капкорсакларга каршы көрәшәбез!

Фәнилнең сызлануы аңа да күчте микән әллә, егет:

– Татай телен кисәләр, – диде.

Әмиржан:

– Менә иске авыздан яңа сүз! Кайсыгызның теле киселгән, иптәшләр?! Синекеме, Кәбир бабай? Синекеме, Сафуан абзый? – дип, борчак төсле түгәрәк эчендә «тәгәрәде». – Һәммәсенәң теле авызында!

Гүя Мирзамның күкрәгенә Фәнил яшеренгән дә нәфрәтеннән быгыр-быгыр кайный иде:

– Агайлар! Мәктәпләрдә татай теле кысырклана, ә монда сез кәмит оештырып ятасыз!

Сания, әләм сабы белән егетнең аркасына кадый-кадый, уртадан этеп чыгарды.

– Долой, провокатор! Йөрмәсенә тел дия-дия баш катырып! Кысыр хәсрәт ул! Юлбашчыбыз Зизанскийга дан! Урия!

Холл тәрәзәсенә Фәзилә капланган иде.

– Теге ике тинтәк сине дә шайкаларына өстериләр мәллә? Полициягә шылтыраттым, авыл үзидарәсе белән килештермичә митинг үткәрәләр. Әмиржанын да, Саниясен дә бүлекчәдә төн кундырсыннар әле. Сөенче, Илдус, күгәрченем, сине гармунчы көтә.

Сөенчәнең әллә ни сөенерлек жире юк: Хәмит абзыйның тезенә кунаклаган гармун хужасыннан битәр тузган, әз генә киереп тартсаң, чүпрәк күреге ертылачак иде.

– Фәнил үгетләде, Фәнил. – Абзый клубка үз иркем белән килмәдем, дип әйтмәкче иде бугай. – Әти, ди, яхшы кешенең гозерен кире какма, ди.

– Кемдә гармун зары, кемдә малай зары. Фәнилебоз бозылды бит әле. Рас ул сине яхшы кеше, ди, значит, хөрмәте зур. Малайны туры юлга бастыр әле син, хур житәкчесе.

– Аңламадым, Хәмит абзый.

Мирзам Жирдә бу сүзне еш кабатлый иде.

– Әүвәл тыңла. Олы улыбыз Сыер мәктәбендә укуыда иде, диликтыр белән тынышмады. Нишләптер чеп-чи татай авылына ягадан³ китерделәр ул диликтырны. Катнаш никах баласы икән, гел рудча гына сөйләшә. Шушы адәм безнекенә каныкты бит, тарихыңны руд телендә укуыт, янәсе. Тагын ниләрдер шунда. Фәнил нишләсен, Казанга китте. Өйләнәм, диде, кәләше чибәр генә кыз иде. Туйга жыенганда гына тәртәгә типмәсенме малай! Өйләнмим, ди, милләт өстенә саранча ябырылды, мин дусларым белән шул корткычларга каршы сугышам, ди. Син яхшы кеше, шуның миенә тукуы әле, гаиләсез кала бит, безгә дә онык чырае күрсәтми!

³ Яга (диал.) – чит жир.

Хәйләкәр жир халкы, гәрчә вәгъдәсен үтәмәсә дә, «ярар», ди, чөнки бәйләнчекләрдән жинел генә котылу өчен бу бик кулай сүз иде шул.

– Ярар, – диде Мирзам. – Ярар.

...Төнлә юрган астына «йөнтәс аю» чумды. Йокы аралаш ул аны этеп төшөрмәкче иде, ерткыч тырнагын күкрәккә батырды.

– Шыпырт, жебегән! Эни уянамасын!

Мирзам, куенына ылышкан Айлиядән ычкынып, урамга атылды. «Уф! – диде егет, салкын тир бәргән маңгаен сөртә-сөртә! – Уф! Әле без жебегән дә икән!» Авыл очында ташландык алма бакчасы бар иде, ул шунда табан атлады. Ботаклары корыган агачка сөялеп утыргач, беләсекнең зәңгәр төймәсен кабызды.

– Хәерле төн, Остаз!

– Бездә көн, Мирзам. Нишләп йокламыйсың?

– Синең белән киңәшәргә иде, Остаз. Пәрәвез жебенә буталдым, ахрысы.

– Синдәге акыл, синдәге тәвәккәллек, синдәге зирәклек белән ничек буталырга мөмкин, Онык?

– Жирдә кануннар эшләми, Остаз. Жәмгыять дигәннәре ясалма. Адамнәр: «Көчленеке – замана», дип яши. Аларда күз буяу, ялган, хәрәм, зина чүп үләне кебек, котырып үскән. Без – центаврлылар искиткеч зур кодрәткә ия. Үтенәм, Остаз, Жирне чүптән чистартыйк, бәндәләрнең хата-кимчелекләрен көч кулланып төзәтик!

– Мирзам, без Жир шарын тышкы һөжүмнәрдән генә саклайбыз, аларнын эчке дөньясына тыкшынмыйбыз! Бүтән миннән моны кабатлаттырма! Ике аяклы затларга язмыш сызыгын дөрөс итеп сызар өчен Бөек Яралтучыдан фәлән микъдарда акыл бирелгән.

– Хуп, Остаз, тулаем Жирдәге тормышка катышмыйбыз, күз йомабыз, ди. Ә татайлар белән нишлибез? Алар упкын читендә, Остаз! Бу милләтнең төбен-тамырын корытырга дип кара көчләр кузгалды.

– Онык, Онык! Ничә тапкыр әйттем: татай үз дәүләтен төзеп кенә мантый! Тикмәгә генә сине Жиргә озатмадым: бурычыңны төгәл үтә, Мирзам!

Черт тә черт коры ботак сынды. Кемдер аны посып кына тыңлый иде. Егет, төймәне сүндереп, бакчадан чыкты. Аның кебек тагын берәү йокламый, төнге күккә уенчык «самолётлар» очыргып «уйный» иде. Мирзам да карт янәшәсенә эскәмиягә төртелде.

– Нихәл, бабай?

– Ару гына, Илдус энем. «Шуннан», дисең инде, ә?

Нигәдер монсу картны ялган белән буйыйсы килми иде.

– Шуннан, бабай.

– Мин белдем аны, энем.

– Ничек?

– Сизгерлек көчле, димәк ки. Картәтинең хикмәтле дәфтәре турында сөйләдем бит, өстән индергәннәр мәрхүмне, өстән... Безнең нәсел очы – күктә, жаныбыз да шунда, жирдә безнең кабык белән уратылган гәүдәбез генә селкенә.

– Минем хакта авылдашларыңа ләм-мим, бабай.

– Шикләнемә, сереңне жиде йозакка бикләдем. Туктале, син соң үзең монда ни-нәрсә югалттың, энем?

– Яңа планета ачтык, бабай.

– Соң, ачсагыз ни?

– Анда яшәр өчен бөтен шартлар бар. Сыердан бер булдыклы пар сайлап шунда жиберәбез.

– Алай икән... Юкка вакытыңны әрәм итмә, энем. Төпчек оныгым әле генә

өйлөндө, ана шылтырат! Хэзер телефонуң апчыгам, – дип кузгалган картны Мирзам жиңеннән тартты:

– Гафу ит, бабай. Безгә телен, гореф-гадәтләрән санлаган чын татай яшьләрә кирәк. Кызганыч, синекеләр татай түгел...

– Алар хәтле акыллы...

– Юк, бабай, мактама! Оныкларың милли рухта тәрбияләнмәгән.

– Алайса якты көндә чыра яндырып эзлә инде. Табарсың микән бездә чын татай! – Карт үпкәләде. – Йортлар буйлап рәттән барсак, кемнең баласы татай дип егылган соң? Шар-шар Саниянең кызы рудта кияүдә. Клуб директоры Фәзиләнең ике улы марзага өйләнгән. Ту-ту, энем!

– Өлегә мин икәүне күзәтәм. Тәртипле, әдәпле шәһәр балалары. «Без – татай», дип горуруланалар.

– Бигрәк беркатлы син, энем. Теге су буенда тән кыздырган хөрәсәннәрме? Ышпиун бит алар, энем!

– Арттырма инде, бабай. Чамасыз әрсезләр, шул гына, – дисә дә, Мирзамның күңелендә шик уялды. Кичә Мәрһәм белән Ильяс, сорамай-нитми генә, хорга кушылып жырлады. «Нигә болар гел сиңа ышкыла икән?» – дип, Фәзилә дә аптырый хәтта. Нинди генә чара билгеләмә, алар кысыла... Театр түгәрәгенә хәтле язылдылар. Кыскасы, бу икәү Мирзамның уң кулы кебек иде, әмма егет нигәдер аларга йөрәк белән якыная гына алмады, нәрсәдер тыя иде...

Кайтканда кычыткан сарган коймалар артында шәүлэләр «йөгәреште». Әллә этләр, әллә адәмнәр иде, ай бөтен йөзә белән яктыртса да, Мирзам аермады. Иртәгесен, таныклыгым монда төшмәдеме икән, дип, алмагач төбөндә кармаланган егетне дүрт-биш адымда гына куак ботагына эләккән кызыл косынка «сәламләде»...

6

Жир ана берсеннән-берсе катлаулырак табышмаклар эзерли иде. Нишләп ул: «Илдус абый», – дип өтәләнгән Мәрһәм белән Ильясны чит күрә дә нишләп үзә төксә, үзә дорфа Фәнилгә тартыла? Гажәп хәл! Бүген ул аның белән Каганга барачак. Фәнил тирәсендә кемнәр чуала икән, күзәтәсе иде.

...Төнге уңышсыз мажарадан соң Айлиянең авыз-борыны салынган иде.

– Киенеп-ясанып, кая жыенасың, жебегән? – диде ул, акаеп. – Свиданжагамы? Һи, арган бүрә, хатыннар кочакларлык та рәтең юк бит! Әйтер идем инде үзәң!

Бу явызлыкның, бу ачуның һәм бу азгынлыкның башы моннан дистә-дистә ел элек Сыер авылында халык авыз ижаты «туплаган» Мирзамга килеп тоташа иде, шуңа күрә егет, гаебен таныгандай:

– Гафу ит, Айлия ханым, – диде.

– И культурный хайван! Гафуыңны кесәңә йомарлап тык!

Аның каравы Фәнилнең кәефе күтәрәнке, әйтерсең, ул милли көрәштә дошманын ипләп кенә сыртына салган иде.

Тәгәрмәчләр жиргә тимәде, машина калага «очты». Мирзам һаман үз мәнфәгатен кайгырта иде. Бәлки, егетнең дус-ишләрә арасында Каганда төпләнгән Сыер яшьләрә булыр. Бәлки, бәлки...

Багана башына кадакланган түгәрәк сәгать астына жыелган егет-кызлар Мирзамны ятсынмады, күптәнге танышлары кебек, кул биреп күреште. Аларның барысы да озын буйлы, төз гәүдәле иде. «Татай – матур милләт», – дип сокланды ул, карашы белән яшьләр төркемен буйлап. Тик өметнең генә канатлары шинде: Фәнилдән кала боларның берсе дә Сыер авылында туып-үсмәгән икән. Һа, Ильяс

белән Мәрьям дә бу төбәктән түгел, әмма алар аны туган жиребез дип санып, киләчәктә, акча эшлэгәч, Сыердан йорт юнәтәбез, ди.

Билләренә тукмау коралы аскан өч полиция хезмәткәре төркем янына килде.

– Нишләп өерелештегез? – диде иң өлкәне.

– Флешмоб уздырабыз. – Фәнил, күрәсең, әйдаман иде.

– Флишбомба?! Шартлаткыч?! – Тәбәнәк буйлысы шундый итеп кычкырды ки, аның бәбәге атылырдай булып зурайды. – Живо, таралыгыз!

– Сөз бу терминны үз жагызга бозып әйтәсез, без берни дә шартлатмыйбыз, – диде Фәнил сабыр гына. – Без бары тик «Туган тел»не генә жырлыйбыз!

– Өегездә жырлагыз! – дип жикеренде өченчесе.

Табигать, иң якты буяуларын кызганмыйча, чия ирен, алсу йөз, шарлавыктай иңнәренә аккан сары чәч белән «бизәгән» Эльвира исемле кыз:

– Татайның һәр почмагы безнең йорт, кайда гына басып жырласак та, хакыбыз бар, – дигәч, бәйләнчекләр бүтән каныкмады. Әмма Мирзамның әреkmән колагы иң өлкән тәртип сакчысының рация аша кемгәдер боерганын ишетеп калды:

– Өч минуттан башлагыз! Алар жыелды!

Яшьләр бер дәрт белән жырларга тотынды:

И туган тел, и матур тел,
Өткәм-әнкәмнең теле...

Мирзам да аларга кушылды. Гаҗәп, ул татай түгел, әмма төптән – әллә кайдан (мөгаен, йөрәк түреннән) саркыган моң бөтен вөжүден биләде. Нинди хәл соң бу, ә? Битараф жан шулай сыкларга тиешмени? Егет-кызлар жырның ярты куплетын да тәмамларга өлгөрмәде, унарлаган чиркәү чаңы шәһәрне дер селкетте. Гүя, шайтан өере тиер таяк белән йортларның калай түбәсен кыйный иде...

Юлда кайтканда Фәнил:

– Күрәсезме, татайдан ничек куркалар. Аңа каршы барлык структуралар эшкә жигелә. Авызны капласалар, йөрәк белән жырларбыз, ә анда берничек тә үтә алмаслар, – диде.

Мирзам, әдәп өчен генә булса да, аны хупларга һәм татай яшьләренен ирегән буар өчен әллә нинди жирәнгеч ысуллар кулланган хакимиятне сүгәргә тиеш иде, ә ул һаман үзе белән булашты. Баягы моң, кан тамырлары буйлап агып, йөрәкне сугара иде.

– Илдус абый! Сөз мәрткә киттегез мәллә?

– Ә? Гафу, дустым. Урам чатында чибәр генә кыз елый иде.

– Гамиләме? Минем кәләшем иде ул. Хәзер ерактан гына күзәтә.

– Ярата, димәк.

– Мин дә аны яратам!

– Өйлән!

– Өйләнмим! Жан ярасына тимә инде син, Илдус абый! Сәбәбен әйттем бит!

– Мине борылышта төшерерсең, Фәнил! Әзрәк жилләним әле.

Жилләнүе дә шул иде: Ильяс белән Мәрьям ничә тапкыр кунакка чакырды, ә егет һаман бушамады. Хәер, вакыт алай ук кысмый да бугай, теләк юк иде, теләк. Хәзер дә ул ничарадан бичара гына аларга юл саба иде. Мөгаен, өнәмәсә дә, яңа планетага шушы «әрсез дуслары»н күчерер. Әле бит: «сайла», дип, каршысына күтүе белән яшь парларны тезеп куймадылар.

Куыш ишеге шар ачык иде, Мирзам эчкә керде, өстәл сыман жайланма өстендә кызыл кенәгәләр ята, жирдәге начар гадәтләр аңа да йоктымы, әллә сизенү этәрдеме, кул үзеннән-үзе кенәгәләргә үрелде. Илья Штельман... Мария

Штельман... «Ширбаннар!» Егетнең утлы күмер тоткандай учы пеште. Без – татай, дип алдаган икәүне ул ничек атарга да белмәде. Югыйсә, татайларда андый бәндәләрне сурәтләрлек сүзләр күп иде: ялганчы, икейөзлө, астыртын, мәкерле... Чү, рөхсәтсез-нисез кеше әйберендә казынучыны кем дип баяләргә? Угры? Карак?

Текә ярдан яшьләр менгәндә, ул инде тышта иде. Ильяс:

– О, бездә кунак бар! Балык шулпасы пешерәбез! – дип балкыса, Мәрьям муенына ук асылынды:

– Илдус абый, кадерлебез, исәнмесез! – Кызның кара бөдрә чәчләре тузып таралган, башындагы кызыл косынкасыннан жилләр искән иде... – Кич татай жырларын караокега кушылып сиптерәбезме, Илдус абый?

Эчтән генә нәфрәтләнгән Мирзамга чатнатып: «Нигә чын исемегезне яшерәсез? Минем артымнан күзәтергә кем жибәрде?» – дияргә генә дә... Хәсән карт алар «ышпиуннар», ди, бәлки, ул кеше белән кешене аерадыр. Сорама, Мирзам, сорама! Син жирдәгеләрнең хәйләсен мәңгә белә алмассың!

– Гафу, – диде ул, һай бу сүз матур әйтелә иде. – Гафу, караоке соңрак, без Сабантуйга өстәмә өч жыр өйрәнәбез.

– Без дә! Хор белән өйрәнәбез, әйеме, Ильяс? – Мәрьям кулын чәбәкләде. – Быел Сабантуйда безне дә катнаштырырсыз, яме, Илдус абый? Инвестор Илфар репертуарыгызны төрләндерәсез, руд жырлары да өстисез, ди. Без жырларбыз, яме? Сөзгә булышырга без һәрвакыт әзер, Илдус абый!

– Рәхмәт, – диде ул салкын гына. – Рәхмәт...

Көн дәвамында баш миенә дыңгычлап тутырылган вакыйга-күренешләр алжыткан иде, егет, агач кебек каткан аягын көчкә сөйрәп, фатирына кайтты. Адәмнәр уйлап чыгарган вакыт бүленеше дә авырайта иде. Ритм организм тарафыннан көйләнә, һәркемнең шәхси биологик сәгәте була, һәм ул шуның белән тереклек итә, ә Жирдә аны ясалма минутлар белән егерме дүрт кисәккә ваклыйлар.

Айлия албакчада шәрран ярып телефоннан сөйләшә иде.

– Сынук, пачаму син внучка карманный расхутка бирмисең? Да, миңа жалуется. Бабулька, папа жадный, ди. Давай, пока! Алу, алу, дучкы, нишлисең? Внучка лагерьдамы? Быел аң бул, Маргаритның школында ана теле дәресе – ирекле. Ысмати, татай группасына яздыртма! Өйрәтәм көничне, синең галаваң эшләмәгәч! Унбер ел руд классында укыттым, ник аңгыра калдың икән? Ыспурлашма, аңгыра тек аңгыра, институтка да керәлмәдең, идән юасың, икеле капчыгы!

Хатын егетне әллә күрдә, әллә күрмәмешкә салышты. Табындагы ике карчык та аны искәrmәде, чөнки гайбәт урагы уралар иде.

– Син, Шәкүрә ахирәт, киленем гаугалы, кайтып нервимны ашый, дисең. Соң, биздер йортыңнан! Бүтән эз басмас ит, артыңнан көл очыртып кал!

– И Мәсәния, аждаһаны ни белән дә жиңәлмисең. Тегеләр кешесе бит, малайны да үз ягына аударды.

Карчыкларның чәй эчә-эчә сөйләшеп утыруы экрен генә яфрак лепердәвенә күчте. Лепер-лепер... Лепер-лепер... Йоки кибәне ишелде. Бабасының атасы озын таякка кәкре кылыч беркеткән дә шуның белән аланда үлән кырка иде. Мирзам, гажәпләнәп:

– Нишлисең, картәти? – диде.

– Печән чабам, улым.

– Кулыңда нәрсә ул, картәти?

– Чалгы, улым.

– Ник азапланасың? Бездә үлән чабарга ничәмә-ничә робот көйләнгән!

– Ә син чалгы белән печән чабуның төмен белсәң иде, улым. Селтәнгән саен беләкләр ныгый, күкрәк читлегә киңәя...

- Мин сине аз-маз хәтерлим, картәти.
- Карт бабакаең «мәңгелек йорт»ка күченгәндә, сиңа алты яшь иде.
- Сине зур галим, диләр. Сиңа ияреп йөргәнем истә. Тик печән чапмадың кебек.
- Бабамнар чапкан, улым, бабамнар... Синең – минем нәселнең тамыры Жир

дигән планетада, улым...

Мирзам сискәнеп уянды. Өз генә черем иткән арада нинди сәер төш күрдә сон ул? «Безнең нәселнең тамыры Жир дигән планетада...»

Шәкүрә карчыкның ахирәте киткән иде.

– Әби, синдә чалгы бармы? – диде Мирзам.

– Искенең искесе бар. Мәрхүм бабаем үлән-чүлән кырыштыра иде, ыргытмыйм, төсө итеп тотам. Сиңа нәмәстәгә ул? Фәзилә клуб тирәсен жыештырамы? Чалгы эшкә яраксыз шул, йөзә тешләнгән.

– Хәсән бабайдан кайратам, әби!

– Хәсәннән? – Карчык көлдә. – Күк белән саташкан тиле карт үз гүмерендә пычак та үткенләмәде. Гүпчим, алар нәселендә ир-ат крәчтиән төсле кыланмады инде, хатыннары тормыш арбасы сөйрәде. Өнә, малайлары үскәч, тимер ялчылар ясап кайтарды. Шул ялчылар булмаса, Хәсән, бакча казып, бәрәңгә дә чәчмәс иде.

Мирзамны тыелгысыз теләк ашкындырды. Их, чалгы белән селтәнәсе иде. Ул сарай нүешенә сөягән иске чапкычны алай әйләндерде, болай әйләндерде. Биленнән чыгырдатып Айлия кочаклагач кына баягы теләге капылт сүнде. Аркасын хатынның кайнар сулышы пешерә иде.

– Жибәр, Айлия ханым!

– Фи, жибәр ди берәүсе! – дип үртәде хатын. – Билең бәллүр мәллә? Чатный мәллә?

– Сиңа килешми, Айлия ханым.

– Килешә. Үтереп килешә! Ник төнлә яныңа яткырмыйсың, кәжә тәкәсе?

– Бу азгынлык дип атала, Айлия ханым!

– Адәм заты түгел, фәрештә бугай син, ата мәче! Кая, тикшереп карыйк әле!

Мирзам аска табан шуган кулларны биленнән каерып атты. Чалгыны кире нүешкә сөямәде, жылкәсенә салды. Капка төбен алма үлән сарган иде, егет селтәнде, тик чалгы күкрәк киңәерлек ераклыкка китмәде, очы белән жиргә кадалды...

– Ый, тапкан уен, – диде Шәкүрә карчык, аның бу шөгылән өнәмичә. – Үтми дигәч үтми чалгы! Бүген шуфир Кафилнең базар көне, өчтә кузгала Кафил. Менә эсписек, дөгә, карабодай, тары ярмасы ал. Кара, кортлы булмасын. Жулик кибетчеләр былтыргы ярмаларын сата кайчак. Ике чиләк бәрәңгә, эзрәк кишер, чөгәндәр ал!

Хужабикә шакмаклы зур сумка тоттырды. Әгәр урталай бөкләп тыксаң, аңа Айлия дә сыя иде.

...Кузгалдык, дигәндә генә, кабина ишегенә Сания асылынды.

– Мәнсезләр! Кул болгадым ич! Сукурмы әллә син, Кафил?! Бусы нинди кош тагы? Кысыл, жәелмә! – Хатын терсәгә белән егеткә чәнчеде.

– Син дә сукур икән, Сания, – диде Кафил абзый. – Хур житәкчесен танырга вакыт.

– Танымаган ди. Нишләп ул бушлай машинада утырып йөри, дим!

Уң колак белән сул колакка сүз ташкыны агылды.

– Син дә бушлай йөрисең, Сания!

– Мин фермада егерме ел сыер саудым. Ә бу бәндә бездә салам да селкетмәде.

– Селкетә, бик каты селкетә! Энекәш әйтмешли, безне агарта, Сания!

– Мин болай да ак. Сайлауларда иптәш Зизанский партиясе жиңсен әле, эреле-вакы барча буржуйларны Себердә тундырабыз.

Мирзам үзалдына:

– Кызганыч, партиягез татай милләте турында кайгыртмый, – диде.

Сания күкерт кебек кабынды:

– Монысы да Хәмит малае сыңары! Авылга тагын бер милләтче оялады! Нишләгән татай, ә? Ашый, эчә, йоклый татай!

– Аның киләчәге караңгы, ханым.

– Мин бүгенгесе белән яшим, культурный! Сезнең ише эрәмтамакларны себереп түксәм, якты киләчәгем шул булып, вәйт. Зәки оныгы Илфар өстеннән иптәш Зизанскийга жалу язам. Безнең басу-кырларны учына йомарламакчы икән, бирән!

Кафил абзый төкерде:

– Тфү! Зәки оныгы авылны терелтә. Ферма биналарын рәтлэтә. Син, оятсыз, аны хурлап, ата камуниска әлэк сырлыйсыңмы?

Сания авызыннан ут бөркимени, кабина эсселәнде. Базарга шабыр тиргә батып килеп життеләр.

Егет озак юанмады, Айлия генәме, бу сумкага базар үзе үк сыяр иде, ярмалар аның төбен дә күммәде. Шофёр да озак маташмады, әржәгә кирәк-ярагын бик тиз тутырды. Ямышәйгән кепкасын баш түбәсенә атландырган абзый папирос көйрәтеп жибәрде.

– Исе сасы фабрик фифурысының, тирес кушалар микәнни? – дисә дә, ул «сасы»сын ләззәтләнеп суыра иде. – Вәт безнең бабай бакчада хуш исле чын тәмәке чәчеп үстерә иде. Хәзер әрбирнең⁴ тәме юк. Беркөнне хатын кибеттән фимидур апкайтты. Берсен ашаган идем, эчемне борыпмы-борды. Ун тапкыр бәдрәфкә чаптырды, каһәр. Син нәрсә, сумкаң жилферди. Тагын Хәсән картның балчыклы бәрәңгесен төйисеңме?

– Эһе, – диде егет, ул сүздән шулхәтле туйган иде ки, яраса, гөнаһсыз шофёрның да авызын йозак белән бикләп иде.

– Хәсәннең атасы Миркәй белән безнең бабай фронтта бергә сугышкан. – Кафил абзый тел бистәсе иде. – Бабай әйтә, нимечләрне куып барабыз, ди, ядрә бетте, ди. Шунда Миркәй афтаматка эре тоз тутыртты, ди. Вәт акыл үзендә, ди. Нимечнең арт чүмеченә шарт-шорт тоз белән атабыз, тегеләр артларын уа-уа үкереп чаба, ди. Миркәй абзый элгәре алма бакчасында каравылчы икән. Кичтән һәр куактагы алманы санап куя икән дә иртән тикшерә икән. Малай-шалай урламаганмы дип инде. Озын гомерле нәсел. Сыерда алар гына йөзәр яшь тәгәрәтә.

– Сыер... Кызык атама, – диде Мирзам, бу аның иң озын жөмләсе иде.

– Безнеке ярыйсы әле. Әнә, күршедә генә Этәчләр. Авыл тарихын өч кеше язды. Өчесе өч төрле. Минекә – дөрес, синекә – уйдорма, дип, өчәүләшеп сугыштылар аннары. Имеш, байның көтүдәге ун сыеры уптым бер үк вакытта бозаулый. Хикмәтле урын икән, ди бай, шушы төштә йортлар салып, авылга Сыер дип исем куша, имеш. Икенче тарих, гүпчим, әкият...

Егет бүтән тыңламады, гүя аның колагы томаланган иде. Үзенеке үзәктә: вакыт сызгырып кына уза, ә күз төбәгән яшь пар юк та юк иде...

Колак ишетә башлаганда, Кафил абзый тозлап-борычлап сүгенә иде.

– Ну, себерке! Ике сәгатъ буе базарның иңен-буен себерәме икән соң?

Әйтерсең, почмакта гына тыңлап торган, бер кочак кәгазь күтәреп, Сания килеп басты.

– Уф, штабка барганыем, агитматериаллар бирделәр. Сабантуйда өләшәм, Лелин боерса!

– Синең мабзолийдагы мумияң ни боерсын, динсез! Алла боерса,

⁴ Әрбир (диал.) – әйбер.

өлөшөрсөң! – дип, шофёр машинасын кабызды. – Икегез дэ фирма башында төшөсөз, мин юл хуты Этэчкэ керэм.

Хэсэн картларга моннан якын гына иде, Мирзам, рэхмэт укып, жиргэ сикерде. Шомырт кара кэчтүм-чалбар кигэн аксакал белэн алар капка төбөндө маңгайга-маңгай бэрелешэ язды.

– Кунаккамы, бабай? – диде егет, аяк астына шудырган сумкасын кире жилкэсенэ элөп.

– Эйдүк, энем, эйдүк! – Карт артка чигенде.

– Шэкүрэ эби бэрэңге сораган иде, сине юлыңнан бүлмим, иртэгэ эйлэнермен.

– Иртэгэсенэ шайтан төкергэн! Ни-нэрсэ кирэк, хэзер үк ал.

– Өстең тузанланыр бит, бабай.

– Кем эле капчык ташыган ди. – Карт түбэлэ баз кырыена жайлаган озынча тимернең «сыңар күзе»нэ төрткөн иде, капкач үзеннэн-үзе ачылды да, ыргак сыман эйбер өскө чөлтөрлө капчык күтөрдө.

– Монда ике чилэк, энем. Ыспай ир-егет хэерче сыман базар сумкасы асып йөрми. Эйдэ, мотоцикл белэн илтешэм.

– Кунакка соңарасың, бабай.

– Бөлөш пешереп көтмилэр анда. Авылда Энэс оныгы нэрсэдөр майтара, ди. Басу-кырларны агулап чэчсэ, поты бер тиен! Шуны белешмэкче идем. Син дэ, энем, бай белэн душлаш, берэр йомышыңа ярар, бэлкем.

– Очраштык без. – «Сою» турында картка сөйлэсэң озын иде. Хэер, күклэр белэн саташкан кешегэ исем бозылды ни, бозылмады ни! Энэ, Фэнил өчен ул фажига иде. Безнең миллэтнең ике дошманы бар: берсе – үзе, икенчесе... «Кем, димэ, сиңа мэгълүм ул, Илдус абый», – дигэн иде көрөшчө егет. – Байлар белэн душлашуы икеле, Хэсэн бабай. Алар боерырга ярата. Сабантуйга руд жырлары өйрөнөгөз, ди. Шэкүрэ эби айтмешли, «пычагыма кирэк!»

– Ө монысы безнең эти айтмешли: «Кеше йөргөн сукмакка аркылы ятма, барыбер өстеңнэн атлап чыгалар, энем!»

– «Энэс оныгы белэн бала чукындырасым юк!» Жирдэгелэр шулай дияр иде. Минем бердөнбер максатым – яшь пар табу, бабай.

– Шул бэйрэмдэ генэ табарсың да инде, энем. Энэс оныгында акча күп, мэгэр зурдан кубып Сабантуй оештырса, илнең төрлө култыгыннан улы-кызы, кияве-килене Сыерга жыелачак.

– Шуннан, бабай?

– Шуннан, утырган да шуган. Эзрэк башыңны эшлэт, энем! Халыкка ниятеңнен эчтөлөгөн аңлатсаң, алар сиңа энэдэн-жептэн киенгэн татай яшьлөрен күрсөтөр.

– Серне дөньяга чэчепме, бабай?!

Картның, маңгае жыерылып, кашлары бергэ кушылды:

– Яшерен эшнең азагы хэерсез тэмамлана, энем.

– Жирдэгелэр күп нэрсәне яшерен генэ эшли, бабай.

– Син үзеңне жирдэгелэр белэн чагыштырма! – Аксакал имэн бармагын күк йөзөнэ төбөдө. – Син үзгэ зат, син тегеннэн...

7

Ул үзенэ-үзе нэфрэтлөнде... Яраклашу кебек центаврлыларга ят сыйфат аңарда кайчан яралды икэн соң? Ник ул өч атна элек Хэсэн карт белэн Энэс оныгы янына барды да аның талэплөренэ ризалашты? Сабантуйда репертуарның яртысы руд жырларыннан торачак... Сэхнэ түрөндө яңа баян курайган. Хэмит абзыйның итэгенэ сыймый: килбэтсез зур. «Минем гармун көйлөрне моңлырак

уйный», – дип, инвестор бүлөгенә аның борыны тартмады. Сәхнәдә ат-исемен үзгәртеп, татайлар арасында чуалган (нинди уй белән?) Ильяс – Мәрьям рудча такмаklar сиптерә. Кинәнә «ышпиуннар». Алар гына тапкыр, алар гына акыллы, ә бүтәннәр – ахмак. «Без сезне кәкре каенга терәтәбез әле», – дигәндәй, икесенең дә күзе хәйлә белән кысылган. Ә залдагы утыргычларда куркак куянар төсле бөрешкән хор төркеме... Мирзамның жанында өөрмә бөтерелде. Их, хәзер берәрсә гайрәтләнеп сәхнәгә менсен иде дә Ильяс белән Мәрьямне сөрөп төшерсен иде! Аңа да эләктерсен, син – хыянәтче, дип акырсын иде. Ичмасам, Фәнил дә юк, ул да: «Телебезне кисәләр, инде син дә, Илдус абый, жырларыбызны ят көйләр белән чүпләдеңме?» – дип оялтсын иде. Фәнил, Фәнил...

Өченче көн Мирзам аңа булышты. Беркем дә комачауламый, Фәзилә район киңәшмәсендә иде, өстәлгә ватман кәгазе жәйделәр. Эре хәрәфләр белән язылган: «Татай! Син – дәүләт корган батыр милләт. Үз илендә кол булма!» – дигән шигарь бик саллы күренде.

– Сыер Сабан туенда күтәрәм әле. Читтән кайткан авылдашлар эзрәк уянамсы? Аннан соң гына Каганга китәм, – диде Фәнил. Ике сәгатәтән егет шигарь белән калын гына папка тотып янә клубка керде. Йөзе борчулы иде.

– Шәһәрдән дуслар шылтыратты. Безнең авылдагы йортыбызга тентү белән киләләр, ди. Мин алардан курыкмыйм, төрмәдә черетәбез, дисәләр дә, халкымның мөстәкыйльлегә өчен көрәшәп үләм. Тик менә... бу папкада милли хәрәкәт әгъзаларының исем-фамилияләре, адреслары, телефоннары. Әгәр «каракошлар» төркемне тырнагына эләктерсә, мәңге ычкындырмас.

– Сәхнә артындагы иске сандыкка яшерик, бир! – Мирзам аның кулындагы әйберләргә йолкып алды. – Иң ышанычлы урын.

– Уңайсыз бит инде, Илдус абый. Сезне бутамаска иде. Сизсәләр, үзегезне Сыердан куачаклар.

– Кумаслар!

– Рәхмәт, Илдус абый!

Жирдәге бөтен нәрсәгә битарафлар күзлегә аша караган Мирзам әлегә адымына шаккатты. Менә милләтпәрвәр Фәнил белән якынайды, менә аңа энә очы кадәр генә ярдәм итте. Дөрес, шул ук вакытта зыян да салды: аның бары тик татай көйләргә генә көйләп гомер кичергән авылын чит кавем жырлары белән буяды. Бу гамәлен, ягъни яраклашуын аklarлык житди сәбәп тә бар югыйсә. Ул – Сабан туенда пар эзләү иде. Хәсән картның киңәше – алтын бәясә, әмма шикләндерә. Центаврда гаделлек кенә хупланса, монда, киресенчә, алдау-йолдау уены табигый хал. Халык белә: фәлән кеше карак, мөртәт, имансыз, ләкин ни гажәп, ул аны сайлап, жилкәсенә менгезеп атландыра.

...Ильяс белән Мәрьямнең тамагы карлыкты. Көн-төн уласалар да, армый болар. Мирзам «житте!» дип кулы белән ишарәләгән генә иде, Саниянең зәһәр тавышыннан түшәм акшары коелды.

– Каравыл, халык, сез кайда?!

Залдагы күнелсез «кызлар-егетләр» жанланды. Гармунчы Хәмит, урындыкларны аудара-аудара, Саниягә ташланды:

– Кемнең ызбасына ут капты? Пожарниклар сүндерәмә?

– Кит әле, кит, милләтче контр атасы! Беркемгә дә капмады. Пажардан да хужы! Әнәс оныгы басу капкасы төбенә граниттан убыр сурәте бастырган! Сыер, янәмәсе!

– Бастырса ни! Сиңа тияме әллә? – диеште «кызлар».

– Тия, бик тия! – Сания аның сасен үкерде. – Басу капкасы янәшәсендә кем йорты? Минекә! Ул бит әкәмәт ямьсез, үзе мөгезсез, үзе койрыксыз, куркудан йөрәгәң ярыла! Мин моны болай гына калдырмыйм, керимелгә шикаять язам!

Хәмит абый:

– Яз, яз, син дә бабаң кебек жалу капчыгы, – дигән иде, Сания карчыга кебек аңа очып кунды:

– Синең дә өстөңнән язам, милләтче контр атасы! Малаең бердәм һәм бүленмәс Рудиянең нигезен какшата. Благ дилбегәсен йомарлыык әле, улыңны да катыргыга олактырабыз! Яшәсен камунислар партиясе! Урия!

Мирзам сәхнә пәрдәсен япканда, клуб бушаган иде инде. Ә ишек артында ике «ышпиун» пышылдап кына бәхәсләшә иде.

– Илфар Даутович молодец! Как круто, дань короле!

– Постой, девчонка, Индстан башкаласы Делиның үзәк паркындагы статуяны я ещә понимаю. Корова для них святая. А тут что? Авыл просто называется Союр. Кому это надо?

Яшьләр, житәкчене күргәч, кисәк тынды.

– Кайтыгыз, бүген репетиция тәмам, – дип, егет «койрыклар»дан жиңел генә котылмакчы иде, Мәрьям беләгенә сыланды.

– Без искиткеч матур жырлыыбыз. Без – татайның талантлы балалары, әйме, Илдус абый?

– Синең борының тыңкыш икән. – Мирзам ялагай кызны чеметеп үпкәләтмәкче иде, Мәрьям тешләрен жемелдәтеп шаркылдады:

– У-у, нинди житешсезлек! Ринопластика ясатып төзәттерәм, Илдус абый!

– Йөзеңне үзгәртсәң, парың танымыйча каңгырап йөрер, ди. Хәер, сез пар бугай бит инде?

Ильяс аның сораын Мәрьямгә күчерде:

– Без пармы, гүзәлем?

– Әйе, без бер-беребезгә тугры пар!

– Хушлашыык, егетләр-кызлар, – диде Мирзам.

– Сезнең белән күңелле, фатырыгызга кадәр озатыык әле, – дип тәтелдәгән кызны ул егетенә табан этәрде:

– Икәү генә сайрашыгыз, сандугачлар. Минем күрәсе кешем бар.

«Күрәсе кеше» Фәнил иде. Егет такта ышкылыы. Бүген ял.

– Сәлам, Фәнил?!

– Нихәл, Илдус абый?

– Ду куптарып, Сабан туена әзерләнәбез. Тентеделәрме?

– Өйнең астын өскә китерделәр. Әни шатланды, әллә кайчан югалткан әйберләре табылды. Бер очтан мине дә бушлай Каганга илттеләр. Бензинга экономия!

– Көләсең, дускай, – диде Мирзам. Егетнең эчтән генә сызганы күзүндә чагыла иде.

– Көләрлек бит, Илдус абый. Биш сәгать буге тикшерүче нинди маддә чәпәргә икән, дип жөдәде. Миңа тиздән йә экстремист, йә милләтче, йә террорчы дигән тамга сугачаклар!

Сабый бала гына: «Ник сиңа каныгалар, син жинаятые түгел», – дияр иде, мөгаен. Сораулар бихисап иде. «Ник? Ниге? Нишләп?» Сорамады. Аңа болай да авыл халкы берсеннән-берсе мезәгрәк кушамат такты: «Акыш-макыш, сантый, хыялыы...» Жирдәгеләр өчен Мирзам аңлаешсыз сәер зат иде.

– Минем тирәдә бик буталма әле, Илдус абый.

– Ник?

– Наив та кеше инде син, Илдус абый. Минем аркада сине дә кара исемлеккә теркәүләре ихтимал.

Кара исемлек... Юк, дустым, Мирзамны богаулап өлгермәсләр. Сабантуй мәйданында Әнәс оныгы биш аю биетерлек сәхнә төзетә. Яшьләрне яңа урынга

күчерергә кораб та билгеләнде. «Хушыгыз!» дип, соңгы тапкыр Жиргә кул болгар «хур житәкчегез...»

...Күктә ай калыккач, ул тагын алма бакчасына юнәлде. Остаз белән элемтә тиз ялганды.

– Сьерда син таләп иткән сыйфатларга ия татай парына кытлык. Авылда бер аксакал яши. Хәсән карт. «Безнең нәсел – күктә», – дип саташа. Имеш, бабасының атасы чит планета вәкиле. Ишетәсеңме, Остаз?

– Ишетәм, ишетәм!

– Саташса да зирәк үзе. Хәсән карт әйтә, иң кулае – Сабантуйда игълан итү, ди. Авыл кешесе кайсы йортта, кайсы гаиләдә нинди ул-кыз үскәнен белә, эһ дигәнче үзеңә үрнәк татай яшьләре сайлар, ди.

– Һай, Һай, Мирзам! Ник аңа үзеңне белгерттң?! Хәзер сиңа куркыныч яный!

– Хафаланма, бабай! Ул ышанычлы карт.

– Жирдәгеләр сайлауларда хәрәмләшә, саклан, Онык!

Кыштыр-кыштыр... Кыштыр-кыштыр... «Ышпиуннар» да төн йокламый иде.

8

...Кич бие урамда машиналар чабышты.

– Авылда кунак та кунак, бәйрәмгә Себердән тиклем жыйланнар, – диде Шәкүрә карчык. – Һәр йортта тамаша!

Айлия дә кайткан иде. Хатын Сабан туена күлмәк тектергән, көзгә каршында әйләнгәндә, киң итәк, парашют кебек ачылып, ярты бүлмәне били, әнисенә исә кызының кыяфәте ошамый, ул:

– Чуракай, – дип тиргәнә иде.

– Бәйрәмнән соң сыйныфашлар белән елга буенда күңел ачабыз. Учак ягып, шашлык кыздырып. Һәрберсе парлы-парлы, мин генә ялгыз. – Айлия Мирзамга ышкылды. – Бер төнгә генә минекә булып тор әле, Илдускаем.

– Гафу, Айлия, мин бушамыйм.

– Аю тиресе туныйсыңмы?

– Китәм.

– Кая?

– Үзезбегә. – Егет алдашмый, ул иртәгә яшь пар белән күккә оча иде. Ләкин Мирзам «үзезбегә»не шәрехләргә ашыкмады.

– Авыл үтләтте дәмәни, Илдускаем?

– Туган жирләр сагындыра, Айлия.

– Һи, сез ир-ат алабута орлыгы төсле, кайсы туфракка күмелсәгез дә, артыгыздан чүп кала.

Мирзам, мөгаен, жирдә шактый гына гөнаһ тузаны кундыргандыр, ә шуның, нихәтле генә каксаң да, ябышып калганы Айлия исемле оялчан кыз баланың күз яше иде.

– Син аны кичер, Айлия.

Хатын оялмады, күлмәген салып атты.

– Фу, тирләтте. Ефәк тукума тәнне сулата, ә бу шау полиэстер. Ничек шыттыра, тегүче үрмәкүч! Янәсе, ефәк. Ә? Кемне кичер, дисең, Илдускаем? Ирәмнемә? Кайсысын? Алар бишәү.

«Алма кебек матур чагында сине мин елатып киттем, мин», – дисә, усал хатын аны өзгәләп ыргытачак иде.

– Алтысын да кичер, Айлия. – Егет исемлеккә үзен дә өстәде. Хәер, алты саныннан Айлиянең керфеге дә селкенмәде. Күрәсең, кармагына чираттагы «мәхәббәт балыгы» эләккән иде.

...Капка төпләрендә чыркылдашкан шәһәр балалары, бер-берсе белән гөрләшкән сабакташлар, таягына таянып болынга теркелдәгән карт-коры (алдан килгән – урын өчен!), атлар кешнәве – гомер чигенә якынлашкан авылга яшәү сулышы өрдә. Мирзам нарат тактадан жәелгән сәхнәдә хор белән соңгы репетиция уздырды, Ильяс белән Мәрьямнең тавышын тикшерде. Сабантуй башланьрга ике сәгатътән артык вакыт бар иде, егет майдан тирәли йөрендә. Өч шәхси кибет хужасы өстәлләргә тауар тезә: сатылмаган кәнфит-прәннекләрне шудырыр өчен бүген иң кулай көн иде. Эченә чуерташ төрсәң дә, оланшак ялтыравык кәгазенә кызыгып алачак.

Кулын артына йозаклаган Хәсән карт та майданны тамаша кыла иде.

– Тыңламады, – диде ул, карашын күккә төбәп.

– Кем тыңламады? Нәрсә тыңламады, бабай?

– Өнәс оныгы болынга ящник-ящник аракы китертгә. Татайга эчәргә ярамый! Канын агулап дураклата хәмер, мәйтәм. Тыңламады. Олы малайга шылтыратам әле, афтомат карчыга ясасын, кабызам да Өнәс оныгы сымак ахмак түрәләреннән миен чукуытам!

– Сания ханым да аңа ачулы. Сөзгә берләшеп көрәшергә иде.

– Хи-хи-хи! – Юлдашы, яхшы ат төсле, башын болгый-болгый көлдә. – Камунис Әмиржан белән Сания талаштылар бит, энем. Хәзер икесенә ике партия. Сания иртүк иярченнәре белән Сыер һәйкәленә кыр чәчәкләре илтеп салды. Өнәс оныгы ызбасының тышын сайдинг белән тышлаткач, керимелгә хат та юк, чурт та юк. Ышанмасаң, алдыңа кара.

Сания Өнәс оныгының көрәк сабына кадакланган портретын күтәрәп, кычкыра-кычкыра алар яныннан үтеп бара иде.

– Яшәсен Илфар Даутович! Урия!

Мирзам моңа гажәпләнмәдә, Жирдә һәркем үзенчә акылдан шаша иде. Өнә, Әмиржан, ялкынланып, өч карчыкка нотык сөйли:

– Иптәш әбиләр! Блачка Зизанский утырса, пинсәгезне арттырабыз. Капкорсак байларның банклардагы акчасын шытырдатып бүләбез. Сиңа да тама, Гөлийөзем апа, сиңа да, Вәсилә әби. Ничә тәңкәме? Анысын санагач әйтәбез, Хөббениса кортка, санагач. Ничава гына тияр сөзгә. Алигархларның миллионнары океан буарга житә, ди.

Фәнил күрәнми иде. Кайда икән ул? Өтисе, эшеннән кыскартканнар, диде. Димәк, эзәрлеклиләр... Их, татайның асыл улы! Яңа планетага иң лаек вәкил син идең!

Итәгенә ут капкандай, Фәзилә йөгереп килде.

– Илдус, бәйрәмдә гылава да булырга может, ди. Аны границада Илфар Даутович үзем каршылыйм, ди. Так что, тантана өлешендә беренче главага сүз бирәсең, аннан инвесторга! Руд жырларыннан соң хорың чыга. Чират белән бар!

Директорның эмере ни уң, ни сул колакка кермәдә. Корабның вакыты төгәл билгеләнгән, ул төшсә, бөтен чират бозылачак, очкычка түрәсә дә, инвесторы да, Шәкүрә карчык әйтмешли, «адин чурт» иде.

Халык диңгезе ярларыннан ташый да ташый. Мәйданда бәйрәм рухы иде. Күч-күч табын корып сыйланалар, ә шактый гына кәефләнгән бер агай күлмәк сәдәфләрен чишкән, жыр суза:

Агыйдел каты ага,
Рәхмәт яусын Гатага...

Шунысы куандыра: яшыләр күп иде. Һәркайсының кулында телефон. Гомумән,

жирдөгелэр ашаганда да аны кулыннан ычкындырмый, гүя ул туганда ук аларның бармагына береккән иде.

– Хәсән бабай, мин синең белән хушлашам, – диде Мирзам.

– Сәлам әйт!

– Кемгә?

Моңсу карт күккә ымлады:

– Безнекеләргә...

Сәгать ун тулды, офыкта түрәләр күренмәде.

– Гылава киңәшмәдә, ди. Ун минутка соңара. Әйдә, Илдус, халыкны сәхнәгә табан жый! – Фәзилә утка баса иде. – Тиз, дим, тез, күгәрченем!

Аның каравы очкыч соңармый, Центавр төгәлләгә белән ул алтмыш секундтан майданга куначак иде.

– Жәмәгать! – Егетнең калын тавышын микрофон тагын да көчәйтә иде. – Тынлык, жәмәгать! Безнең астронавтлар яңа планета ачты. Шунда ирекле һәм бәйсез татай дәүләте төзеп, яшәү учагы тергезер өчен Сыер авылында туып-үскән яшь парны озатырга кирәк.

Майдан гөжләде.

– Нәрсә ди, акыш-макыш?

– Тозсыз шаярта! Давай, жырлат лутчы. Без әкияткә болай да тук!

– Туктале, сөйләсен! Әртис сөйләргә тиеш!

Мирзам дәвам итте:

– Жәмәгать! Әкият тә, шаярту да түгел, бу – чын. Сөз ай саен сайларга күнеккән, димәк, эш бермә-бер жиңеләя. Әйдәгез, милләтем дип гомерен дә аямаган бер татай парын сайлыйк!

Ләкин аның һәр сүзен халык көлкегә бора иде.

– Стоп, лыгырдык малай. Кәмитеннән гарык! Жыр давай, жыр!

– Бәйрәм тек бәйрәм! Сыздыр гармуныңны, Хәмит туган!

Кинәт тирә-як аллы-гөлле төсләргә күмелде. Һавада, утларын балкытып, кораб «йөзә» иде. Менә ул, түбәнәя-түбәнәя, жиргә якынайды.

Сәхнәгә Сания очып менде һәм, микрофонсыз да дөнья яңгыратып:

– Иптәшләр! – диде. – Бу жем-жем тәлинка Илфар Даутовичтан булса кирәк!

Шуңа төялеп, кыр-басулардан әйләнсеннәр, дигәндер. Беренче мин утырам! Урия!

Төркем аның артыннан ыргылды. Мизгел эчендә очкыч баскычына халык өелде. Өскә кайсы гына үрмәләсә дә, аны аягыннан аска сөйриләр иде. Санияне бөтенләй кырыйга алып аттылар.

– Кая шуышасың, таракан!

– Юл бир, сасы көзән!

– Мин очам, кит, бәрәңге корты!

Мирзам өнсез иде, кычкырам, дисә, теле аңкавына ябышты, атлыйм, дисә, үкчәсә сәхнә тактасына кадакланды. Юлдан, мигалка кабызып, машиналар жылдерә иде. Түрәләр килә...

– Жәмәгать, сез ялгышасыз, кораб хужасы – Центавр, – дип өзгәләнде егет, тик аңа беркем дә игътибар итмәде. Шуңа чакта Ильяс белән Мәрьям, укмашып сугышкан төркемне ерып, баскычка ташланды да ишекне япты. Кораб әкрән генә өскә күтәрелде...

– Ой, үләм! Нинди матур тәлинка. Ну бу нахал яшьләр! Синең жырчыларың нахал, дим, Илдус! – Фәзилә көчкә генә сулый иде. Дулкынлана! Түрәләр көтә бит. – Икенче рейста безнең клуб эшчеләре әйләнәр, яме, Илдус? Илфар Даутович, рәхмәт

яугыры, ничек күнелебезне күрә, ә? Әйдә, күгәрченем, мәртәбәле кунакларны сәламләргә әзерләп.

Мәйдан уртасында ике полиция хезмәткәре Фәнилне машинага табан сөйри иде. Мирзам микрофонны директор хатынның кулына сонды:

– Үзегез генә сәламләгез!

– Нишлисең син, Илдус! Премияңне кисәм! Тукта-а-а!

Туктамады ул, тик никадәр генә талпынса да соңарды. Икәү язган шигарьне бөгәрләп чирәмгә ыргытканнар иде, аны тигезләп култык астына кыстыргач, рәт-рәт тезелгән машиналар арасыннан Фәнилнең «арба»сын эзләп китте. Беләзектәге тәймә черки төсле безелдәде. Остаз ачулы... Гаебен таний Мирзам. Корабта чит милләт вәкилләрен очытып татай халкын дәүләтсез калдырды. Ул – жинаятьче, аңа кичерү юк иде! Егет беләзеген салып, аягы белән кат-кат изде...

9

...Экранга карап йотылган Галибнең яңагын эре-эре күз яшьләре чылатты. «Бәхил, онык, бәхил...» Мангушның артына килеп басканын да искәrmәде ул. Жан тетрәнүе шулкадәр көчле иде ки, әйтерсең, Центавр шартлап мең кисәккә уалды.

– Әткә, әткә! – Улы аны жылкәсеннән селкеде. – Нәрсә бу, нәрсә?! Безнең Мирзам ташкала урамында нишли?!

– Әкрән, улым, әкрән! Шаулама! Онык минем күрсәтмә буенча яңа планетага татай яшьләрен илтергә тиеш иде, ләкин улыбыз уяулыгын югалтты: корабка шибаннар утырды.

– Остаз! Мирзам беркайчан да ялгышмый иде!

– Шымчы Вәжүд иснәнгән. Яшерен генә жир белән элемтә урнаштырып, дүрт ел буге ят кавем әзерләгән! Аларны татай рәвешенә керткән!

– Кораб юлдамы әле, Остаз?

– Юлда. Тиздән соңгы ноктасына житәчәк.

– Яндырт! Бу синен кодрәтендә, әткә!

– И улым, улым... Галәмнәр хужасы үзенчә хәл иткәндер. Аңа карышырлык көч юк миндә, улым! Йә, минем исемнән сакчыларга боер: Вәжүдне жир тирәли мәңгелек очышка олактырсыннар. Центаврда сатлыкжаннар үрчемәсен!

– Баш өсте, Остаз, аңа күптән теш кайрый идек. Мирзамны кайчан кайтарасың?

Галибнең күз кабагы тартышты. Жан тетрәве шулай бөтен гәүдәсенә тарала иде.

– Мангуш, синен теге чактагы әкиятен миңа тамчы да дан өстәми, дидең дә... Кыскасы шул: буташтырып Жирдән менгезгән биш яшьлек малай әтинен атасы була. Соңгы сулышын сулаганда, әти миңа: «Син татай дигән милләт баласы, моны хәтеренә сендер», – диде. Безнең тамырларыбызда татай каны ага, улым.

Әлеге хәбәрдән тәмам шашынган Мангуш, читлектәге кыргый жанвар кебек, бүлмәнең бер почмагына ташланды.

– Уйдырма! Ялган! Ышанмыйм! Тизрәк улымны кайтар! Таләп итәм, Остаз!!!

Жебегән-йомшарган Галибкә яңадан көч-гайрәт инде.

– Тәкьдиргә кизәнмә, Мангуш! Онык үз ихтияры белән Жирдә калды! Туган туфрагы, ничәмә буын аша сикереп, аны үзенә тартты!

...Бу вакытта, тәртип сакчылары Каганның үзәк урамында горур кыяфәт белән шигарь күтәреп торган Мирзамның кулларын богаулап, тикшерү изоляторына ябалар иде.

Зөлфәт
Хәким

ХӘТЕР ХӨКЕМЕ

ДРАМА

Катнашалар:

Солтанов Миргазиз Наил улы – судья

Гарифә – Миргазизнең хатыны

Зарипов Кадыр Әнвәр улы – Миргазизнең яшьлек дуслы

Нәркизә – Кадырның хатыны

Тулпаров Габбас Идрис улы – Миргазизнең курсташы

Гаепләүче, Адвокат, шаһитлар, суд хезмәткәрләре һ.б.

БЕРЕНЧЕ ПӘРДӘ

1

1987 ел. Май азагы. Авыл. Нәркизә капкадан чыга, өстендә чәчәкле күлмәк, аягында сары туфли. Бөдрәләткән чәче алла каян «кычкырып» тора. Як-ягына карана. Еракта классташ кызы Гарифәне абайлый.

Нәркизә (*кычкырып*). Гарифә!

Гарифә килә. Соры күлмәк кигән, башына төсә уңган яулык чөйгән, аягында кәлүш.

Гарифә (*сокланып*). Нинди матур күлмәк! Шулхәтле килешә сиңа! Бу туфлине кайчан алдың әле?

Нәркизә. Миргазиз туган көнемә бүләк итте.

Гарифә. Бәхетле син, Нәркизә. Мине дә шулай яратучы булса иде.

Нәркизә (*кылтаеп*). Әйе, нык

ярата ул мине.

Гарифә. Син бит чибәр.

Нәркизә. Син үзәңдә гарип-гораба түгел. Берәз бөкрәеп кенә йөрисең. Турайт гәүдәңне. Бу күлмәгеңне идән юарга тотасы бар. Йөрмә судан чыккан тавык кебек, берәз төс-кыяфәтеңне кара.

Гарифә. Әй, көн саен гел эш тә эш, матур киенергә ара юк.

Нәркизә. Кичкә таба барыбер купшылланырга кирәк. (*Беравык карап торганнан соң.*) Сиңа авылыбызда берәр егет ошыймы соң?

Гарифә. Әллә тагы.

Зөлфәт ХӘКИМ (1960) – драматург, прозаик. Дистәдән артык китап, илләгә якын пьеса һәм купсанлы жырлар авторы, Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты. Казанда яши.

Н э р к и з э . Өнө Кадыйр менэ дигэн егет. Шуның башын бераз болгат эле. Чэчеңне үзем бөдрөлөтөрмен.

Г а р и ф э . Эй, миңа игътибар итми ул.

Н э р к и з э . Сер итеп кенэ айтэм – Кадыйр миңа гашыйк. Инде эллэ ничэ тапкыр аулакта айткэне бар.

Г а р и ф э (*шаккатып*). Кит аннан! Кадыйр белэн Миргазиз жан дуслар бит! Менэ сиңа ма!

Н э р к и з э . Егетлэр шулай алар. Егетлэргэ чамалап ышанырга кирэк. Мэйтэм, син нэрсэ, оят түгелме сиңа! Миргазиз белэн бер класста, бер партада утырып укыдыгыз, автошколаны бергэ төмамладыгыз... Вупшем, айттем, оялттым...

Г а р и ф э . Карале, артлары шэрэ чактан бергэ уйнап үскэн дуслар дип тормый. Ай, бу Кадыйр яман кеше икэн. Миргазиз белсэ дустының сиңа күз атып йөргөнөн?..

Н э р к и з э . Тс-с-с, берүк беркемгэ дэ айтэ күрмэ. Якын дустым итеп кенэ уртаклаштым сиңең белэн.

Г а р и ф э . Син нэрсэ инде, Нэркизэ, нишлэп мин сиңең сүзеңне таратып йөрим. Сиңең белэн бергэ үстек бит.

Н э р к и з э . Өнө бит эле, егетлэр бергэ үстек дип тормыйлар...

Г а р и ф э . Аларда эшем юк. Э миңа ышан, миннэн сүз чыкмас. (*Нэркизэнең өс-башына кызыгып карый.*) Син Миргазизеңне көтөсендер?

Н э р к и з э . Эйе. (*Урам башына карый.*) Өнө, килэ инде. Үзе генэ түгел... Кадыйр белэн. Эйдэ, качып торыйк эле. (*Койма артына посалар.*)

Миргазиз белэн Кадыйр килэлэр. Икесе дэ күтөрөнкө кәефтэ.

М и р г а з и з . Кадыйр, хэтерлисеңме, биш-алты яшьлэрдэ шушы тыкрыктан су буена төшү безнең өчен шулхэтле зур батырлык кебек тоела иде.

К а д ы й р . Шулай булмый. Андагы куаклар селкенүе, таллар шаулавы,

аннан ишетелгэн тавышлар – кайвакыт котны ала торган иде бит.

М и р г а з и з . Э үсэ төшкэч, кармак таякларын сөңгө кебек алга сузып, балык тотарга чабып төшэ идек шушыннан.

К а д ы й р . Урта бармак кадэр берничэ балык тотар өчен, төннэр житкэнче утырган чаклар бар иде.

М и р г а з и з . Сай урында кэржин белэн сөзэ идек бит эле. Анда да чэнти бармак кадэрелэр генэ элэгэ иде. Бер тапкыр, ватык шешэ төбенэ басып, табаным киселгэн иде. Хэтта аякка баса алмаслык булган иде. Аякны майка белэн бэйлэдек тэ, син мине өйгэ чаклы күтэрэп кайтың. Бала чакта ук көчлө идең син. Арьяк малайлары белэн сугышканда, берүзең бишесенэ каршы тора идең.

К а д ы й р . Шунысы кызык: жэй буге сугыша идек алар белэн, э мэктептэ никтер тәпәләшми идек, киләсе жэйгэ кадэр тату була идек. Ну, Миргазиз туган, рэхмэт сиңа! Син булмасаң, мэктептэн берничэ «икеле» белэн чыккан булыр идем. Мин сиңа ярдәмең өчен, контроль эшләрне эшлэргэ булышканың өчен, гомерем буге бурычлы.

М и р г а з и з . Ташла! Өле мэктептэн «икеле» билгесе белэн чыккан кеше юк. Менэ мин ул сиңең алда мәңгө бурычлы. Жиденче класста идек бугай... Язгы ташу вакытында син мине үлемнэн коткардың – черпак белэн балык сөзгәндэ, бозлы суга сикереп, мине йолкып чыгардың.

К а д ы й р . Ярый эле анда бер кулым белэн тотынырга куак бар иде. Юкса икебез дэ баткан булыр идек. Э син беләсеңме, ни өчен мин сине үлемнэн коткардым?

М и р г а з и з . Ни өчен?

К а д ы й р . Син баткан булсаң, математикадан контроль эшләрне кем эшлэп бирер иде миңа?! (*Кычкырып көлө.*)

М и р г а з и з (*көлөп*). Аңлашылды.

К а д ы й р . Нэркизэң күренми.

М и р г а з и з (*кулындагы сэгатькә каран*). Чыкмагандыр эле.

Койма артыннан кызларның көлгәне ишетелә. Аннары Н ә р к и з ә белән Га - р и ф ә көлешә-көлешә килеп чыгалар.

Н ә р к и з ә (*үчекләп*). «Чыкмагандыр әле...» Тагын соңга калып килсән, бөтенләй чыкмам әле менә.

М и р г а з и з (*аптыран*). Нәкъ вакытында килдем түгелме?

Н ә р к и з ә. Егет кеше ярты сэгать алдан килеп, борчылып йөрергә тиеш ул. (*Көлә, аңа кушылып, Гарифә дә көлә.*)

К а д ы й р. Ул бит сиңа чыгарылыш имтиханнарыңа эзерләнергә вакыт күбрәк калсын, дип, чак кына соңрак килә.

Г а р и ф ә (*сыктанып*). Уф, ул имтиханнарны ничек бирербез!

К а д ы й р (*кул селтәп*). Бирерсез. Миргазиз белән мин биргәнне сез бирәсез дә бирәсез инде аны.

М и р г а з и з. Карале, малай, мәктәпне тәмамлаганга бер ел үтеп тә китте бит.

Г а р и ф ә. Маладис егетләр булып чыктыгыз сез, былтыр мәктәпне тәмамладыгыз, быел инде, автошколаны тәмамлап, шофёр булып эшли башладыгыз.

К а д ы й р (*чыраен чытып*). Берүк автошколаны искә төшермәгез.

Н ә р к и з ә. Шулай авыр булдымыни укуы?

М и р г а з и з. Уку авырлыгыннан түгел аның жан бизүе. Шәһәр малайлары белән тынышмыйча, гел сугышып, матавыкланып йөрде ул анда. Кадыйрның йодрыгына эләксән...

К а д ы й р. Ярар, ярар, булды, житте. Менә кызлар чыгарылыш кичәсеннән соң кайсы кая укырга китәрләр инде. Шул турыда бер-ике сүз айтсәгез иде.

Н ә р к и з ә. Гарифә укугучы булырга хыяллана.

К а д ы й р (*Нәркизәгә*). Ә син?

Н ә р к и з ә. Сатучы буласым килә.

М и р г а з и з. Әле алга таба күз күрер. Хыяллар да тора-бара үзгәрә ул. (*Нәркизәне җитәкли. Шаян тон белән.*)

Рөхсәт итегез, Нәркизә белән миңа тыкрыктан төшөп китәргә.

Г а р и ф ә (*көлөмсәрәп*). Барыгыз, ләкин тәртипле генә йөрөгез.

К а д ы й р (*киерелен*). Мин клубка киттем. Бильярдны төзекләндерделәр микән, күптән бильярд суккан юк.

Н ә р к и з ә. Гарифәне дә үзең белән ал.

Г а р и ф ә (*сискәнәп*). Юк, юк, мин, кайтып, тарихны кабатлап чыгам.

К а д ы й р. Әнә, Нәркизә, имтихан бирәсе бар, дип тормый, тыкрыктан төшөп китәргә җыена.

Г а р и ф ә. Ул имтиханнарны эзерләnmәсә дә бирәчәк, чөнки ул каушый торган түгел. Киттем мин. Хушыгыз! (*Китә.*)

К а д ы й р (*китеп барган җәйреннән туктап*). Миргазиз, Нәркизә! Киләсе очрашуларга кадәр! Озак йөрмәгез! Миргазиз, иртәгә ботаклы азык ташырга жибәрәчәкләр. Машинаң төзекме?

М и р г а з и з. Төзек. Шулай да карбюраторны әйбәтләп юдырсам, шәп булыр иде. Бар инде клубка.

К а д ы й р. Киттем. (*Китә.*)

М и р г а з и з. Нәркизә! (*Кызны кочагына ала, кайнар итеп үбә.*)

Н ә р к и з ә (егетнең кочагыннан чыгып). Кеше күрә.

М и р г а з и з. Әйдә инеш буена. (*Житәкләшеп, тыкрык буйлап су буена йөгәрәләр.*)

Музыка. Сәхнә караңгылана. Отыры сәхнә чак кына яктыра – таң беленеп килә. М и р г а з и з белән Н ә р к и з ә н е ң кайтып килгәннәре күренә.

М и р г а з и з (*иркен сулап*). Их, бу таң атулар мәңгә давам итсен иде.

Н ә р к и з ә. Алай кызык булырмы соң ул?

М и р г а з и з. Әйе шул. Бергә чакларның рәхәтен тулысынча татыр өчен, алсу таңнар гына житмидер, кояш баеган чаклар да кирәктер. Әй, Нәркизә, армиягә китәселәр дә бар бит әле.

(*Туктап, кызга карап тора.*) Югалтмам микән соң мин сине?

Нәркизә (ягымлы тавыш белән). Кая югалыйм мин! Мин синеке инде, Миргазиз. Үзең читкә тайпыла күрмә. Урып-жыю вакытында ыңдыр табакындагы кызлар белән шаярганыңны ишетсәм, үзеңә үпкәлә. (*Йодрыгын егетнең борын астына китереп.*) Смотри, малай!

Миргазиз (*кызның йодрыкка тәйнәлгән кулын үбеп*). Минут саен уемнан чыкмыйсың. Миңа барлык кызлар белән бергә ыңдыр табакыңны кушып бирсәләр дә, сиңа алмаштырмас идем.

Нәркизә. Шулай дигән бул инде. Сөз – егетләр – телгә оста инде анысы.

Миргазиз. Бәлки армиягә кадр өйләнешергәдер безгә?..

Нәркизә. Син нәрсә, миңа бит әле уңжиде генә.

Миргазиз (*кыланып*). Уңжиде үкмени инде?! (*Көлә.*) Шулай картмыни инде син?! (*Житдиләнә.*) Кадыйр соклана, көнләшә – безнең бер-беребезне нык яратуыбызга гажәпләнә. (*Тирән сулыш ала.*) Үзенә бер кыз табалмады инде.

Нәркизә. Соң, ярдәм ит. Син бит аның иң якын дустан.

Миргазиз. Фәлән кызга гашыйк бул, дип боера алмыйм бит инде мин аңа.

Нәркизә. Ничек уйлайсың, авылыбызда кем аңа пар килер иде икән?

Миргазиз. Әллә кая барып, әллә кемнәргә эзлесе юк. Әнә, әлегә дә баягы сиңең күршең Гарифә – менә дигән кыз.

Нәркизә (*күзләрен чекерәйтпә*). Кайсы төшә менә дигән аның?

Миргазиз. Әдәплә... күзләре акыллы...

Нәркизә (*кырысланып*). Бәлки әле, чибәр дә диярсен аны?

Миргазиз. Төскә-биткә курчак кебек матур булмаса да, эчке дөньясы яктыга охшаган. Житдилеге дә ясалма түгел, һәрнәрсәгә дикъкат белән карый шикелле.

Нәркизә (*әкрәген генә башын чайкап*). Көнләшәм бит...

Миргазиз (*елмаеп*). Көнләшмә. Уйлаганымны ихластан әйтәм бит сиңа. Димәк, көнләшәргә урын калмый.

Нәркизә. Бер кыз янында башка кызны мактарга ярамый.

Миргазиз. Ул сиңең күршең, балачак дустан.

Нәркизә. Әле хәзер генә Гарифә турында матур сүзләр әйттең. Ул сыйфатлар бармы миндә? Дөресен әйт!

Миргазиз. Синдә дә әллә нинди гүзәл сыйфатлар бар. Кешеләр бер-берсенә төп-төгәл охшаса, кызык булмас иде. Гарифәдә, бәлки, синдә булмаган сыйфатлар бардыр... Сиңең Гарифәдә булмаган затлы сыйфатларың бар.

Нәркизә. Нинди?

Миргазиз. Сүз белән генә әйтә торган түгел.

Нәркизә (*түземсезләнеп*). Нинди, нинди, әйт инде!

Миргазиз (*назлы тавыш белән*). Син дөньяда иң гүзәл кыз!

Нәркизә. Шулай дип котылсаң гына. (*Паузадан соң.*) Ярый, бар, кайт. Алайса тагын йокың туймас.

Миргазиз. Тыныч йокы. Кич белән килермен.

Нәркизә. Ярар. (*Кочаклашып үбешәләр.*)

Миргазиз җырлый-җырлый кайтып китә.

Икенче яктан Нәркизәләрнең йорты янына кача-поса Кадыр килә. Тәрәзә каршында як-ягына каранып, кат-кат эндәшә: «Нәркизә! Нәркизә!» Капка ачыла, Нәркизә чыга.

Нәркизә (*гажәпләнеп*). Кадыйр?! Кадыр. Мин, мин. (Як-ягына карап ала.)

Нәркизә. Нишләп йөрисең? Кадыр. Мин әллә кайчаннан бирле кайтканыңны көтеп яттым... качып. Нәркизә. Ник?

Кадыр (*каушап*). Минем күптән

синең белән сөйләшәсем... Минем сина күптән әйтәсем килеп йөри... Мин яратам сине, Нәркизә!

Нәркизә. Тилердеңме әллә?

Кадыйр. Мин бит сина күптән гашыйк. *(Кызның кулын тотмакчы була.)*

Нәркизә *(кулын артына яшереп)*. Акылыңа кил. Миргазизнең кызы икәнме оныттыңмыни?

Кадыйр *(сагышлы тавыш белән)*. Нишлим соң?

Нәркизә. Кызлар беткәнмени!

Кадыйр *(кызның күзләренә карап)*. Синең кебекләре юк. Кайчаннан бирле сезнең бер-берегезне ничек яратуыгызны күрәп, кызыгып, сокланып, көнләшеп йөрәм. Гомер буге болай дәвам италмый бит инде.

Нәркизә *(аптырашта калып)*. Ай-й, Кадыйр, шаккатырдың әле син мине.

Кадыйр *(боегып)*. Августта ун-сигез тула. Мине шушы көзгә армиягә алачаклар.

Нәркизә. Миргазизне дә алалар.

Кадыйр. Ул декабрьдә туган, киләсе елның язында гына китәчәк.

Нәркизә *(елмаеп)*. Ярар, әле иртәгә китмисең бит.

Кадыйр. Син һаман шаярып

сөйләшәсең. Сезнең йөрүгезне күрәп, эчтән генә янып-көеп, сине яратып, хыялларымда гына кочып яшәүе миңа бик авыр.

Нәркизә. Жәйге урып-жыюлар башлангач, көн-төн эштә булачаксың, көзгә армиягә китәсең, анда ике ел хезмәт иткән арада мәхәббәтең сүрелер, кайтуыңа әллә нинди чибәркәйләр өлгиреп житәр.

Кадыйр. Хыялымда бары син генә. *(Кызны кочмакчы була.)*

Нәркизә *(артка чигенеп)*. Үзеңне кулга ал, иптәш Кадыйр!

Кадыйр. Кыланма инде.

Нәркизә. Нишләргә тиеш соң мин?

Кадыйр. Мин сина аз гына булса да ошыйммы?

Нәркизә. Әллә нинди сораулар бирмә инде. Тиздән имтиханнар башлана, анда да сораулар житәрлек булачак.

Кадыйр *(кызның кулын тотып)*. Нәркизә!

Нәркизә *(кулын ычкындырып)*. Керәм мин. Йә берәрсе күрер. Нишләп бу кызы төнгә икегә кадәр бер егет белән йөри, икедән соң башкасы белән очраша, диярләр. *(Капкадан кереп китә. Кадыйр үзен кая куярга белми, урам буйлап атлый.)*

2

1987 ел. Ноябрь ае. Чышма буге. Нәркизә көянтә-чиләкләр күтәрәп суга килә. Өстендә жылы куртка, башында бәйләнгән башлык. Ерактан машина сигналы яңгырый. Аннары Миргазизнең тавышы ишетелә: «Әһ-һ-һ-һ-һ! Нәркизә! Нәркизә!» Нәркизә, чиләкләрен куеп, кул болгый. Миргазиз йөгәрәп килеп җәңгә – кырышылган күн курткадан, яланбаш.

Миргазиз *(еш-еш сулап)*. Әллә каян күрәп алдым сине.

Нәркизә *(елмаеп)*. Мин дә машинаңны әллә каян абайладым. Башыңа ник кимәдең? Салкын тигезәсең бит.

Миргазиз. Шундый сагындым сине.

Нәркизә. Мин дә.

Миргазиз. Октябрь бәйрәме белән сине!

Нәркизә. Рәхмәт, сине дә шулай ук.

Миргазиз. Бүген кайттыңмы?

Нәркизә. Бүген, сәгать бердәгә рейс белән.

Миргазиз. Бияләй кимәгәнсең, кулың туңар.

Нэркизэ. Жылы бит эле.

Миргазиз (*үчөклөн*). Эйе шул, син бит хэзер шәһәр кешесе, ноябрьдә биялэй кимәссең инде.

Нэркизэ (*үпкәләмичә*). Көлөп тор эле менә.

Миргазиз (*кызны кочаклап*). Бер атна гына очрашмадык, ике ел күрешмәгән сыман тоелды. Ике ел дигәннән, кичә Кадыйрдан хат алдым. Сиңа да күп итеп сәлам әйткән. Десантка эләккән, маладис. Псковта хезмәт итә. Жавап хатын язарга вакыт кайчан чыгар инде. Синнән сәлам әйтимме?

Нэркизэ (*каушан*). Ә? Ни... Әйт, сәлам әйт. (*Паузадан соң.*) Сине дә биш-алты айдан алачаклар.

Миргазиз. Синнән башка ике ел ничек түзәрмен соң мин?

Нэркизэ. Кешеләр сугыш вакытларында әллә ничәшәр ел түзгәннәр эле.

Миргазиз. Сугыш вакыты бит ул. (*Кызның йөзенә туры карап.*) Көтәчәк-сеңме соң?

Нэркизэ (*моңсуланып*). Мондый асыл егетне ничек көтмисең инде?

Миргазиз. Нэркизә! Жаным! (*Кызны кочагына алып күтәрә, бөтерелеп ала.*) Бүген кич клубка чыгабызмы?

Нэркизэ. Чыгабыз.

Миргазиз. Бергә чыгабызмы, клубта очрашабызмы?

Нэркизэ. Үтеп барышлый сызгырырсың.

Миргазиз. Ярый. Машинаны сүндерми калдырган идем – карбюраторның һаман рәте юк, бер сүндергәч кабыза алмый жаннарым чыга. Киттем! (*Кызны үбә дә машинасына таба йөгәрә. Нэркизә елмаеп карап кала. Аннары чиләкләренә су тутыра.*)

*Көянтә-чиләкләр күтәрәп
Гарифә килә. Өстендә фуфайка,
башына шәл бәйләгән.*

Гарифә. Исәнме, Нэркизә.

Нэркизә. Сәлам, Гарифә. Син дә кайткансың икән.

Гарифә (*чиләкләрен куеп*). Бу бәйрәмне ничек зарыгып көткәнемне белсәң иде син. Шулхәтле ашкынып, өйдә әнкәй пешергән тәмле ризыкларны сагынып кайттым. Синең хәлләр ничек?

Нэркизә. Ярыйсы. Сатучылыкка уку авыр булмас, дигән идем, жиңел түгел икән. Синең үзеңнең укулар ничегрәк башланды?

Гарифә. Андагы тормышка ияләшүе авыр булды. Педучилищениң тулай торагы иске, тараканнар бар. Уф, андый хәшәрәтләрне моңарчы күргәнем юк иде! (*Уфтанулы тавыш белән.*) Сиңа авылга атна саен кайтып йөрергә була, кала янәшә генә. Мин бәйрәмнәргә генә кайта алам инде.

Нэркизә. Минзәлә ераграк шул. Ярый кайттың эле, рәхәтләнеп сөйләшербез, бала чакларны искә төшерербез.

Гарифә (*кузләрен кылпакландырып*). Миргазиз белән ничегрәк?

Нэркизә. Бер көе. Көн саен очрашып торабыз. Син анда Минзәләдә берәрсен гашыйк итмәдеңме соң эле?

Гарифә. Нинди гыйшык-мыйшык булсын эле анда? Ияләшеп кенә киләм. Аннары, педучилищедагы малайларны күрсәң, ни көләргә ни еларга белмәсең – безнең яшьтәшләр булсалар да, чистый бала-чага инде менә.

Нэркизә (*серле тавыш белән*). Миргазизгә Кадыйрдан хат килгән.

Гарифә. Кайда хезмәт итә?

Нэркизә. Псковта. Десантник ди. Миңа сәлам әйткән. (*Әйтимме-юкмы дип икеләнеп торганнан соң.*) Гарифә... сер итеп кенә әйтәм... Кадыйр бит миңа да хат яза.

Гарифә (*шаккатып*). Кит аннан!

Нэркизә. Эйе. Инде өч хаты килде.

Гарифә. Ә син?

Нэркизә. Мин жавап язмыйм, әлбәттә.

Гарифә. Миргазиз бу турыда беләме соң?

Нэркизә. Юк. Мин ана әйтергә

куркам. Эллэ Кадыйрга, бүтэн хат жибэрмэ, дип языйммы?

Г а р и ф э . Белмим инде. Армиядәге кешегә каты бэрелү дә дөрөс булмас. Егетеңнең дусты белән хат алышу да матур түгел.

Н э р к и з э . «Уемнан чыкмыйсың, гел төшләрөмдә күрәм», дип яза.

Г а р и ф э . Миргазиз белән арагыз суыныр дип өметләнә микәнни һаман?

Н э р к и з э . Армиягә кадәр ярты ел буе шыпырт кына миңа бәйләнөп йөрдө бит ул. Ничек Миргазиз сизмәдө, белмим. «Яратам сине! Миргазизне ташла!» дип теңкәмә тидө.

Г а р и ф э . Нинди киңәш бирергә дә белмим.

Н э р к и з э . Ничек уйлыйсың, Миргазизгә хәбәр итим микән?

Г а р и ф э . Алар дошманлашырлар бит.

Н э р к и з э . Ә аннары бөрәр ничек Миргазиз белсә? Кадыйрның хат язганын ник миннән яшердө, дисә?..

Г а р и ф э . Ни әйтергә дә белмим инде. Әйдә, суыңны ал да, кайтабыз.

Кызлар чиләкләрөн көянтәләренә асып кайтып китәләр.

3

1989 ел. Ноябрь ае. Н э р к и з э каладан кайтып килә. Өстендә куртка, башында затлы кепка, джинсы чалбардан. К а д ы й р пәйда була – мәһабәт гәүдәлә, десантник формасыннан – ноябрь башы булуга карамастан, шинельсез, кителенә түшөндә значоклар ялтырый, береткасын кыңгыр салган. Н э р к и з э капкадан кереп китәргә өлгерми, аңа Кадыйр эндәшә.

К а д ы й р . Нәркизә!

Н э р к и з э (сискәнөп). Ә? (Кадыйрны күрөп таң кала.) Кадыйр?! Синме бу?

К а д ы й р . (елмаөп). Кадыйрга охшамаганмы әллә?

Н э р к и з э (үз күзләренә ышанмыйча). Кайттыңмыни?

К а д ы й р . Көзен киткән кошлар да кайтканны, Кадыйр кайтыр инде ул! Исәнме, Нәркизә! (Кыз янына килөп, ике кулын суза.)

Н э р к и з э (кыюсыз гына кулын бирөп). Исәнме!

К а д ы й р . Сине бит танырлык түгел. (Күрешкәннән соң, кызының кулын беравык җибәрми тора.)

Н э р к и з э . Таныдың бит әле. (Бөр-бөрсөн җәентекләп күзәтәләр.)

К а д ы й р . Йорт сезнеке булмаса, билләһи, танымас идем. Син бит хәзәр курчак кебек икән. Калада барча егетләрнең һушын алып йөрисөңдер.

Н э р к и з э . Әле мине күрөп чалкан егылганнары юк. Син ул менә бөтенләй икенче кеше булып кайткансың. Баһадир! Туңмыйсыңмы?

К а д ы й р . Юк, көзгө салкын мине тундыра алмый. Ә менә синең миңа карата салкынлыгың жанымны өшетә. Бөр генә хатыма да җавап язмадың.

Н э р к и з э (күңөлсезләнөп). Кайчан кайттың?

К а д ы й р . Өченчөкөн кич кайтып төштем. Кем әйтмөшли, дембельнулса. (Кыздан күзләрен алмый.) Син ялга кайткансыңдыр?

Н э р к и з э . Әйе. Шимбә-якшәмбегә гел кайтып йөрөм.

К а д ы й р . Ник хатларыма җавап язмадың?

Н э р к и з э . Мин Миргазизне көтәм. Сиңа җавап хатлары язсам, дөрөс булмас иде.

К а д ы й р (караңгыланып). Нәрсә дөрөс, нәрсә дөрөс түгел соң бу дөнъяда?!

Н э р к и з э . Ярты елдан Миргазиз дә кайтып җитә инде. (Паузадан соң.) Кадыйрдан хат юк, дип зарланып язган иде.

К а д ы й р (җәанланып). Соңгы

вакытта язмаган идем шул. Дембель алдыннан нинди хат язу инде ул, йөрөк урынында түгел, кош сыман чыгып очарга тора, утырып язарга түземлек житми. Аннары, хат язарга десант-никларга вакыт бик житенкерәми дә. Ул элемтәче булып хезмәт итә, ул күбрәк язсын. Ракета гаскәрләрендә буш вакыт күптер. Язармын, язармын. Чак кына кайту шаукымыннан арынып, йөрөк урынына утырсын инде. *(Нык дулкын-лана).* Белсәң иде сине ничек сагынганымны! *(Нишләргә белми.)* Ә син чак кына булса да сагынмадыңмы мине?

Нәркизә *(әңгәмәдән авырыксынып).* Соң, читтәге авылдашлар юксындыра инде ул.

Кадыр. Авылдаш буларак кынамыни?

Нәркизә. Тагын ничек булырга тиеш?

Кадыр *(нышылдап диярлек).* Мин сине яратам, Нәркизә! Бәлки, бу мэхәббәтем ике ел эчендә сүрелер, сүнәр дигән өметем дә бар иде. Мин армиядәге барлык авырлыкларны жиңдем, ә менә сиңа булган хисләрне жиңә алмадым.

Нәркизә *(капканы ачып).* Мин Миргазизне көтәм.

Кадыр. Мин кич белән киләм, чыгарсың, яме.

Нәркизә *(кырт кисеп).* Юк!

Кадыр. Мин киләм!

Нәркизә. Килмә! *(Капкадан кереп китә. Кадыйр эңил-эңил атлап китеп бара.)*

4

1990 ел. Гыйнвар башы. Яңа ел бәйрәменең шаукымы әле узмаган. Тонык кына булып курантлар суккан тавыш ишетелә, Яңа елга багышланган җырлар яңгырый. Нәркизә Гарифәләр йорты янында шәлперәйгән кыяфәттә басып тора. Өстендә тун, аягында киез итек, башына шәл ураган. Эндәшә: «Гарифә!» Күп тә үтми, өстенә фуфайка, башына ирләр бүреге киеп, Гарифә чыга, аягында кәлүш кигертелгән олы киез итек.

Гарифә. Сәлам! *(Итекләренә ымлап.)* Әтикең киеп чыктым. *(Көлә.)*

Нәркизә *(хәсрәтле тавыш белән).* Син кайчан китәсең?

Гарифә. Берсекөнгә. Нишләп болай сүренкеләндең?

Нәркизә. Син Яңа елны кайда каршыладың?

Гарифә. Өйдә, әниләр белән. Ә син?

Нәркизә. Калада.

Гарифә *(пошаманга калып).* Бербер хәл булдымы әллә? Йөзеңнән төс качкан.

Нәркизә *(йөзенә газап чыга).* И-и-и, Гарифә, нишлим икән? Харап булдым мин. *(Елый.)*

Гарифә. Нәрсә булды?

Нәркизә *(елап).* Миргази-и-и-из! Уф, үләм!

Гарифә *(котсыз калып).* Нәрсә булган Миргазизгә?

Нәркизә. Мин харап булдым, мин! Миргазизнең күзләренә ничек карармын!

Гарифә *(бер адым артка чигеп).* Яңа елны Кадыйр белән каршыладыңмы әллә? *(Текәлеп карап тора.)*

Нәркизә. Әйе, Кадыйр белән каршыладык Яңа елны. *(Куркып карап тора.)* Каян сиздең?

Гарифә. Үзең бит Кадыйр «Яңа елны бергә калада каршылыйк, дип аптыратты», дигән иден.

Нәркизә. Әйе шул, ай буге артымнан йөрдә, желегемә үтте. «Яратам, синнән башка яши алмыйм», дип, башымны бутады, уяулыгымны жуйдырды. Аның үжәтлегенә бирелдем мин. Харап итте, харап итте! *(Тагын еларга тотына.)*

Гарифә *(ачуланып).* Улама! Хәзер инде илаулап кына бернишли алмассың. Оятсыз син!

Нэркизэ (*кат-кат баш кагын*).
Белэм, белэм. Нишлим соң? Ничек
яшармен?!

Гарифэ (*битараф кына*). Яшэр-

сең. Башта тынычлан. Аннары еламый-
ча, чэчне йолкымыйча гына утырып
уйларга кирәк.

Музыка.

5

1990 ел. Июнь ае. Миргазиз армиядән кайткан. Ул солдат киемнән,
чишмә буенда йөри. Гарифэ суга килә.

Миргазиз (*басынкы тавыш
белән*). Гарифэ, исәнме.

Гарифэ. Исәнме. (*Моңсу елмая*).
Буш чиләкләр белән очрадым...

Миргазиз. Булсын. Нэркизәнең
Кадыйрга кияүгә чыкканын син яздың
бит миңа. Шуннан да яманракка юра-
мыйм әле синең буш чиләкләреңне.

Гарифэ. Миннән гел яманлык
көтәргә генә кала, димәкче буласыңмы
әллә?

Миргазиз. Нишләп алай дим
инде, Гарифэ. Синнән нинди начарлык
көтәргә мөмкин инде!

Гарифэ. Кайтканыңа бер атна
була, көн саен су буйларыңда күрәм
сине.

Миргазиз. Сагындырган туып-
үскән жирләр. (*Беравык уйланып тор-
ганнан соң*.) Нэркизә белән дә гел
шушыңда йөрергә ярата идек.

Гарифэ (*чишмәдән су алып*). Алар
шәһәр кешеләре хәзер. Авылга атна саен
кайтып йөриләр. Берсекөнгә Сабантуй.
Кайтырлар инде.

Миргазиз (*Гарифәгә су
тутырырга булышып*). Син Каенлы
авылыңда эшлисең бугай?

Гарифэ. Әйе.

Миргазиз. Жиңел түгелдер бала-
лар белән эшләве? Тыңлылармы соң?

Гарифэ. Төрле чаклар була.
Башлангыч класс балалары белән эшләве
авыр да, кызык та. Ачуланырга да туры
килә, мактарга да, шүрләтергә дә, юма-
ларга да. Алга таба укырга исәбем бар.
Пединститутка заочнога керергә уйлыйм.

Миргазиз (*пауза алып*). Нэркизә
кайда эшли?

Гарифэ. «Чулпан» ресторанының
кухнясында. Завпроизводством диме
шунда... Декретныйга китмәде микән
инде... Күптән аралашкан юк.

Миргазиз. Ә Кадыйр?

Гарифэ. Кадыйр да шул тирәдә
эшли бугай. Экспедиторны йөртүче
шофёр булып. (*Сүзне тизрәк икенчегә
борырга теләп*.) Үзең берәр институтка
керергә жыенмыйсыңмы соң?

Миргазиз. Юрист булырга хы-
ялым бар. Бер ел эшлим дә, направ-
ление юнәтеп, кереп карарга кирәк
булып. Армиядә тәмамлаган комсо-
мол мәктәбенәң катыргысы да ярдәм
итмәсме. Әлегә иң мөһиме – күңел
халәтен рәткә китерү.

Гарифэ. Бик кайгырма инде. Бер-
нишләп булмый... Бөтен гомер алда әле.
Сөйгән кызым көтмәде дип бетерешергә
кирәкми.

Миргазиз. Миңа бит ике кеше
берьюлы хыянәт итте – сөйгән кызым
һәм балачак дустым.

Гарифэ. Аңлыйм. Тормышта ке-
шеләр гел бер-берсенә хыянәт итәләр
инде. Мин укыган китапларда да мэхәб-
бәт янында гел хыянәт булмый калмый.

Миргазиз. Хыянәт итми торган
кешеләр дә бар. Югыйсә дөнья бөтенләй
пычракка батар иде. (*Шактый вакыт
Гарифәгә текәлеп карап тора*.) Менә
син – хыянәт итми торган кеше.

Гарифэ (*оялып*). Каян беләсең?

Миргазиз. Күз карашыңнан
күренеп тора – сиңа тугрылык салын-
ган.

Музыка.

6

Авылда – Сабантуй. Ерактан тонык кына булып бәйрәмнең тантаналы, шатлыклы, ыгы-зыгылы шау-шуы ишетелер тора. Кадыр – бераз салмыш – Миргазизне күрер ала. Йөгерең килә: «Миргазиз!» Миргазиз битараф кыяфәт белән карап тора.

Кадыр (моңсу шатлык белән).
Миргазиз! Исәнме! (Кулын суза.)

Миргазиз. Исән. Күрмисеңмени.
(Кул бирми.)

Кадыр. Миргазиз, без ике ел
ярым очрашмадык...

Миргазиз (корыгына). Шуннан?

Кадыр. Миргазиз, мин синең
балачак дустаның... без бергә үстек...

Миргазиз. Шушындый кабахәт
булырсың дип уема да килгәнә юк иде.

Кадыр. Без дошманмы?

Миргазиз. «Дошман» дигән сүз
генә аз монда.

Кадыр. Мин әле барыбер аңла-
выңа өметләнгән идем. Сабый чакларны
искә төшереп утырыбыз дип уйлаган
идем.

Миргазиз. Сөйләшсәм түгел,
хәтта күрәсем дә килми сине!

Кадыр. Сабантуй алдыннан
каралты-кураңны жыештырганда, лапас
түбәсендә иске чанамны таптым. Хә-
терлисеңме, минем табанча сугылган
жыйнак кына үрәчәле чанам бар иде?

Миргазиз. Хәтерләмим.

Кадыр. Череп бетмәгән әле.
Шуның белән кыш көне Ташлы таудан
шуа идек, оныттыңмыни?

Миргазиз. Оныттым.

Кадыр. Әйе, Миргазиз, мин
синең алдында гаепле. Үземне жиңал-
мадым, сөюем алдында көчсез булып
чыктым. Йөз илле такыр парашют белән
сикереп курыкмадым, сынмадым, ә
монда сөю мине бөкте. Гафу ит, кичер
мине, Миргазиз туган!

Миргазиз. Күземнән югал! Ми-
нем сине күрәсем дә, ишетәсем дә
килми!

Кадыр. Алай ук каты бәрелмә
инде.

*Нәркизәнең тавышы ишетелә:
«Кадыр! Кадыр». Нәркизә килә,
йөкле икәнә бераз беленеп тора. Чит-
тәрәк туктый.*

Нәркизә (чак кына ишетелерлек
итеп). Исәнмесез. Кадыр, сине эзли-
эзли хәлем бетте.

Кадыр (башын иеп). Менә,
балачак дустаның белән сөйләшмәкче
идем.

Нәркизә. Исәнме, Миргазиз.

Миргазиз (ярсый). Барыгыз,
барыгыз, бәйрәмнәрегез мөбарәк бул-
сын! (Кызу-кызу атлап китә. Кадыр
белән Нәркизә әкрән генә икенче якка
юнәлгәләр.)

7

*2010 ел. Район үзәге. Шактый зәвыклы итеп җиһазланган фатир. Гарифә
кайтып керә, милиция формасыннан. Тиз генә өс киemen алыштыра, чәчәкле
халат кия һәм ашыга-ашыга ашарга әзерләргә тотына. Миргазиз кайта,
өстендә кәчтүм, галстук, кулында тоткалы пластик папка.*

Гарифә. Кайтып життәңме?

Миргазиз. Сорауның формасы
дөрәс – «кайтып життәңме». Бик авыр
көн булды бүген. (Диванга утыра.)

Гарифә. Ә синең беркайчан да,

бүген жиңел көн булды, дигәнәң юк.
Судья булып эшли башлаганнан бирле
шул бер сүз. Хәер, прокуратурада следо-
ватель чагында да жиңел көнәң булмады
бугай синең.

М и р г а з и з . Бүгөн берәүне өч елга «озаттым». Поликлиникага барып жәнжал куптарган, баш врачка суккан. Баш врач үзенә бик шәп кенә медсправка ясаган – «тяжкие телесные»га тартырлык итеп, ә чынында исә аның күз төбө генә кара янган булган. Жиде-сигез ел бирмәс өчен шактый тырышырга туры килде. Өч ел бирдем бирүен, ә бит ул гаилә өчен анысы да коточкыч күп. Тумыштан гарип бала белән интегәләр. Поликлиникада бер врачтан икенчесенә куып, тиешле справкалар бирмичә, дарулар табалмыйча йөргән ата кешенен хәле аек акыллы кешегә аңлашыладыр. Миңа калса, ул кешене төрмәгә утыртырлык түгел иде!

Г а р и ф ә . Син һәр утырыштан соң шушылай үзәңдә казынасың. Башка судьялар да шулай микән? Юктыр.

М и р г а з и з . Судьяларның да төрлесе бар. Катгый рәвештә, закон буенча, жинаятьче – дошман, дигән установка белән эш итүчеләр бар, кешеләрчә тирән анализ ясаучылар да юк түгел. Каты бәгырьле кешеләр бар, олы жанлылары бар. Ә судьялар – шулай ук кешеләр.

Г а р и ф ә . Улыбыз турында күбрәк уйларга кирәк хәзер.

М и р г а з и з . Ничек күбрәк уйларга кирәк? Казанның пединститутына керде, беренче курсны тәмамлап килә. Тулай торакалары бигүк уңайлы булмаса да, яшәрлек. Акча жибәреп торабыз. Тагын ни кирәк? Ул инде хәзер олы юлга басты. Үзе яшәргә өйрәнә башларга тиеш.

Г а р и ф ә . Бүгөн шалтыратты. Сессия имтиханнарыннан куркам, ди.

М и р г а з и з . Сессиядән курыкмаган студент бармы соң ул?

Г а р и ф ә . Шалтыратып тынычландыр әле.

М и р г а з и з . Шалтыратырмын. Ул ир бала. Шулхәтле өф-өф итмиләр егет кешене. Дөньяда шулкадәр күп кайгы, кешеләрнең башына шулкадәр сынаулар төшә, ә син...

Г а р и ф ә . Үз балаң турында сүз бара түгелме?

М и р г а з и з (*шелтәле караш белән*). Син милициягә эшкә кергәч кырысландың, хәтта агрессивлаштың. Ә үз балаңа карата мөгамәләң кирәгеннән артык жылы. Синдә хәзер ике Гарифә. Эгоизмлысы өскәрәк калка башлады соңгы вакытта.

Г а р и ф ә . Мин – дознаватель. Эштә дә, өйдә дә бертөрле булалмыйм инде мин.

М и р г а з и з . Бигрәк кызык... Син педагог буларак башлаган идең...

Г а р и ф ә . Син моны еш әйтәсең. Әйе, ул профессиядән жаным бизде. Милициягә керергә тәкъдимне син ясадың һәм үзең ярдәм иттең.

М и р г а з и з . Көн саен мәктәптән кайтып елап утыруыңнан туйдым. Дөресен әйткәндә, укытучы булырга теләгән кешенең милициядә шәп кенә эшли башлавы гажәпкә калдырды.

Г а р и ф ә . Хатыныңның эштә уңышларга ирешүенә сөенмисең шикелле.

М и р г а з и з . Сөенәм, сөенәм. Бер генә сорау тыңгы бирми – сиңең педагоглыкка омтылу ниндидер өстенлеккә, башкаларга акыл өйрәтүгә омтылу булмады микән?

Г а р и ф ә . Әйдә, әйдә, казынып утыр инде. Һәрбер суд утырышыңнан соң үзеңне генә ашау житмәгән, мине дә жентекләп тикшереп маташасың. Син дә егерме ел элек мондый түгел идең. Университетта укыганда, бер төрле идең, прокуратурада эшләгәндә – икенче, ә судья булгач, бөтенләй башка төрлегә – философка әйләндең.

М и р г а з и з . Судья ул берәз философта булырга тиеш.

Г а р и ф ә . Син философлана барганга күрә, башкалар кебек иркәнләп, рәхәтләнеп яшәмибез дә инде. Карале, безнең авылда, каладан килеп, нинди йортлар салып яталар. (*Ачуы йөзенә чыга.*) Кадыйр белән Нәркизә нинди коттедж салалар...

М и р г а з и з . Алар сәүдә өлкәсендә эшли.

Г а р и ф ә . Сәүдә өлкәсендә эшләү-

че, дознаватель белән судьяга караганда, яхшырак яшәргә тиеш микәнни! Шул кадәре акча хезмәт белән генә килмидер инде ул.

М и р г а з и з . Санама кеше акчасын.

Г а р и ф э (*учекләп*). Илне талыйлар, урлыйлар, таркаталар, ә судья кеше аларга каршы сүз әйткәнне яратмый. Беркөнне Нәркизәне очраттым – кыланчыклығын күрсәң. Ул кыяфәте, ул киеме!

М и р г а з и з . Шул Нәркизәне чәйнәми торалмыйсың инде.

Г а р и ф э (*жүкереп*). Ә син үзәң дә аны һаман күнеләңнән алып ташламыйсың әле!

М и р г а з и з (*чыраен чытып*). Син торасың да көнләшәргә тотынасың!

Г а р и ф э (*күз яшьләрен көчкә тыеп*). Көнләшмим. (*Пауза*.) Ә бит син аны һаман яратасың.

М и р г а з и з (*торып*). Гарифә! Нишләвең бу! (*Әрле-бирле йөри.*) Без синең белән егерме ел инде ирле-хатынлы! Менә дигән улыбыз үсеп житте!

Г а р и ф э . Егерме ел буге мин синең күзләреңнән һаман Нәркизәне яратып яшәвеңне күрәм.

М и р г а з и з (*хатынын иңеннән кочып*). Сиңа ял кирәк. Дознаватель эше сине нык алжыткан, шикчеллеген көчәйгәннән-көчәя бар.

Г а р и ф э . Беркөнне өстәлеңнең тартмасында Нәркизәнең фотоларын таптым. Икегез бергә төшкәннәре дә бар.

М и р г а з и з . Яшьлек истәлекләре бит инде ул. Безнең аралар ничек өзәлгәнне бик яхшы беләсең. Беренче мәхәббәтемнең миңа хыянәт итүенә үзәң шаһит булдың...

Г а р и ф э . Әйе, мин барысын да беләм. Хәзер исә барысын да аңлыйм. (*Кыза башлый.*) Син мине яратып өйләнмәдең. Хыянәттән соң үзең: «Тугры кеше кирәк!» дигән установка бирдең дә, миндә шундый сыйфат абайлаган сыман тоелды. Шуңа мине үзәң белән Казанга алып киттең. Шуңа күрә өйләндең. Авылга кайткач, син Нәркизәне күрәсең, бәлки, монда да очрыйдыр...

М и р г а з и з . Аның миңа очраганы булды, авылда күргәнем бар, әмма бер дә элекке хисләремнең терелгәнән тоймыйм. Юкны сөйләмә. Алайса мине ник үзәбезнең район үзәгенә кайтырга күндердең? Казанда калырга мөмкинлек бар иде. Нәркиздән дә, Кадыйрдан да – барысыннан да еракта булыр идек. Нәркизәне күргән саен ачуың кабармас иде, көнләшмәс идең.

Г а р и ф э . Туган як сагындырды, шуңа кайтасым килде. (*Елый.*)

М и р г а з и з (*хатынын кочаклап*). Көнләшмә. Син Нәркизәне искә алгач, минем дә искә төшә бит ул, шуны уйламайсыңмыни?!

Г а р и ф э . Ә-ә-ә, димәк, шулай да исәң төшә?

М и р г а з и з . Мин тере кеше бит, булган нәрсә искә төшә инде.

Г а р и ф э (*ярып*). Мин үземне гел ким-хур итеп тоя идем. Хәзер дә шулай... Элегрәк, сиңа тиң түгел, дип, үземне ашый идем. Матур киём кайбер кешегә шундый килешә, ә мин аны кидем ни, кимәдем ни – барыбер сыман тоела иде. Милициягә дә үземдә ышаныч арттырыр өчен бардым мин!

М и р г а з и з . Әйе, милициягә эшкә кергәч, син башка кешегә әйләндең. Вәкарълек барлыкка килде, үзеңне күп кешедән өстен хис итә башладың, кырысландың. Яшь вакыттагы, авылда чактагы гүзәл сыйфатың тәмам югалмасын иде – шунсы мөһим. (*Елмая.*)

Г а р и ф э (*бөраз тынычланып*). Нинди сыйфат ул?

М и р г а з и з . Чынбарлыкны бернинди дөгъвасыз дәрәс кабул итүче акыллы хатын-кызга хас жылы житдилек. Менә шул сыйфат сине башкалардан өстен итә иде. (*Пинжәген салып, урындык артына элә.*)

Г а р и ф э (*тәрәзә янына барып*). Нык үзгәрүемне сизәм... (*Сагышлы тавыш белән.*) Әйе, мин башка кеше хәзер. Минем үземнең дә элекке Гарифә буласым килә.

М и р г а з и з (*елмаеп*). Син менә

шушынды чыгында гүзэлрэк. Милиция системасы синең үзегенә бер каты тимерчыбык кертте, син шул үзәккә тотынып яшәмәкче буласың. *(Көлемсеру.)* «Милиция»не озакламый «полиция» дип атаячаклар бит. Тагын берәр якка үзгәргә туры килер инде. *(Диванга утыра.)* Чеметеп-чеметеп алганым өчен гафу ит. Бүгенге утырыш бик авыр тә-

эсир калдырды, нич психикамны рәткә кертә алмыйм.

Г а р и ф э . Жүләрләнерсең дә әле. *(Табын әзерләвен дәвам итә.)*

М и р г а з и з . Жүләрлек каян, кайчан башлана — медицина белми. Кайда норма, кайда тайпылу — әле иң акыллы галимнәр дә әйтә алмый. Ә без кешеләрне хөкем итеп, жәзага тартып утырабыз!

8

Бай, купшы жиһазлы фатир. Кадыр идәндә иске транзисторлы радиогычы рәтлән утыра. Нәркизә кайтып керә — заманча киегән, кырыкка житеп килсә дә, яшь кызларга охшаган.

Кадыр *(көлемсерән)*. О-о-о, сөекле тормыш иптәшем кайткан. Нәркизә, ул гипермаркеттан апкайткан эзер ризыктан туйдым мин. Сарык ите салып, кәбестәле аш пешер әле.

Нәркизә *(креслога утырып)*. Нишлисең?

Кадыр . Иске транзисторымны төзәтеп утырам, эшләтеп булмасмы.

Нәркизә . Нинди гадәт соң ул — иске-москыга кызыгу!

Кадыр . Ул бит — тугызынчы класстан соң жәйге каникулда комбайнәр ярдәмчәсе булып эшләп алган приёмник. Истәлек бит ул.

Нәркизә . Синең уйда гел шуның ише юк-бар инде.

Кадыр . Ә синең, гадәттәгечә, эштә тагын берәр матавык чыктымы?

Нәркизә *(газаплы кыяфәт белән)*. Моның ахыры хәерле булмаячак. Коммерция директоры бөтенләй азынды, беркемнән курыкмый, ачыктан-ачык урлый. Тагын ярты миллионлык товар юкка чыкты. Тагын бөтенбездә бүлеп түлэгәчәкләр.

Кадыр . Нишләп жыелып рисвай итмисез шуны?

Нәркизә . Куркыныч кеше ул. Аның юлына аркылы төшкәннәр бәлагә эләкми калмый. Китми булмас ул эштән.

Кадыр . Мин сиңа инде әллә ничә тапкыр әйттем: расчәт ал да безнең гипермаркетка кил.

Нәркизә . Кем булып?

Кадыр . Мин белешермен — кайсы урыннар буш икән?! Әлегә гади сатучы булырсың.

Нәркизә . Юк инде, склад мәдире вазифасыннан соң гади сатучы яки кассир булып эшләмим.

Кадыр . Гомер буга гади шофёр булып эшлим әле, тамагым тук, өс бөтен.

Нәркизә . Мин булмасам, мондый фатирда яши алмас идең, болай тәмле ашамас идең.

Кадыр . Әйе, энә тагын эжәткә батып кайткансың бит әле.

Нәркизә *(еламсыран)*. Уф, үләм. Болай да авылдагы коттеджны төзеп бетереп булмый. Инде бурычка батып киләбез.

Кадыр . Әйттем мин сиңа, зурдан кубып, өч катлы коттеджга тотынмыйк, дип. Гади генә, жыйнак кына бер кирпич йорт житмәгәнмени?!

Нәркизә *(жикереп)*. Әй, чәйнәп утырма әле! Синең сүз белән генә яшәсәк, хәерчелектән арынмас идек.

Кадыр *(чәнечкеле тавыш белән)*. Әнә, авызыңны жәеп елый-елый кайткансың бит әле. Рәхәтме соң? Мин үзем дә син теләгәнгә генә сәүдә өлкәсендә эшлим. Бөтенләй минем дөнья түгел бу.

Нәркизә . Кешечә яшисең кил-

сә, синең дөнъямы, синеке түгелме – барыбер шунда кайнарға, шунда боргаланырга кирәк.

Кадыр. Бик кайнамайча гына, булганына шөкер итеп яшәргә кирәк. Алай жан тынычрак. Олы бәхет эзләү кешене киеренкелектә тота, жан газабын тудыра. Жан газабы белән бәхетле булу мөмкинме?..

Нәркизә. Ярар, очны очка ялгарлык итеп яши башладык ди. Казанда укучы егерме яшьлек кызың белән унсигез яшьлек малаенның киләчәк язмышын ничегрәк күзаллайсың? Атна саен диярлек акча сорап шалтыраталар.

Кадыр (*ачуланып*). Аларны блат белән финанс-икътисад институтына керттәң. Икесе дә теләмичә генә укыйлар. Икесе дә башка юлдан китмәкчеләр иде.

Нәркизә. Кайсы юлдан?! Алар әле тормышны аңлап бетерми.

Кадыр (*тыныч кына*). Син ашарга пешерәсеңме, әллә йокларга ятканчы талашып утырабызмы?

Нәркизә (*елан*). Нишләп болай бәхетсез соң мин?

Кадыр (*көлен*). Миңа кияүгә чыккангадыр.

Нәркизә (*иренә туры каран*). Ә бит минем шулай уйлап куйган чакларым бар.

Кадыр (*бер дә исе китмичә*). Бардыр. Әле тагын әллә ниләр уйлайсыңдыр.

Нәркизә. Ачуың килмиме?

Кадыр. Ә нигә ачуым килергә тиеш ди. Хатынының барлык уйларын белгән ир аның белән шул көнне үк аерылып иде, мөгаен.

Нәркизә. Элегрәк авыр сүз әйткәнем өчен каты гына эрли идең. Хәзер исә игътибар да итмисең...

Кадыр. Димәк, миңа акыл кереп бара. Трусигыңны юган хатын кайчан да булса сиңа әшәке сүз әйтми калмый.

Нәркизә. Телгә остарып киттәң әле соңгы вакытта.

Кадыр. Мин бит гипермаркетта эшлим.

Нәркизә. Бәлки әле, Миргазиздән мине тартып алып өйләнгәнәнә дә үкенәсеңдер?

Кадыр. Хәзер үкендем ни, үкенмәдем ни. (*Көлен җибәрә.*) Нәркизә, житте сиңа! Бар, аш пешер!

Нәркизә (*усалланып*). Син миңа карата суынып, битарафланып барасың шикелле.

Кадыр. Соң, без бит инде гел яшь чактагы кебек чөкөрдәшеп утыра алмыйбыз. Син бигрәк таләпчән ул яктан. Артык иркә син.

Нәркизә. Көнләшмисең дәме?

Кадыр. Үз-үзенә ышанмаган хәлсез кеше көнләшсен. Беләсең бит, аз гына шигем төшүгә, мин синең кул-аякларыңны сындырып ташлаячакмын. Сулга каерылганыңны сизү белән, мин сине карават астындагы «үрдәк»кә печитә торган итеп калдырам.

Нәркизә. Менә-менә, син беркайчан да нормаль кеше булмаячаксың, мәңгә шул десантник булып калачаксың. (*Беравык уйланып торганнан соң.*) Ә миңа безнең карак – коммерческий директор, беләсеңме, нинди тәкъдим ясады.

Кадыр (*эшеннән туктап*). Нинди?

Нәркизә. Минем белән йокласаң, син түлисе өлешне үзем түләрмен, һәм алга таба да югалган товар өчен синнән акча сораучы булмас, диде.

Кадыр (*идәннән торып*). Шул өрәккә охшаган картлачымы?

Нәркизә. Әйе.

Кадыр (*кыжран*). Шул, бер жәзасыз урлап, кешеләрдән түләтеп яшәүче соры корт сиңа – минем хатыныма – шундый тәкъдим ясадымы? Ай нахал! Ай бәдбәхет!

Нәркизә (*иренең беләгенә ябышып*). Тынычлан, тынычлан. Мин аңа шәп кенә җавап бирдем инде.

Кадыр (*хатынын читкә этеп*). Кит әле, тотынма миңа!

Нәркизә (*нишләргә белми*). Тихо, тихо... Аш пешерәм хәзер... Кәбестәле...

Кадыр (*кычкырып*). Мин козёл

түгел кәбестә ашарга! Кәжә ризыгы ул!
Мин аны бүген үк табам! (*Чыгып китә.*)

Н ә р к и з ә (*өзгәләнен*). Кадыйр!
Кадыйр! Кызма! Уф, никләр әйттем!

ИКЕНЧЕ ПӘРДӘ

1

*Милиция бүлеге. Гарифәнең эш бүлмәсе. Ул компьютерда нидер язып утыра.
Аннары кәгазьләр актарып карый. Телефон шалтырый.*

Г а р и ф ә (*телефонны алып*). Алло.
Исәнмесез. Әйе. 116 нчы статья буенча.
Прокуратурага жибәрәбез инде, аннан
нинди хәбәр килер. Бернәрсә дә әйтә ал-
мыйм. Мин – дознаватель. Төнге клубта
кемнең малае сугышса да, барыбер
миңа, аерма юк. Минем өчен Консти-
туция бар, Уголовный кодекс бар һәм
Уголовно-процессуальный кодекс бар.
Әйе, прокуратурага. Ярый. Хушыгыз!

*Ишек ачыла, К а д ы й р пәйда
була, Гарифәне танымый.*

К а д ы й р . Исәнмесез.
Г а р и ф ә . Исәнмесез.
К а д ы й р . Мин Габбас Идрисович-
ны эзли.
Г а р и ф ә . Тулпаровнымы?
К а д ы й р . Әйе. Бүлмәсе бикле.
(*Гарифәне танымый.*)
Гарифә. Ул Казанга китте бугай.
Иртәгә генә таба алырсыз инде аны.

К а д ы й р . Алай икән...
Г а р и ф ә (чак кына елмаеп). Нихәл,
Кадыйр!

К а д ы й р (*ниһаять, танып*). Га-
рифә?!

Г а р и ф ә . Так точно.

К а д ы й р . Әйе, әйе, милициядә
эшләвеңне белә идек. Син дә следова-
тельме?

Г а р и ф ә . Мин – дознаватель. Син
дә эшкә урнашырга йөрмисеңдер бит?

К а д ы й р . Кит инде. (*Ишек катын-
нан ары китми.*)

Г а р и ф ә . Шаярам ла. Тулпаровка
ни йомышың төште?

К а д ы й р . Чакыралап бит...

Г а р и ф ә . Нәрсә булды?

К а д ы й р . Булмады.

Г а р и ф ә . Булмадымы... (*Кадыйрны
эсентекләп күзәтә.*) Тормышлар ничек?

К а д ы й р . Ярый. Үзегез ничек?

Г а р и ф ә . Әйбәт. Авылга күптән
кайтканыбыз юк. Коттеджыгызны төзеп
бетердегезме инде?

К а д ы й р . Юк әле. Аны төзеп бе-
терергә безнең гомер житәр микән! Сөз
үзегез салырга жыйнамышсызмы соң?

Г а р и ф ә . Без Казанга китәрбез,
ахрысы. Төзесәк тә, Казан тирәсендә
булып инде. Миргазизне эшкә Казанга
чакыралап.

К а д ы й р . Аңлашылды. Ярый,
киттем мин.

Г а р и ф ә . Туктал, туктал! Ни сәбәп
белән килүеңне әйтмисең инде алайса?

К а д ы й р (*бер сүз дәшми карап
торганнан соң*). Сау булыгыз. (*Чыгып
китә.*)

*Музыка. Гарифә тәрәзә янына
барып баса. Аннары, килеп, өстәлдән
кесә телефонын ала.*

Г а р и ф ә (*телефон номерын
жыеп*). Алло, Габбас Идрисович. Сөз
Казандамы әле? Кайттыгызынми инде?
Бер кеше турында кызыксынмакчы
идем. Минме? Үземдә.

Гарифә бүлмә буйлап йөри.

Тулпаров керә.

Тулпаров. Уф, чәең бармы?
(*Журнал өстәле янындагы урындыкка
утыра.*)

Г а р и ф э . Бар.

Т у л п а р о в . Минем бүлмэдэ элек-
триklar чыбык сузалар, шуңа күрә сиңа
үзем кердем.

Г а р и ф э (*чэй ясан*). Шул арада
эйләнөп тэ кайттыгызмы?

Т у л п а р о в . Әйе. Бер сэгать Казан-
га, бер сэгать кирегә. Шофёр гонщик
сыман чаба, йөрәкләр жу итеп куя. (*Чэй
эчәләр.*)

Г а р и ф э . Габбас Идрисович, сезне
берәү эзләп йөргән иде. Кадыйр исемле.
Очрамадымы?

Т у л п а р о в . Фамилиясе ничек?

Г а р и ф э . Фамилиясе ничек иде әле
аның... (*Хәтерендә казынып утырган-
нан соң.*) Зарипов иде, ахрысы. Зарипов,
әйе, Зарипов.

Т у л п а р о в . Андый кеше бар. Юк,
очрамады, аймыл булганбыздыр. Ул бит
иртәгә килергә тиеш иде. Ник кызыксы-
насың аның белән?

Г а р и ф э . Ул минем авылдашым,
мәктәптә бер класс миннән алдарак укы-
ды. Бер-бер кыңгыр эш кылганмы әллә?

Т у л п а р о в . Кыңгыр гына түгел,
эшләр житди анда. Авылдашыңа ун ел
тирәсе яный.

2

М и р г а з и з өйдә телевизордан футбол карап утыра. Г а р и ф э кайтып керә.

Г а р и ф э . Ашап кайттыңмы?

М и р г а з и з (*телевизорның та-
вышын киметеп*). Әйе.

Г а р и ф э . Алайса бүген берни дә
пешереп тормыйм инде. Ашыйсың кил-
сә, суыткычта әзер пилмән бар.

М и р г а з и з . Чэй куеп жибәр әле.
(*Телевизорга карый.*) Ну, ну! (*Кул сел-
ти.*) Юк, булмый, футбол уйный алмый
безнекеләр. (*Телевизорны сүндерә.*)

Г а р и ф э . Бүген, беләсеңме, кемне
күрдем...

М и р г а з и з . Кемне?

Г а р и ф э . Кадыйрны.

М и р г а з и з . Кайсы Кадыйрны?

Г а р и ф э . Сиңә беренче мэхәббә-
теңнең тормыш иптәшен.

М и р г а з и з . Ник әле болай усал
шаярасың? Шуннан? Кайда күрдөң?

Г а р и ф э . Отделда.

М и р г а з и з . Нишләп йөри ул анда?
Сиңә янга килгәнме әллә?

Г а р и ф э . Юк, минем янга түгел.
(*Гарифәнең йөзөндә усаллык белән сәер
шатлык чагыла.*) Нәркизәнең эшләрә
харап. Коттеджларын конфискация-
ләрләр инде. Әй, йөргәние кукраеп,
сары баш!

М и р г а з и з . Нәрсә булган?

Г а р и ф э . Кадыйрга жинаять эше

ачканнар. (*Чэй әзерли башлый.*)

М и р г а з и з . Нәрсә өчен, кайсы
статья буенча?

Г а р и ф э . 162 нче статья буенча. Ун
ел тирәсе булырга мөмкин, ди.

М и р г а з и з . Кемгә? Кадыйргамы,
Нәркизәгәме?

Г а р и ф э . Кадыйрга. Тулпаров
алып бара тикшерүне. Нәркизә Сәүдә
йортында нәрсәдер әвеш-тәвеш китер-
гән дә... Кадыйр, Нәркизәне якларга
барып, коммерция директорын каты
кыйнаган, бер дипломат акчасын алып
кайтып киткән.

М и р г а з и з (*уйга калып*). Кадыйр
кеше талый торган егет түгел иде.

Г а р и ф э (*авызын кыйшайтып*).
«Иде...» Ул Нәркизә белән яшәп...

М и р г а з и з . Синдә шундук Нәр-
кизәдән көнләшү калыкты.

Г а р и ф э . Көнләшмим. Синдә аны
кызгану уяңдымы әллә?

М и р г а з и з . Эшне Кадыйрга ач-
каннар, дисең бит. Кадыйр урлый-талый
торган кеше түгел иде.

Г а р и ф э . Комдиректор бүлнистә
бик озак яткан.

М и р г а з и з . Ниндидер житди
сәбәп булгандыр инде. Кадыйр тикто-
малга кешегә кул күтәрми торган иде.

Г а р и ф э . Син аның белән ничә ел аралашканың юк?

М и р г а з и з . Егерме ел.

Г а р и ф э . Егерме елда аерым кеше генә түгел, дөнья үзе үзгәрә. Әнә, СССР таркалганнан соң, егерме ел эчендә ил нишләде. Бу дөньяда нәрсә булырга тиеш, шул була.

М и р г а з и з . Бигрәк кызык... бигрәк сәер... Бүген Кадыйрны төшемдә күргән идем. Имеш, мин ярлары да күренмәгән иксез-чиксез суда бата башладым. Кемдер судан тартып чыгарды. Шунда Кадыйрның тавышы ишетелде, һәм, көтмәгәндә, мин ныклы бүрәнәләрдән бәйләнгән салда икәнәмне аңладым. Салда, ишкәк тотып, Кадыйр утыра һәм, елмаеп: «Курыкма, мин коткардым сине», – ди. Бик каты давыл купты. Кадыйр кычкырырга тотынды: «Бетәбез, батабыз!» Аның ишкәге миндә икәнне күрдем һәм: «Курыкма, Кадыйр, мин батырмыйм сине, яр ерак түгел, котылабыз», – дидем. Ул бит мине бала чакта үзе, чынлап та, үлемнән коткарган иде. (Уйса кала.)

Г а р и ф э . Хулиганлыгы бар иде инде. Сугыштырга ярата иде.

М и р г а з и з . Чын егеттә андый гына хулиганлык була инде ул.

Г а р и ф э . Кадыйрга ун ел яный, дигәч, синдә берәз сөөнү кебек хис калкыр дип уйлаган идем. Ә син, көтмәгәндә, якты хатирәләреңне уяттың.

М и р г а з и з (аптыран). Гарифә! Ни сөйлисең син! (Кызып китә.) Нәркиздән көнләшү аңыңны томалыймыни? Син бит мондый түгел идең!

Г а р и ф э (кырысланып). Мин закон сагында торучылар рәтендә.

М и р г а з и з (пауза тотып). Кадыйр шул дәрәжәдә үк гаепле микәнни?

Г а р и ф э . Күрербез. (Чәй ясый.) Бигрәк сәер – синдә Нәркизә турында да, Кадыйр турында да гел якты хатирәләр генә калка. Нәркизә ялгызы калмас. Югалмас. (Күзләрен кылпакландыра.) Сине сагына башламагае...

М и р г а з и з (ярсып). Житте сиңа! (Телевизорны кабыза, тавышын ахыр чиккә кадәр көчәйтә, Гарифә, куллары белән колакларын томалап, күрше бүлмәгә кереп китә.)

3

Тулпаров кабинеты. Тулпаров компьютердан нәрсәдер карап утыра.
Миргазиз керә.

М и р г а з и з (көр тавыш белән). Сәлам бирдек!

Тулпаров (шатланып). О-о-о, Миргазиз Наилевич! Сәлам, сәлам!

М и р г а з и з (көлөмсерәп). Чакырылмаган кунак чакырылганыннан да яманрак. (Кулын суза.)

Тулпаров (кул биреп). Әллә нинди көтелмәгән афоризмнар чыга синнән. Чакырылсаң да, чакырылмасаң да, син – минем өчен иң кадерле кунак.

М и р г а з и з . Рәхмәт.

Тулпаров . Кайчаннан бирле кунакка чакырабыз – килмисез. Хатын да аптырый – нишләп килмиләр, ди, чакыруың житмиме әллә, ди. Тиздән

хатынның туган көне, килмәсәгез – үпкәлибез.

М и р г а з и з . Килербез, килербез, Алла боерса. (Аска карый.) Син, өендә кебек, тапочкадан утырасың.

Тулпаров . Яңа ботинка алганием, подъямы кечерәк булды. Интегәм, аякны кыса.

М и р г а з и з . Карале, малай, хәтта аяк киеме дә кыса кешене, әйеме.

Тулпаров (көлен). Шәп әйттең! Шулай. Кеше кайда гына, кем генә булып эшләмәсен, нинди генә сәләтле, акыллы булмасын, барыбер ирекле булалмый.

М и р г а з и з . Шунысы аяныч:

күчелендэ ул ирекле булырга омтыла, э чынбарлыкта яраклашырга, системадан тайпылмаска тырыша.

Тулпаров. Башкача аны читкэ тибэлэр, шуның белән вәссәлам.

Миргазиз. Тормышта кешеләрнең кайсысы патшаны, кемдер хезмәтчене, кемдер даһины, кемдер гадине уйный. Зур түрә дә шул вазифасын уйный гына бит, э чынында исә ул бөтенләй башка төрлө кеше булырга мөмкин. Кешеләрнең үзара багланышларында һәркемнең роле бар. Асылда исә һәрберсенең көнкүрештәге тормышыннан аерым эчкә тормышы бар – анда аның үзенең чын кайгысы, чын шатлыгы, үз бәхете, үз фажигасе кайный.

Тулпаров. Син хаклыдыр, әмма көтүлек, оешу, төркемләшү, системалар булдыру, кешеләр арасындагы коммуникацияләр, коллективлар, аларның иерархиясе – болар барысы да табигый һәм зарури нәрсәләр.

Миргазиз. Син дә хаклы, Габбас. Ләкин төркемгә, коллективка, системага кереп, кеше үзе булудан туктый, ул инде роль уйнарга тотына. Кеше, шул системада яраклашыр өчен, үзенең принциплары, эчкә эхлакый кануннары, вөжданы белән бик оста гына иттереп сату-алу итә башлый.

Тулпаров. Университетта да башны катыра торган идең. Хәзер тагы да тирәнрәк казый башлагансың. Син Гыймаевның юбилей банкетында юк идең. Сине анда бик күрәсе килгән иде.

Миргазиз. Мин аны прокуратурага барып котладым. Банкетларны яратмыйм. Минемчә, банкет – хәерчеләр, ялагайлар һәм шамакайлар оҗмахы.

Тулпаров. Ну телгә оста да инде үзең. Ай, шәп фикерләр әйтеп ташлайсың. Студент чакта ук шаккатыра идең бит син смачный жөмлэләр әйтеп. Кайлардан башыңа килә ул. Бер илле грамм коньяк тотмыйсыңмы?

Миргазиз. Юк, юк.

Тулпаров. Ярар алайса. Миңа

ярамый, мин эштә. Монда хәмер эчмичә дә баш болганып-тугланып тора. Кул да житми, баш та житеп бетми кайвакыт. Тыныч кына яши алмый кеше – һаман талый, көчли, үтерә, яндыра, жимерә. Ул урлауны әйтәсе дә юк. Илебез шулхәтле бай, рәхәтләнәләр урлап. Ә миңа тынгы бирмиләр – кемнеләр яклап, өстән шалтыраталар, кемгәдер эш ачмаска прокуратурадан хәбәр килә. Кайвакыт монда ник утырам мин дип тә уйлап куям.

Миргазиз. Мин әле кичә генә дүрт кешене иректән мәхрүм иттем – 160 нчы статья буенча. Берсе дә үзен гаепле дип санамый, берсендә дә үкенү-офтану юк.

Тулпаров. Кем уйлаган «бур», «карак» сүзләре чиркангыч, оятсыз, пычрак сүз булмый башлар, дип.

Миргазиз. Габбас, синдәге бер эш кызыксындыра мине. Зарипов Кадыйр Әнвәр улына карата ачылган эш. Нәрсә булган анда, нинди яман эш кылган ул?

Тулпаров. Гарифә авылдашыгыз, дигәние аны...

Миргазиз. Нәкъ шулай.

Тулпаров. Эшләр хөрти ул егетнең. 162 нче статья – разбой. Бу статьяның өченче часте буенча жиде елдан уника елга хәтле каралган, ә дүртенче частының «в» пункты буенча сигез елдан унбишкә кадәр мөмкин. Сәүдә йортының коммерция директорын кыйнап, шуның акчалы, документлы дипломатын эш кабинетыннан алып чыгып киткән.

Миргазиз. Охрана булгандыр бит анда?

Тулпаров. Авылдашың – десантник. Бер охранныкны сугып аңсыз иткән. Икенчесенең ике тешен бәрәп төшергәч, телефон чыбыгы белән кулларын артка каерып бәйләп, вахтадагы журнал битләрен ергып авызына тутырган да коммерция директорының бүлмәсенә бәрәп кергән. Директорны изгән ул.

М и р г а з и з . Күпме акча алып чыгып киткән?

Т у л п а р о в . Күп.

М и р г а з и з . Ул анда эшлэми иде бугай.

Т у л п а р о в . Хатыны анда эшли аның. Кадыйр монда, урысча әйткәндә, «жертва обстоятельств». Инде күптән мәгълүм – теге комдиректор сулга товар сатып, үз кесәсенә тыга. Ул, бик әүкатле, блатной кеше. Урлаган товарлары өчен йөзгә якин кешедән акча түлэтәләр. Шулар арасында – Кадыйрның хатыны да. Житмәсә, Кадыйрның хатыныннан интим хезмәт күрсәтүен дә таләп иткән. Кадыйр түзмәгән, барып, тегене дөмбегән, чираттагы урланган акчасын сопроводительный документлары-ние белән алып чыгып киткән. Директор моның өстеннән, кыйнауда, талауда гаепләп, гариза язган. Моңарчы булган урлашуларны хәзер тулаем Кадыйрның хатынына сылтылар.

М и р г а з и з . Ул комдиректорның үзенә 160 нчы статья буенча эш ачыламы соң?

Т у л п а р о в (*чыраен чытып*). Ул – «потерпевший» гына.

М и р г а з и з . Ничек инде? Аның урлавы мәгълүм була торып...

Т у л п а р о в . Миңа өстән басым ясылар – Кадыйрны һәм аның хатынын гаепләргә, түләтергә, утыртырга. Син бит дөньяга кичә генә килгән кеше түгел.

М и р г а з и з . Мин Кадыйрны бала чактан беләм. Кеше әйберсенә беркайчан да кул сузмады. Урлау нәселләрендә юк. Хатынына башка кеше урлаганны түләтүләре, директорның бәйләнүе чыгырыннан чыгаргандыр. Акчаны алып чыгып китүе дә директор урлаган акча икәнне белгәнгәдер. Ә бәлки, ул аны милициягә тапшырырга ниятләгәндер? Дипломат белән акчаны Кадыйр алып киткәнне шул директор әйттеме?

Т у л п а р о в . Директор, гариза язганчы ук, милициягә шалтыраткан. Кадыйрның фатирына барып, дипломатны табалар... Анда сулга киткән

товарларны саткан сопроводительный кәгазьләр дә бар шул...

М и р г а з и з . Охранниклар белән сугышуы да, директор белән сугышуы да самооборона булырга мөмкин...

Т у л п а р о в (*авыр сулап*). Куркыныч кеше белән матавыкланган ул. (*Сәгатенә карап, сикереп тора.*) Синәң белән сөйләшеп онытканмын – нәчәлник керергә кушкан иде. Син утырып тор, кереп чыгыйм әле мин. Китмә, мине көт. (*Ашыгып чыгып китә.*)

Миргазиз бүлмә буйлап йөри. Туктап, тәрәздән тышка карап тора. Бүлмәнең ишеге ачыла, әкрән генә Нәркизә керә.

Н ә р к и з ә . Исәнмесез.

М и р г а з и з (*борылып*). Исәнмесез. (*Беравык карап тора.*) Исәнме, Нәркизә!

Н ә р к и з ә (*куркып*). Исәнме... сез. Ялгыш кердемме әллә?

М и р г а з и з . Тулпаровкамы син?

Н ә р к и з ә . Әйе.

М и р г а з и з . Ялгыш түгел. Хәзер керә ул. Утыр.

Н ә р к и з ә . Мин башка вакытта килермен. (*Китмәкче була.*)

М и р г а з и з . Юк, юк, башка вакытка калдырырга ярамый. Мондый эшләргә кичектерергә кирәкми. Курыкма, мин әңгәмәгездә катнашмам. Габбас Идрисович кергәч, чыгып китәрмен.

Н ә р к и з ә (*урындыкка утырып*). Димәк, син безнең эш турында беләсең?

М и р г а з и з . Болай, кыскача гына.

Н ә р к и з ә (*елап*). Тыныч кына яшәргә язмаган микәнни!

М и р г а з и з . Еларга ашыкма әле. Тикшерү бара, тыныч, аек акыл белән тотарга кирәк үзеңне.

Н ә р к и з ә . Минем гаебем юк.

М и р г а з и з . Шулай булгач, елау урынсыздыр әлегә.

Н ә р к и з ә . Оят, хурлык! Уф, үләм!

М и р г а з и з . Кадыйр, сине яклап, шул матавыкка эләктеме?

Н э р к и з э . Ник, булса ни. Мин бит аның хатыны.

М и р г а з и з . Әйе, Кадыйр андый вакытларда утка-суга керүдөн курыкмый инде ул. (*Елмаеп, хатирэләргә бирелә.*) Хәтерлим, сигезенче класстан соң, Наратлы авылының Сабан туеннан кайтканда, шул авыл малайлары, куып житеп, безгә бәйләнгәннәр иде. Шунда Кадыйрның үзен аямыйча сугышуына шаккаткан идем. Безгә каты гына эләкте инде анда, шулай да Кадыйр булганга жинелмәдек, бирешмәдек.

Н э р к и з э (*кинәт башын күтәрәп*). Син Кадыйрның жегәрлеген искә алдың. Ә мине? Синең белән минем мәхәббәтне? Ник безнең бергә чакларны искә алмыйсың?

М и р г а з и з . Бергә чакларны искә аласы юк. Алар инде мәңгегә хәтергә уелган. (*Салкын тавыш белә өстәп куя.*) Барысы да хәтердә!

Н э р к и з э . Син зур кеше, судта эшлисең...

М и р г а з и з . Шуннан?

Н э р к и з э . Миңа... Кадыйрга ярдәм ит, зинһар!

М и р г а з и з . Ничек итеп?

Н э р к и з э (*еләп*). Син бит безне коткара аласың.

М и р г а з и з . Котылу һәр кешенең үз кулында. Әле күптән түгел генә белдем: борынгы төркиләрдә «котылу» сүзе – чистару, гаеп-гөнаһлардан арыну дигәнне аңлаткан икән.

Н э р к и з э . Монда башка шундый кайгы төште, ә син «төркиләр... чистару...» дип торасың. (*Ачыргаланып.*) Ә бит синең белән бер-беребезне өзелеп сөя идек. Хәтерлисеңме? Мине күргәч, шул хисләр яңадан кабынып китми-мени?

М и р г а з и з . Юк, Нәркизә, ул хисләр миндә мәңгегә сүнделәр, беттеләр.

Н э р к и з э . Кызганмыйсың дамы мине?

М и р г а з и з . Ә нигә сине кызганырга?! Ирең җинаять эше ачылса да, энә нинди пөхтә, чибәр син. Син бит хәзер

ирең өчен борчылып еламыйсың. Зур сумма акча түләтәчәкләре, эшендәге вазифадан колак кагачагың – гомумән, сәүдә йортындагы кормушкadan мәхрүм калачагың жаныңны ашый.

Н э р к и з э (*тетрәнен*). Ай-яй, каты бәгырьлеләнгәнсең син, Миргазиз. Димәк, Кадыйр сіндә якты хатирәләр уята, ә мин киресенчәмени? Без бит дуслыгың Кадыйр белән икәүләшеп хыянәт иттек сиңа.

М и р г а з и з . Син миңа хыянәт итмәскә вәгъдә биргән идең. Аның исә дуслыгыбызга хыянәт итмәскә вәгъдә биргәнә булмады.

Н э р к и з э (*пышылдап*). Ә мин сине бик еш төшләремдә күрәм. (Талгын гына музыка ишетелә.)

М и р г а з и з (*науза тотып*). Клас-сташлар икәнебезне, бергә үскәнне беркемгә дә әйтмәгез. Беркем белмәсен, аңладыңмы? Сезнең эшнә хөкем итү утырышын үземә сорап алырмын, ягъни, судья үзем булырмын.

Н э р к и з э (*жәңлананып*). Ярдәм итәрсенме? Мин ышанам, ярдәм итәчәк-сең!

М и р г а з и з . Мин сезне закон буенча хөкем итәчәкмен. Сезгә миннән ярдәм шул булыр – гадел процесс булчак бу. Беркемнең өстән шалтыратуы, сезне батырырга омтылуы гамәлгә ашмас.

Н э р к и з э (*Миргазизгә таба атлап*). Димәк, ярдәм итәчәксең?

М и р г а з и з . Әйттем бит, ярдәм итәрмен. Белә торып, күрә торып, кешене кирәгеннән артык жәзага тартырга ярамый бит инде. Ярар, Габбас Идрисович белән телефоннан сөйләшермен әле. (*Чыгып китә.*)

Нәркизә графиннан стаканга су салып эчә, аннары урындыкка утырып уйга кала. Г а р и ф ә керә.

Г а р и ф ә (*Нәркизәне танып, корыгына*). Тулпаров кая?

Н э р к и з э (*торып*). Исәнме, Гарифә.

Г а р и ф э . Сәлам.

Н э р к и з э . Ул хәзер керергә тиеш, дигәннәрие.

Г а р и ф э (*тикишерүченең урынына утырып*). Эшләр ничек соң?

Н э р к и з э . Кайсы эшләрне сорыйсың? Тормыштагы эшләрнеме, мондагы җинаять эшенме?

Г а р и ф э (*чәнчүле тавыш белән*). Язмыш шулай инде ул – бер алдын, бер артын күрсәтә.

Н э р к и з э (*боегып*). Минем гаебем юк.

Г а р и ф э . Кадыйр гына гаепле димәкче буласыңмы?

Н э р к и з э . Барып комдиректорны кыйнамаaska иде. Житмәсә, аның дипломатын өйгә алып кайткан.

Г а р и ф э . Әйе, Кадыйрны жәлке.

Н э р к и з э (*сискәнен*). Ә мине? Мине жәлке түгелме? Минем сиңа бернинди начарлык эшләгәнем булмады, бала чакта да, үсә төшкәч тә. Ә син миңа, әллә нигә бер очрагач та, дошмаңыңа караган кебек карыйсың. Без бит сиңең белән үзөбөзгә белә-белгәннән бирле бергә үстек, тату булдық, һәрбер серләребез белән уртаклаша идек. Ник миңа ямьсез карыйсың?

Г а р и ф э . Минем профессиональ караштыр инде ул – милиция хезмәткәренең торгөвля кешесенә карау.

Н э р к и з э . Ә сәүдәдә эшләүче кеше түгелмени? Рәхәт, җайлы дип беләсеңме әллә ул өлкәдә эшләве! Уф, яшисем килми!

Г а р и ф э (*текәлен*). Сиңа Миргазиз очрамадымы?

Н э р к и з э (*ык-мык килеп*). Юк... әйе... очрады.

Г а р и ф э . Сиңең беркайчан да туп-туры, ихластан җавап биргәннең булмады, хәзер дә шулай икән. «Юк... әйе», дип җавап бирдең.

Н э р к и з э . Юкка бәйләнмә инде. Без аның белән монда берәз сөйләшеп утырдык.

Г а р и ф э . Ул үзе сине күрәп кердеме монда?

Н э р к и з э . Юк, мин кергәндә, ул монда иде.

Г а р и ф э . Нишләп бу бүлмәдә сез бергә-бер очраштыгыз, Тулпаровтан башка? Алдан сөйләшкән идегезме?

Н э р к и з э . Юк, ул Тулпаров янына килгән булгандыр.

Г а р и ф э . «Дыр...» Нәрсәләр сөйләштегез? Беренче мэхәббәт белән очрашу йөрәгеңне нык дерелдәткәндер, әйеме? Бәлки, бүлмәне әле эчтән бикләгән дә булгансыздыр?

Н э р к и з э (*урыныннан торып*). Гарифә, син нәрсә! Миндә бер генә кайгы – Кадыйрга җинаять эше ачтылар. Миргазиз белән дә гел шул турыда гына сөйләштек. Син көнләшәсеңме әллә?

Г а р и ф э (*авызын кыйшайтып*). Көнләштем ди! (*Кинәт яман усаллана*.) Хәер, көнләшүем дә ихтимал, чөнки сине бик яхшы беләм, бала чактан ук.

Н э р к и з э . Нәрсә әйтмәкче буласың?

Г а р и ф э . Беләсез бит нәрсә әйтергә теләгәнәмең?

Н э р к и з э . Нишләп болай усалландың син, Гарифә?

Г а р и ф э . Эшем шундый, күрәсез. Кадыйр кайда соң әле хәзер?

Н э р к и з э . Өйдә. «Подписка о невыезде» алдылар. (*Өзгәләнеп*.) Гарифә, балачагыбыз хақына, яшьлек дуслар булганыбыз хақына ярдәм итәргә тырыш әле. Буш калдырмам, түләргән, рәхмәт әйтә беләм мин.

Г а р и ф э . Монда эшләр тирәнгәрәк кергән шул инде. Яхшы Адвокат табып, судны алып баручы судьяга ничектер йогынты ясап булса гына... Эшнә туктатырга мөмкин түгел, аны барыбер, төгәлләп, судка тапшырачаклар.

Н э р к и з э . Судьяга йогынты, диңсең... (*Йөзә яктыра*.) Миргазиз ярдәм итәргә теләвен әйтте.

Г а р и ф э (*сагаеп*). Кемгә ярдәм итәргә?

Н э р к и з э . Безгә... Кадыйрга.

Г а р и ф э . Тагын нинди вәгъдәләр бирде?

Нэркизэ. Шул... ярдэм итэргэ тырышырмын, дип кенэ эйтте. Аннары кисэтеп куйды: Кадыйр аның балачак дуствы икәнне беркемгә дә белгертмәскә кушты.

Гарифә (баш кагып). Әйе, отвод бирмәсеннәр өчен...

Нэркизэ. Нәрсә өчен?

Гарифә. Отвод бирмәсеннәр өчен.

Нэркизэ. Нинди отвод? Нәрсә соң ул?

Гарифә. Уголовно-процессуальный кодексның 61 нче статьясы буенча судьяга отвод бирергә мөмкиннәр. Мәсәлән, подсудимый белән судья туганнар булса яисә тагын башка сәбәпләр буенча судья процесста заинтересованный булса... Кадыйр белән Миргазизнең яшьлек дуслары икәнлекне белсәләр, шушы статьяны кулланулары ихтимал. Миргазизгә отвод биреп, башка судьяны билгеләчәкләр.

Нэркизэ. Алай икә-ә-эн. Анладым. Ярар, элеккеге дуслыкларын белгертмәбез.

Гарифә (беркавым уйланым утырганнан соң, барып ишекнең ябыкмы икәннен тикишереп килә). Беләсеңме нәрсә... Бу суд утырышын, һичшиксез, Миргазиз үзенә сорап алачак... (Нэркизәне, беләгеннән тотып, ишектән ераграк, тәрәзә янына алып бара.) Кадыйр судта үзе отвод бирсен аңа!

Нэркизэ (сискәнеп). Ник?

Гарифә. Миргазиз судны алып барса, аның ачуы яман, ун елдан да ким бирмәячәк.

Нэркизэ. Ул бит, ярдәм итәм, диде!

Гарифә (ямьсез елмаеп). Ә син ышандыңмы?! Миннән ярдәм сезгә шул булыр – мине тыңла. Ярдәм итәрмен, дип юри эйтә. Сине дә, Кадыйрны да мәңге гафу итмәячәк ул.

Нэркизэ. Инде күпме ел узды, сезнең дә, безнең дә гаиләләр урынында...

Гарифә. Үзеңә кара. Башка судья биш ел бирергә мөмкин, ә Миргазиз ун елны бирәчәк тә бирәчәк.

Нэркизэ. Нинди сәбәп белән отвод бирсен соң Кадыйр?

Гарифә. Якын дуслар булганнарын әйтсен, сөйгән ярын тартып алып өйләндем, дошманлаштык, мине ул хөкем итэргә тиеш түгел, дип әйтсен. «Судья – заинтересованное лицо в исходе данного уголовного дела», – дисен. (Пауза.) Мин сезгә яхшылык телим, Нэркизә.

Нэркизэ. Ә син нишләп әле безгә ярдәм итмәкче буласың?

Гарифә. Чөнки миңа береgezнен дә хыянәт иткәне булмады. (Чыгып китә.)

4

Суд залы. Суд утырышы баиланырга тора. Залда хөкем ителүче – Кадыйр, Гаепләүче, Адвокат, зыян күрүчеләр, шаһитлар, Нэркизә, Секретарь, сакчылар күренә. Утырыш рус телендә бара.

Секретарь. Встать, суд идёт!

Барысы да урыннарыннан торып басалар. Судья – Миргазиз – керә һәм утырышны алып баручы утыргычына барып утыра.

Миргазиз. Здравствуйте. Прошу садиться. (Барысы да урыннарына утырышалар.) Судебное заседание

объявляю открытым. Рассматривается уголовное дело в отношении Зарипова Кадыра Анваровича, обвиняемого в совершении преступления по статье 112 части второй пункта «а» Уголовного кодекса Российской Федерации. (Секретарьга.) Доложите, пожалуйста, о присутствующих в зале судебного заседания.

Секретарь. На судебное засе-

дание явились: государственный Обвинитель Махмутов Хисмат Саитович, подсудимый Зарипов Кадыр Анварович, защитник Фаттахов Ринат Фаилевич, потерпевшие: Сутягин Виктор Михайлович, Дюков Михаил Сергеевич, Фефилов Николай Тимофеевич, свидетели: Ляхова Галина Матвеевна, Баранова Мария Юрьевна и Зарипова Наркиза Вильдановна. *(Урынына утыра.)*

М и р г а з и з . Свидетели, до начала вашего допроса прошу вас удалиться из зала суда. *(Шаһитлар чыгып китәләр.)* Подсудимый, встаньте. *(Кадыр торып баса.)* Назовите вашу фамилию, имя, отчество.

К а д ы й р . Зарипов Кадыр Анварович.

М и р г а з и з . Назовите дату вашего рождения.

К а д ы й р . 12 марта 1969 года.

М и р г а з и з . Место рождения?

К а д ы й р . Татарская АССР, Шереметьевский район, село Субаево.

Акрын музыка. Миргазиз сорауларын давам итә, Кадыр аларга жавап бирә. Музыка астында аларның сүзләре ишетелми. Музыка тына.

М и р г а з и з . Подсудимый, садитесь. *(Кадыр урынына утыра.)* На этом судебном заседании государственным обвинителем является Махмутов Хисмат Саитович, защитником выступает Фаттахов Ринат Фаилевич, Секретарь судебного заседания – Газизова Эльвира Ахтямовна. Председателем судебного заседания являюсь я – Султанов Миргазиз Наилевич.

В соответствии с главой 9 УПК РФ стороны имеют право заявлять отводы судье, государственному обвинителю, защитнику, секретарю судебного заседания. Прошу вас, ответьте, имеется ли у кого-нибудь отвод тому или иному участнику судебного процесса? Подсудимый?

К а д ы й р *(басып)*. Не имею. *(Нәр-*

кизә утырган урыныннан сикереп тора һәм шундук кире утыра, борчылып, як-ягына карана.)

А д в о к а т . Отводов не имею.

О б в и н и т е л ь . Отводов не имею.

Б е р е н ч е потерпевший. Отводов не имею.

И к е н ч е потерпевший. Отводов не имею.

Ө ч е н ч е потерпевший. Отводов не имею.

Акрын музыка. Миргазиз хөкем ителүченең хокукларын сөйли, аның сүзләре ишетелми. Музыка давам итә. Сүзне Гаепләүчегә бирәләр. Гаепләүче Кадырның нинди эңсияяттә гаепләнүен укый, аның сүзләре дә музыка астында ишетелми. Музыка тына.

М и р г а з и з . Подсудимый, вам понятно предъявленное обвинение?

К а д ы й р *(торып)*. Да.

М и р г а з и з . Признаёте вы себя виновным или же вы или ваш защитник желает выразить своё отношение к предъявленному обвинению?

К а д ы й р . Предъявленное обвинение мне понятно. Вину признаю.

А д в о к а т . Ваша честь! В данный момент не желаю высказываться по обвинению.

Н э р к и з э *(сикереп тора.)* Кадыр! Син нишләп отвод бирмисең?!

М и р г а з и з . Свидетель Зарипова! В чём дело?

Н э р к и з э *(Миргазизгә)*. Син хөкем итәргә тиеш түгел Кадырны! *(Гаепләүчегә мөрәҗҗәгать итә.)* Этот судья не должен судить моего мужа!

Г а е п л а ү ч е . Нишләп?

Н э р к и з э . Ул иремнаң дошманы!

К а д ы й р . Нәркизә! Тик кенә утыр!

Н э р к и з э . Тик кенә утырмыйм!

Ул сине ун елга төрмәгә тыгып куячак. Жәмәгать! Хөкем ителүче белән бу судья бала чактан дуслар иде, аннары дошманлаштылар. Бу судья хөкем итәргә тиеш түгел Кадырны. Судьяның

сөйгөн кызы, аның армиядөн кайтуын көтмичэ, Кадыйрга чыккан булган.

Гаепләүчө. Алай укмыни элел... Шулай булгач, подсудимый, нишлэп отвод бирмисең?

Миргазиз. Хөрмәтле суд утырышында катнашучылар! Әйе, подсудимый белән без бала чакта дуслар идек. Әмма отвод бирерлек сәбәпләр юк дип саныйм.

Нәркизә. Ә минем, сине армиядөн көтмичэ, аңа кияүгә чыгуым сәбәп була алмыймыни?

Кадыйр. Нәркизә! Житте сиңа!

Миргазиз. Минем армиядөн көтү сиңа мәжбүри рәвештә бурыч булып йөкләнмәгән иде. Егетне армиядөн, һичшиксез, көтәргә кирәк дигән статья юк – Төп законда да, Уголовный кодекс та. Мөхтәрәм жәмәгать! Суд утырышын дәвам итәргә кирәк дип саныйм.

Нәркизә. Бу судья хөкем итәргә тиеш түгел! Миргазиз! Без бит сиңең белән бер-беребезне яраттык, шулаймы?

Миргазиз. Мин хәтерләмим. Бәлки, син мине яраткансыңдыр.

Нәркизә. Оят түгелме сиңа?!

Миргазиз. Кемдер мине яраткан да аннары миңа хыянәт иткән икән – бу мине бөтенләй кызыксындырмый һәм дә ошбу суд процессына бернинди катнашы юк.

Нәркизә. Ышанмагыз аңа! Кадыйр! Аның сиңа: «Без хәзер дошманнар!» – дигәннен оныттыңмыни? (Кадыйр дәшми.) Ник дәшмисең?

Гаепләүчө. Чыннан да, нишлэп подсудимый үзе сүз катмый бу турыда? Нишлэп отвод бирми судьяга?

Миргазиз. Чөнки отвод бирерлек сәбәп юк монда.

Нәркизә (ачыргаланып). Сиңа Кадыйрны хөкем итү ләззәт бирә, чөнки безнең мескен хәлдә калуны күрү сиңа рәхәт. Үзеңне өстен хис итәргә мөмкин бит. Син өстен, син жиңүчеләргә хас хисләр кичерәсендер. Син безне таптарга телисең.

Миргазиз. Ялгышасыз, Нәркизә Вильдановна! (Урыныннан кузгала.) Унбиш минутлык тәнәфес! (Киңәшләшү бөлмәсенә чыгып китә.)

5

Миргазизләр фатиры. Гарифә телефон номерын эсә.

Гарифә. Алло, тагын мин элел бу – Гарифә. Отвод бирделәрме? Миргазиз шундамы элел? Ике сәгать элек? Ярый, сау булыгыз.

Үзен кая куярга белми. Миргазиз кайтып керә, кыяфәте усал.

Гарифә. Ничек булып бетте?

Миргазиз. Нәрсә ничек булып бетте?

Гарифә. Суд...

Миргазиз (хатынына текәлен). Котлыйм сине!

Гарифә. Нәрсә белән?

Миргазиз. Отвод бирделәр миңа. Суд утырышын күчерделәр. Башка судья алып барачак. Нишләвен бу,

Гарифә?! Ник кирәк булды сиңең тыгылуың?!

Гарифә (аңламаган булып кылана). Кая, нәрсәгә?

Миргазиз. Башыңны жүләргә салып утырма инде. Кадыйр эшенә.

Гарифә. Ничек итеп тыгылган мин анда?

Миргазиз. «Миргазиз максимум срок бирәчәк, отвод ясагыз», – дип, Нәркизәне син котырттыңмы?

Гарифә. Моңы кем әйтте?

Миргазиз. Нәркизә.

Гарифә. Судта әйттеме?

Миргазиз. Анысы сиңа нигә! Соңыннан жай китереп сорадым мин аңардан.

Гарифә (усал елмаеп). Аннары

кая киттегез – ресторангамы, берэр буш фатиргамы?

М и р г а з и з (*жикереп*). Тыкылдама! Ничек оят түгел сиңа! Синең уенда нишлэп гел шуның ише бозык-мозык нэрсэлэр?

Г а р и ф э. Бэлки, мин үзем дә бозыктыр эле?

М и р г а з и з. Мондый каты бэ-гырьле булганчы, берэр якка бозыграк булсаң яхшырактыр.

Г а р и ф э. О-о-о, заманча кеше икәнсең, бүгенге нравлар буенча яшэргэ телисең, ахрысы.

М и р г а з и з. Ташла! Әүлиялар юк кешелэр арасында. Ник Нэркизэне куркыттың, ник котырттың?

Г а р и ф э. Куркытмадым да, котыртмадым да. Тулпаров бүлмәсендә очрашып сөйләштек. Ике хатын-кыз, ике балачак дус очрашып сөйләшүенең бер начарлыгын да күрмим. Үземнең уй-фикерләремне аңа әйтергә минем хаком бар.

М и р г а з и з. Следовательно бүлмәсендә ут йотып утырган Нэркизәгә сиңең ялган сүз әйтеп котын алырга хақың юк иде.

Г а р и ф э. Сиңең хақың бармы соң аның белән аерым бүлмәдә бикләнеп утырырга? Син аңа ярдәм итәрмен, дигәнсең... Син – судья! Сине моның өчен үзеңне хөкемгә тартырга мөмкин.

М и р г а з и з. Мин ярдәм итәрмен, димәдем. Мин, законлы рәвештә Кадыйрны хөкем итүне теләп, блатнойлардан яклар өчен, өстән шалтыратучылардан саклар өчен, кирәгеннән артык, чамадан тыш жэза бирмәсеннәр өчен, утырышны үземә алган идем.

Г а р и ф э (*кызып*). Нэркизэне күргәч, йөрөгән жилкенеп, хэтта законга каршы барырга да чирканмадыңмы?

М и р г а з и з (*кычкырып*). Шым бул! Мин аңламыйм – син шулхәтле законницамы, әллә көнләшү галәмәте генәме бу?

Г а р и ф э. Ник кычкырасың әле син миңа?

М и р г а з и з (*үзен кулга алып*). Хәтерлисеңме, яшь чакта әйткән идең... «Кешеләр гел бер-берсенә хыянәт ителәр...» – дигән идең. Менә, ниһаять, син дә хыянәт иттең.

Г а р и ф э (*гажәпләнеп*). Мин?! Ничек итеп хыянәт иткән мин сиңа? Минем кебек тугры кешене табалмассың!

М и р г а з и з. Ник, бу хыянәт түгелмени?

Г а р и ф э. Барысы да закон буенча булырга тиеш!

М и р г а з и з. Әйе... Шулай... Ләкин... Алар икесе миңа хыянәт ителәр. Ә син өчөбезгә дә хыянәт иттең.

Г а р и ф э. Рәхмәт! Егерме ел буе хыянәтче яшәгән икән сиңең белән. Сине Кадыйр белән Нэркизәнең эше нэрсәсә белән жәлеп итә? Берсе – балачак дустиң, икенчесе беренче мәхәббәтең булгангамы? Әллә икәүләшеп сиңа хыянәт иткәннәре өченме? Ихластан әйт. Бэлки, мин Нэркизәне котыртып дөрес эшләгәнмендер? Аларга яхшылык кылганмындыр?

М и р г а з и з. Кадыйрның эшен үземә алырга, аңа закон кысаларында мөмкин кадәр ярдәм итэргә теләгем беләсеңме кайчан туды?

Г а р и ф э. Кайчан?

М и р г а з и з. Бу жинаять эше тугрында белешеп кайтып, миңа сөйләвеңә үк. Син Нэркизәне күралмыйсың, син үзеңнең бүлектәге элементләрең буенча Кадыйрны да, Нэркизәне дә батырырга тырышыр идең.

Г а р и ф э (*каты тавыш белән*). Син судья икәннене тәүлек әйләнә онытмаска тиеш.

М и р г а з и з. Әйе, мин – судья! Минне суга батудан коткарган, бер телем ипине гел урталайга бүлеп ашаган балачак дустиңның язмышына шуңа күрә, судья булганга күрә, битараф кала алмыйм. Әле бүген генә мәгълүм булды – теге коммерческий директорга уголовный эш ачылган. Аның күпме урлаганын, аның жинаятьләрен белсәң, нушың китәр. Ә Кадыйр аннан талап ал-

ган дипломат белән акчаны милициягә илтеп тапшырырга теләгән. Мин шулай уйлыйм!

Г а р и ф э . Ялгышмыйсың микән?

М и р г а з и з . Юк! Ялгышмыйм! 162 нче статьяга туры китерерлек бернәрсә дә юк анда. Анда 112 нче статья, часть вторая, пункт «а».

Г а р и ф э . До пяти лет.

М и р г а з и з . От двух месяцев.

Г а р и ф э . Синдә менә хәзер судья түгел, ә дөньядан ваз кичкән бер суфый сөйли. Кадыйрның сиңа нинди жәрэхәт ясаганын оныттың бугай...

М и р г а з и з . Онытмадым. Әйе, мин – судья. Әмма акларга аз гына мөмкинлек булса да, акларга кирәк, кем булуына карамастан. Шуны уйлап куйдым әле: әгәр дә Уголовно-процессуальный кодексага отвод бирү бар икән, әгәр судья предвзятый булырга мөмкин дигән шик-шөбһә туарга мөмкин икән, безнең, гомумән, кешеләрне хөкем итеп утырырга хакыбыз бармы соң?

Г а р и ф э (*зәһәр елман*). Бигрәкләр каты бөктен әле син.

М и р г а з и з (*тирән сулыш алып*). Киресенчә, үзем бөгеләм шикелле. Күпме кешенең язмышында мин дә роль уйныйм бит. Күпме фажига, күпме кан, күпме күз яше мин алып барган утырышларда. Тормышта хөкемчә булырга беркемнең дә хакы юктыр. Шуңа күрә кайвакыт судта да хөкем итәргә хакым юк дип уйлыйм да, котсыз калам. Статьяларга таянып, параграфларга сөялеп, пунктларга тотынып кына утырам шикелле.

Г а р и ф э . Барыбыз да менә болай уйлый башласак, жинаятьчелеккә каршы кем көрәшер?

М и р г а з и з . Анысы шулай инде. Шуны да һәммәбез исендә тотсын иде: кеше тугач ук гаделсезлек дөньясында яши башлый. Бәлки, бу иң зур гаделсезлектер. Дөньяга килгән бала инде ул туганчы ук башка кешеләр тарафыннан уйлап чыгарылган кануннар, аңа кадәр яшәүчеләр урнаштырган тәртипләр бу-

енча яшәргә дучар ителә. Һәрбер инсан үзеннән алданрак туучылар бар иткән мохиткә килеп элэгә. Һәм, ниһаять, кеше аңарчы төзелгән ил-көндә яшәргә мәжбүр. Шуңа күрә барлык кылган эшләре, гамәлгә ашкан уй-ниятләре өчен кеше берүзе генә җавап тотарга тиеш түгел. Һәр кеше язмышы өчен барлык кешеләр җаваплы. Кеше туа, дөньяга килә һәм аңа кадәр уйлап чыгарылган кануннар, башкалар калыплаштырган яшәү рәвеше аны «әсир итә». Аңа кадәр яшәгәннәр кабул иткән кагыйдәләр буенча гомер сөрергә мәжбүр дөньяга туган яңа кеше. Аның мәнфәгатьләре исәпкә алынмаган, үзе катнашмаган бит ул законнарны кабул иткәндә! Моңы беркайчан онытырга ярамый!

Г а р и ф э . О-о-о, сиңа, кичекмәстән бу эштән китеп, руханилар арасында үзең урын табарга кирәк. Кеше һәр адымы өчен җавап тотарга тиеш. Бигрәк тә гаепле кеше.

М и р г а з и з (*кайнарланып*). Кем алдында җавап тотарга тиеш? Кайсы гаепләре өчен? Кем алдындагы гаепләре өчен? Кем билгели – чынлап та гаепле ме ул, юкмы? Кайсы бизмәндә үлчәргә кеше кылган эшнең ни дәрәжәдә зыянлылыгын? Авыр жинаять өчен дә атарга хөкем итәргәме, зур срок белән котылыргамы – нинди прибор белән үлчәмәк кирәк? Нишләп ун ел, ә сигез, жиде түгел? Нишләп унбер түгел?..

Г а р и ф э . Анысы инде хөкем итүченең чын профессионал булу-булмавыннан тора.

М и р г а з и з . Ә нишләп хөкем итүченең вөжданыннан тора, димисең?

Г а р и ф э . «Вөждан» дигән сүзне яратмыйм мин. Алай тирәнтен уйлый башласаң, инсаният дөньясында, гомумән, гаделлек яши алмый. Иң зур казаныш дип саналган демократия дә – гаделсезлекнең бер төре. Күпчелек яхшы була алмый. Затлы, әйбәт, кыйммәтле нәрсә күп булмый.

М и р г а з и з . Килешәм. Шуңа күрә дә статьялар, параграфлар, пунктлар

кирэк булган бит кешегә. Һәрбер дин-нең кеше тарафыннан үтәлгәргә тиешле кануннары бар. Аларны санарга ике кулдагы бармаклар да житә. Юк шул, кешеләр ул кануннар белән яши алмый, гадел һәм жинаятьсез яшәүдән качар өчен, тагын йөзләгән закон кабул итеп, меңләгән параграфлар, пунктлар ярдәмендә борынгыдан килгән кануннарны инкарь итеп яшиләр.

Г а р и ф э (*көлөмсерәп*). Дин турында, Алла турында соңгы вакытта еш сүз катасың әле син...

М и р г а з и з. Аллага үзләренә кирәк чакта гына ышанучы кешеләр арасында яшим мин. Шуңа күрә көн-нән-көн чын-чынлап Хак юлдан атлыйсым килә башлады. Без монда мәңгегә килмәгән. Әле билгеле түгел, безнең хөкем карарларыбыз өчен үзебезне нинди хөкем көтәдер.

Г а р и ф э. Ә-ә-ә, менә нәрсә куркыта икән сине! Ләкин монда ачыклык кертергә кирәк – Алла каршында нинди җаваплылык куркыта икән сине? Кайбер жинаятьчегә симпатия белән караган өчен, күктә хөкем итәрләр дип куркасыңмы, әллә кайберсенә артык каты жәза биргәннең өченме?

М и р г а з и з. Барысы өчен дә. Һәм-мәбезне Алла яраткан.

Г а р и ф э. Кеше үтерүченә дә Алла яраткан, дип, бәлки, аны иреккә чыгарып жибәрергәдер суд залыннан? Корбан алдында җавап тотасың юк...

М и р г а з и з. Аның үтерүчесе дә корбан. Язмыш корбаны. (*Кул селтәп*.) Син барыбер мине аңламаячаксың.

Г а р и ф э (*чәнчүле тавыш белән*). Мин бит синең кебек үк дини түгел.

М и р г а з и з. Аллага ышану гына аз шул... Алланың ышанычын акларга да кирәк.

Г а р и ф э. Ә аның ышанычын аклавың Аллага кирәк микән соң?

М и р г а з и з. Ул моңа, әлбәттә, мохтаж түгелдер. Аның ышанычын аклау минем үземә кирәк. Аннары шунысы бар: Ул мине дөньяга яраткан икән инде,

аның ышанычын аклайммы, юкмы – Үзе дә битараф калмас.

Г а р и ф э (*башын чайкап*). Кадыйрның эше бигрәкләр дә каты тәэсир итте әле сина.

М и р г а з и з (*кинәт кызып*). Әйе, Кадыйр эше мине дер селкетте. Башта капма-каршылыклы уйлар белән бимазаландым. Аннары мине судьяның предвзятый булу ихтималы аермачык күз алдыма килеп басты. Кадыйрның эше үземнең профессиягә яна күзлектән карарга мәжбүр итте. «Мин бит аны, чынлап та, ачу итеп, ун елга озата алам, аз гына срок белән дә калдырырга мөмкинлегем бар», – дигән уй тетрәндерде.

Г а р и ф э. Әгәр дә отвод бирмәгән булсалар, син Кадыйрны яклар идеңме, әллә киресенчә, каты жәзага хөкем итәр идеңме? Дөрөсөн әйт әле.

М и р г а з и з. Мин инде хәзер сина дөрөсөн әйтергә дә куркам. Закон мөмкин иткән кадәр ярдәм кулы сузар идем, мөгаен. Ә шулай да утырыш барышында нинди хисләр өстенлек алып иде... Бу хакта озак уйларга куркам.

Г а р и ф э. Син соңгы вакытта үзеңдә артык нык казынасың. Шикчеллеген артты. Һәр утырыштан соң озын-озак итеп процессны, фигурантларны сөйләсәң, кайгырасың, үзеңне битәрлисәң.

М и р г а з и з. Ни гажәп, олыгайган саен, үземнән ныграк шикләнә башладым – хаклымы мин, артыгын жибәрмәдемме?.. Жинаятьченең халәтенә керергә тырышам. (*Уйга кала. Көлөмсерәп*.) Күптән түгел халык санын алу булды бит. Перепись алдыннан матбугатта бик көлкеле, кызык, сәер игълан бирделәр: имеш, шәһәрәбездә ике йөз шикле кеше бар. Ни дигән сүз бу, нинди критерийлардан чыгып билгеләгәннәр аларны, нишләп шикле алар – белмим. Переписьта катнашу-катнашмау ихтималыннан чыгып әйткәннәрдәр инде. Ничек кенә булмасын, шәһәрәбездә ике йөз шикле кеше бар икән, аларның берсе миндер инде дип уйладым, чөнки

мин гомерем буге үземнэн шиклэнэм. Ө бөлки, бу ике йөз кеше арасында мине санарга онытканнардыр? Оныткан булсалар, ике йөз дэ бер шикле кеше дип исэплэсеннэр. Ө дөресен айткэндэ, Жирдэ жиде миллиард шикле кеше яши.

Г а р и ф э. Их, Миргазиз, Миргазиз, син мине бик нык үпкэлэттең бит. Күңе-леңдэ Кадыйр белэн Нэркизэне аклар-лык сәбәпләр эзлэп утырасың, шул ук вакытта үз хатыныңны хыянәтче, дип, дошман итэргэ маташасың.

М и р г а з и з. Гарифә! Бу дөнъяда галәмәт күп акчага да сатып алып булмый торган нәрсәләр бар... Гафу итеп булмый торган нәрсәләр дэ бар шикелле... Әмма сатып алып булмый торган төшөнчәләр хақына гафу ителергә тиеш нәрсәләр бар. Акчага сатып алырдай нәрсәнең кыйммәте юк. Акчалата баялэп булмый торган нәрсәләр генә кыйммәткә ия. Сатып

алырга мөмкин әйбернең, тирәнрәк уйлап баксаң, әһәмияте аз. Сатылмый торган әйберләр, төшөнчәләр бар, аларны хәтта баялэу дэ мөмкин түгел. Әллә нәрсәләр, әллә кемнәр сатыла. Хәтта кайбер судьяны да сатып алалар. Ө бала чактагы бер генә мизгелне дэ, яш чактагы бер генә көнне дэ сату-алу мөмкин түгел. Мөмкин булса, кеше бөтен акчасын, бөтен булган байлыгын үткәннәрне кире кайтаруга тотар иде. Кеше гомерендә якты көннәр, бәхетле мизгелләр күп түгел. Аларның күбесе бала чакта, яш чакта калдылар. Без ул мизгелләргә хыянәт итэргә тиеш түгел. Анда, үткәннәрдә, яхшысы да, начары да бик күп. Анда барысы да бар: бәхет дэ, кайгысы да, мөхәббәт тэ бар анда, хыянәт тэ. Без хәтта андагы хыянәтле мизгелләребезгә дэ бүген хыянәт итмәскә тиеш. Югыйсә киләчәкнең мәгънәсе булмаячак.

6

Буш суд залына К а д ы й р керә. Өстәлдәге папкада аның жинаять эше ята. Кадыйр, урындыкка утырып, папканы актарып укый башлый.

М и р г а з и з керә.

М и р г а з и з. Исәнме, Кадыйр!

К а д ы й р. Исәнме! *(Кул биреп күрешәләр.)*

М и р г а з и з. Килдем әле. *(Кадыйрның каршысына утыра.)*

К а д ы й р. Мин бик шат. Менә, Адвокатым апелляцияон шикаять язарга күндерде. Жинаять эшем белән тулысынча тагын бер кат танышырга алып килделәр.

М и р г а з и з. Кирәк, кирәк. Ятып калганчы атып кал, ди.

К а д ы й р. Ө син минем монда икәнне белеп кердеңме, әллә очраклымы?

М и р г а з и з. Белеп. Синең турыда мин гел хәбәрдар булып торам.

К а д ы й р. Рәхмәт.

М и р г а з и з. Бер генә статья буенча үтүенә мин сөендем. Ике ел ул ике көн генә түгел инде, әлбәттә. Шулай да башта янаган ун-унбиш елга караганда,

күпкә кимрәк бит. Условно-досрочно чыгарга мөмкин булачак.

К а д ы й р. Миһербанлы судья туры килде.

М и р г а з и з. Бер караганда, миңа отвод бирүләре нык ярсыйтты, икенче караганда, алай яхшырактыр да әле. Чөн-ки кемдә дэ булса миңа карата барыбер шик калыр иде, аның хөкем итүе дөрес булмады, дип әйтүче табылып иде.

К а д ы й р. Нэркизә нык өзгәлендә: «Миргазиз хөкем итсә, төрмәдә чери-сен», – дип тукуды.

М и р г а з и з. Ө мин сиңа ярдәм итмәкче идем.

К а д ы й р. Беләм.

М и р г а з и з. Каян беләсең?

К а д ы й р. Отводтан соң сине жен-текләп күзәткәч аңладым.

М и р г а з и з. Ө башта сине батырырга телим дип уйладыңмы?

Кадыр. Әйе, үч алуыңны көтеп утырган идем.

Миргазиз. Шулай булгач, ник отвод бирүләрән сорамадың соң син? Адвокатың да сорамады.

Кадыр. Ә мин суд утырышын син алып баруны теләдем.

Миргазиз. Нишләп?

Кадыр. Синнән зур срок алырга теләгән идем.

Миргазиз. Чын әйтәсеңме?

Кадыр. Мин инде егерме ел бие синен алдында гаебемне тоеп яшим. Син минем балачак дустым, яшьлек дустым. Мин Нәркизгә өйләндем дә тыныч, рәхәт тормыш белән яшим дип уйласаң, ялгышасың. Әллә ничә тапкыр синнән гафу үтенергә йөрдөм, ярлыкау соравымны анык житкерер өчен сүзләр, фикерләр эзләдем. Тормыш беркемнеке дә жинел түгел инде ул, эмма минем бөтен нәрсәм үз урынында булса да, гаиләм, балаларым булса да, жан урынында булмады. Нәркизә миңа: «Миргазиз зур срок бирергә жыена», — дигәч, аңа әйтмичә генә моңа сөендем. Төрмәгә утырырмын да, шулай итеп, бәлки, синен алда гаебем юылып, дидем. Утырып чыккач, тынычланып, яңадан яши башлармын дип уйладым.

Миргазиз (*чак кына ишетелерлек итеп*). Ай, тиле, тиле!

Кадыр (*сагышлы елмаеп*). Тилелек без бар инде анысы.

Миргазиз. Кадыр туган! Син азат ителүгә, шәп кармаклар эзерләп куярмын. Беренче көнне үк синен белән

бала чагыбыз үткән су буена балык то-тарга барырбыз.

Кадыр. Мин төрмәдән чыкканда, син инде Казанга киткән булырсың, безләрне онытырсың.

Миргазиз. Кая китим мин! Казанга барып кына әллә кая китеп буламыни! Жир шары кеше өчен зур бер вокзал. Сәер вокзал — беркайчан беркая китә алмыйсың. Фәкать шушы вокзалның буеннан-буена гомер азагына кадәр йөри аласың.

Кадыр. Шулкадәр шәп әйттең... Сәер вокзал, чынлап та... Беркая киталмыйсың... (*Тирән сулап куя.*) Ә вакыт үзе каядыр су кебек агып китә.

Миргазиз (*утырган урыныннан торып*). Белмим — бер елдан чыгарсыңмы, ике елданмы... Ничек кенә булмасын, хәтта анда узган көннәреннән дә кадерен бел. Гомер шундый тиз үтә. Соңгы вакытта бигрәк тә тоемлыым мин аны: вакытның бер мизгелен эләктереп алгандай булам һәм эчке салкынлык тоям — мизгел шундук үлгән була. Синен сынмасыңа һәм кеше булып калуыңа мин ышанам.

Кадыр. Миргазиз туган! Син мине гафу итәсеңме әллә?

Миргазиз. Хәтерем сине егерме ел бие бик тырышып-тырмашып хөкем итеп маташты. Хәтер хөкеме хәтәр булмады. «Гафу итәргә!» дигән карар чыгарды. «Оправдать! Приговор окончательный и обжалованию не подлежит!» — диде. (*Каты иттереп яшьлек дустының кулын кыса.*)

Музыка.

Пәрдә.

Илдус
Диндаров

КАРШЫЛЫКЛАР КЫРЫ

ПОВЕСТЬ

9. Каланчаны кем яндырган?

Солдатның күңеленә якын һәм шул ук кимәлдә өнәп тә бетермәгән бер аулак урын бар. Ул – каршылыклар кыры (полоса препятствий, ягъни). Орышта очрачак төрлө киртәне, каршылыкны яулап, жиңеп узу максатыннан, сугышчан әзерлекне, физик осталыкны шомарту, тәнне, дәрт-дәрманны чыныктыру, сынау өчен каралган инженерлык корылмалары һәм жайланмалары белән шыплап тулган ул. Монда «карт», тәжрибәле сержантлар яшъ сугышчыларны «лабиринт», «жимерек күпер», окоп-чокыр, биек казык читән, текә таш койма аркылы мәчедәй үрмәләтеп, еландай шуыштырып, тәкәдәй сикертеп, боландай чаптырып, кәжә майларын чыгарталар. Шулхәтлө жиде кат тиреңне каезлап туныйлар ки, ник туганыңа үкенә башлыйсың. Ә ял минутларында исә офицерларның көнчел күзеннән качып, ләчтит сатып ятарга аннан да уңай, ипле урынны табуы кыен. Ашыкмый гына тәмләп саф һавада аракы чөмерергә кирәк булса, «картлачлар» шунда гына тая. Спортка чын ихласы булганнар өчен, гомумән, менә дигән нәтижәлө физик күнегүләр кыры үзе.

Плацтан да иркенрәк шушы биләмәнең бер читендә манара сыман корылма эллә кайдан күренеп тора. Ул арканга тотынып яисә озын баскыч белән менәргә өйрәтү максатында төзелгән. Солдатлар аны гади генә каланча дип атыйлар. Аның өске мәйданчыгында жәелгән пычкы чүбөндө арка кыздырып яту, черем итү рәхәт. Ә ишегенә йозак эленгән иң аскы катында исә төрлө жиһазлар, шул исәптән иске плакатлар, буяу чиләге, машина көпчәге, агач кыса, бау, ыргак ише ыбыр-чыбыр саклана.

Әбәт вакыты иде. «Личный состав» ашыга-ашыга төшке ашны «шудырып» утыра. Ашаудан бигрәк, ниндидер ярыш, бәйге галәмәте иде бу! Һәркем, үз тәлиңкәдәгесен сыпырта, үзе, күршесеннән калышмаска тырышып, күз кырые белән, аныкын да күзәтеп өлгерә. Чөнки борынгыдан урнашкан тәртип буенча, тамагын туйдырып, өстәлдән иң соңгы булып кузгалучы кеше табынны жыештырып, савыт-сабаны кухняда кизү торучыларга илтеп тапшырырга тиеш. Киртә бие өстәлдә, тәгамнан чөчелеп калган калдык-постыкны жыеп алып, сөртеп, чистартып йөрү кемгә хажәт? ...Жәйге чорның шундый бер бәрәкәтсез вакыты, табында яшелчәнең тәмам беткән чагы иде бу. Төгәлрәге, күп бәладән коткара торган туклыклы, тәмле бәрәңге урынына «коры бәрәңге» дигән ак порошоктан пешерелгән боламык бирә башлыйлар. Яңа уңыш өлгергәнчө шулай. Бәрәңге дисәң, хәтерө калыр: жилем кебек сузылып торган, крахмал сыман масса инде шунда.

Ахыры. Башы узган санда.

Мунчала чэйнэгэн кебек буласың. Боламык өстенә майсыз гына кыздырылган, кылчыклары гына тырпаеп калган, бөрөшкән балык кисәген салгандай итәләр... Шаян, тиктормас Фаик чутлап чыгарган бит: дембельгә чаклы һәр өчөбезнең дә егерме бишәр метр балык ашыйсыбыз бар әле, ди.

Табын артында ифрат жаваплы мизгелдә кухня ягыннан кемдер «Пожар!» дип, сискәндереп, сөрән салды. Барысы да, кашыкларын ялый-ялый, ишегалдына сибелде. Ни күрсеннәр – каланчаны көчле ялкын чолгап алган. Әмма дә кызык, иллә дә мээк булды инде – корсагы тулы, кәефе шәп, авызы ерылырга торган солдат халкына. Рәхәтләнеп тамаша кылдылар. Ләкин, киноларда күрсәтелгәнчә, социалистик милекне саклап, батырларча утка каршы ташланучы күренмәде. Офицерлар бу вакытта йокы симертә. Кизү торучыдан гайре бер командир да күзгә чалынмый. Хәер, дарыдай коры агач бүрәнә-тактадан салынган каралты янына якын да килерлек түгел иде: пожарниклар су кудыру «әчәкләрен» сузганчы, комсыз янгын ялмап-ялап алгач, кара кисәүләр генә төтенләп калды аннан.

Бер караганда, әллә ни кыйммәте дә юк иде инде бу биш-алты бүрәнәле, чуар такталы нәмәрсәкәйнең. Әмма армиядә «хәрби милек», дип, сафсата сатып, желегенә үтәләр. Чебеннән фил ясый торган юристлар бу хәлне күпертеп, зурга жибәрде. Хәрби округтан кәттә тикшерүче, кече лейтенант Шубин килеп төште. Нәрсә инде, «Военторг» кибетеннән тәмәке, аракы урлау кебек барлы-юклы ике «эш» тикшерергә туры килгән аңа моңарчы. Ә инде бирегә килеп төшкәч, каршылыктар кырына күз салуга, ул бик куркыныч «жинаять» исен тойган төсле булды. Бу инде ларёк-мазар түгел, әһәмиятле хәрби объект санала. Халыкара хәл киеренке вакыт, кытай диверсантлары провокациясе булуы бик ихтимал. Аларның агентлары... Посёлок элекке кулак калдыклары белән шыпплап тулган. Бу эшнә уңышлы гына ачыклап, гаепләренә фаш итә калганда, погонга кимендә тагын бер «йолдыз» тамуы ихтимал.

Кулына лупа алып, янгын хәрәбәләре арасында шактый чокчына торгач, тәмәке төпчәкләре, аракы шешәләреннән гыйбарәт «корыч» дәлилләр табылды. Янгын чыгар алдыннан кемнәреннәр каланчаның иң очында карбыз ашап утырганын шәйләп калганнар.

Карбыз дигәннән, ул мондагы басуларда теләсә кайда аунап ята. Бәһасен безнең жирдәгә бәрәңге урынына да куймыйлар аны. Солдатлар, койма аша гына сикереп, шул татлы жимешне гимнастёркага бәйләп ташый. Түрәләр мондый гына уенны күрмәмешкә сабыша... Шул, тикшерүче сусыл жимешне беркетмәгә яхшы кабымлык дип тамгалады. Эчемлегә дә шул тирәдә инде аның. Йозакның ачкычы кем кулында? Художникта! Һәм... Лейтенант Шубин кара жирлеккә ак жеп белән типчеп хәстәрләнгән «жинаять эшенә», ахыр чиктә, Рәмзи Кутузов дигән татар егетен теркәп куйды.

Болай да әллә ни батырлардан саналмаган егет коелды да төште. Инде аның һичнинди сорауга да жүнле-башлы җавап бирерлегә калмады. Допрос бүген үк беткәнгә саналып, тоткынны алып китәргә боердылар.

Губага озата баручы каравылчы егетләр Рәмзине:

– Беттең, Кутузов! Дисбат белән генә котыла алмассың, – дип «юаттылар».

Инде карбыз яратучыларны чакырттылар. Болар – үзбәк Саматов белән подполковникның төнгә «шешәдәш» ахирәте, йонлач тәнле дембель Винокур булып чыкты. Үзләрен искиткеч сабыр тоталар. Түрә алдында гөж жибәрүнең әсәре дә юк. Фәрештә күзләре белән Шубинга текәлеп, командирлары ягына күз салгалап, вакыйганы ничек булганча бәян иттеләр.

Болай булган. Болар каланча башында тыныч кына карбыз белән сыйланып утырганда, теге художник, кемнәрендер ияртеп, астагы алачыкка кайтып кергән.

Шатыр-шотыр нидер кимергәннәр, аягүрә, шешә авызыннан гына эчкәннәрән дә күргәннәр.

– Ә рядовой Кутузов шәхсән үзе соң, үзе эчтәме? – дип аеруча нык кызыксынды тикшерүче.

– Әле ничек кенә! – дип җавапларды Винокур, күзен дә йоммыйча. Саматов исә, уң кулына арагы шешәсе тоткандай ишарәләп, күзаллана торган пыяла савытны чайкаштырып торды-торды да, авызына китереп, чөңкәйтеп эчеп куйгандай итте. Янәсе, Кутузов менә шулай, голт-голт итеп, авызыннан гына чөмерде арагыны.

Болай да булгач, гаепләнүче табылды дигәнне аңлатып:

– Бәй! – дип йомгак ясады түземсез Тарасов. Һәм ул, тикшерүченә төшкә ашка ашыктырды.

Исерткеч эчмәкләр кулланып, ут чыгару нәтижәсендә хәрби миләкне юк итүгә юл куйган өчен, Рәмзигә каршы жинәйтә эш ачылу ихтималын ишеткәч, Әлфис, соңгы өмет белән, үзенә взвод командиры янына барырга батырчылык итте.

Өлкән лейтенант Алексей Васильев, төптән озак уйлап, акрын эш итә торган офицер, полктагы һичбер хезмәттәшенә охшамаган. Аның, бер компаниягә дә катышмыйча, ияләшмичә, ялгыз гына яшәп яткан көне. Ак күк – ят күк, дигән әйтәменнән тере мисалы инде. Ул үзенә хезмәтен, хәрби химик һөнәрен генә иң кирәкле эш, дип, иман китергән кеше. Менә хәзер дә Ленин почмагында, ниндидер китап тоткан көе, ут кебек янып торган жирән чәчләрен тарый-тарый, полк пропагандисты белән фикер алышкалап утыра. Үзенә мөрәжәгать итү өчен баш кагып рәхсәт бирүгә, Әлфис, аның игътибарына, хәтәр дулкынланудан әйтәсе сүзләренә бер өлешен йота-йота, Рәмзи Кутузовның, сәламәтлегенә, аллергиягә бәйлә рәвештә, һич арагы эчә алмавын, хәтта тәмәке дә тартмавын жиккерергә тырышты. Тарасовның шәхсән Васильевка каршы чокыр казып йөрүен дә өстәмәкче иде дә, вакытында тыелып калды. Аның ул этләне турында үзе дә хәбәрдар дип уйлап ялгышмады. Әйе, белә иде аны өлкән лейтенант, акрын кыймылдаучы кеше буларак, һөжүмгә күчү өчен, һаман да җайлы вакытны гына көтә иде. Менә ул тәҗәл вакыт килде дә бугай...

– Аллергия? Арагыгамы? Что за бред?... – дип, механик рәвештә кабатлады да бөтенләй бүтән төрлө уйларга чумган взвод командиры, янә китабына текәлдә.

– Странно! Кутузов! Һәм... – дип сүзгә кушылды пропагандист. – Теләсә кайсы плакатны, диаграмманы моментында ясап бирә! Хәтерендәме, Алексей, минем 23 февральгә багышланган докладка нинди шәп күргәзмә эсбап өлгергән иде ул?! Просто чудо!.. Тартканын да күргәнем юк. Әдәплә, сабыр егет! – дип, берникадәр үз һөнәре биеклегеннән торып, аның яхшы сыйфатларын санап китте.

Аның сүзләре дә корылыктан туктап калган тегермәнгә су койгандай итте булса кирәк, ниһаять, Васильев та урыныннан кузгалды. Бераздан Әлфис Шубинның сынаулы күз карашы алдында иде инде...

Шуннан соңгы вакыйгалар, тикшерү хәлләре беткәнчә солдатлар өчен караңгы булып калды. Художникны поликлиникага саулыгы хакында анализлар бирергә озаттылар. Ике көннән сулыгып, эмма күңелә күтәрелеп кайтты ул. Янә мастерскоенда баштанаяк эшенә чумды. Тавык та чүпләп бетермәслек буяу эшен аңардан гайрә кемгә йөкләсеннәр ди тагы. Шуңа хәлләрдән соң аңа, кинәләп «алколог» кушаматы тагып калдырдылар: «Аллергия»гә бәйләнешле, тиз әйтәлешле кушаматын тапмадылар. Замполит, каланчадагы янгын вакыйгасына сылтап, аны хат ташучы вазифасыннан азат итеп өлгергән иде инде. Янәсе, профилактика өчен, үзе эчмәсә дә бистәдән кемнәргәдер арагы ташуы ихтимал ич. Ул эшнә, блат белән, Галушканың телефончы эшнәләреннән берсе эләктерде.

10. Качу

Ашханәдә аш пешерүче, жәйпәк борынлы үзбәк солдатыннан да бай кеше юк, диләр полкта. Штаб писаре бик яхшы белә инде аны. Туган ягыннан ай саен кесә тутырып акча ала ул. Бу айда да йөз сум килгән. Казарма артында үзе мактанып торган, кайтуга өйләнәм, акчаны калымга жыям мин, дип әйтеп әйтә ди. Бүтәннәр аптырашта, «ни өчен монда жыясың соң, өйдә генә торса, ярамыймыни?.. Тегенең жавабы бар: анда калса, абыйсы үзенә тотып бетерә, имеш. Аның да өйләнәсе бар икән. Сеңлем, һич аңламассың бу халыкны.

Ә менә Әлфис белән Фаикларга андый кысыр хәсрәт ике ятып бер төшенә дә керми. Кесәләрендә дә жыллар уйнап тора. Акча дигән шайтан булмаса, тагы да яхшырак әле: син ярлы, фәкыйрь, әмма ләкин ирекле: азат, акча галижәнапләренә һич буйсынмыйсың. Солдатның «эш хакы» дип, матур гына атала торган айлык бер-ике сум акча кисәге, запастагы биштәрне янартып торырга: сабын, теш пастасы, энә-жеп, вакса сатып алырга мәжбүр итәләр.

Якшәмбе – үзара жыелышып, шулар турында иркенләп сөйләшә торган көн ул. Хәрби кибертән граждандка сирәк очрый торган куертылган сөт, шуңа өстәп, печенье, вафли, жиде тиенлек «Ала-арча» исемле очсыз сигарет алып, берәр аулак урында истарәхәт кылалар.

Әле генә шау-гөр килеп утырган Фаик, катып беткән печенье кимерүеннән кисәк кенә туктады да, күзләрен ерактагы тауларга төбәгән килеш:

– Санцасть начальнигы бик бәйләнә башлады әле, егетләр! Кәефе китсә, татарва-фәлән, дип сүгенә. Шактый гына спиртның цамасыз бетүен үзенә эткән идем, шуңа котыра. Мин эцмим бит инде аны, – дип акланып, ачуыннан буш консерв банкасын корыч учында кәгазь бите кебек ботарлап ташлады...

– Интеллигенция халкын яратмыйлар инде анысы, – дип, сүзгә кушылды Әлфис. Бер ел гына хезмәт итүбездән көнләшәләр. Әле бит, үзезбез кебек үк, яңа килгәннәр дә шулай мыгырдана. Кемнәрдер котырта, өстерә. Энә, беркөнне, көндез, төрөкмән малае автопаркта постта тора... Һәммәсе дә яныннан үтеп-сүтеп йөри. Аларга һич нәрсә әйтү юк. Ә мине, мылтык терәп: «Стой! Атам юкса!» дип туктатмакчы. Шундый ачуым килде. Ни өчен соң әле миңа гына аерым закон? Әйдә, ат, дим дә өстенә барам тегенең. Парктагы халык бөтенесе дә «ни булып икән» дип карап катты... Ни булсын, сүгенә-сүгенә чигенде, мәнсез. Менә шулай каты торырга кирәк. Куркып, йомшаклыгыңны күрсәтсәң, отыры котыра ул «картлачлар». Бердәм булып, бер-беребезгә ярдәм итик! Мәхлуклар хәленә калырга ярамый безгә, егетләр! Басымчакны басып алалар аны!

...Шулай дип ярсып, үчләнеп сөйләнгәндә, әллә кайдан гына капитан Васюков сурәте күз алдына килеп, нигәдер, оялгандай тынып калды. Никадәр генә ачык күңелле, эчәндәге тышында булмасын, туганнарча дуслык хисләре берләштергән менә шушы кечкенә, тар даирәдән дә яшереп калдырган «сере» бар иде Әлфиснең... Үзенә һаман да тынгылык бирмәгән күңелен биләп, жанын каезлы торган сер...

Частька килеп урнашканның икенче көнендә, иртәнге ыгы-зыгыда ике яруслы караватларның аскы катындагы хужасы:

– Һу, вакыт беткән икән, син минекен дә... нит инде, – диде дә ашыгып китеп барды.

Ул «картлач» моны шундый гади генә итеп, һичнинди тавыш күтәрмичә, үтенгәндәй әйтте ки, Әлфис, үз караватын жыештыргач, аны-моны уйламый гына, шул дембельнекен дә рәтләргә кереште. Аннан гына кулым корымас әле, дип уйлап, үзен-үзе юатты ул. Кем дә күрми, бүтән солдатлар чыгып беткән иде инде. Шулкак

әллә кайдан гына фуражкасын кулына тоткан, кыскарак буйлы, күзлекле, ак кырау төшкән көлсү чәчле, киң, ачык маңгайлы капитан килеп чыкты да:

– И не стыдно? – дигән шелтәле, аяусыз сорауы белән Әлфисне фаш итте.

Әлфис ләм-мим! Офицер, кырыендагы артсыз урындыкка чүкте һәм нигәдер борчылып, дулкынлануыннан, казармада икәнән дә онытып, тәмәке кабызды.

– Утыр әле... Син инде бер генә тапкыр ялгыштым да башка кабатламам, дисендер. Бу бөтен яшь солдатларның хатасы! Нет, воин, бер бирештәнме, шулай дәвам итә инде ул. Әле соң түгел, аң бул, кешелегеңне югалтма! Теләсә нинди шартларда да!

Үкенеч, берничә айдан башка частька күчерделәр аны. Үстереп, майор чинында...

Шул кимсенүле хәлдән соң, аны күргән саен, «И не стыдно?!» дигән шелтә сүzlәре кинәт кенә искә төшә торган булып калды. Тәмам үкендереп, жанын айкап алды ул шуның белән. Гомерлек сабак бирде.

...Плацта иртәнге сафка тезелеп, полк командирын көтәләр иде. Армиядәге язылмаган тәртип буенча, алгы рәттә, әлбәттә, беренче ел хезмәт итүчеләр. Икенче рәттә – «картлач»лар. Әлфиснең нәкъ артына туры килгән Котляров: «Аягыңны тигезлә!» дип, сәбәпсез бәйләнеп, аның тубыгына каты гына тибеп куйды. Авыртудан күз аллары караңгыланып китте Әлфиснең. Шулхәтле чыгырыннан чыкты ки, үзен-үзе белештермичә, борылып, йодрыгы белән, бар көченә тегенен күкрәгенә кундырды. Моны көтмәгән «картлач» нык кына чайкалып, арт чүмеченә утыра язды. Бу күренешкә шаһит булган сафтагылар жанланып китте. Кемдер сүгенде, кемдер көлеп куйды. Әлфиснең бу адымын эчтән генә хуплаучылар да күп иде. Хәтта «картлач» Назаровның:

– Хватит тебе, Котляров! Он же старше тебя! – дигән каты кисәтүе дә яңгырады.

Башлыгын-якасын рәтләп торган теге дембель сыңары:

– Ну ладно! погоди! Караватың ишелеп төшмәсә әле! – дип, Әлфиснең колагына акрын гына ысылдап, янап тынды...

Бу бәрелешне якташлары да күрәп торды ласа. Алар өчен әйбәт кенә гыйбрәт, сабак булгандыр ул. Хәер, бер алар өчен генәме?! Әмма ни генә булмасын, кешелек дәрәжәсен яклауда үрнәк күрсәтте Әлфис...

Вак-төяк корткычлык юлына басты мөртәтләр. Йә тумбочкасының астын-өскә китерәләр, йә иртән торганда аяк чолгаулары булмый, тәмле йокыны бүлдереп, биткә сөлге ыргыталар... Боларына түзәргә була әле... Командирларга барып әләкләп булмый ич инде... Аннары, тора-бара ачулары басылды да бугай... Үч алырдай башка кешеләре табылдымы, белмәсәң...

– ...Бакчы, грузиннар, әрмәннәр нинди бердәм. Берәрсенә ярамаган сүз катсалар, шундук «Кавказ!» дип, күкрәк кагып, якларга ташланалар. Латышлар тагы. Ничек дус, тату яшиләр һәм бер-берсен рәнжетергә ирек бирмиләр. Алар безне дә бик ихтираам итә үзләре. Ну, урысларны яратмыйлар инде...

– Киномеханик Табидзе белән ...мөнәсәбәт яхшы безнең. Бүтәннәре дә кырын карамый..., – диде тыйнак кына Рәмзи.

– Күп калмады инде, егетләр! Онытмаган булсагыз, көзгә дембель турындагы приказга кадәр йөз генә көн! Юк, азрак та әле... Урра! – дип шукланып алды Әлфис.

Әмма ура, дип лаф орырга иртәрәк иде шул әле. Эх, дөнья куласа, әйләнә дә бер баса шул. Татарлар өстендә кара болытлар куерды. Жәйләрен таулардан сыдырылып төшеп, озонлы, саф һава алып килә торган, шифалы яңгыр болытлары түгел... Болар башка төрле, жанга тиеп, хәлне алып, тын-сулышны буа торган кара-кучкыл болытлар...

Укымышлы, зыялы кешелэр булып саналучылар бер алар гына түгел иде полкта. Энә, Мәскәүле Степан Гардин. Югары уку йортын тәмамлап, фигуралы шуу буенча тренер булып эшлэгән хэтта. Аның кушаматы да «Фигура». Най, өтелде, этләнде соң аның белән командирлары, үзен дә сарык йоны урынына теттеләр, изделәр, кешелеген калдырмадылар. Ата ялкау. Ничнәрсә эшләргә теләми. Тәкәббер. Гел эредән сыптыра. Саташып, солдат кануннарын бутаптыра. Элеккеге дан-абруен онытып торып, бүгенге солдат халәтен кабул итә белми. Менә шул мәскәүле бәлагә тарыды беркөнне:

– Кадак йоттым! Үләм! – дип, санчастька кергән көйгә кушеткага ауды. Йөзе акшарлаган кебек. Туктаусыз корсагын уа.

– Ничек болай булды соң әле? – дип сораштыра шәфкать туташы Ольга.

– Казарма ягында, щит урнаштырганда, жайлы булсын, дип, авызга чәнти бармак хәтле бер кадакны кабып торган идем дә, онытылып сулыш алганда эчемә төшөп китте. Ай, үләм! Эчнә бора!

Кулдашы да аның сүзләрен жөпли: «Эшлэгәндә авызында гел кадак тотта ул шулай, шайтан тәрә!» – ди.

Андый хәлдә, санинструктор, хастаны ияртеп, бистәнәң поликлиникасына рентгенга бара. Бу юлы да баш табиб эмер бирде. Фаик өчен күнелле сәйран кылу гына кебек ул. Барганда кеше күрәсәң, хастаханәдәге көтүче чыбыркысыдай озын чиратларны да көтәсе юк. Гөнаһ шомлыгы, солдат халкын озак тотмыйлар шул чиратта, хөрмәт күрсәтеп, алданрак үткәргә тырышалар.

Фаик, жәйге ямыгә күмелгән бакчаларны, белгеч күзлегеннән торып, караштырып бара. Алмаларның күпчелегеннән алмагачларның яфрагы да күренми; чияләр, карлыганнар тулышып өлгергән, авызга тамарга тора... Авылда урак өсте. Яңа бәрәңгә дә ашый башлаганнардыр инде, дип сагышланып килә иде Фаик. Әледән-әле ыңгырашкалап барган Гардин: «Ой, больше не могу!» – дип, бөтенләй шып туктады. Эчен тотып, ниндидер аулак төзелеш ягына ымлады бу. Кеше хәленә керүчән, шәфкатьле Фаик аны-моны шикләнмичә, «бар», дип, баш какты да, үзе эскәмиягә чүмәшөп, тирлөп пешкән муенын кульяулык белән сөртөргә кереште.

Әйе, хәзер урак өсте. Әминә соңгы курска укырга киткәндер. Көтәр микән ул Фаикны? Аның тирәсендә һаман тар маңгайлы Мохтар бөтереләдер инде. Югыйсә, армиягә киткәндә, Әминә катына якын килсәң, кайткач жаныңны алам, – дип, тимер кебек йодрыгын борын тирәсендә уйнатып, нык кына кисәткән дә иде үзен. Бөдрә чәчле, уймак иренле, алсу йөзле чибәр Әминә: «Бер ел күпмени ул, солдат шулпасын да чөмереп өлгермисең, «тып!» итеп кайтып төшәрсәң әле!» – дип, шаярткан да иде... Фаик, уйларыннан кисәк айнап китеп, як-ягына каранды. Кара, шактый вакыт узгандыр, ә теге хәсрәт һаман да күренми. Төгәл вакытны белер иде, кул сәгәте юк. Армиядә солдатка сәгать тагу «не положено!» «Әй, Гардин!» дип сөрән салды сабырсызланып. Юк, тегенәң тыны да чыкмый. Әллә батканмы? Бер-бер хәл булганмы? Аның тавышы ишетелмәгәч, коты очты саниструкторның. Күз алдында Әминәләр, бәрәңгеләр буталып дөньяның асты-өскә килеп, каядыр мәтәлдә. Уенда – Гардин гына. Бар көченә чабып керсә, төзелеш участогының арт өлеше бөтенләй киртәләнмәгән ләбаса! Анда исә – куе наратлык, арырак эрәмәлек, басу башланып китә. Теге алдакчы, зобани, шуннан элдерткәндер.

Нинди тизлек белән частька чабып кайтуын, шул чакта миендә нинди уйлар бөтерелгәнән Фаик еллар узгач та яхшылап хәтерләми торган булып калды. Гасабины, ачынулы уйлардан аңын жуя язган иде ул хэтта. Аны бу хәл тетрәндерү генә түгел, бөтенләй кешелегеннән чыгарган иде, дисәң, төгәлрәк булыр.

Әлбәттә, ашыгыч рәвештә, полк командиры фәрманы белән, качкынны тоту өчен ышанычлы, сыналган солдатлардан оператив эзләү бригадасы оештырылды. Анда Әлфисләрнең разведка взводы катнашмый каламы соң? Кырыклап солдат офицерлар бистәсенә актармаган төшен, кермәгән йортын, айкамаган бинасын калдырмады. «Фигура» суга чумгандай юкка чыкты. Мәскәүгә ашыгыч телеграмма суктылар, фатирына кеше жибәрделәр. Барысы да юкка гына!

11. Партизаннар

Икенче көнне полкта елга бер була торган гражданнар оборонасы буенча күләмле хәрби өйрәнүләр башланырга тиеш иде. Берничә ыңдыр табагы хәтле плацта – мәхшәр. Ил умарта күче төсле гөж килә. Бер урында тау кадр шинель, гимнастёрка, чалбар, икенчесендә – итеклар, өчесенчесендә баш киёмнәре оеп куелган. 28дән алып 50 яшькәчә ир-ат, ягъни өйрәнүләргә чакырылган граждански «приписной состав», гади генә итеп әйткәндә, «партизаннар», дөнья ярып көләшә-көләшә, ызгыша-ызгыша, үзләренә ошардай киём сайлый. Янарак шинель эләктереп калу өчен, хәтта нык кына тарткалашып та алгалыйлар.

Энә бер читтә 40 яшьләрдәге каракучкыл, шадра йөзле агай асфальтка жәелеп утырган да, жан ачысы белән кунычыннан тарта-тарта, калжаеп, яргаланып беткән күнитеген ялан аягына кимәкче. Барып чыкмагач, аты-юлы белән сүгенә, «бәддога укый». Әлфис, узып барышлы, аның «...кабер такталарыңны» дигән, саф татарча гыйбарәләрен ишетеп, шып туктады.

– Абый, кара, син татармы әллә? – диде ул, үз колагына үзе ышанмагандай.

Кемнәндер ана телендә дөшүен абайлаган абый, итек белән булышуын ташлап, бар буена торып баскач, егет аның янында бер малай кебек кенә хис итте үзен. Бәрәкәт! Алыптай мөһабәт буйлы кеше булса да булыр икән! Үзе, әле генә бөтен дөнья белән тиргәшүен дә онытып, тәбикмәк төсле түгәрәк, майлы, киңчә битенә ихлас елмая жәеп:

– Бәрәч! Үзәбезнең агай-эне түгелме соң! Исәнме-саумы, энем! – диде дә, ипи көрәге хәтле куллары белән Әлфисне каты итеп кочып алды. Егетнең сөякләре шыгырдаган кебек булды.

– Менә китерделәр әле сезгә ярдәмгә. Берлинны алырга! – дип үзенчә шаяртып, торбадан чыккан калын тавыш белән көлдә пәһлеван. Аннары аяк астындагы сөйкемсез итекларне ачусыз гына типкәләде:

– Алырсың Берлинны бу каталар белән. Капкадан да чыгарлык түгел!

Ул да булмый, Әлфиснең жилкәсенә берне шап иттерде дә әйләнә-тирәнә яңгыратты:

– Ничава, якташ, яланаяк барып житәрбез!

Көлкесен көлке. Әмма нәүмиз бала сурәтендә калган бу баһадирга ярдәм кирәк иде. Шунда Әлфис казарманың беренче катына менә торган баскыч астында, аулакта, күптәннән һичнигә яраксыз яткан күн итекларне искә төшерде дә, йөзә жытырып:

– Ничәнче размерны киясең, абый? Кырык дүртләнемә? Алайса сиңа кирәген китерәм. Ул сиңа чак булырга тиеш, – диде.

Командирлар күзенә күрәнмәскә тырышып, тиз генә әйләнеп тә килде. Бу итеклар иләмсез зур, шунлыктан, һичкемгә кирәкмәс тауар булып, ни гомер тузан жыеп, аунап яткан да инде. Гренадирдай дөү гәүдәле партизанның аякларына исә керде дә утырды. Ул, яңа итеклар белән плацта сикергәләп, биеп тә алды.

– Ай, рәхмәт, энем! Бәләдән коткардың. Исемен ничек? Әлфисмени? Кайсы яктан? – дип, яңа күңеле ачылып китеп, сораштыра башлады, берочтан үзе белән дә таныштырып өлгерде:

– Шаһинур абый, диярсең исемемне. Арча ягыннан...

Ул арада «тезелергә!» дигән команда бирелде. Гүя кыямәт ыгы-зыгысы кузгалды. Яңа таныш елтыр-шома битендә күзләре дә күмелерлек итеп тагын бер елмайды да, ашыга-кабалана шинелен рәтләштерде.

– Фу, истән дә чыккан, мин посёлокның Чабаннар урамында, 14 нче йортта торам. Онытма, Чабаннар урамы, ундү-ү-рт. Бу партизанщина беткәч, обязательно безгә кил!

Ахыр чиктә, Шаһинур абыйдай теләсә ничек киенгән гаскәри агайларны сафка бастырганнар иде, командирларның коты очты. Чыннан да, партизаннар дисәң дә партизаннар! Кайсылары, иске-москыга төрөнгәч, бакча карачкыларына охшап калган иде. Күбесенең шинельләре үз үлчәмендә түгел, итәкләре чачакланып, тузан себереп йөри. Билендә хлястигы булмагач, берәүләрнең шинель дигәне алагаем юан хатыннарның мунча халатын хәтерләтә, бер якта погоны бар, икенчесендә – юк. Еллар буге май күрмичә, кәкрәеп каткан күнитекләр адәм ыстырамы! Бүрекларенең йолдызлары коелып беткән.

Бу әкәмәтне күргәч, полк командиры, кичекмәстән тәртипкә китерергә боерды һәм, сәлам дә бирмичә, бу хурлыктан каядыр олакты. Әмма казнада булмаганны тиз генә кайдан аласың? Итекларне чистартып, погоннарны рәтләгән ише иттеләр дә, шуның белән – вәссәлам. Армиядә байтак эш-гамәл күзгә төтен жибәрү өчен генә, аннан-моннан гына әтмәлләнә ич. Урта Азия хәрби округы командующие, армия генералы Лященконың бирегә сугылуы ихтимал дигәч, плацны су сиптереп чистартып, тирә-юньдәге корыган үләнне, саргая башлаган агачларны яшелгә буяп бетерделәр... Ә ул... килмәде.

Ул арада солдатларны, партизаннар белән бергә, йөзләгән йөк машиналарына төяделәр дә, Алма-Ата шәһәренә юл тоттылар. Әлфисләр взводы алда, әллә ниткән приборлар белән коралланган махсус жиңел «УАЗик»ларда. Ул приборларның хасиятен, кулланышын тиешенчә белсә – бер взвод командиры гына белә торгандыр. Бөтен вакыты кырыкмаса-кырык төрле нарядта, каравылда, төзү-казу эшләрендә уза ич солдатның. Ул армиядә эш атына эверелеп бетә. Ә хәрби өйрәнүләр үз нәүбәтендә килгән кебек, шулай шома гына китә тора...

Жимергеч жир тетрәүдән соң хасил булган котчыкмалы хәрабәләрдән генә торган ниндидер бер завод территориясен сайлап алганнар. Нәкъ тормыштагыча итәргә тырышканнар... Тәрәзәсез, ишексез, күп катлы каралты-кура, йорт биналары ерактан ук сураеп тора. Аяк астында – тирән чокыр, ниндидер зур тимер кисәкләре, анда-санда таралып яткан тимербетон плитәләр, тагын әллә ниләр. Подразделениеләргә сугышчан бурычны аңлаткач, иксез-чиксез панорамага жан керде! Командирлар, акыра-бакыра, үз взводларын каядыр өнди башлады. «Газы!» дигән тавыш яңгырагач, һәркем противогаз киеп куйды. Кинәт әле монда, әле тегендә сасы, куе төтен бөрки торган шашка ыргыттылар.

Жан-фәрманга йөгөргән Әлфискә сәләмә киёмле, бәләкәй буйлы ике партизан иярде. Чабуына ябышып, дигәндәй, калмый баралар. Үзләре ни эшләргә, кай тарафка юнәлсә тиешлеген онытып ияреп чапкан көйгә, баскыч буйлап өч катлы ярым жимерек бинага менеп киттеләр. Әлфискә задание яхшы мәгълүм: монда яраланган кеше сурәтендә чүпрәк-чапрактан ясалган карачкы ята. Шуны күтәреп төшерергә һәм санчасть палаткасына кертеп яткырырга кирәк. Әлфистән калышмыйча, өченче катка күтәрелгән ике партизан да зирәк, ушлый кешеләр икән. Теге «яралы адәмне» тимер-томыр арасыннан тиз арада табып алып (ләкин Әлфиснең кулларын иллә дә каты болгый-болгый ишарәләвен, бүтәнчә аңладылар бугай тегеләр), кимендә 90 килограммлы сынны, ишеккә таба сөйрәп-сөйрәп

карадылар да, булдыра алмагач, ачык тэрэздөн кинэт аска томырдылар! Элфискә, йодрык күрсәтеп, янаудан башка чара калмады. «Яралы кеше»не астан табып алып, өчәүләшеп, көчәнә-көчәнә, санпунктка илтеп салдылар...

Палаткадан чыгып, разведчиклар взводын эзләп йөргәндә, Элфис куе төтен арасында погонсыз-нисез шинель кигән берәүнең егылып ятканын күреп алды. Хушыннан язган булса кирәк. Элфис чын мәгънәсендә тере мәеткә әйләнгән ул кешене, егетләр булышлыгы белән, жәтрәк күтәреп читкә, саф һавалы зонага алып чыкты. Противогазын салдырганда, битлегенең бер читеннән шырпы кабы шалтырап килеп төшмәсенме! Ах, аңгыра! Хава суларга жиңел булсын, дип, хәрәмгә, хәйләгә керешкән: имеш, битлек белән йөзә арасына шырпы кабы кыстырган булган. Шөйлә¹ тончыгып бетә язган. Санитарлар, партизан өстендә сихерләгәндәй, нидер кайнаштырдылар, нидер иснәттеләр. Ниһаять, хәсрәт солдат ыңгырашып куйды. Уф, тере икән әле!

Кичкырын тагын сафка тезелгәч, кемнәргәдер рәхмәт белдерделәр, кемнәрнедер сүктеләр. Иң мөһиме – «За умелые действия», дип, разведвзвод командиры тыйнак, сабыр Васильев та макталды. Аның солдатлары унлаган «яралы кешене» үлемнән коткарып калган булып чыкты. Ул исәптә Элфис «партизаннары», жәлләми-нитми, өч катлы биеклектән аска тондырган мәгълүм карачкы да бар иде.

– Сез, абыйлар, ни өчен аска атып бәрдегез аны? – дип сорады Элфис соңыннан.

– Бәй, кеше түгел ич ул. Карачкы! Аңа ни булсын! – дип аптырашып тик басып торалар, күзләрен челт-челт йомгалап. Өметсез рәвештә, төкереп кенә куйды разведчик. Хәрби өйрәнүләрнең житдилеген, жаваплылыгын, максатын-гамәлен аңлыймыни алар! Өйдәге жылы почмакта яши-яши солдат хасиятен жуеп бетергән граждански, ваемсыз халык шул.

12. Бистә кызы Нәсимә

Бүген кичке дүрткә чаклы тәүге тапкыр увольнение, ирек алдылар. Бу – полкның спорт бәйгесендә жинүчеләрне кызыксындыру бүлгәе иде. Кичә, батальон солдатларының биш чакрымга узышында, сабыр Тамби көтмәгәндә беренче булып килде, Элфис – икенче.

Ә иртән полк буенча кизү торучы офицер, махсус инструктаж үткәргәндә: «Бистәгә чыккач, бер-берегездән аеры йөрмәгез. Безнең дошманнарыбыз житәрлек монда. Аракы-мазар эчүдән Алла сакласын үзегезне! Туп-туры губага гына олагырсыз... атна-ун көнгә! Поняли?» – дип, колакларына нык кына киртләп куйды.

Кызылсу бистәсендә узган гасырның утызынчы елларында кулаклыкка чыгарылып, Россия үзегеннән сөрелгән кешеләр яши. Командирлар, сак булыгыз, араларында шпион-шымчылар очравы ихтимал, дип, гел тукуп торалар шулай. Кыргызлардан гайре, урыслар, хохоллар да яши биредә. Татарлардан исә кайсыдыр ягы белән күңел түренә кереп калган Шаһинур атлы шаян, пәһлеван абзый бар бит әле. Озак юанып тормады солдат: кибеттән күчтәнәчкә берәр кило кәнфит үлчәттә дә Чабаннар урамын эзләп китте. Финский өй сыман жыйнак кына йортны тиз тапты. Ишекне шакасы, аны гына көтеп торгандай, бусагада – хужа үзе!

– Бәй, Элфис дустым түгелме соң?! Ник болай озак килмичә тора икән бу, дип уйлап кына утыра идем сине. Онытып та бетергәндер Шаһинур абзасын, мәйтәм... Өйдүк, энем, түрдән уз! Өйдә үзем генә, – диде ул, элеккечә елмаеп.

– Беләсеңме, энем, үзәбезнекеләрне, татарларны, диюем, күрмәгәнгә бишбылтыр. Туган ягыма да кайтканым юк... Аның особый сәбәбе бар...

¹ Шөйлә (диал.) – бөтенләй.

Ул шулай, кухня белән зал арасында йөри-йөри, табын хәстәрләгән көйгә, туктаусыз сөйләнә. Сүз чишмәсә һич бетмәс төслә, мөмкин булганда, эчендәгесен жәтрәк бүлешергә ашыга сыман. Аракы шешәсеннән стаканнарны мөлдәрәмә тутырып, тансык кунагын үтереп кыстарга керешкәч кенә, сагыну-жирсү хисләрәннән тыелып торды.

Әлфис:

– Шаһинур абый, син бит үзәң дә солдат кеше, безгә бер йотым да кабарга ярамаганын беләсең. Бүгөн, житмәсә, дежурда капитан Бураев... Бетләшкән адәм... Рентген аша үткәргәндәй, бик каты тикшереп кертә, – дигәч, аңлады, артыгын үгетләп-нитеп тормыйча, үзенекен, күңелен тынгысызлап торганын дәвам итте:

– Алай булса, энем, кыстамыйм... Беләсеңме, мин үзем дә, сиңең кебек, шушы частьга хезмәт иттем бит заманында. Аннан котылуга, КПП тирәсендә тулганып йөри торган бер маржа койрыгыма чатыр ябышты да, калырга туры килде монда... Бөтенләйгә дип кем уйлаган?.. Балабыз булды. Кызым быел кулинария техникумын бетерә, шөкер. Анасы бик димләде инде аш-су эшенә. Үзе дә, Серафиманы әйтүем, сталавайда повар булып эшлэгәч... Табышлы, чумаралы эш, дип инде... кызыгып...

– Апа соң үзе безаз татарча беләме? – дип сүз кыстырып өлгерде Әлфис, хужа сөйләвеннән туктап, беравык чәйнек белән кайнашкан арада.

– Белә ди сиңа... Подаука²... – диде кинәт кенә күркәсе кабарган Шаһинур абый һәм сабырлыгын жыеп, безаз уйланып торды.

– Аңлавын чүтеки аңыштырадыр, әмма сөйләшә белми... Теләми дә... Ә менә кызым, Нәсимәм, Аллага шөкер, татарча теләсә кемне сатып жибәрә. Урысчасын инде әйткән дә юк... Мин бит гомер буге кирпич заводында каравылчы булып эшлим. Гел төнгә сменада. Көндәзләрен кызым белән икәү генә калабыз. Фима тәүлек буена сталаваенда... Менә шунда, бишәктән башлап дигәндәй, аны карап, уйнап мәш килгән арада, әүвәл үзәбезнең телгә өйрәттем мин аны... Кызым акыллы, уңган, үземә охшаган...

Шаһинур абый, кәфе килеп, гөрелдәп көлеп куйды. Ул, тагын кызы белән мактанып, нидер сөйли башлаган иде дә, кисәк кенә ишегалды тәрәзенә үрелде. Капкадан, жыл-жыл атлап, яшь кенә бер кыз кереп килә иде.

– Әтием, беләсеңме, – дип, керә-керешкә нидер әйтергә талпынып торган унжиде-унсигез яшьләрдәге ул кыз, өйдә чит кеше барлыгын шәйләп алгач, ятсынып, шым булды.

Ул, жәһәт кенә, караңгы почмакка авызы каплаулы ике чиләк кертәп, урнаштырып мәш килгән арада:

– Менә минем Нәсимәм шушы була инде, – дип таныштырды хужа, эчке горурлыгын яшерә алмыйча, телләрен балкытып, елмая-елмая. – Бу абыең Татарстаннан, кызым, үзәбезнең кеше. – Нәсимә, егеткә көләч күзләре белән тиз генә карап алды да, матур кашларын дугаландырып: «шулаймыни», дигәндәй, ихластан елмая төшеп, саф татарча итеп, «Исәнмесез!» дип сәламләде.

Әлфис эчкерсез сәламләүгә каршы баш кагып куйды куюын, әмма авызыннан сүз чыкмады, тамагына нидер утырды сыман. Чибәр кызны күрүгә, телсез калды инде! Үзе, күз тидерүдән курыккандай, карашын шундук аңардан читкә алырга тырышты. Атасы алдында текәлеп кату килешәмә соң? Күрәп өлгергән хәтлесе дә бик житкән: егетнең йөрәген әллә нишләтеп, көйдереп алды әле... Татар белән урыстан туган балалар күп очракта матур була, дигәннәре дөрес микән әллә? Аның бөдрәләнеп торган сап-сары чәче, күкчәчәк төсендәге зәңгәр күзләре, алма кебек тыгыз күкрәкләре анасыннандыр, мөгаен. Бер тимгелсез карасу түгәрәк

² Подаука (диал.) – бер потлы чиләк.

йөзе, киң тигез маңгае – ата кешедән булырга кирәк. Килешле, почык борыны, тигез уелган алсу иреннәре ачылып киткәндә, жем-жем итеп күренгән вак кына ак тешләре тагын! Жикән камыштай буй-сыны, коеп куйгандай тыгыз балтырлы төз аяклары ихтыярсыздан күз карашын үзенә жәлеп итеп тора. Һәрхәлдә кунакта үзен мөмкин кадәр бохар пәсидәй тыйнак кына тотарга тырышкан солдат егеткә, нишләсән, бик кыенга туры килде, гел тотлыга ук башлады, энә өстендә утырган кебек тойды үзен...

Ә Нәсимәнең аңарда эше юк сыман; ул, ак чәчәкле альяпкычын бәйләп, табын тирәсендә йөрдә, жыештырды, сөрттә, яңарак тәм-том өстәде. Озын, куе керфекләре арасыннан кунак егеткә күз сирпеп тә алгалады.

Ул арада аркылыга жәелгән, дигәндәй, юантык гәүдәле, сары чәчләрен кыска итеп кистергән хатын кайтып керде. Ике кулындагы ике зур сумкасын, сукрана-сукрана, идәнгә тарсылдатып кую белән үк, моның хужабикә икәнән чамаларга була иде. Кунакка авыр күз карашы белән маңгай астыннан сөзеп кенә карап алды. Исәнме юк, саумы юк. Кәефле Шаһинур абый да ничектер чүгә төштә, сөйләшүе тыенкырак була барды. Аракы шешәсә дә өстәлдән гаип булды.

Әлфис, үзенң бөтенләй жайсыз, артык кашык хәләндә калуын тоеп, озак утыра алмады, сый-хөрмәт өчен рәхмәт әйтеп, урыныннан күтәрелде. Житкән кыз янында күз тозайтып күпме утырырга мөмкин? Шаһинур абый да бу юлы әллә ни кыстап тормады.

– Син, энем, Фиманың караңгы чыраена... ни ...игътибар итмә. Шундыйрак инде ул. Хезмәте дә авыр... Килеп йөр, бер дә аптырама. Шат булырбыз, – диде ул, озата чыккач берникадәр уңайсызлана төшеп.

Әлфиснең сержант билгеләгән «икс» сәгатькә чаклы буш вакыты бар иде әле. Ул, ашыкмый гына, урам буйлап китте. Әллә ни кызыгырлык, хозурланып йөрерлек түгел иде бу район үзәге. Урамнары комлы, машина-мазар узса, соры тузан дивары, хәрәкәтсез калып, озак басып кала. Бер-ике урында хакимият урнашкан мәһабәт ташпулатлар очрады да, ерактан гына кемнәдер бюсты, Бөек Ватан сугышында һәлак булган якташлар хөрмәтенә куелган һәйкәл күзгә чалынды. Саман йортларның авылныкыннан артык жире юк. Ә менә фонтаны атып торган кечкенә генә бакча эсседә бик жайлы урын иде. Патруль күзеннән читтәрәк торы өчен дә яхшы. Әлфис шунда кереп утырды. Галстугын ычкындыра төштә, фуражасын салып куйды... Биредә инде әле генә күргәннәрен, татлы кичерешләрен бер ноктага тупларга, тәмләп уйланырга мөмкин иде. Күз алдыннан Нәсимә сурәте китми дә китми инде менә! Бистә кызы булса да, шәһәр гүзәлләре бер читтә торсын! Күнелен әллә нишләтте бит әле!.. Әлфис бу урында үзен-үзе шелтәләп куйды. Әйтерсәң лә моңарчы кыз әсәре күрмәгән, һаман шуның белән шашып утыр, имеш. Әнә, яннан гына нинди матурлары узгалый. Каш сикертеп, күз генә кыс! Бу бистәдә хатын-кыз артык хөр яши, ир-ат белән үзен бик иркен тота, жилбәзәк халык, диюләре дөрестер... Талгын, тымызык кичләрдә КПП янына да көтүләре белән жыела ич алар. Куып бетерерлек түгел. Дневальный булып капка саклаганда, үзенә соң сүз катучы чибәрләр булмадымыни?! Бүтәннәргә дә койма аркылы очрашу урыны билгеләгән кәгазь кисәкләре ыргыталар, әллә ниләр ишарәләп, кул изиләр. «Картлач»ларның кайберләре ул тәтәйләр янына, караңгылык кочагына чыгып та кергәли... Шаһинур абый да, асылда, шул май кичләренең баш әйләндерерлек, исерткеч мизгелләренең бер «корбаны» ич инде... Әнә, хәзер үкенеп бетә алмый бугай. Әлфис үзе исә, Нәсимәне ничек кенә күрергә тилмерсә дә, кылануы кырга сыймаган чытлык кызлар кебек, КПП тирәсендә буталып, болганып йөрүен ич теләмәс иде аның. Ничкайчан! Ничничек!

...Әлфиснең иманы камил, бу вакытлы мавыгу ғына түгел, нич түгел; омтылышы чын сөюгә, кичерешләре ихласка охшаган иде. Беренче күргән көннән башлап бөтен жаны-тәне белән, утка очкан күбәләктәй, шул кызга талпына ич хәзер. Төшләренә кереп йөдәтә чукынчык. Өрнеткеч газапларга, оҗмах ләззәтләренә сала. Янәшәдә генә күңеленә жылытып, яктыртып торган, жанга тансык, якын кешә булгач, авырлыклар да жиңелрәк кичерелә икән ул. Солдат хезмәтә дә, ана бәйләнешле борчулар да, мәшәкәтләр дә арткы планга чигенә, күчә икән... Берсендә полк байрагы постында басып тора иде. Карадан да кара төннең таңга авышкан чагы. Йоканың иң татлы вакыты. Күз кабакларын нидер баса, авырлык аска тарта... Изрәп китмәс өчен, эченнән генә ниндидер шигыр укий-укий, карашын караңгы тәрәзгә текәде. Хәм... Бу нинди могжиза! Бер мәлне анда, экрандагы төсле, аерым-ачык итеп Нәсимәнәң серле, матур күзләрен шәйләде Әлфис! Карашыннан зәңгәрсу кайнар очкыннар чәчрәп торамыни! Кыз, кулларын сузып, бәрхет тавыш белән, назлы елмаеп, «Әлфис», диде. Аннары тагы да көчлерәк итеп, нидәндер кисәткәндәй, хәвефле тавыш белән «Әлфис!» дип иңрәде. Шул тавышка дерт итеп сискәнәп китте дә солдат, күзләрен ачты. Йә, Алла! Куркуыннан эсселе-суыклы булды. Шабыр тиргә батты. Баскан килеш йокымсырап, әвен бәзына китеп бара түгелме соң?! Чыннан да, уй белән чынбарлык, хыял белән өн арасында бәргәләнәп, каравылда торган килеш беренче тапкыр йомшаклык күрсәтеп, хәрби антын, уставны боза язды ләса Әлфис Галимдаров. Аны исә бәладән шул ук Нәсимә, аның чишмәдәй чөлтерәгән тавышы коткарып калды түгелме?! Үз колаклары белән ишетте бит... Алайса, төшендә күргән булып чыга... Менә бит ничекләр саташтыра, юлдан яздыра шайтан кыз! Бетерә бит! Шул рәвешле, шөбһәле уйларында буталган солдат фани дөньясын оныта башлады. Урыны ул түгел ләса! Хәрхәлдә, егет, уяулыгын көчәйтеп, Нәсимәнәң сихерләп торган сурәтен, сынын күз алдыннан куарга тырышты. Әмма ләкин бергә булган минутларны, аның сурәтен ничек кенә куып таратырга тырышмасын, алар, аның ихтиярына буйсынмыйча, бер-бер артлы исенә килеп төшә дә каядыр ымсындырып өнди, хыял диңгезенә тарта, өстери иде. Их, хыялда түгел, өнәңдә ешрак күрсәң икән ул кызны! Ике арада таш койма шул.

Өметсез – шайтан, ди... Беркөнне Рәмзигә бистәнәң төзү материаллары кибетеннән такта төяп кайтырга әмер булган да, ничектер батырлыгы җитеп, подполковник Сергеевтан кулдашка Әлфис Галимдаровны җибәрүен сораган. Дөрәсрәгә, Әлфис үзе, шундый вариант әйтеп, үтенеп, котыртып, Рәмзинәң күптән күзен ачырмады инде. Рәхсәт биргән бит теге!

Йөк машинасына утырып, иртән үзәк мәйданга килеп туктадылар. Кибет ачылмаган иде әле. Солдатның нәрсә аның, үзе рәхәт чигеп ял итә, күзе үткән-сүткәннән китми. Кинәт Әлфиснең очлы күзләре бик тә таныш кыз сынын шәйләп алды. Тукта, Нәсимә түгелме соң бу? Ул ич, ул, ул! Әлфис, шатлыгыннан кулын сузып, кычкырмакчы була, сүзе чыкмый, теле аңкавына ябышкан! Ул арада, зәңгәрсу күлмәклә, ак танкеткалар кигән кыз тыкрыкка җитеп бара. Китә бит, югала! Жан ачысы белән «Нәсимә!» дип чыккан өнә бөтен мәйданны яңгыратты кебек. Кыз, туктап, борылып карады. Әлфис, аның янына чабып килгән хутка, ашыгуыннан, артык нәзакәтлек күрсәтмичә генә, якын итеп: «Сәлам!» дип ычкындырды.

Тәрбияле кыз, бөтен шартын китереп, «Исэнмесез!» – дип җаваплады да калганын сихерле, матур елмаюы белән туыландырды.

Икесе дә, бүтән ни әйтергә белми, сүзсез калдылар һәм, машина янындагыларның

комсыз күз карашын тойган хэлдә, акрын гына алга таба атладылар. Әлфис, кызның кулында пар чиләкләр күрүгә, ярый әле: «Кая барасың?» – дип, мәгънәсез сорау бирүдән тыелып өлгөргән. Болай да аңлашыла ич, әнисенң кушуы буенча, ашханә сукмагын таптый, чучкаларына аш-су калдыгы ташый. Башына яшел яулык бәйләгән хужабикә кыз Әлфискә шулкадәр кызганыч булып тоелды бу юлы... Ык-мык иткәннән соң гына, аңга килеп, Шаһинур абзыйның, Фима апаның хәл-әхвәлен сорашкан булды. Әйбәт кенә яшиләр икән... Нәсимәнәң генә уйлары әллә кайда йөри.

– Сезнең формагыз теге вакытта башка төрле иде. Матуррак та... Ботинкаларыгыз да ялт итеп тора иде, – диде ул, карашын яшерә төшөп, житди итеп. Димәк, теге көнне артык текәлеп карамаган булып кыланса да, егет аны барыбер жәлеп иткән, бер генә вак-төякне дә күзеннән ычкындырмаган. Бусы – уңай күренеш. Һәрхәлдә кыз аңа карата битараф булмаска охшаган. Мөнәсәбәтнең жылырагына да өмет бар, димәк.

– Монысы – эш киеме... Товар төяргә килгән идек. Парадный формам алай бик ошый икән, икенче очрашуга шуны киеп килермен. Сугышчан медальләр тагып! –дип, теленә салынды егет. Шушы чүп кенә, булып-булмас шаярту да кызның күнеленә тиде бит, ул матур итеп көлеп жибәрде. Көлүе дә, кинәт кенә жиргә сибелгән көмеш тәңкәләрмени, үзенә бер аерым, челтерәп тора икән. Ике арадагы киеренкелек, булмагандай, бетте дә китте. Алай гынамы, ничектер күзгә күренмәс багланыш жепләре ялганды төсле ике яшь йөрәк арасында. Әйе, шулай да булгалый: бер-береңә карашып, берничә сүз алышуга, йөрәгенә яткан, ошаткан кыз белән тагы да очрашу, мәхәббәт хисләрен ялгау мөмкинлеген шул ук минутында (кая ул!) секундында бөтен барлыгы, йөрәге белән тоя-сизә башлый гаярь егет.

Беренче очрашуда, ни турында гына тел тибрәтсәң дә, сөйгәнәңнең һәрбер сүзе барыннан да мөһимрәк кебек тоела, эчтән генә кабатлый-кабатлый, аның асыл мәгънәсенә төшенергә, фикеренә төбенә төшәргә омтыласың.

Мәйдан уртасындагы атаклы революционер, полководец Михаил Фрунзе бюсты икесенә дә күңелле гәпне дәвам иттерергә сәбәп булды. Аның үткен карашлы кыю, батыр йөзенә карап тукталдылар. Кыргызстан башкаласы, шушы шәһәрдә туып-үскән Фрунзеның исемен йөрткәннән белә Нәсимә, эмма музей-йортында булганы юк икән әле.

Әлфис, әллә ни исе китмичә генә:

– Безнең батальонны алып барганнар иде анда, – дип әйтүгә, кыз ана, үзе дә сизмәстән, алтын каурайлы бәхет кошын эләктергән кешегә карагандай карап куйды һәм, үкенеч белән:

– Кай арада?! Без монда яшәп тә... Сөйлә әле, ниләр бар соң анда?

– Ниләр, дип... Ул туган йорт үзе бик яхшы сакланган. Дивары саманнан... Түбәсе камыш белән ябылган, – дип башлады Әлфис тыныч кына, Нәсимәнәң уй-кичерешен аяп, артык шапырынмый гына. Бераздан, кызның күнелен күтәрү өчен булса кирәк:

– Сезнең йортка охшаган бераз. Матур, таза йорт, – дип тә өстәде.

Аннары ул, кызның, ихластан кызыксынып: «Әйдә, сөйлә, дәвам ит», дигән карашын тотып алгач, тагын да дәртләнеп сөйләп китте:

– Беләсезме, Нәсимә, 1967 елда, өстенә гөмбәз сыман тагын бик зур истәлек бинасы төзөп, шуның түбәсе астында калдырганнар ул музей-йортны. Искиткеч шәп чыккан! Менә шунысы миңа аеруча ошады... Фрунзе шәһәренең баштагы исеме Бишкәк булган бит. «Биш күк» дигәнне аңлата икән ул. Татарча «биш түбә» дип тәржемә ителә. Саф татарча сүзләр еш очрый бу якларда. Бистәгезнең исеме

дә бит тач татарча: Кызылсу, – дип горуруланып, илһамланып сөйләде Әлфис, үзен яратып, дикъкатъ белән тыңлаучы булгач.

– Кызы-ык, – дип сузды кыз. Без дә яшәгән булабыз инде шунда. Үз күзләрен белән барып күрсәң икән ул!

Әлфис аны юатып нидер әйтергә авызын ачкан гына иде, кибет ягыннан машина гудогы яңгырады. Икесе дә дерт итеп сискәнеп киттеләр. Теләр-теләмәс кенә аерылыштылар. Китеп барганда, Нәсимә кырт борылды да:

– Безгә тагын кил, Әлфис! Эти дә сине ошаткан! – диде, ымсындыргыч, яңгыравыклы матур тавыш белән.

Менә бит, шул гап-гади сүзләр аша күнелдәгесен әйтте дә салды зирәк кыз. «Эти дә...» диме?! Бу бит инде, бу бит инде: «Мин сине ошаттым», дигәнне аңлата!

Бәхетле Әлфис Рәмзигә боларны сөйләмичә түзмәде. Хәер, пошмас жанның моңа гына әллә ни исе китмәде бугай. Татар кызымыни, дип кенә сорады да көлемсерәп бетерде. Аның өчен шунысы әһәмиятләрәк тә иде булса кирәк.

...Аларга тагы очрашу насып булды. Кайсыдыр совхоздагы алма бакчасы уңышын жыюда катнашканы һәм удар эшлэгәнә өчен, Әлфисне тагын бер тапкыр увольнение белән бүләкләделәр. Алма дигәннән, юл кырыйларында, бүтән төрле агач булмагандай, гел купшы алмагачлар гына тезелеп киткән бу төбәктә. Ботаклары жимешеннән сыгылып тора. Машинада тирбәлеп барган көе генә, үрелеп өз дә ал. Әлеге хужалыктагысы йөзәр гектар бардыр, могаен. Дүрт йөк машинасына төяп кайтардылар полкка. Хәрби шәһәрчекнең карыны зур бит аның. Һәм менә шул өмәнең әжере: ике көннән соң, Әлфис бүген тагын бистәгә чыга. Аның кебек үк өзелеп көткән кеше булмагандыр ул тансык сәгәтләрне. Район үзәгенә аяк басуга, чапты гына Әлфис күнеленә якын, сөйкемле, матур урамга. Бу юлы бөтенесе дә өйдә иде. Шаһинур абзый, гадәтенчә, ихластан шау килеп каршылады. Хужабикә генә элеккечә чытык чыраен үзгәртмәде, сәламенә каршы ике катлы симез ияген сизелер-сизелмәс кагып кына куйды. Ә Нәсимә, өлкәннәр күрмәгәндә генә, шатлыктан балкып, күзләрен тутырып карап алды. Чэй эчкән булдылар. Табында Фима баш булганга, урысча гына сөйләштеләр. Күнелсез, бик күнелсез иде Әлфискә. Ул бит берәр ничек Нәсимәнең үзен генә очратырмын дип, очынып килгән иде. Йөрәк түрөндә тарсылдаган мөкатдәс, газиз сүзләрен әйтермен, дигән иде. Ул, үзенә китәргә вакыт житүен сиздерергә тырышып, каршыдагы дивар сәгатенә еш кына күз төшергәләде. Аннан соң, рәхмәт әйтеп, табыннан бөтенләй торып басты. Янәсе, дембельгә кечерәк кенә чемодан алу өчен, кирәкле кибетен табасы бар әле. Шунда Шаһинур абзый, белепме, белмичәмә, Әлфис өчен бик тә кирәкле игелек кылды – кызына борылып:

– Бар, булмаса, кызым, күрсәтеп жибәр ул кибетне солдат абыеңа. Адашып, вакытын эрәм итмәсен, – диде һәм үзе, хатынның үтергеч карашы белән очрашмас өчен, сигарет кабына үрелгән булды. Фиманың авыр күз карашы астында урамга чыктылар.

Нәсимә дә бу юлы, нич булмаганча, бик уйчан, ямансу, сагышлы иде:

– Туган ягыңа китәргә дә жыенасындыр инде, Әлфис? – диде ул, чатка борылгач. Бу – мине ташлап китәсең инде, аерылышабызмы инде шулай дип сораган кебек аңлашылды.

– Сыер да ашаган жиренә кайта бит, – дип шаяртып котылмакчы иде Әлфис. Әмма, ничектер, бер дә кызык килеп чыкмады бу. Хәтта елмаю да уятмады.

– Ә минем сезнең якларга бик тә барасым килә. Туган-тумачабыз күп анда, ди этием. Арчаны да сөйләп туймый үзе, – диде Нәсимә, никтер хафалы гына көрсенеп.

– Өйдө, поездга утыртам да алып кайтам, – дип, уенын-чынын кушып эйтте Өлфис. Үзе, сүзләрәнең нәтижәсен белергә теләп, яшертен генә кызга күз салды. Ике арадагы мөнәсәбәтләрнең чын асылын, киләчәген аермачык эйтеп бирә торган хәлиткеч минутлар иде бу. Бергә булырга, кавышырга, мөнәсәбәтләрне дәвам иттерергә әзерме алар? Мәхәббәт аңлатканчы, шул мәсьәләне чишәсе бар иде әле.

Кибеткә барып життеләр. Моңсу гына елмаеп саубуллаштылар. Нәсимә эйтеп кенә бетермәде: Фима житкән кызын директор урынбасарының улына килештереп куйган икән инде. Хәзер гел шул турыда бәхәсләшә, ызгыша ир белән хатын. Атасы кызын кияүгә биргән сурәттә, үз милләттәше белән генә никахлаштыру ягында. Әмма татарлар бөтенләй яшәми диярлек ич бистәдә. Кайдан табасың аларны? Өлфисне исә бөтенләй чутка кертмиләр. Солдатның шинеле дә шәүләсе генә ич аның: бүген бар, службасы бетте исә, иртәгесен койрыгын да тота алмассың. Биредә Урта Азия, аның жимерелмәс гореф-гадәтләре, йолалары, гасырлык кануннары патшалык итә иде шул.

Бәхетенә, Өлфис бу четерекле хәлләрдән хәбәрдар түгел иде әле. Ул алдагысы турында уйлап та бирми, кайгыртмый-нитми, тиздән очрашуларга гына өмет баглый иде. Шуңа ышанып, хыял диңгезендә йөзә иде...

13. Чучкалар арасында

Тянь-шань тавы тезмәләренең Чу үзәнлегендә жәй. Челлә. Утыз-кырык градуслы кызуда тәннән бертуктаусыз тозлы тир ага, кичә генә юган гимнастёрканың муен-жилкә тирәсе тоздан агарып ката. Сусаудан авыз кибә, иреннәр чатнап бетә: солдатлар әледән-әле билгә тагылган су фляжкаларына үрелә. Машина юдыра торган насослар янында чыпырдашалар. Әмма файдасыз – манма су булган киёмнәре минут эчендә шытырдап кибә... авызда төкерек калмый. Ө төннәрен исә шуның киресе – таулардан искән әче суык жил үзәгенә үтә, бәгыреңне кискәли. Казармада бер кат юрган астына суык үрмәли. Каравылда торганнарның эшләре тагын да мөшкел: шинель аркылы да калтырата, дерелдәтә, өшетә. Кыргыз иленең шундый тотрыксыз һава торышын сүтеп, кармап телгә алмаган кеше калмагандыр частыта.

Ираклий Гелашвилига исә барыбер. Кавказ тауларында моның ише генә тәмуз эсселәрен яисә чатнама зыкы суыкларын күрмәгәнме соң ул? Монда да жаен тапты. Көндезләрен коедан алып, өстенә чиләкләп салкын су коя, рәхәтләнеп трусик-майкадан йөри. Кичләрен жылы курткасына төренә. Хәрби киём йөртү формасын бозасың, дип, өстендә торучы юк чөнки. Гелашвили – полк улы кебек, аның ирекле солдаты, үзе теләп хезмәт итүче. Плацта һәркемгә көнлек наряд билгеләнә торган иртәнге разводка теләсә чыга, теләмәсә – юк. Физик күнегүләр дә аның өчен түгел.

Ялгыз ата бүре сыман, частыган читтәрәк эшли Гелашвили.

Төгәлрәге, шунда ук, теге якта гына, карлыгач оясы сыман, таш коймага сыланып ук торган дуңгыз фермасында, иркен, киң каралты-кура эчендә яши. Шунда аның бәләкәй генә алачыгы. Горур Кавказ егетен, гомерендә күрмәгән бу шакшы жанварны карап, астын-өстен чистартып, тазартып торыр дип кем уйлаган? Армиягә шуның өчен ашкындымыни ул?! Бирегә, Кызылсуга житеп килгәндә, никрутлар белән нык кына салып, канга батып сугышканда, касыгына, жан жиренә типтеләр аның. Әзмәвернекедәй эре гәүдәсе урталай бөгелеп кенә төште. Госпитальдә операциядән соң табиблар, һичсүз яраксызга чыгарып, «комиссовать» иттеләр, ягъни сәламәтлеге какшау сәбәпле, ак билет тоттырдылар, кайтып китәргә жыен, диделәр.

– Минме?! – дип, елый-елый талашты Гелашвили. – Мин хезмәт итәргә килдем.

Солдат булырга! Срогым тулмыйча ни йөзем белән өйгә кайтыйм? Ничек кеше күзенә күреним бу килеш?

Ул палатада үкереп ятканда, шулай дип үзенң булачак кәләшен күздә тотып айтте. Дөрөстән дә, имгәк сыңары булып кайтсынмы?! Ул аңа эзер түгел иде. Аның шулкадәр әрнеп сыкравы ни кырыс, каты холыклы полк командирының да күңелен йомшартты хәтта, әйдә, бездә калсын! Риза булса, дуңгызлар карар, диде. Разый булды Ираклий. Койма аша гына, менә ел ярым инде унбишләп чучка асрый, ирекле казак төсле. Ашханәгә аннан байтак кына ите, салосы кереп тора. Үзе дә тук, эше дә бара. Көмөшкә ясарга да өйрәнде. Грузиннар якташлыгының жыелып, озын көйләр көйләп утыра торган жайлы урынына әверелде бу сасы ферма. Хәер, жыен офицер халкы да борынын жыермый әле моннан. Хәрби шәһәрчәктәге гаугачыл, усал хужабикәләреннән качып, бирегә сыпырта шәрабсөяр елгыр командирлар. Төннәрен теләсә кайчан ферма капкасын кагулары ихтимал.

Бүгөн, шомлы караңгы төндә, дембель кителенә танк силуэты төшерелгән кара погон тегеп утырганда, тышкы якта ниндидер кыштырдау тавышы колагына чалынды Гелашвилиның. Өстәл астында йокымсыраган мәче хәтле генә эте дә чәңгелдәп куйгандай булды. Үзенчә кисәтә, янәсе. Анысы өчен дә рәхмәт инде. Ул әнчәктән артыгын көтеп булмый. Сарык чаклы зур алабае ферма тирәсенә һичкемне якын китерми иде элек. Аны, бу урында усал эт асрарга рөхсәт ителми, дип, күпсенеп, кухня башлыгы прапорщик Негодя алып китте. Хәзер бәйдә аның коттеджын саклый, диләр. Шул яраткан «Байкал»ын исенә төшереп, сагынудан көрсенеп куйды Ираклий. Шулай да кем булыр бу? Берәр якташыдыр инде, алар шакып-нитеп мәшәкатъләни... Эшен бүлеп, кинәт ачылган ишеккә күз төшәрсә – шаклар катуыннан аягүрә торып басты хәтта! Анда – һич көтелмәгән кунак – полкны умарта оясыдай гөж китергән качкын Гардин басып тора иде.

– Фигура?! Син кайдан болай?

Исен-акылын жыеп айткан беренче сүзләре шул булды хужаның.

Теге алан-йолан каранды да, көтмәгәндә, дөп итеп идәнгә тезләнде:

– Коткар, зинһар, Ираклий! Бер-ике көнгә генә! Тавыш-гауга басылганчы... Буш итмәм! Акчам бар минем. Анттыр менә!

– Ярый, бер кичкә кер мичкә, ди. Аннан соң нишләргә уйлыйсың? Гомумән, котелогың белән уйлап эшләдеңме син бу гамәлеңне, ә?! – дип, чиктән тыш гажәпләнеп тә, ярсып та сорады мал караучы, «башыңдагы шөрәпләрең коелып беткән синен», дигәндәй, баш түбәсенә имән бармагы белән бәргәләп.

– Нитмә инде, Ираклий! Хәзер соң бит инде ул хакта уйланып торырга. Тотсалар – хана ич миңа. Трибунал!

– ...Ну, хорош! Минем хәзер ферма тирәсен әйләнәсәм бар. Хәбәр-хәтәр юкмы... Нидер чәйнәргә дисәң инде, энә – ботка, ипи. Йә, йә, курыкма юкка! Сатарга жыенмыйм! – дип, ишек бавына тотынуга, дезертир мәче тычканга ташланган төсле, ризыкка ыргылды да, иреннәрен әпә-чәпә китереп, авызын мүкелдәтергә кереште.

Ираклий, кесә фонарен кабызып, әйләнә-тирәне күзәтеп чыгасы урында, капка төбөндә туктап, тирән уйга чумды. Тирә-юньдә пычак белән кисеп алырлык дөм караңгы. Нишләргә? Качкын сыңарының бу кабахәт адымын бөтен күңеле белән кабул итә алмый иде ул. Кара син мөртәтне, үзен Советлар Союзы буенча бетереп эзләгәндә, ничек монда килеп яшеренергә башына килгән диген. Борын төбөндәгене һичкем эзләргә уйламый, билгеле. Фигураның, үгез кебек тазалыгы белән, армиядә хезмәт итәсе килми! Нибары бер елга бит! Анысына да түземлеге төкәнгән. Ә менә үзе, Гелашвили, киресенчә, армиядә калу өчен нинди генә кимсенүләргә бармады. Икенче яктан караганда, ул монда, ферма биләмәсендә

хужа кеше, эт урынына тибеп куып чыгарса, Кавказ йоласы буенча кунакка хөрмәт күрсәтмәгән, канаты астына алып, кунар урын бирмәгән кебек була. Аның турында тиешле жиргә хәбәр итсәң, әләккә, донос ясауга кермиме соң бу? ...Нинди булса да ныклы карарга килүдән гажизләнеп, иртәгәсен ишәк кайгырткан дигәндәй, янә өйгә керде. Качкынны йөз төрлө бүлемтекләрдән гыйбарәт каралтының азаккы башына, кукуруз чәкәннәре өстенә илтеп яткырды. Ябынырга иске тунның бирде.

14. Жавабын кем тотар?

Частьның кан төсендәге кып-кызыл таш коймасын гел яңартып, сипләп кенә торалар. Гасырлар алмас, нык кирмән төсле тоелса да, балчык басып суккан кирпечтән генә әвәләнгән, өелгән бит ул. Самоволкага ашкынучы ничә буын солдат, дивар өстеннән шуганда, ыштан төбөн дә, кирпечен дә шомартып бетергән, иреккә талпынып, теше белән кимермәгән генә. Кайсыбер урыннарда укмаш кирпечләре кубып төшкән. Бусы да «азатлык сөючеләр» эше. Зарар юк, хәер, заводы бистәнең үзәндә генә. Дөрөсөн әйткәндә, командованиенең ул кирпеч таш койманы төзәтү өчен кирәк, дигәне сылтау гына. Башлыча, хәрби шәһәрчектә яшәүчеләр мәнфәгатенә китә зарур төзү материалы. Биредәге бөтен өйләр дә шуның белән, шалкан бәясенә генә, төшереп салынган. Ике якка да файдалы килешү ясыйлар да, завод чималны мул бирә. Ә түләүсез, бушка эшләүче көч исә полкта, халык әйтмешли, мур. Сезон башлангач, завод хакимияте эшкә көн саен кимендә ике-өч солдат сорый. Инде хәзер Әлфис тә шунда эләгер өчен кыбырсына. Нәсимә белән очрашу насыйп булмасы дип өметләнә, шул көнне көтә ул бахыр. Аларның йорты шул тирәдә генә ич, кызның да үтеп-сүтеп китүе бик ихтимал.

Менә бүген, ниһаять, Әлфис, нәүбәте житеп, бистәгә юл тотты. КППдан чыгасың да, әрәмәлек аша туп-туры бистә читендәге заводка барып төртеләсең. Солдатның эше мәгълүм инде: ифрат зур кайнар мич эченнән чүпрәк бияләй аша да кулны пешереп, өтеп ала торган эзер кирпечләренә вагонеткага төяп чыгарасы һәм тиешле урынга тезеп урнаштырасы. Шул гына кебек. Ә менә син аждаһа авызыдай тәмуг эсселәре бөркеп, ажгырып торган кызу мичкә кереп кара әле. Тышта миенә куырып алырлык челлә, мичтә – жәһәннәм оясы. Түзә солдат. Мең кат тир ага. Бәхетләренә, бер-ике сәгәтгән соң, көтмәгәндә электр уты бетеп, эш тукталды. Әлсерәп, тышка, урам буена чыгып утырдылар. Менә шунда, контур янында Шаһинур абзый үзә пәйдә булмасынмы? Икесе дә көтелмәгән бу очрашуны гайре гадәти хәл күреп таң калдылар. Куанышып, читкәрәк, ышык жиргә барып чүктеләр. Абзый тәмәкесенә ут үрләткәндә, бирегә хезмәт хакы алырга килүен әйтте. Солдатның хәле кирпеч, сары балчык кисәкләре сырышкан киеменә күз салуга ук мәгълүм инде. Сүз иярә сүз чыгып, кулдашлары кемнәр булуын сорашты да каравылчы, бик мөһим нәрсәне исенә төшергәндәй, жанланып:

– Әлфис әнем, сез барлыгы өч татар егете, дидеңме әле монда? Кайлардан алары?

Әлфис сөйләп бирде. Аннары берәз икеләнеп торгач, Фаик белән килеп чыккан бәла-казаны да телгә алды. Нәрсәсен яшереп торырга! Хәрби сер түгел ич инде.

– Ул дезертир турында ишеттек. Ишетмәгән кая! Сезнекеләр, шул мәлгуньне эзләп, теге көнне бөтен бистәне айкап чыкканнар бит. Табылмадымы? – диде абзый, полктагы бер генә нәрсәнең дә бистә халкы өчен яңалык булмавына ишарәләп.

– Юк шул, Шаһинур абый!.. Саклый алмаган егет бер дә юкка губада интегә.

Шаһинур абый, нидер уйлана-уйлана, тәмәке көйрәтте, үзә «сөйләргәме, сөйләмәскәме» дигәндәй, Әлфискә шикләнебрәк, икеләнебрәк күз йөртеп, тамагын кырды һәм, көрәк хәтле кулы белән чалбар тезен ышкыштырган булып:

– Бу тирэдә генә качып ятмый микән ул, бигылый³? – дип, сәер генә сорау ташлады. Гүя, бу хакта Әлфискә күптән нидер мәгълүм иде. Теге икеле-микеле торгач, тагы сөйләп алып китте:

– Ни өчен шулай димен? Бер шигем бар. Мин бит каравылда төнлә торам. Алачыкта гына шыңкаю туйдыра башлый да, каралтылар тирәли йөрөп керәм. Алай куркырлык нәрсә юк, вообщем. Мондый малга кем кызыксын ди, тиле. Теләсә кайда аунап ята ич ул... Шул, сезнең фермага караган, энә теге якка чыктым да, ай яктысында күрәм, ялт – ниндидер шәүлә эрәмәгә таба чаштыр-чоштыр! Анда сезнең часть бит инде. Бу караңгыда кем йөрер икән, дип шикләнә калдым. Шул самоволкага чыккан берәр служактыр, дидем дә тынычландым. Ә хәзер башкача фикер йөртәм. Теге дезертир качкан төнне булды ич бу хәл. Шул иблис түгел микән, дим?

Шулай дип ашыкмый гына сөйләде дә, син ничек уйлыйсың, дигән сыман, янә Әлфискә сынап карады. Тегесе ниндидер исәпкә чыгарлык хәлдә түгел иде, Шаһинур абыйсы фаразлаган яңалыктан күзләрен акайтып, исәңгерәп киткән иде. Икеле-микеле сөйләнгәнче, дәшми торуың артык. Наман каш жырып, жөйлә маңгаен сыйпап торган көне. Шаһинур абыйның бик яхшы хәбәр житкерүе хәзер генә башына барып житте аның. Кара, ә бит ул хаклы: дуңгыз фермасында качып ятмыймы икән бәдбәхет? Бик жайлы, аулак урын. Тизрәк очына чыгасы иде моның. Фаик, бичара, гаубвахтада, саташа башлагандыр. Тимерне кызуында сугарга вакыт!

Ашыгыч төстә Фаикка бәйләнешле мәсьәләне очлап чыгу мәшәкате Нәсимә белән күрешү ихтималыннан да көчлерәк, әһәмиятлерәк булып чыкты. Аның турында сорашырга ниятләсә дә, кыймады, уңайсызланды. Шаһинур абый үзе дә сүз катмады бу хакта. Фамилиясе белән дәшеп чакыргач, саубуллашып, жәһәт кенә кантурга кереп китте...

Полка кайтуга, качкынның кайда яшеренеп ятуы турындагы хәбәрне әүвәл кемгә житкерергә дә белми аптырады Әлфис. Тиктомалдан гына Гелашвилига барып, «чакырылмаган кунак синдә түгелме?» дип сорап булмый ич инде. Ич нинди дәлилең булмаган килеш. Ә бәлки, Фигура анда да түгелдер. Бәлки, Шаһинур абый үзе дә ялгышкандыр. Самоволкада йөрүчеләр беткәнмени?! Атна саен диярлек патруль эләктереп тора... Күп уйландан башы тубал булгач, Рәмзи янына керде. Уңайлы вакыт, рәссам үзе генә иде. Тегенең бу шаккаткыч мәгълүматны миенә сеңдерүен берникадәр көтеп торды да, ипләп кенә:

– Рәмзи! Бәлки, син разведка ясарсың фермага? Хат жибәрәсең юкмы, итенгәләп, Гелашвилига йомыш белән кергән булып, ә? Берәр шикле әйбер сизмәссеңме? – диде. Ул бу адымның уңышсыз булуын да белә үзе. Эмма нидер кылырга, нәрсәдәндер башларга кирәктер ич инде. Ә бәлки ?!

– Юк, юк, ничек барып керим мин анда? Ул бит беркем белән дә хат алышмый. Газета да алдырмый. Ни сөйләшим аның белән? Юк, миннән булмый! – дип, кул-аягы белән карышты Рәмзи.

Рәмзи, үз гаебен сизеп, иренен тешләде дә, дәшми-нитми генә, наман да нидер сызгалаган була. Әлфис иске газеталар актара. Менә шушы кабер тынлыгында Николай Табидзе килеп керде. Әдәпле генә кул биреште.

– Нәрсә, татарлар, берәрне әмәлләргә жыендыгызмы әллә? – диде ул, гадәттә әңгәмәне башлап жибәрә торган мәгълүм шаярту сүзләрен кабатлап. Аның кәефе яхшы иде булса кирәк. Шуннан файдаланып калырга иде. Әлфис тә:

– Гадәттә, өч борынга рәтлиләр аны. Сине генә көтә идек, ятып калганчы атып кал, дигәндәй, Николай, без синең белән Фаик дустаныгыңның язмышы турында сөйләшмәкче идек. Теләсәк, аңа булышырга була бит?

³ Бигылый (*диал.*) – русчадан: «беглый».

Табидзеның кашлары маңгаена менде:

– Ничек итеп? – диде ул һәм шундук янә шаяртып көлемсерәде. Әллә судьяны сатып алырга акча жыясызмы? Күпме кирәк?

– Юк, андый мөмкинлегез булса, дуслар хақына кызганмас идек әле, – диде Әлфис һәм, Николайның каршысына ук барып басып:

– Аны синең дә йолып калырга мөмкинлеген бар, Николай! – диде. Аннары, беткән баш – беткән, дигән күк, дезертир Гардин хақындагы соңгы яңалыкны житкерде. – Гелашвилига синең генә сүзең үтә... – дип тә өстәде.

Тегесе, ышанмаган кыяфәттә, артындагы урындыкка лап итеп утырган иде. Дөрестән дә, аның өчен көтелмәгән сюрприз иде бу! Мин-минлегенә дә каты сукты ул хәбәр. Бит, грузиннар якташлыгы лидеры санала, бер генә мәсьәлә дә аңардан башка хәл ителми. Ә монда Гелашвили хәрәмләшеп ята. Хәтта хәбәр дә житкermәгән. Бәлки, зур акча хисабынадыр?

– Әгәр ул хәбәр расланмаса, кем моның өчен җавап кайтара инде! – дип, астыртын гына янап сорау бирде, ниһаять, Табидзе.

– Мин!

Әлфис шулай диюгә, икесе дә аңа карап катты.

– Ярый, мин бу мәсьәлә белән шөгыльләнәп карармын. Тик һичкемгә, ишетәсезме, һичкемгә бу хакта ычкындырмыйсыз! Үзем әйтермен.

15. Төнге сөйләшү

Отбойдан соң Николай Ираклий Гелашвилиның алачыгына якынлашты. Акрын гына тирә-юньгә колак салып, аннары гына ишекне, килешенгән шартлы билгә белән, шакиды. Ишек тавыш-тынсыз гына ачылды.

– Мин әле бу, Ираклий... Ни бетереп ятасың? – диде якташы, бусаганы узгач, шик-шөбһәсен сиздермәскә тырышып, як-ягына каранмый гына.

– Дембель альбомын төзәткәләп утырган булам шунда... Соңгы арада йокы качты, әллә нәрсә, – диде хужа, бер кичтә үк куе булып шытып чыга торган чем-кара сакалын шатыр-шотыр кашып.

– Качтымыни, качар да! – дип, мәгънәле генә әйтеп куйды Николай. Аннары иптәшенең күзләренә туп-туры карап, кирәклесен чишеп салды. – Җитмәсә, теге Фигура да бу тирәдә күренгәләсә...

– Нишләп йөрсен ул монда?! Күптән Кытай ягына ычкынгандыр инде ул имгәк!

– Әйт әле дөрөсен, Ираклий, Гардинны син яшереп яткырасың бит?!

– Кем әйтте? – дип дөрләп китте Ираклий һәм, үзе дә сизмәстән, кулларын йодрыклады.

– Гражданскийлар күргән синең алачык тирәсендә буталганын...

Ираклий якташлыкның башлыгы саналган Николайдан сер саклап торуның мәгънәсез, хәтта куркыныч булуын сизенде дә барысын әйтеп салды:

– Әйе... Ярдәм итәргә булдым инде. Буш итмәм, ди бит...

– Күпмегә, ни хакка «ярдәм итәргә» булдың?!

– Ярыйсы гына, – дип, Ираклий сумманың күләмен Николайның колагына пышылдаган иде, теге керфеген дә кахмады.

– Шул бәягә исемеңне пычратырга уйлыйсыңмы?!

Ираклий гарьлегеннән калкынып куйды хәтта:

– Ну, ну, син, саграк сөйләш. Мин сатыла торган адәм түгел.

– Мин дә алай уйламыйм, Ираклий. Мин сине намуслы, эчкерсез дуслым дип беләм. Ике ел буена менә шушында, нәжес арасында үз теләге белән бикләнәп

яткан кеше андый булмас. Ул хурлана, нәфрәтләнә, гарьләнә беләдер... Баладән башаяк, тапшыр син аны хөкем органнарына! Тиешле жәзасын алсын, кабахәт! Әкияттәге Колобок кебек, синнән дә качкандыр әле ул явыз!

Ираклий чынлап торып үпкәләде, сабийларча авызын салындырды:

– Син нәрсә, мине саламонга санийсың мәллә?! Аны шәп йозак саклый. Аю да кача алмас. – Бераз дәшми торгач, ятагында сөякләре шыртлаганчы тәмләп киерелде дә: – Эх, жаль, никадәр акча югалтам икән, – дип әллә чынлап, әллә юри әрнеп куйгандай итте.

...Кукуруз чәкәннәре кимереп ятканда тотып алып киттеләр дезертирны. Әллә шул ризыктанмы, качкынның чәкән кебек сап-сары төс йоктырган куллары күз алдына килеп, хәтсез вакыт укшытып азаплады. ...Шул хәлләрдән соң Фаик, ничектер үзгәрәп, рухы сынып, канаты каерылган кош кыяфәтенә керде. Аны күргән саен, Әлфиснең, ихтыярыздан йөрәге кысылып куя иде.

16. Әлфис тә «картлач»ка әйләнде

Бүген Әлфисләр батальонын таулар арасына карабиннан атарга алып баралар. Бу ифрат җаваплы сынау, взводлар арасындагы социалистик ярышка йогынтысы зур булачак. Полк командиры үзе дә килеп тикшерергә мөмкин, дип куркыттылар.

Ә хәзергә, солдатлар төялгән йөк машиналары, көчәнүдән улый-улуй, текә тауларга үрмәли. Күтәрелгән саен, офык читендә яңадан-яңа ямьле күренешләр ачыла. Көзнәң салкын сулышы тирә-юньдәге кызыл, ал, сары мәк чәчәкләрен куырып, өтеп өлгермәгән әле, һаман да уйдык-уйдык кызарып, алланып, купшыланып торалар. Кыргыз жиренәң мактанычы, диләр аларны. Жирле халыкның сүзенә ышансаң, моның ише күз явын алырлык кыргый мәкләр шушы мәшһүр Чу үзенендә дә, Эссе Күл исемле атаклы су чыганагы буйларында гына үсә ди... Ышык урыннарда иркә лалә чәчкәләре дә очраштыргалый. Быел көз жылы килгәнгәдер, Әбиләр чуагы да озакка сузылды. Киң, чуар болыннар, кую-яшел төстәге чыршылар, тирән тарлавыклар бу тыныч гүзәллеккә үзенә бер илаһи тантана өсти. Кинәт кенә ап-ак шикәр түбәле тауларга, төпсез күк йөзенә күтәрелеп карасаң, бер мәлгә башлар әйләнеп киткәндәй була.

Их, биредәге чәчкәләрнең хет берничә бөртеген генә жыеп, Нәсимәгә бүләк итсәң икән ул...

Тагын бер борылышны узып, текә үрне алгач, ниһаять, полигонга килеп життеләр. «Разойдись!» дигән команда яңгырады... Мишеньнәрне көйләп куйганчы, нидер маташтырганчы, солдатлар яшел чирәм өстенә аудылар. Әлфис полигон читендә сөзәк кыя булып торган бириклеккә күтәрелеп карады. Ак болытны чалма итеп кигән төсле иде ул үр. Менде. Аны, томан дисәң томан түгел, болытка охшаган ак масса чолгап алды. Әлегә шарф кебек муенга сарылган болыттан суык кар исе килә иде. Әллә көзгә томан исеме икән?..

Ул да түгел, эшне озакка сузмыйча, әллә ни майтара алмый торган солдатларны оборона сызыгына чыгардылар. Оста мәргәннәрне полк командирына күрсәтер өчен саклап торалар. «Килде!» дигән хәбәр ишетелүгә, уң як оборона сызыгына рядовой Галимдаровны, сул ягына полкта иң үрнәк атучы булып танылган кече сержант Озильшны чакырдылар. Әлфискә көндәше кем булса да барыбер иде. Ул үзенә нык ышана, мәктәптән бирле үткен күзлеләр рәтендә йөри. Еракта мишень пәйда булуга, сулышын кыса төшеп, ашыкмыйча гына, карабинның тәтесенә басты. Тагын бер-бер артлы дүрт патронны тегенәң нәкъ үзәгенә чәпәде. Ату кыры өчен җаваплы кизү торучыларның сокланулы авазларына караганда, корал

белән эш итү күнегүләрен тагын «бишле»гә үтәде ул. Яңадан өстәп атуның кирәге калмады. Шундук колагына кемдер иелеп, әмер биргәндәй: «Чур, я – первый! Калган патроннарың – миңа, Галимдаров!» дип пышылдады. Фу, тагын лейтенант Галушка! Елан кебек елгыр, чоссyz каргадай кәпрәеп йөргән адәмгә бирәме соң Әлфис хәләл патроннарын! Тот капчыгыңны кинрәк! Шуңа күрә чыраена үкенүле төс чыгарып: «Мин инде взводыбыз командирына вәгдә иткән идем шул», дип алдашты.

Хикмәт шунда ки: һәр солдатка билгеле нормативны үтәү өчен, артыгы белән, берничә патрон бирелә. Начар атучыга күпме бирсәң дә, ышаныч юк, барыбер «сәт»кә җибәрә. Ә менә шәп атучылар, биш патрон белән дә норманы үтәп, калганын янга калдыра. Шуның өчен офицерлар нәкъ менә шундыйлар тирәсендә мәш килә дә инде. Соңыннан, отличник укчылар сарыф итмәгән патроннарны беренче булып үзләренә эләктөрү өчен. Яңа гына хәрби училищедан килгән, авызыннан ана сөтә дә кипмәгән егет-җилән генә бит болар, асылда. Соңыннан, зур командирлар киткәч, полигонда ату буенча үзара ярыш оештырып, күңел ачалар шулай. Әлфис үзенә «күчтәнәчен» Васильевның кулына салганда, тегенә берәз гажәпкә калуын күрмәдемни Галушка, күрдә! Һәм Әлфискә үчләнеп, кем әйтмешли, куенына тагын бер таш тыгып куйды.

Көннәр кара көзгә авышты. Туган якка кайтыр вакытлар җитә. Якташлар, сабырсызланып, бу хакта очрашкан саен очынып сөйләшә. Һәрберсе дембель китепкән үтүкләп, яңа погоннар тегеп кайнаша. Әлфис тә, әле күптән түгел генә полк командиры приказы буенча, үзенә кече сержант чины бирелгәч, кара погоннарда алтынсыман ике сары тасма тагып мәш килә. Отбойдан соң көнкүреш бүлмәсендә кеше юк. Бар да изрәп йоклый. Тыныч. Иркән. Рәхәт. Янына батальон буенча кизү торучы кече сержант Масляк кына килеп басты. Күзә ниндидер чирдән гел эренләп торгангамы, кешегә күтәрелеп карарга да уңайсызлана, тартынучан юаш, үшән, аумакай егет. «Учебка»дан килде генә әле ул. Иппе, юньле кешеләр белән гәлләшергә, берочтан ялагайланырга каршы түгел үзе. Сары тасмаларны күрүгә:

– И, беләсеңме, Галимдаров, кайберәүләр кызыга да инде шушы лычкаларга... Ефрейтор чины турында күптәннән хыялланып, саташып йөргән бер солдат төнлә каравылда торганда, моның этисе кунакка килеп төшкән, имеш. Улының бу моментта кайда булуын белешеп, туп-туры постка килеп керә ди бу. Малайның: «Стой! Стрелять буду», дип кисәтүенә дә карамайча, һаман килә дә килә икән. «Улым, бу бит мин!» дип кычкыра ди үзе. Шуннан соң солдат, устав нигезендә, кисәтүдән соң аны атып та үтергән. Шул, сакта уяулыгы өчен ефрейтор лычкасы биргәннәр үзенә. Ярар... Инде әнисен чакырып, хат язган да ди бу ахмак, лычкасын сыйпый-сыйпый, назлап, рәхәт чигеп: «Скоро мама придет!» ди икән. Инде сержант тасмаларына өметләнә икән, тинтәк.

Үзенә тозсыз мазәген үзе сөйләп, үзе көлдә дә Масляк, ул да түгел, Әлфиснең аяк терәп каршы торуына да карамастан, икенче үтүк белән аның чалбарын алып тигезләргә керештә... Кулын гына селкеп куйды Әлфис... Пост турында сүз чыккач, күптән түгел генә үзе белән булган чын мазәк хәлне исенә төшерде. КПП янындагы кибетләр тирәсендә каравылда торган чагы иде. Бер мәлне капкадан ләх исерек батальон командиры майор Мөшәррәпов килеп керде. Ул кәефле чагында, бер тапкыр, якташ булуын, Самарада тууын телгә алган иде. Айнык чакта танымый да үзе бөкрәбәрәк йөрешле милләттәш. Гадәттә, алар, офицерлар, өйдәге арагы гына «житмәсә», бирегә җыелып, писарьларны төнгә ресторанга чаптыралар.

Артларыннан, иманнарын укытырга, дип, дэжжал хатыннары килеп житэргә мөмкин анысы. Бу юлы Әлфис ни күрсен, аның постына таба алпан-тиллән килә түгелме соң салмыш командир?! Лаякыл исерек хәлдә, көрмәкләнгән телен көч-хәл белән әйләндереп:

– Ташла мылтыгыңны, якташ! Әйдә... безнең өйгә... кунакка! – дип өзми-куймый мыгырдана бу. Аптырап калды инде Әлфис. Эченә пожым керде. Устав кушкан, дип, күрәлтә торып, кешегә атып булмый ич инде! Шулай да кат-кат: «Стой! Стрелять буду!» дип кисәтергә мәжбүр булды. Ә теге белми дә, кочагын жәеп каршы килә. Ярый әле Әлфиснең бәхетенә КППда кизү офицеры күренде – юмалап алып китте хезмәттәшен...

Ул экәмәтләрне искә төшереп, үзалдына елмаеп, үтүкне иплә генә китель «кыры»нда шудырып торганда, баш очында яшен уты шартладымыни:

– Что это такое?! Безобразие! Галимдаров, яшь солдатны көчләп, үз мәнфәгатенә эшләргә мәжбүр итәсеңме! Дедом стал, да! –дип акаеп, беләгенә патруль башлыгының ал тасмасын таккан Галушка басып тора. Җавап та көтмичә, артындагы каравыл солдатына «гауптвахтага илтеп тапшырырга!» дигән әмер дә бирде. Әлфис бу «кирәкмәгән ярдәмне» боламык сержантның, сорамаган-нитмәгән килеш, үзе килеп тагуын аңлатырга теләп авызын ачкач, Галушканың күкрәген киереп, көләргә иткәндәй усал ыржаеп торганын күрүгә, ирексездән кулларын салындырып, ниятеннән туктап калды. Монда нидер төшендерергә тырышу мәгънәсез иде; бу – алдан уйлап эшләнгән, оста оештырылган провокация иде. Чепи күзле, куян йөрәкле сержантка шулай эшләргә кушылган һәм ул үз бурычын артистларча башкарып чыкты да. Галушка исә, беренчедән, шул рәвешле шәхси үчен алды, икенчедән, политик һәм сугышчан хәзерлек отличнигы Галимдаровның исеменә кара якты. Өченчедән, бу – Әлфиснең дембельгә китү көнен кичектерергә теләүдән иде. Гауптвахтада исә аның шәрикләре – төнгә шешәдәш солдатлар «Камерада – пожар!» дигән әмер биреп, камерада – коридорга, коридордан кире камерага туктаусыз чаптырып рәхәтләнделәр. Галушка шуны ыржаеп, ләззәт алып, тамаша кылды... Эмма озакка түгел. Таң алдыннан тикшерү белән полк командиры Стандов килеп кергәч, «ни өчен ул монда?» дигән катгый сорауга, лейтенантның суга төшкән мескен тавык хәлендә, бөрешеп калуын күрү Әлфискә бик күңелле булып китте. Калганын белми, чөнки аны шундук азат ителәр. Ул, шулай итеп, бер төндә «картлач»ка да әверелде, тәүге тапкыр гауптвахта һавасын иснәү «бәхетенә» дә иреште.

17. Әжәт. Йомгаклау урынына

Әллә ничек, гадәти генә килде ул шатлыклы көн. Таңы да электәгечә атты. Кояш та көндәгечә шул ук жылы нурларын сибә. Частьта мәңгелек ыгы-зыгы, мең төрле мәшәкатъ. Дембель кәгазьләрен дә әллә ни бизәкләмичә генә, корыгына тапшырдылар. Аерым тәбрикләүләр дә булмады. Әйтерсәң, полк үзенең яхшы солдатларын, отличникларын озатмый, гүя, моннан ниндидер бөжәкләр генә каядыр чыгып оча. Һәрхәлдә, Алма-Атадагы аэропортка илтәсе автобуска утырганда, Әлфисләр шундыйрак аянычлы хис-тойгы кичереп алдылар баштан. Эмма куанычлары тулып ашкан иде, бөтен начар тойгыларны басарлык иде. Үзләре дә һичнинди үкенеч, сыкрау хисләре кичермичә, дөресрәге, исләре китмичә аерылыштылар алар бу бәрәкәтсез жирдән. Бирегә яңадан кайтасы килү теләге юк та юк инде. Тизрәк автобусныңгына кузгалуын көтәсе калды.

Автобус дигәнә ни өчендер кымшанырга да ашыкмый әле. Әллә нигә

тоткарлыйлар шунда. Элфисләр белән барасы унлап үзбәк машина алдында кизү офицер белән ызгыша иде. Эш юктан, шулар янына төштеләр. Чандыр гәүдәле, чегәндәй кара йөзлесе аеруча котыра, капитанның борын төбөндә кулларын уйнатып, нидер аңлатмакчы була:

– Подполковник Тарасов белән майор Чуанколов килмичә, беркая китмибез! Бездән алган акчаны кайтарсыннар иң элек! – дип, очып-очып куна өсләренә.

– Лейтенант Галушка белән Бутылинны да табып китерсеннәр! – дип өстәде икенчесе.

– Шушы урыныбыздан бер адым да кузгалмыйбыз! До конца торабыз! Барыбер каптырачакбыз ул эрәмтамакларны! Апара корсаклар! Бездән рәхим-шәфкать көтмәсеннәр! – дип, дөнья жыеп шаулашты каратутлы халык.

– Менә ни өчен шыпырт кына озатырга булганнар безне. Бәладән – башаяк, бүтәннәр алдында жәнжал чыкмасынга, шауламасынга, – диде Элфис янәшәдәгеләргә...

Хәер, бу аяныч хәлнең сәбәбе бөтенесенә дә күптән мәгълүм иде. Хәрби шәһәрчектәге гаиләсеннән качып, төнката частьта баш күтәрми күңел ачу өчен сәмәнә дә кирәк бит әле аның. Зарар юк, энә ич, калым акчасын тиененә кадәр жыеп баручы үзбәкләр бар. Шулай итеп, иртәгәгә хәтле, өч көнгә, бер атнага итенгәләп, алдашып бурычка ала-ала, бирәсе әжәтләре йөзәр сумга жыелган сугышчан офицерларның! Инде бүген үзләре, яудан качкан дезертирлар сыман, «камыш тешләп» яталар. Берсе дә күренми частьта.

Ниһаять, кузгалырга әмер булды. Китүче дембельләр, иркенәеп калган салонда жайлап утырышкач, капка ягына янә борылып карадылар. Анда һаман да үзбәкләр озатучы офицерлар белән якага-яка килеп ызгышалар, бәхәсләшәләр иде.

– Рәхәт икән ул, аласы бурычың булмаса, – дип шаяртты бер дембель, часть тарафына ымлап.

– Бирәсе әжәтең булмаса, тагын да яхшырак! – дип көлдерде икенчесе.

Ә бит, чыннан да, кайтарасы әжәтебез юк, һәрйаклап, Аллага шөкер, жан тыныч, намус чиста безнең, дип юлдашлары фикеренә кушылып, сөенә-сөенә уйланып барды Элфис. Ниндидер мөгҗиза белән, капитан Васюков пәйда булса, аның да күзенә карап, нык итеп: «Юк, хәзер миңа оят түгел!» дияр иде Элфис. Бер ел элек Казаннан килгән өч солдатның да һичкемгә әжәте юк. Гомумән, Ил алдында «изге» дип саналган үз бурычларын ару, чиста намус, вөждән белән, ялмавыз, аждаһа, албасты армиядә рухи, физик кимсетү-рәнжетүләр, төрлечә нервланып стресс алулар, тетрәнүләр аша узып, башкарып чыктылар алар. Кырыкмаса-кырык төрле каршылыклар кырын яулап...

Соңгы тапкыр бистә аркылы үткәндә, түзеп булмаслык авыр, ямансу сагыш биләде аны. Солдат тормышына кыска гына арада якты нур сирпегән Нәсимә тагы очрамасмы дигәндәй, автобус тәрәзе аша аңа охшаган һәрбер хатын-кызга каерылып-каерылып карады. Йөрәген мәңге аерылышу газабы чәнчеп-чәнчеп алды... Хуш, Нәсимә! Менә соңгы урамны да уздылар... Бистә тузан болыты эчендә күмелеп калды. Ә аның артында исә һичкем яулап алмаслык булып, текә, биек, мәгърур Алатау калкып тора иде, һәм ул, юлчыларны озата баргандай, зәңгәрсу-ак бозлы түбәсе белән озак вакытлар күренеп торды, аннары гына, акрынлап сыек томанга кушылып, эреп югалды.

Сона Вәлиева – Азәрбайҗан шагыйрәсе, журналист, жәмәгать эшлеклесе, галимә (филология фәннәре докторы). Ул 1962 елда Азәрбайҗан ССРның Нахчыван АССР Шәрур районында дөньяга килә. 1984 елда Азәрбайҗан дәүләт мәдәният һәм сәнгать университетын тәмамлый.

1999 елның мартында тарихи «Kaspi» («Каспий») газетасын яңадан гамәлгә куючыларның берсе дә ул. «Бетмәгән сүз», «Алсу төсле дөнья», «Аразбары» һ.б. китаплар авторы. Шигырьләре инглиз, төрек, татар, рус, казакъ, кыргыз, фарсы, фин, белорус, үзбәк телләренә тәрҗемә ителгән. Азәрбайҗанның Тәрәккый медале иясе. Бакуда яши.

Сона
Вәлиева

БАР МИНЕМ БЕР ХАТЫМ...

Сиңа бер шигырь укыймчы

Бу форсат – еш килмәс мөмкинлекләрдән,
Фәрештәләр белән төшкән күкләрдән,
Мең елдыр һичкемгә сөйләнелмәгән,
Кил, сиңа бер моңлы шигырь укыймчы.

Без – чүлдә күлгә көткән жаннар күк,
Бер шифа тапмаса, йөрәк янар күк,
Бер бөртектә йөзем, бер бөртектә анар күк,
Кил, сиңа бер моңлы шигырь укыймчы.

Тәңребездән иңгән шифа, тат кебек,
Тик тимә жаныма жиде ят кебек.
«Мең дә бер кичә»дә Шәһризад кебек,
Кил, сиңа бер моңлы шигырь укыймчы.

Ни бар сүздән бөек, сүздән зуррак та!
Сүз – дустым да, сүз – дошман да, сүз – ят та.
Тәңре жаннарны сүз белән уята,
Кил, сиңа бер моңлы шигырь укыймчы.

Күңлем – чәчәк аткан бадәм агачы,
Тәңре мөҗизасы, жанның дэвасы,
Дәүләт-байлыгым – шигъри табышым
Бүлик икегә, бер шигырь укыймчы.

Китикче бу шәһәрдән

Яфраклар да саргаеп
Коелачак каһәрдән.
Хатирәләргә төяп
Китикче бу шәһәрдән!

Саргайган яфрак белән
Сүнәр хатирә-учак.
Тиле давыл – юлбасар
Кальбемне бушатачак.

Аерылу ачысыннан
Саргаер хәтта күнел.
Китикче бу шәһәрдән,
Бу көз минеке түгел!

Бу туфракның сагышы –
Гүя таралмас томан.
Көз дә гамьле хатын күк
Туктамый елавыннан.

Көзләргә кичү читен,
Кыштан язгача ни бар?
Кояшлы ишәкләрдә
Бетәр ул сагынулар.

Китикче бу шәһәрдән,
Бу көз минеке түгел.
Аерылышу көткәндә
Саргайды инде күнел!

Торналарда – өмет

Көз җиткәч, торналар җылы якка юл алганда, әбием: «Алар Багдадка очалар, балам», – дип куя иде. Торналар китми торып, кешеләр еланнардан имин булып, хөрмә җыя алмыйлар икән...

Көзләр ишәккә таянган,
Күзләрендә – яңгыр.
Учындагы сарылыктан
Күнелдә моң калыр.

Торналарны алып китә
Җылы якка көзләр.
Аерылу сагышына
Тагын кемнәр түзәр?

Торналар күчүен күрәп
Кача барча елан.
Аерылу моңы иңә
Багдад һавасыннан.

Хөрмә өлгергән чакларда
Башланадыр орыш.
(И йөрәгем, шул уйлардан
Өрнемәскә тырыш!)

Кискен көрәш торна белән
Елан арасында.
Хөрмә исе дә кушыла
Йөрәк ярасына.

Торна юллары – һавада,
Торна юлы – күктә.

Торна телендәгә хатлар
Языйк, әйдә, бергә.

Үз туганың – торналарга
Таш атма син, бала!
Югыйсә, Багдад хөрмәсез
Һәм торнасыз кала.

Сак булыгыз, и кешеләр,
Торналарда – өмет.
Очар кошлар! Юлыгызда
Кояш торсын көлеп!

И торналар, сезгә бирер
Бар минем бер хатым:
«Читтә калмасын берәү дә,
Туган илгә кайтсын!»

Кичерегез, Багдадтагы
Төрки атам-анам,
Бездән аерылып калган
Кәркүктәгә балам,

Мин дә шул ук хәсрәттәмен,
Бары сезне уйлыйм.
Торна төркемнәре аша
Кайнар сәлам юллыйм.

Яфрак-яфрак

Күңелнең ае тотылган,
Күмелер юл яфрак-яфрак.
Агачыңнан өзелсәң дә,
Янә тудыра үл туфрак.

Сагышым зур, жир күрәдер,
Кайсы гөнаһка күрәдер?
Яшәлде, тик ни яшәрде? –
Жыелама мин яфрак-яфрак.

Бәхет һәм каләб теләге –
Бу сөю – Тәңре бүләге,
Жанымда туфрақ авазы,
Суырылам яфрақ-яфрақ.

Ауга күчкән учак теле,
Йөрәгем дә учак көле –

Әллә үле, әллә тере –
Тураламдыр яфрак-яфрак.

Бу жәннәтме, жәһәннәмме?
Үзем икән Газраиле.
Галәмемнән, каләмемнән
Языламдыр яфрак-яфрак.

Чыгып китәр юлым кайда?
Үлемнән качып бер жайга,
Көлемдә ут арттырырга
Телимендер яфрак-яфрак.

Жан дигәнем курку, имеш,
Очып киткән рухым, имеш,
Үлем бары йокым, имеш,
Уянам мин – яфрак. Яфрак...

Сине сөйдем, Аллаһым

Дөнья яралганнан бирле
Сөю – гүзәллек...
Ә без гүзәллекнең әсире.
Кайсыбыз нәкыш-нәкыш
табиятыне, тауларны,
кайсыбыз монсу көзне,
кайсыбыз алсу-алсу
чәчәкле язны сөйдек.
Кайсыбыздыр бер агачның
йә бер гөlnең гашыйгы,
Ә кайсыбыз илаһи аваз,
сихри сүзнең әсире.
Дөнья – гүзәллек күргәзмәсе.
Минем гыйшкым, минем сөю
зуррак та,
гүзәлрәк тә.
Мин бөтен гүзәллекләрен
Яратканым,
Солтанын,
Сине сөйдөм, Аллаһым.

Үпкэлэгэн чагымда

Үпкәләшеп татулашу искиткеч,
Әйе, искиткеч!
Әйтерсең, яңадан гашыйк гүзәл син,
Бөреләнеп якты язда
Чәчәк атасын.

Рәнжетеп күңелне сындыру –
 йә Аллам, мәхшәр бу,
 каршыңда тораташ сын тору.
 Чарасыздан татулашасың.
 Яшәмәгәндәй, сөюдә адашасың.
 Белмисең, әллә үле, әллә тере син.
 Әйтерсең, ямаулы күлмәктән
 бер туйга мәжбүри килгән
 гүзәлләрнең бере син.

Элек күрешкән урын

Заман – хәбәрсез үтеп
 Калган хатирәләрдер.
 Башыма чатыр-яфрак
 Япканым күрәләрдер...

Иңрәде ул яфраклар
 Жир вә күк арасында.
 Унсигез яшьтә калдың
 Күземнең карасында.

Элек күрешкән урын –
 Онытылган йорт-учак.
 Төймә-төймә серләрем
 Яшь түксәм, ачылачак.

Бу жил көй ижат итә
 Көзләр белән кышларга.
 Без сөйгән тут агачы
 Оя булган кошларга.

Һич күзалдымнан китмәс,
 Бер дә айнымам кебек.
 Сагынып кире кайткан
 Күлмәге гөлле егет.

...Алда ниләр көткәнән
 Белми калдык чак кына.
 Ул кызны – күрешү урыны,
 Мине өем чакыра.

Азәрбайҗан теленнән Рифат СӘЛАХ тәрҗемәсе.

Рәмзия
Габделхакова

КЫШЛАРЫ САЛКЫН БУЛСА ДА...

ХИКӘЯ

Бигрәк озын кыш булды бу. Беркайда жылы табып булмый.

Урамда салкын, эштә салкын.

Өйдә дә салкын...

«Спартак» фабрикасының мәңге тузмас күн итеген киез итеккә алыштырып, Альмира түргә үтте. Гадәттәгечә, иң беренче эш итеп, чуен батарейларны капшап карады. Бүген генә нинди могжиза булсын, юк шул, юк! Бу жылы «чуен гармун»ның үзен жылытырга да житми. Ник шулкадәр кызганып бирәләрдер. Юкса акчаны умырып алалар. Теге айда гына шул «салкын жылы» өчен ярты хезмәт хакын чыгарып салды. Хан сарае түгел ләбаса, ике бүлмәле кысан бер фатир. Кухнясына берең кереп басса, икенчеңә урын да калмый.

Хатын, үртәлеп, диванга килеп утырды. Быррр... Тән жылысын сендергән калын пәлтәне саласы да килми. Ләкин төн буге тунга төрөнөп утырып булмас, хәрәкәтләнәргә, өйгә жан кертергә кирәк. Альмира плитәнең дүрт конфоркасын да кабызып куйды. Әле дә ярый газ бар, күпме кирәк, шул кадәр яндыр! Кислородны ашый инде бу, ләкин башка чара юк. Бар жылыны кочагына жыярга теләгәндәй, хатын плитә янына килеп басты...

Жылыга тиенер көне булырмы икән?! Ә бит кулына ордер тоттыргач, ничек сөенгән иде! Шатлыгы эчкә сыймады, беренче көннәрдә очып кына йөрде. Ни дисәң дә – үз ояң! Уртак бәдрәф бүлешеп, күршеләр белән әрепләшеп, тулай торакның тынчу бүлмәсендә жан асрау түгел. Беренче кат дигәч, бер танышы йөзен чытып әйткән иде шул чакта: «Әй тиле, ник ризалаштың? Гомер буге интегәчәксен бит! Ни сата, ни алыштыра алмыйсың ул фатирны! Мәңгелек сөргән ул беренче кат!» Тик бу сүзләр Альмираның кәефен кыра алмады. Ул чакта яшә иде шул, каны кайнар иде. Йортның урыны яхшы, урам тыныч, ишегалды яшеллеккә чумган, ярты гомерләре шунда үткән күршеләр бер-берсен яхшы белә. Халык телендә «хрущёвка» дип йөртелгән әлегә йортлар, шәһәр төзелә башлагач та, иң беренче калкып чыгып, посёлоктагы иске баракларны алыштырган икән. Әгәр бу якларда нефть табылмаса, шәһәре дә булмас иде. Яхшы түлиләр, фатир бирәләр, дип, авыл халкы экрен генә нефтьчеләр сафына баскан, калага күчкән.

Альмира да шулар арасында булды. Аның күнелен дә шәһәр тартты. Шунда

Рәмзия ГАБДЕЛХАКОВА (1959) — язучы-прозаик; «Көзге яшен», «Тау артында кояш бар», «Нишләттегез Гөлкәйне?» һ.б. китаплар авторы. Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре. С.Сөләйманова исемендәге әдәби премия лауреаты. Әлмәттә яши.

Әмире белән танышты, ике сабыеның таныклығында да туган урыннары дип шул кала күрсәтелгән. Фатирны яшь белгеч буларак үзе алган иде, соңыннан гына белде, бюджет оешмасында эшләүчеләргә гел шундый калдык-постык, подвал өсте дә, түбә асты эләгә икән.

Шәһәр үзгендәге дүрт катлы бу йортка алар жәен күчте. Әмир белән бергәләп кулдан килгәнчә ремонт ясагандай иттеләр. Балалар сөенә-сөенә алар янында бөтерелде. Әни, кара, урамга авылдагы кебек тәрәздән дә чыгып була, диешеп, ике арада чабып йөрделәр. Тәрәздән сикереп чыгалар да ишектән килеп керәләр. Менә кызык булды бала-чагага! Кечкенә иделәр әле ул чакта, Динәсе укырга да кермәгән иде.

Кыш житкәч, шатлыктары сүрелде. Салкын булуы гына житмәгән, идәнне ап-ак бәс каплады. Шул елны дүрт пар киез итек сатып алды Альмира. Шуннан бирле кышлар өйдә дә киез итек киеп үтте. Кунакка килүчеләрне дә кисәтә, жылы оекбаш яки калын башмак тотта килегез. Бу фатирның шултиклем салкынлыгы, дымлылыгы беренче катта булганга гына түгел, берничә ел элек подвалында бик көчле янғын чыгып, астагы плитәләрне ут ялаган икән. Әмир, өйне жылыту нияте белән, идән такталарын каерып, бозланып каткан почмакка ике капчык керамзит салган иде, тегеләр шундук шыбыр-шыбыр аска коелып юк булды...

Һәр кыш гаиләләре белән салкын тидереп яттылар, бөтенесенә юеш ютәл ябышты. Кызларның кечкенәсе бигрәк тә биреште. Врачлар, иммунитеты түбән, дигәч, Альмира аны туган ягына, әнисе янына алып китте. Алсуы авылда үсте, шунда укырга керде. Баштарак бик сагынса да, соңрак, киресенчә, жәйге каникулларда кунакка килгәч тә, әбисен юксынды, авылны якына күрде. Бөтенләй бизеп беткәнче, аны үз яннарына кайтарырга кирәк иде. Моның өчен исә бу караңгы, салкын фатирдан ничек тә котылырга кирәк! Ир белән хатын, башка көтәр жир юк, бөтен өмет үзебездә, дип, йорт алырга ниятләде.

Ә күп акчаны Себердә, кара алтын тирәсендә йөрүчеләргә генә түлиләр. Әмир, биштәрен төенләп, шул якка юл тотты... Бер ел буге ни хаты, ни хәбәрә булмады. Ярый әле ул чакта торак өчен түләү хәзерге сыман бүртмәгән иде. Альмира бер хезмәт хакын, тартып-сузып булса да, ике жанга житкерә алды, әнисенә ярдәмә дә ярап куйды. Әтибездә безне онытты, ташлады, дип ут йотып йөргәндә, Әмир кайтып төште. Хатыны кулына, зур бер горурлык белән, сберкнижкасын тоттырды да:

– Яхшы фатир эзлә! Йорт алырга житми, ичмасам алыштырып карыйк! – диде.

Ләкин жүләр башлар юк, кем иркен, жылы фатирын салкын базга алыштыра? Бу ниятләре дә барып чыкмады. Әмир тагы Себергә чыгып китте... Ә Альмира йорт эзләргә кереште. Тапты. Аласылар да иде. Ләкин өлгерми калдылар. Замана алышынды, «дәүләт кесәсе»нә ышанып салып куйган акчалары навада эреп юкка чыкты... Өметләр сүнде, башлар иелде, күңел үртәлеп елады. Шул борчулар ярамагандыр инде, бер иртәдә ул Әмирен жансыз килеш тапты...

Озатырга килгән бер дустаны әйтте шулчак:

– Тегендә, кырыс Себердә, ничә үлемнән калды Әмир. Бервакыт буранда, линиядән читкә чыгып, машинасы белән баштанаяк кар астына чумган иде. Андагы бураннар бездәге ише генә түгел. Адашып, эзсез югалучылар булды. Жәен сазлыклар үзәккә үтә. Ярый машинаның түбәсе ачык калган, шуны күрәп, кар астыннан казып чыгардык. Аз гына соңарсак, туңып үләсе иде. Ә монда үз өендә, жылыда, корыда... Тапканының рәхәтен күрергә насыяп булмаган икән Әмиргә... – дип уфтанды.

Шулай... Жир өстендә дә жылыга туймаган ире кырык яше дә тулмаган килеш салкын кабергә кереп ятты. Инде аңа акча да, зур йорт та кирәкми иде...

Ләкин Альмирага, ике балага яшәргә кирәк!

Олы кызы мәктәпне тәмамлады да Казанга юл алды. Ярый, яхшы укыды, түләүсез

бүлөккө элэгэ алды. Эмма тулай торак юк. Андагы бүлмөлөрнө Кавказдан, Азиядөн килгән халыкка сатып бетергәннәр, хәерчә студентларга урын калмаган. Ә кеше өстендә тору мең баягә төшә. Бер бүлмә өчен дустаны белән ай саен ике мең түлөп тора кызы. Үзөбез монда ничек тә инде, дип, Альмира хезмәт хақының яртысын Казанга юллай... Аны саран дип гаеплиләр. Бик юмарт буласы иде дә бит, кесәдә жилләр улай. Тормыш Альмираны сак яшәргә өйрәттә. Азны ничек күпкә житкерергә, дип баш ватучыларга ул бик файдалы, бик акыллы киңәшләр бирә ала хәзер. Ике балалы ялгыз хатынның язмышы көнләшерлек түгел. Эмма шыңшып, зарланып йөрүдән файда юк.

Альмира мәктәптә немец теле укыта. Соңгы елларда бу телгә сан бетте, бар халык егыла-бетә англиз теле өйрәнә. Беләләр – затлы Ауropaга да, бай Америкага да юлны шул тел ача, чөнки Жир шарына Сәм агайлар хужа. Чамалыйлар, туган илдә гади халык аңламаслык сәер үзгәрешләр бара. Тимер пәрделәр күтәрелүгә, Рәсәйгә ят фамилияле затлар кереп тулды да, Ельцин агайның хәер-фатыйхасы белән, ил байлыгын бүлешергә кереште. Бөтен халык туплаган хәзинә күз ачып йомган арада эллә кемнәр кесәсенә керде дә утырды. Бу кадәр оятсызлыкны көтмәгән халык авыз ачып калды... Ушлылар тиз арада йорт-жирләрен сатып, бәхет эзләп, чит илләргә юнәлде. Альмираның күршесе Белла Самойловна да шулар арасында иде. Дөресе, башта улы, шәһәрнең танылган иң шәп хирургы, Израильгә күчеп китте. Анда эшләр дә, йортлы да булып куйгач, гаиләсен үз янына алды, аннары әнисенә дә чакыру жиберде. Шул чакта Альмира өченчә катта яшәүчә күршесенә баш иеп кергән иде, фатирын алыштырмасы, янәсе. Аңа барыбер сатасы, хак аермасын банктан кредит алып булса да түләр иде. Тик үз дәрәжәсен бик белеп яшәгән, башын һәрчак горур тоткан Белла Самойловна аны ярты сүздән бүлдерде:

– Юк, жаным! Синең фатир мәңгә сатыласы түгел! Ел буге аны саклап, катып утыра алмыйм. Минекен алучылар бар инде!

Аннары һәрвакыттагыча бастырып, сөңдереп акыл сатарга кереште:

– Аллочка, милая моя! – диде ул. – Үткәннәргә кайту юк, ә киләчәк – өметсез. Бу илне хаос, анархия көтә. Син немец телен яхшы беләсең. Германиягә китүчеләр беркайда эшләмичә, дәүләт биргән пособиёга да гөрләтеп яшиләр. Торырга урын бирәләр. Сина эш булачак. Эшләр кеше кайда да югалмый. Калма монда, кит! Балаларыңның киләчәген уйла!

Германиядәге тормышны күрәп булмаса да, ишетеп белә Альмира. Институтта бергә укыган дустаны кызы шунда яши. Зәкия немец телен су урынына эчә иде. Ул мәктәптә укыганда ук ГДРда яшәүчә бер кыз белән хат алышкан. Бер-берсенә кунакка бару, очрашу турында хыялланганнар. Заманалар үзгәрәп, чикләр ачылгач, тәваккәлләп китте дә барды шунда Зәкия. Хат язышкан дустаны эшмәкәрлеккә керешкән икән. Зәкиянең авыр хәлдә калуын белеп, аны үз янына чакырган. Бер ай эчендә мондагы еллык акчаны алдым, дип сөйләгән иде Зәкия. Шунда немец егетә белән танышып, кияүгә дә чыкты. Инде икәүләп үз эшләрен башлап жибергәннәр, ресторан тоталар икән.

Анда да оҗмах түгелдер анысы, ләкин һәркайда тәртип, законнар шәп эшли, дәүләт һәр кешесә турында кайгырта, дип сөйләде Зәкия. Ә Рәсәйдә дәрәслекне эзләп таба торган түгел. Кем кулында власть, акча – шул гына хаклы. Авыр тормыштан бигрәк менә шул гаделсезлек әрнетә жанны. «Ичмасам, кешечә яшәрсен! Монда мәңгә рәхәт күрәсең юк», – дип, Зәкия дә үгетләгән иде китәргә. Әгәр шул чакта аңа ияргән булса, кем белә, бәлки, Альмира да, тузган йортың караңгы фатирында салкыннан бөрешеп, тиеннәр санап утырмас, белеме, тырышлыгы белән уңышка, рәхәт тормышка ирешер иде... Эмма Ватанны сайлап алмыйлар. Альмира шушы

жирдә туган, эти-бабасы да шунда гомер кичергән. Гел яхшыга өметләнеп яшәгәннәр. Эшлик, тырышыйк, дигәннәр, балаларыбыз-оныкларыбыз яхшы, житеш тормыш күрсен, дигәннәр. Бу илдә һәр буын шулай этләнә һәм матур киләчәккә өметләнә. Һәр буын алданып, үкенеч, әрнү хисләре белән жирдән китеп бара... Ник шулай соң, дөньяның иң бай, иң зур илендә халык бәхеткә тиенә алмый, нужда куудан башы чыкмый?! Чит жирләрдә тормышлар бик рәхәттер, бәлки, ләкин Альмираның жан тамыры шул жиргә береккән, әби-бабасының, әтисенәң мәңгелек йорты да шунда. Ни йөз белән аларны ташлап китсен? Жиде-ят жирдә кочак жәеп, бөлеш пешереп көтүче бармы? Туган жирне барыбер сагынасыңдыр ул.

Зәкиядән дә сораган иде Альмира:

– Сагынасыңмы?

– Илне түгел, телне сагынам, – дигән иде Зәкия. – Үз телемдә рәхәтләнеп сөйләшәсе килә.

Тел илдән газизрәк була аламы? Моны читкә китүчеләр генә аңлый, күрәсең... Ерактан яхшырак күренә, диләр.

Шәһәрдә немец теле белгечләрен бармак белән генә санарлык. Альмира – төрле конкурсларда жиңеп, бүләк, мактаулар алган дәрәжәле укытучы. Шуңа күрә тәржемәчә кирәк булганда, иң беренче аңа йөгереп киләләр. Кайчакта бу эштән шактый гына акча да керә. Иш янына куш яхшы, дип, Альмира беркайчан да өстәмә эштән баш тартмый. Менә бүген дә музейга чакырдылар. Мюнхеннан ниндидер делегация килә икән. Сынатмаска кирәк, киен-ясан, чын леди кыяфәтенә кер, телевидение була, диделәр. Альмира таныш парикмахерына чапты, чәч ясатты, тырнак буютты, каш-керфек төзәттә. Базарда сату итүче ахирәтеннән бер көнгә затлы костюм-күлмәк алып торды... Бик кирәк булганда, гел шулай итә, бер генә кия дә, жилләтеп, этикеткаларын кабат беркетеп, кире сатуга илтеп тапшыра. Хәйләсез дөнья файдасыз. Мюнхен кунаклары килер дә китәр, дөньяда Альмираның барлыгын да онытыр. Иң мөһиме – аларны озатып йөрүче хужаларга ярау кирәк. Бер-бер йомыш төшеп, каршыларына барырга туры килсә, «Син кем?» дип сорамасыннар.

Нефть музееңда беренче экскурсиясе түгел, чыгышын яттан белә. Һәрвакыттагыча, сөйкемле елмаеп, бу якларда кара алтын табылу тарихын сөйләде, музей байлыгы белән мактанды, стендлар, экспонатлар белән таныштырды. Нефтьчеләрнең бүгенге уңышларын, жиңүләрен телгә алды. Шулай шомга гына сөйләп торганда, кунакларның берсе:

– Нефть табылу бу як халкына нинди файда бирде? – дип сорап куйды. Сорау бирүче озын буйлы, какча гәүдәле илле яшьләр тирәсендәге ир иде. Аның озынча ябык йөзе, шул йөзгә кунган кылыч борыны, сынаулы кырыс карашы, сыек зәңгәр күзләре Альмирага киноларда йөз кат күргән дошман образын хәтерләтеп куйды. Болар хәзер безнең дуслар бит инде, ике арадагы бетон дивар жимерелгән. Жиңелүчеләр жиңүчеләргә ярдәм күрсәтә хәзер...

Альмира тамчы да каушамады, жавабы култык астында иде:

– Шөгәр төбәгендә нефть табылгач, республикабызның көнчыгышында Әлмәт, Лениногорск, Азнакай кебек зур калалар үсеп чыкты. Авыллар төзекләндерелде, асфальт юллар салынды. Һәр өйгә газ керде. Республика икътисады нык алга китте, яңа завод-фабрикалар ачылып, житештерү тармагы үсте. Бик күп яшьләргә эш булды, торак булды. Яңа уку йортлары, заманча сәламәтләндерү үзәкләре ачылды, спорт сарайлары, мәдәният уақлары төзелде. Барысын да санап бетерү мөмкин түгел. Халыкның тормыш шартлары күзгә күренеп яхшыра...

Бу сүзләр зур-зур жыелышларда мең дә бер тапкыр әйтелгән, газеталарга

язылган, радио-телевидениедан яңгыраган, ятланган, канга сеңгән, һәм аларның хаклыгына моңарчы беркем дә шикләнми иде. Әмма Мюнхен кунагы шикләнде...

– Фрау, без сезнең авылларны үттек. Тузган йортларны, жимерек юлларны, сазга баткан урамнарны да күрдөк, – диде ул. – Тормыш ярлы сездә, кешеләр боек. Өч миллиард тонна нефть чыгарган республика алтында коенырга, халкыгыз пулатларда яшәргә тиеш ләбаса! Гарәп Әмирлекләрендә...

Хакимияттән һәм нефтьчеләр идарәсеннән килгән ике ыспай ир, кунакның кинаяле карашыннан, Альмираның тынгысыз күзләреннән ике арада ниндидер киеренкелек тууын чамалап, сагаеп калдылар. Ә немецның сыек зәңгәр күзләре акны кара итеп күрергә көйләп куелган иде булса кирәк.

– Мин сезне аңладым. Гарәп Әмирлекләрендәге тормыштан без дә хәбәрдар, – диде Альмира, сабыр гына елмаеп. – Акционерлар оешмасы һәр табыштан акционерларга дивидендлар күчерә. Жир байлыгына халык үзе хужа. Татарстан – әле яшә республика. Киләчәктә бездә дә Гарәп Әмирлекләреннән ким булмаячак.

Әмма ир төпченүен дәвам итте:

– Ө сезгә, шәхсән нәкъ менә сезгә, жирегездә шундый зур хәзинә табылу ни бирде?

Альмира тагы елмайды, немецның кышкы иртәнең зәңгәр карын хәтерләткән салкын күзләренә туп-туры карап:

– Өр-яңа йорттан иркен фатир бирде. Жылы бирде! Житеш тормыш бирде! Бездә барысы да халык өчен эшләнә.

– Гут, гут... – диде кунак. Мыскыллы тавышында, ярый, синеңчә булсын, ә без үз фикеребездә калабыз, дигәнрәк киная сизелде...

Экскурсия тәмамланып, кунаклар гардеробка юнәлгәч, жирле түрәнең берсе Альмира янында тоткарланды:

– Ни диде сиңа ул нимыс? Күзе төшмәгәндер бит?

Альмира елмайды:

– Дөрес аңлагансыз, Рубис Нурисламович. Чакырсам, минем белән китәсеңме, дөнья буйлап сәяхәт итәрбез, диде.

– Ө син?

– Миңа монда да бик яхшы, дидем!

– Дөрес әйткәнсең! Безгә монда да яхшы! – дип хуплады идарә кешесе.

– Әйе, Рубис Нурисламович! Шундый шигыр дә бар бит:

Ямьледер сездә, жылыдыр,
Кышлар озын түгелдер.
Кешеләр дә ягымлыдыр,
Яшәүләр дә жиңелдер...

Ләкин миңа монда ошый,
Кадерле үз Ватаным!
Кышлары салкын булса да,
Илемне яратамын!

– Шәп! Чын патриот икәнсең! – диде идарә вәкиле, Альмираны иннәреннән дусларча кагып. – Булганнан бар да була! Иртәгә премияңне кереп ал.

...Кичен кызы шалтыратты. Еламый гына:

– Әни, безне фатирдан чыгаралар! Иртәгә үк бүлмәне бушатыгыз, ди. Хужасы фатирын сата икән. Хәзер тагы эзләргә, риелторга түләргә... Әни, нишлим?

Эче тулы ут булса да, кызын юатырга көч тапты Альмира:

– Иртәгә Казанга барам. Бергәләп хәл итәрбез. Борчылма, акча бар.

Булмаса, табар... Кырыкка ярылып чабар, егылса, кабат сикереп торыр, кирәк жирдә елмаер, үрмәләр, тезләнер, борыны белән жир сөрер... Кызлары гына укысын, кеше булсын. Бәлки, аларның тормышы башкачарак булып.

Яктырак... Жылырак...

Ләйлә Хәбибуллина 1993 елда Буа районының Бик-Үти авылында туа. КФУның Филология һәм мәдәниягә багланьшлар институтын тәмамлый. Хәзер Казан шәһәренең 19нчы гимназиясендә татар теле һәм әдәбияты укыта.

«Иделем акчарлагы – 2018» әдәби конкурсының Гран-при иясе.

Ләйлә Хәбибуллина

МИН ИРЕК ЯГЫНА ЮЛ АЛАМ...

Хуш, калам!

Хуш, калам!
Бу танда
мин ирек ягына юл алам.
Син үзең беләсең –
мин синдә
бер тонык тавыштай югалам.
Мин синдә
табылып талчыккан
бер бәллүр валчыктай
уалам.
Син үзең беләсең –
чарасыз,
күпме моң,
күпме яшь түгелгән.
Түзелгән.
Көчектәй суыктан өтелеп,
шау-шуың сүтелгән.
Хыяллар жирлэнгән,
ышану күмелгән.
Мең кабат үленгән.
Сап-салкын күмердән
өметләр калдыгы эзлэнгән,
тезлэнгән
чит-ятлар алдына...

Ул теләп алдана!
Кабаттан алдана.
Син үзең беләсең –
ничек лә
зарыгып көтелә ал таңнар,
салына олтаннар
зур бушлык чокылган йөрәккә.
Мин монда өрәккә...
Мин монда «кирәк»кә
Киленгән.
Иң матур киёмнән.
Иң якты өметтә (!).
Син мине чемет тә
чәрдәклә хыяллар пыяласын.
Кесәгә сыярлык күңелнең
бар жиһан сыярлык ярасын
кап-кара төннәрең яласын.
Суырып аласың
желегем.
Мин әллә нишләдем...
Жебедем.
Шавыңа күмелә
йөрәгем тибеше.
Кирегә чигешем.
Хуш, калам!
Бу таңда
мин ирек ягына юл алам.
...Юк! Калам!

Сагыштан арала

Син миннән шулкадәр ераксың –
Дәрьялар, кыялар арада.
Жилләрең китергән суыктан
Күңелдә мең сагыш ярала.

Мең сагыш ярала күңелдә,
Мең кабат ул үлеп терелә.
Беркайчан яз житмәс, ахрысы (!) –
Кабаттан кышларга керелә.

Давыллар үзәгем телгәли,
Арыла диңгезең шавыннан.
Мин сине буранның көчләрен
Басарлык итепләр сагынам.

Сарылам суынган эзең:
Бу исәр сагыштан арала!..
Син миннән ераксың, ераксың –
Галәмнәр сыярлык арага.

Адашасы килә!..
 Адашасы
 урман төсле серле хисендә.
 Һәрбер сүзең,
 ымнар, карашларың,
 сулышыңа кадәр исемдә.

Уранам да
 хәтер буранына,
 өр-яңадан күрәм төшләрәм.
 Ялгыш кына
 кайтсам өннәрәмә,
 синле хатирәсез нишләрмен?

Юлдан язам!
 Язган юлларымны
 сиңа түгел, диеп, алдашам.
 Битәрләмә –
 мин бит үзем теләп
 бураннарға кереп адашам.

Бир кулыңны...

Разбежавшись, прыгну со скалы.
 N.

«Бир кулыңны, дисең,
 сабуллашыйк,
 керфекләргә йокы эленә».
 Мин ашыгам
 татлы төшләрәмә,
 сиңа вакыт яңа көнеңә.

Бир кулыңны, бәгърем.
 Сабуллашыйк!
 Сиңа – уңга, миңа – уйларга.
 Инде вакыт
 йолдыз кабызырга
 төн узасы озын юлларда.

Туңа калсаң,
 хисем очкыннарын
 актарысың йөрәк көленнән.
 Тик яңадан
 кулым сузмам инде –
 күзләрәмә йокы эленгән...

Бир кулыңны, бәгърем.
 Сабуллашыйк!..

ЛӘЙЛӘ ХӘБИБУЛЛИНА ШИГЫРЬЛӘРЕ

Татар шигърияте үзенең барышында, зур үзгәрешләр чорына килеп кердеме, «озын шигырь» формасына мөрәжәгать итә. 1920-1930 елларда «озын шигырь» татар шагыйрьләренә имажинизм һәм футуризмны милли шигърият майданына чыгарырга этәргеч бирә (*Заһидуллина Д. Модернизм в татарской литературе первой трети XX века. – Казань: Татар.кн.изд-во, 2013. – С.136*). XX-XXI гасырлар чигендә исә постмодернизм юнәлешендә тәжрибәләр ясарга мөмкинлек ача.

Жыр-музыкада аерым жанр дип билгеләргә тәкъдим ителә торган «озын жыр» кебек үк, татар поэзиясендәге «озын шигырь» дә, күләме белән генә түгел, жанрлык хасиятләре ягыннан да гаять үзенчәлекле. Ул фикер һәм хис агышын тоташ «автоматик язуга» әйләндерә. Нәтижәдә, кеше психологиясен өзлексез һәм хис-фикер күчеше артыннан иярәп, күзәтеп барырга мөмкинлек туа.

Ләйлә Фаяз кызы Хәбибуллинаның укучыга тәкъдим ителә торган шигырьләр бәйләме шундый «озын шигырь» белән ачыла. «Хуш, калам!» шигыренең лирик герое кеше өчен мәңгелек конфликт булган үз-үзе белән көрәш мизгелендә: таңда, кала белән хушлашып, «ирек ягына юл» алырга карар итә, шушы адымның дөреслеген үз-үзенә исбатлый, әмма ахыр чиктә, соңгы тезмәдә, «Юк! Калам!» дип белдерә. «Шәһәр-кала» һәм «калу» фигыленең бер төрле яңгырашы сүз уены китереп чыгара, бу көрәшнен, тартышның – һәр көнне, һәр мизгелдә һәркем үтә торган юл булуын ассызыклай.

Шигырьнең төп эчтәлеген лирик героиняның «калага» эндәшкән монологы тәшкил итә. Аң-фикер агышы кебек барган монолог тәэсирле: ритм хасил иткән эчке музыка саклана, рифмалар төзек, уңышлы сайланган. Бу агышта хис-кичерешләр бер-берсенә ялганып бара. Аклану («Син үзең беләсең – / мин синдә / бер тонык тавыштай югалам»), үкенеч: («Мин синдә / табылып талчыккан / бер бәллүр валчыктай уалам») – чарасызлыкка («Син үзең беләсең – / чарасыз, / күпме моң, / күпме яшә түгелгән»), аннары ачуга («Түзелгән. / Көчкәтәй, суыктан өтелеп, / шау-шуың сүгелгән») тоташып китә. Тагын үкенеч, аннары, боларның таң саен кабатланганын искә төшереп, сагышлану, гыйсъян («чәрәклә хыяллар пыяласын») һәм ризалашу шигырьне йомгаклап куя.

Каладан китә алмау тормыш эзеннән, тәртибеннән чыга алмау булып аңлашыла, бу шигырьдә күпмедер аңлатылыш та таба: «Шавыңа күмелә йөрәгем тибеше». Ягъни кешенең, үзе каршы килә торып, тормыш белән бер ритмда калуы – яшәеш законы (һәр кешенең эчке көрәше) кебегрәк шәрехләнә. Бу фикерне ассызыклап, көчләрәк белдерү фәлсәфәне формалаштырып бетерер һәм шигырьнең эчтәлеген фәлсәфи лирика юнәлешендә төгәлләштерер иде.

Шигырьдә табылган уңышлы образлар: «салына олтаннар / зур бушлык чокылган йөрәккә»; «Сап-салкын күмердән / өметләр калдыгы эзләнгән»; «Кесәгә сыярлык күңелнең / бар жиган сыярлык ярасын / кап-кара төннәрең яласын» – хисләрне көчәйтүгә хезмәт итә.

Аерым бер өлешләрдә сүзләрне дөрес сайлау житеп бетмәгәнлек үзен сиздерә. Берничә мисал китерик. Хисләрне өсте-өстенә өеп, иң киеренке ноктага житкәргәннән соң, гыйсъянның чөметү белән чикләнүе («Син мине чөмет тә / чәрәклә хыяллар пыяласын») фикер көчен киметә.

«Шау-шуың сүгелгән» тезмәсе уңышсыз, алга таба хисләрнең үсә баруы дулкынында, аны «өзелгән» рифмасына туры китереп үзгәртәсе килә. «Кирегә чигешем», дигәндә, «чигешем» сүзенең чигенү мәгънәсен эзләп алу авыр.

Мэхэббэт лирикасы үрнәге – «Сагыштан арала». Традицион шигырь, сагыну, мэхэббэт сагышы турында сөйли. Поэзиядә мең кат сөйләнгән сүзләр Ләйләнең тээсирле образлары ярдәмендә яңара, яңача кабул ителә. Мең сагышның яралуы һәм мең кабат үлеп терелүе мэхэббәтнең көчән тагын бер кат ассызыкый.

*Мин сине буранның көчләрен
Басарлык итепләр сагынам, –*

дигән гади генә юллар сагыну хисенең иң югары ноктасына китерә.

*Син миннән ераксың, ераксың –
Галәмнәр сыярык арага,–*

дигәндә, инде үкенечнең иң югары дәрәжәсе күзаллана. Өч строфада өч төрле кичереш максималь биеклеккә житә. Шул рәвешле, һәр тезмәдә бер кичерешнең иң экспрессив ноктага кадәр күтәрелүе шигырьдә яңалык булып килә. Укучыны да шушы хисләрне кичерергә этәрә.

«Адашасы килә!..» шигырендә мэхэббәт иркәнә бирелергә кыймау, хис белән эчке көрәш халәте тергезелә. Өченче строфада «язу» сүзенең ике мәгънәсен уйнату матур тээсир калдыра:

*Юлдан язам!
Язган юлларымны
сиңа түгел, диеп, алдашам.*

Беренче тапкыр кулланылганда, ул хисләрнең тәртипсез, хаотик булуын күрсәтсә, икенче тапкыр лирик геройны шагыйрә-автор белән якынайта. Бер үк вакытта бу тезмә яратуын үз-үзе каршында да танырга кыймаган кеше образын тудыра.

Икенче строфада логик төгәлсезлек («*кайтсам өннәрәмә, / синле хатирәсез нишләргән?*») бар: хәтер буранында булган сәхифә хатирәдә дә яши! Шулай ук шигырьнең ахыры табылмаган.

«Бир кулыңны...» шигырендә гадәти генә сабуллашу мизгеле ярату хисе хакында сөйләргә мөмкинлек бирә. Әмма эпиграфның нинди фикергә ишарә ясавы аңлашылмый. Сабулلاшырга ашыккан сөйгәнән мэхэббәт иркәнә бирелергә чакырумы ул, әллә героиняның үзенә юнәлтелгәнме – текстта моны укырга ачыкч юк.

Беренче шигырьдәге образ кабатлану («*хисем очкыннарын / актарысың йөрәк көленнән*») соңгы текстның сыйфатын төшерә.

Гомумән алганда, Ләйлә матур романтик шигырьләр яза. Шигъри сөйләм камил, уңышлы образлар табылган. Әмма беренче эсәре авторның фәлсәфи, модернизм яки постмодернизм яссылыгында ижат итү мөмкинлекләре дә булуын күрсәтә. Уңышлар телли.

Дания ЗАҢИДУЛЛИНА,
академик, филология фәннәре докторы

Ильяс
Баһауов

ТАБЫЛДЫК

ХИКӘЯ

Кешене бары тик тышкы кыяфәтәннән бәяләргә ияләштек инде без. Киенүенә, бизәнүенә карап та аның кем икәннән таний аласыбызга ышанабыз. Әмма дәресе соң бу?

Артык матур киенсә, «кара, мактана», дибез, киеме таушалган булса, «кара, акчасы юктыр инде», дип, бармак төртеп күрсәтәбез. Ә бит кешенең матурлыгы кыяфәтәндә түгел, ә эчке гүзәллегендә. Болар күптән әйтелгән, ничәмә-ничә тапкыр кабатланган сүзләр. Ләкин барыбыз да аңлаган кыяфәт чыгарабыз, ә чынында барыбер кеше күңеленә төшенә белмибез. Артык теләмибез дә бугай.

Мин үзем дә шундый идем. Каты күңелле, усал, кешегә карата аеруча кырыс. Ләкин һәркемнең тормышына ниндидер бер үзгәреш дулкыны кагыла. Нәкъ шул вакыйга аркасында яңадан туасың аннары. Мин дә яңадан тудым. Явыз дип... Явыз да түгелмен, эшем шуны таләп итә. Балта остасының эшли-эшли, кулы катылана, зурая бит, минем дә шулай бераз бәгърем катты. Полиция хезмәткәре мин, әмма бу вакыйга булган чакта безне әле «м» хәрәфе белән атап йөртәләр иде.

Хезмәтем давамнда төрле хәлләр күрергә туры килә. Сугышу, үтереш, талау-урлау, кыйнау... Бу мохиттә яхшы күңелле булу мөмкин микән?

Әлеге вакыйга салкын кыш көне булды. Житмәсә, Яңа ел төнөндә. Хәзер дә хәтерлим: ул төнне желекләргә үтәрлек суык иде. Жил дә, сыенырга урын эзләгәндәй, әле бер диварга килеп бәрелә, әле икенчесенә ташлана, аннары урмандагы явыз бүре сыман, ачы итеп улый. Ә мин дежурда. Кеше бәйрәм итә, рәхәтләнеп күңел ача, миңа исә билгесезлек кочагында төн уздырасы.

Полковник бүлмәсеннән чыкты да:

– Бәйрәм белән, дежурный! – дип, болай да ярсан күңелгә сугып үтте. «Оялмыйча, шулай дип тора бит», – дип уйлап куйдым мин нишләптер, аны гаепләргә сәбәп бар сыман. Төне буга телефон саклап утыр инде... Әмма бер нәрсә күңелемне тынычландыра, икенче яктан еларлык итә: мин ялгыз. Өйдә барыбер беркем дә көтми. Ялгызлык, минемчә, иң куркыныч нәрсә. Өең шатлыклы яки моңсу хәбәр белән бүлешергә дип ашыгасың. Кайтып керәсең... Ә өй буп-буш. Утларны кабызмыйча, караңгыда ятагыңа авасың да тизрәк күзләреңне йомасың, йокларга тырышасың. Иртән, озатучы да юк... Ә бу төн тормышымны икәгә бүлдә.

Утырам шулай берәр хәвәфле хәбәр көтеп. Бозланган тәрәзәнең бер читен өреп жебеттем дә текәлеп карап торам.

Тышта эт күренде. Озак карап тордым аңа. Бу йонлач, аклы-каралы урам эте әллә арып, әллә тиккә йөрүнең мәгънәсез булуын аңлап, кар өемендә казына башлады. Казыган чокрына кереп ятты. Суыктан калтыравы миңа да сизелде. Йоны бозга ябышып ката кебек тоелды.

Бүрегеми гена элэктәрдем дә урамга чыктым.

Эт, мине күреп, торырга жыенды, эмма ана барыбер ярдәм итмәячөгемне уйлап, ахры, кире ятты.

– Кил, маһ-маһ, – дидем мин, чакырып.

Этнең күзләре ярдәм булуын сизеп ялтырады. Тиз гена сикереп торды да, яшендәй, миңа таба атылды. Мин аны участокка алып кердем һәм жылы торба янына яткырдым.

– Рекс булырсың, – дидем.

Исеме ошады бугай, ул минем яныма килеп басты да кулымны ялап алды. Өстәл тартмасында бутербродларым бар иде. Шуларны чыгардым. Берсен Рекска суздым, берсен үзем ашый башладым. Эт, күптән азык күрмәгән булса кирәк, тиз ялтыратты, ниндидер бер комсызлык белән икенчесен чәйнәп бетерде. Өченчесен торба астына яшереп куйды. Күнеләм тулды. Мескен эт тыныч күнел белән ашый да алмый бит. Комсызланьрга, тапканын киләчәккә саклап калырга мәжбүр. Рекс сузылып ятты, алгы аякларын башы астына куйды. Журналны алдым да дежурлык барышын язарга керештем. Озак эшләргә түземлегем житмәде. Ташладым бу эшне. Рекс, төннең куркыныч өлеше узганын сизеп, йоклап китте.

Шулчак кемдер каты итеп ишек какты. Дөмбердәтә үк башлады. Рекс сискәнәп уяңды да йокысын бозучыга ырлап өрергә кереште.

– Кем йори инде тагын? – дип, ишеккә юнәлдем.

Минем алда «бомж» басып тора (алда аны «йортсыз кеше», дип атарбыз), чәчләре чал, житкән, салкыннан оеш-оеш укмашып катканнар. Мыегы, әле гена сөт эчкән кебек, ап-ак, ә өстендә берни юк. Күзләрем, ирексездән, аска таба йөгерде. Ниндидер таушалып, тузып беткән тишек чалбар кигән, үзе яланаяк... «Утыз градуста да бәйрәм кызуы кешене шулай йөртә икән», – дип елмаеп куйганымны сизми дә калдым. Шулчак кулларына күзем төште. Сырмасын төреп тоткан.

– Бар, кит әле, бәдбәхет, – дип кычкырдым мин моңа, бөтен үпкәмне бушатыр жай чыкканга куангандай.

Тәне шешенгән йортсыз кеше бары тик авазлар гына чыгарды:

– М-м-мм, – диде ул.

Аны тыңламый калырга ярамаганын күзләреннән аңладым. Ул калтырануын баса алмаслык туңган иде. Үтенүле караш белән миңа кулындагы сырмасын сузды. Инде этеп чыгарырга жыенган идем, эмма сырманың селкенгәннен искәрдем. Үзем дә сизмәстән, аны тартып алып, өстәлгә куйдым, кызу хәрәкәтләр белән сүттем. Сүттем дә бозланган баганадай катып калдым. Алдымда күп булса бер атналык сабый ята иде. Үзе еламый. Бер мизгелгә чуалып киткән фикерем эзгә төште. Ишек катында басып калган кешедә бит жеп очы, димәк. Мин, кулыннан тотып, аны бүлмәгә алып кердем. Участокта нинди жылы әйбер бар, барысын да өстенә ашыга-ашыга яба башладым. Йортсызны тизрәк жылытырга кирәк иде. Кинәт башыма сәер уй килде.

– Кайдан алдың баланы? – дип кычкырдым.

Кечкенә бала сискәнәп куйды, ә Рекс, торба астына яшергән ипиен тырнап чыгарып, өстәл астына кереп качты. Йортсыз кеше, калтыраудан туктарга тырышып, куллары белән үзен кочаклады.

– М-мм... – Бик нык тырыша торгач, – чүп савытыннан, – диде.

Каян килә яхшылык? Әлбәттә, йөрәк түреннән. Әлеге кеше, бер уйсыз, нарасыйны үлемнән саклап калган. Ә кыяфәтенә карасаң, бу кеше кемгәдер, аеруча чит балага яшәү бүләк итәр дип кем уйлар? Мин бит аны чак кына куып чыгармадым. Уйларымнан аерылып, телефон янына килдем. Номер жыйганда да йөрәгем әллә ничек сулкылдап куйды.

«Ашыгыч ярдәм»дә трубканы тиз алдылар.

– Алло, – дидем, үз тавышымны үзем танымыйча. – Милиция бүлегендә салкында өшегән кеше һәм бер атналык сабый бала көтә сезне.

– Адресыгыз? – диде трубкадагы хатын-кыз, салкынлык белән, гүя, гадәттән тыш берни дә булмаган.

Мин, ачуымны тыеп, адресны әйттем һәм шалт иттереп телефонны куйдым.

Сэгать төнгө ике житә. Өстәл астында Рекс йоклап ята, почмакта, минем һәр адымымны күзәтеп, ят кеше утыра. Ул инде бераз жылынды. Кулыма алган баланы сырма өстенә кире куйдым да сүгенеп алдым:

– Кая йөри инде бу врачлар?

Почмактан тавыш ишетелде:

– Кайгырма, тиздән килеп житәрләр...

Чит кешенең тынычлыгы шаккатырды мине. Ул үз гомерен уйламый, кеше тормышын коткарганын да аңламый кебек, аның өчен барысы да гадәти вакыйга булып тоела бугай. Аның жылынганына шатландым, чөнки бу вакыйганы минем тулысынча ишетәсе килде. Протокол кәгазен алып, язган кыяфәт ясадым.

– Ничек, кайда, кайчан? Сөйлә!

– Мин гадәттәге сукмагымнан – чүп баклары яныннан барам. Шулчак колагыма елаган сыман тавыш ишетелде. Мәче чыга алмый ятамы әллә, дип, карыйсы иттем. Күп алар анда. Карыйм, бактагы кәгазь тартмада бала ята. Югалып калдым. Өстемдәге сырманы салып төрдәм дә монда килдем...

– Кайда булды бу хәл? – дип бүлдердем аны.

– Урман янындагы йортларны беләсезме?

– Әйе.

– Менә шунда.

Минем күзләрем шар булды, чынлап әйтәмә ул?

– Ул бит ике чакрымлап ераклыкта.

– Бардыр, – дип, минем сүзләрне раслады йортсыз кеше.

– Шуннан алып килдеңме? – дип гажәпләнеп сорадым.

– Нигә?! Калдырып китеп булмый бит инде. Кеше булырга туган бит ул.

Мин тынып калдым. Ни әйтергә, ничек рәхмәтләремне белдерергә белмәдем... Күзләрем бу кешенең кызарып, кабарып чыккан аякларына төште.

– Аяк киемәң кая соң синең?

– Кар өеме аша үткәндә, югалып калдылар бугай. Эзләп торырга жай булмады, – диде ул, сабыйга яратып карап.

– Каһәр суккан, кая соң алар? – дидем мин, ашыгыч ярдәм машинасын искә төшереп.

Рекс, йокысыннан уянып, чит зат янына килеп терәлеп үк утырды. Минем дә аны кочаклап, нык итеп кочаклап аласы килә башлады, ләкин тыелып калдым. Чәй кайнаттым. Ул ашыкмыйча, әкрән генә эчте. Рәхмәтен дә чын күңелдән, без ишетергә ияләшкән дежур вариантта түгел, сирәк яңгырашта әйтте. Карашымны әле сабыйга, әле аның коткаручысына күчереп, байтак карап тордым.

– Ашыгыч ярдәм чакырдыгызмы? – дип, ике кеше эчкә үтте.

– Бигрәк ашыгыч инде үзегез. Сезнең тизлегегезгә сокланып кына була, – дия-дия каршы алдым.

– Ярар инде, бәйрәм бит, ачуланма, – диде зәңгәр куртка кигән врач.

Мин түземлегемне югалттым. Якасыннан тотып, аны стенага терәдем.

– Бәйрәм? Монда кешеләр үлем алдында, ә сез – «бәйрәм...» – дип, йөзенә төбәлдем, ләкин үземне тиз кулга алдым.

– Кая, күрсәт яралыларны, – диде врач, гафу үтенгән сыман.

Мин аларга булган вакыйганы ике-өч жөмләдә аңлатып бирдем. Берсе, бик игътибарлы тыңлаган кыяфәт ясап:

– Аңлашылды, – дип куйды.

Чынында үзләре берни аңламадылар. Бу йортсыз кешенең бөеклеген төшендерә алмадым. Шунысы кызганыч иде минем өчен. Ө йортсыз кешенең үзен бу мәсьәлә бөтенләй борчымый бугай. Ул тып-тын утыруын белде, чын геройның бернигә дә исе китмәде.

– Баланы хәзер кая илтәсез? – дип сорадым мин.

– Балалар йортына. Башта больницада тикшерү үтәр, – дип, төгәл һәм кыска җавап кайтарды кечкенә буйлы табиб.

Баланы алып чыгып киттеләр. Озак та үтмәде, табиб әйләнәп керде. Ул йортсыз кеше кырыена килеп, башта аны тикшерде, аннары кулыннан тартып торгызды. Мин түзмәдем, яннарына килеп:

– Күрмисезмени? Носилка алып керегез, аяклары өшегән бит, – дип сүз каттым.

– Кысылмагыз! – дигән җавап ишетелде.

– Алып кер, дим, мин сиңа! – Минем һәр сүзне өзеп әйтүем куркыттымы, әллә башка чара калмагангамы, ул тиз генә чыгып керде.

– Кирәкми иде, тавышланышмагыз, – диде носилкадагы кеше, миңа текәлеп карап.

Аларны озатып кәргәндә, Рексның да өтәләнәп чабып йөрүен искәрдәм. Хәлдән таеп, урындыкка аудым. Юк, физик көчем югалмады, рухи көчемне югалттым. Эмоциональ шок булды миңа.

– Менә, Рекс, – дидем мин, эткә карап, – яшисең син шулай дөньяда, яшисең берни күрмичә, ә янында шундый батырлар гомер кичерә. Алар, бернигә өметләнмичә, ярдәм итәргә сәләтле. Башкаларның тормышын кайгырталар. Ә аларны хәтта белмиләр дә. Кызганыч, бик кызганыч... Җае чыккан һәрбер урында үзен мактап яшәүче эгоистлар күпме... Бик кызганыч! – Рекска карап алдым. Ул минем аяк астында йоклый иде инде. Тышта җил тынды. Хәтта жылы булып китте... жанга. Иртән төнге кунагым Рексны – яна дустаның өйгә кайтардым да хастаханәгә чаптым. Бала исән, төнне тыныч чыккан. Күнеләмдә аны үземә алу теләге уяны. Бала шатлыгыннан, йортсыз кеше турында бөтенләй онытканмын. Күрешсәм, ныклап танышасым, гафу үтенәсәмне күз алдыма китереп, хастаханә коридоры буйлап киттем. Каршыга очраган табибтан:

– Кичә милиция бүлегеннән өшегән кешене алып киткәннәр иде, кайда икән ул? – дип сорадым.

Врач тирән итеп сулыш алды да кулларын артка яшерде.

– Өшүе нык дәрәжәдә иде.

– Ничәнче палатада ул? – дип сорадым. – Өшүен үзем дә күрдәм мин. Документлары булмаганлыктан, куып чыгармаганысыздыр бит?

– Юк, – диде врач. – Таң атканда үлдә.

Мин бу сүзләргә көтмәгән идем. Бер сүз дә әйтмичә, ишеккә таба юнәлдем. Кулларым көзгә кырауда калып өшегән кәбестә яфраклары кебек асылынып төште. Аякларымны өстерәп барганга, очраган бер кеше миңа игътибар итте. Тизрәк моннан югалыр өчен, йөгереп диярлек чыгып киттем.

Өйдә бикләндем дә кичкә кадәр чыкмадым. Рекс, мине юатырга теләгән сыман, сырпаланып йөрде.

Кич белән больницага кире бардым. Урам караңгы, аяк астында жепшек кар шыгырдай. Юл буенча: «Мин шулай булдыра алган булыр идемме?» – дигән уй миемне бораулады. Төгәл җавап таба алмаудан үртәлдәм. Кеше гомерен коткарып калган өчен, ул күкнең үзеннән хуплау алыр кебек иде.

Хастаханәдә йортсыз кеше турында кабат белештем, күмү мәшәкатен үз өстемә алдым. Нишләптер, аны иң нык белүче миндер сыман тоелды. Иртән зиратка килгәндә, каберне казып бетереп яталар иде. Мәетне, эзер булу белән, тиз-тиз генә күмеп тә куйдылар.

– Ә сез беләсезме... – дип, сүз әйтергә җыендым, әмма тукталып калдым.

Зиратта мин һәм кабер казучылардан башка беркем дә юк иде. Алар да кузгалдылар. Хәтта күктә каргалар да очмый. Минем бу кеше турында бар дөньяга кычкырасым килде, әмма ишетмәсләр, дәрәсрәге, ишетергә теләмәсләр дип курыктым. Кабер кырыеннан аерылып китә алмыйча тордым. Ә табылдык бала кайчан да булса үзенә коткаручысын беләчәкме?! Ничиксез, беләчәк, мин әйтәчәкмен аңа.

Баланы миңа тәрбиягә, әлбәттә, бирмәделәр. Ләкин әлегә көнгә кадәр аның янына йөрәм. Берәз үскәч, бергә йортсыз кеше каберенә барырбыз. Аның рухы шат булыр.

... Ә тормыш давам итә. Беркем дә йортсыз кеше турында белмәячәк, аның дөньяда яшәвен сизмәгәндәй, вафатын да искәртмәячәкләр. Әмма ул матур үлем белән китте. Тормыш төбәндә булса да, Кеше булып кала белде. Яшәешнең бөек сере менә шундадыр инде ул.

КАЙТАВАЗ БУЛЫП КАЙТУ

ОЧЕРК

*Жир хәтерли микән?
Хәтерлидер...
Жир, мөгаен, яхшы хәтерледер.
Аңа үзенең һәрбер эсан иясе,
Хәтта мәхлугы да кадерледер...*

Яңа Чишмә районындагы Чертуш авылына кергәндә, юлның уң ягындагы калкулыкта бер каберлек бар. Туганнар каберлеге. 1919 елның икенче февралендә кызыл мадьярлар тарафыннан атып үтерелгән утыз жиде карт жирләнгән биредә. Шул турыда хәбәр итә кабер ташы.

Моннан йөз ел элек булган фажиганең телсез шаһите бу каберлек.

Хәер, йөз ел элек микән? Халык хәтере шулай ди. Ә тарихи чыганаclar дәшми, бу хәлләр турында архив материалларын табасы, көнгә чыгарасы бар әле. Халык хәтере исә: «Кызыл мадьярлар тарафыннан юк ителгән шәһитләр ята биредә», ди. Большевиклар ягында булган, 1920 елда сәнәкчеләр фетнәсен тар-мар итүдә катнашып йөргән венгр-мадьяр отрядлары урыны-урыны белән башбаштаклык кылган, кансызлык күрсәткән, ди кырыс тарихның сакланып калган сәхифәләре.

Илнең кызыл байраklar астында якты киләчәккә атлаган еллары бу.

Чертуш авылы элек Чистай өязенең Каргалы волостена кергән. Каргалыга авыл аша узган кыска юлдан хәвефле граждaннар сугышы елларында әле кызыллар үтеп киткән, әле фетнәчеләр, әле – фетнәчеләрнең калдыкларын эзәрлекләп йөрүче мадьярлар...

Бу хәлләр турында мин күптән түгел генә белдем. Дөрес, туганнар каберлеге, шунда кабер ташы куелу турында коры гына мәгълүмат белән элегрәк тә таныш идем. Йә, әйтегез әле, Батан сугышында миллионлагaн кеше һәлак булган, дигәндә, күзгә яшь киләме, әллә бабасының шул сугыштагы газaплары турында ишеткәч, тетрәнеп куямы кеше? Минем белән дә шулайрак булды. Авылдагы һәр йортка кереп, бер гасыр элек булган фажигале хәлләрнең буыннан-буынга тапшырыла килгән кадәресең өйрәнеп йөрүче Чертуш мәдәният йорты мәдире Рәмзия Мусинадан ишеткәч кенә йөрәгем аша уздырдым мин бу хәлләрне.

Акрын-акрын бу пазл-хәтер кыйпылчыклары шул хәерсез вакыйганың картинасы булып торып калды. Малевичның «Кара квадрат»ы шикеллерәк иде ул. Кан белән күз яшьләрен үзенә сәңдергән шыксыз-шөкәтсез чор сурәте.

...Зыкы суык көннәрнең берсе. Чалт аяз булса да, биш йөзләп өйдән торган, өч мәхәлләгә бүленгән авыл урамнарында ник бер кеше заты күренсән. Башка юлы салкын дип тормаган бала-чага да өйләрендә утыра. Бәладән башаяк, заманалар болгавыр, дусны дошманнан аера торган түгел, урамда буталып йөрмәсәләр дә ярар, дип, ата-ана коры тора соңгы көннәрдә. Хәер, кулына корал тоталып алырлык ирләрнең күбесең большевиклар гаскәренә озаттылар инде. Авылда шул кыз-кыркын да, карт-коры белән бала-чага. Сәвитләр властыка килсә дә, иманы коргыры сугышның нич тынасы юк. Сугышы бетсә, ичмасам, туйганчы эпәй ашарлар, курыкмый гына игенен үстерерләр иде. Әнә бит нәрсә уйлап тапканнар: артык ашлыкны яңа властыка тапшырасы, ди. Артыгы була димени инде әпәйнең? Булса, базарына барып, тоз-шырпыга алыштырып

кайтырлар иде эле. Авызларын чәпелдәтеп торган жиде-сигез жанны һава белән туендырасыңмы?

Мәжүдә карчык керосин лампасына ут элдерде дә арткы ызбаның идән астына төшөп китте. Бәрәңгесе дә базның бер почмагында гына калып бара, Алланың рәхмәте. Ризык ягы такы-токрык шул соңгы елларда. Әле дә карты Нуретдин белән алтын приискасында эшләп кайтып, берәз хәлләнөп калган иделәр. Эһә, күрше-тирәдә эсәк¹ төбөнә төшүчеләр бар, теләнчеләрне дә күргәннәр, Алла сакласын.

Карчык, авыз эченнән генә ил-көнгә иминлек тели-тели, алгы ызбага керде. Уртанчы улы Кыям белән киез итеккә олтан салып утырган карты, карчыгы кулындагы коштабакка карагач, авызыннан тегәржебен алды да:

– Ипләбрәк тот, анасы, әле дөнья хәлән белеп булмый, – дип куйды.

Нуретдин картның үз борчуы иде. Өлкән улы Хәйретдин гражданнар сугышына киткәннән соң, зур хужалыкны таратмый-чәчми тотуның авырлыклары аның жилкәсендә. Кыям да кул арасына керә инде, аңа рәхмәт. Мәсәния, Миңнеруй белән Гыйльмеруй бала-чага гына эле. Киң сәке өстендә чүпрәк курчаклары белән мәш килгән кызларына күз салып, елмаеп куйды карт. Әйдә, уйнасыннар, кыз гомере бик кыска, иртәнге чык кебек. Шәфикалары эле имчәк баласы гына. Эш эзләргә чыгып киткән Гарифыннан хәбәрләр юк, әллә кайда йөри анысы, исәнме-юкмы икәнлеген дә белмиләр. Әллә нинди заманалар килде шул. Эшлэгәннән бәрәкәте юк, эһә, кичәле-бүгенле яңа властың азынуына түзрәкләр калмаган, ярсынган кешеләр йөри авыл тирәсендә. Карале, нәрсә уйлап тапкан большевик дигәннәр: үзәң чәчәрәң дә калдырмый, олаулап ашлык озатырга кирәк, ди. Прутразвөрсткамы шунда, колак ишетмәгән нәрсә.

Чаршау артына баласын имезергә кереп киткән Таһирә казан тирәсендә кайнашкан каенанасы янына ашыкты. Тик алгы якның уртасында шып туктады да куркынган күзләре белән каенатасына карады:

– Әтәй, янгын түгелме?

Карт, тәрәзгә күз ташлауга, «ләхәүлә...» дип сикереп торды. Элгечтән кулына сырмасын гына эләктерде дә, киенеп тә тормый, ишеккә томырылды. Артыннан ашыккан улының борын төбөндә үк:

– Чыкмый тор, – дип, ишекне ябып та куйды.

Ул арада кызлар мышык-мышык елаша башладылар, тәрәзгә килеп капланган Кыям:

– Эһәй, зурәнәй, анда безнең абзар яна бит! Малларны чыгара аламы икән әтәй? – дип өзгәләнде. – Ниндидер атлылар да күрәнә. Мин дә чыгам.

Ишегалдына чыгарга дип сикереп торган үсмерне Мәүжидә карчыкның тавышы туктатты. Ул инде алда куркыныч көткәнөн сизеп, ана каз кебек, балалар турында гына уйлый иде.

– Кыям, улым, анаңның күлмәген ки тизрәк. Килең, барыгыз мич артына, бәйләт яулык. Мич башына менеп ятсын, ул-бу булса, кызыбыз чирли, диярбез. Кызлар, чаршау артына кергез.

Бераздан өйдә ыгы-зыгы тынды. Мәүжидә карчык намазлыкка басты, Таһирә килең тынычсызлана башлаган баласын тирбәтергә утырды. Агарып киткән йөзәндә курку катып калган, инде бар күзәнәгенә үтеп кергән шом эчтән генә кабатлаган догаларын саташтыра иде.

Бишектәге нарасый тагын йоклап китте, аның эле зур дөңядә бер гаме дә юк: жылы бишеге белән имәрәнә сөте булса – житкән. Ул эле бәхетле иде. Ул эле жирдә барган гаделсезлеккән нәрсә икәнлеген күрми, белми, аңламый торган бәхетле яшәгә иде. Көн дә тезенә утыртып «үчтеки»ләп үстөрөп алучы атасын югалтпача өч яшьлек Мәсәниянең исә инде бәхете кителә башлаган көн бу. Күргәннәрәннән котлары алынган кызларның йөрәгенә гомер буга әрнәтәчәк кыйпылчык булып кадаласы көн.

Урамда ни барганлыгын аңлый торган түгел: кемнәрдер кычкырыша, берничә тапкыр мылтыктан да аттылар, ара-тирә абзардагы мал-туарның үзәк өзгеч тавышлары ишетеләп китә.

Бераздан бар да тынды. Кышкы көн ахырына якынлашып килә иде.

¹ Эсәк / өсәк (диал.) – лар, ашлык саклау урыны.

Яшырэк чакта ире белән Урал якларында алтын приискаларында эшләп кайткан Мәүжидә холкы белән жебекләрдән түгел иде, өстенә терлек-туар арасына кия торган иске бишмәтен киде, мамык шәлен бәйләде дә, бисмилласын әйтәп, урам якка атлады...

Бу хәлләр турында сөйләүче Рәмзия – бишектәге Шәфиканың оныгы. Хәтер жебен оныкларга тоттырып калдырган зирәк әбиләргә рәхмәт. Кеше булып яшисең килә икән, нәсел-нәсәбеңне онытма. Нәселен онытканнар исә рәхим-шәфкать көтмәс. Диненнән, якыннарыннан ераклашкан кеше куркыныч ул. Тыныч тормышта әле бу куркыныч бик сизелмидер дә, ә хәвеф-хәтәрле, утлы елларда аның шаукымы бик күпләрнең тынычлыгын бозарга сәләтле.

*Аймылышкан чакта уйлар, юллар,
Айкалышлар китсә дөньялары,
Жир ахылдап, сыкрап ятадыр ул:
«Нишлисез, дип, адам балалары?»*

Ни булган соң биредә? Нишләгән кешеләр? Бу турыда Мәсәниянең улы – бик озак еллар күрше Шахмай авылы мәктәбендә директор булып эшләгән Әсхәт абый Шәриповның «Әнже бөртекләре» китабында кыска гына аңлатма бар: «Бөгелмә ягынан Чертушка Совет хөкүмәтенә каршы күтәрелгән отряд килгән. Күрәсеп, Чертуштан да шул отрядка кушылучылар булгандыр. Каргалы янында алар каршына кызылларның атлы гаскәре килеп чыга. Озакка сузылмаган бәрелештән соң, әлегә ыгы-зыгыдан файдаланып, фетнәчеләр Рус Чабаксары ягына качалар. Кызыл гаскәрләр яхшы гына коралланган. Алар составында венгр-мадьярлар күбрәк булган, диләр. Авылга килеп керүгә, бер баерак йортка уг төртәләр. Янгын башланып, хужасы чыккач, кылыч белән чабып үтерәләр».

Тарихта «Сәнәкчеләр фетнәсе» дип билгеле бу вакыйгалар 1920 елның февраль башларында булган... Кансызлыгы, вәхшилегә белән халык бәгыренә – халык хәтеренә язылып калган ул. Еллары буталган... Каберлектә 1919 ел, диелгән. Совет хакимияте чорында бу хакта сөйләү түгел, искә алу да тыелган шул. Ә Кыям онытмаган. Яшүсмер елларында атасыз калуны да, абзарда тереләй янып көлгә әйләнгән мал-туарны да, бер көн эчендә йорт тулы кешене коры кашык белән туендыру авырлыгы үз жилкәсенә төшүне дә – онытмаган. Бу хәлләрнең сәбәбен аңламый гажизләнгән үсмер соңрак, күмәкләштерү елларында, колхозга керүгә башаягы белән каршы торган. Ә кызыллар ягында сугышып кайткан Хәйретдин өлкән яшьтәге атасының үтерелүен, хәлэл хезмәт белән булдырылган хужалыгының юкка чыгарылуын күргәч, ни уйлады икән?

Бик авырлык белән, көнне-төнгә ялгап эшли торгач, янәдән тернәкләнә алар, ләкин озак еллар колхозга кермиләр. Озакламый яши торган йортларын да тартып алалар.

Авыл советына хезмәт иткән ул йортта Мөнирә исемле апа кизү тора. Бер генә төнем дә тыныч үтми, йокыга китсәм, фәрештәләр күрәм, үлгән кешеләр белән саташып чыгам; йокламасам, әллә нинди тавышлар ишетәм, дип зарланган ул. Бу турыда Шәфика әбиемә әйткәч, Мәүжидә әбиң бабайның башын чиләккә салып алып кәргән булган, каны идән астына тамгандыр, женнәр касәфәтедер, дип, авыр сулап куйган иде, ди Рәмзия. Ярый ла, ул моны үзе күрмәгән.

Ә кемдер күргән... кичергән... акылдан язмаслык көч тапкан.

Авылдашларын хәтер сандыгында актарынырга мәжбүр иткән Рәмзия ярдәмендә фажигә сурәтенә беренче кыйпылчыгын урынына куябыз. Нуретдин Шәрәфетдиновның ишле гаиләсе кичергән хәсрәт – кан төсендә, кара күмер төсендә. Ул – беренче көн корбаны, башкалар белән аны да туганнар каберлегенә жирләчәкләр.

«Ни сәбәпләдер, авылга икенче көнне дә килә отряд һәм авылның ир-атларын түбән очка алып төшеп аталар» – китапта икенче көн фажигәсә бер жөмлөгә сыйган.

...Үз ишләренәң жанын кыюдан акыллары исерек халәтендәге солдатлар авыл буенча йөри. Фетнәчеләр узып киткән авылның һәр йортында дошман яшидер кебек. Яңа хакимиятнең исә талабе катгый: «Безнең белән булмаган һәркем – безгә дошман!» Әлегәчә сугыш гарасатын ишетмәгән, уларының кайдадыр, ни өчендер (матур, тук

тормыш, дилэр инде диюен) сугышып йөрүен генә белгән авыл кешеләре аңга килеп өлгергәнче, бер төркем картларны жыеп, түбән очка таба атлый алар. Араларында Максум хәзрәт, Ибраһим, Хәлим, Гыйльман, Мирсәй бабайлар, берничә яшырәк ир-ат та күренә. Берәр сагаты элек кенә үзәндә ике атлыны ашатып-эчертеп чыгарган Ногман картның күршесе Нәгыймулалардан чыгып килеше икән. Илдә-көндә ни бар – күрше белән күрше арасында сер юк чаклар. Кемнәр булды икән болар, дип, үзара аптырашып, гәпләшеп ала картлар. Кичәгеләре дә бала-каза өеп киттеләр энә. Шул кичәгеләр түгел микән? Телләре аңлаешсыз. Кыяфәтләре дә ятрак. Өстәлгә хәзинәдә барын чыгарып сыйлап жибәрсә дә, тел белмәгәч, кемнәр икәнлекләрен аңламый калган.

Ногман карт, кулларын каш өстенә куеп, югары очтан атлаган төркемне танырга маташканда, янына чаптырып килеп житкән атлы, тәкәллефләнеп тормый гына, аны да төркемгә таба куалый. «Карале, син бит әле генә бездән чыккан идең, танымыйсыңмыни?» – дисә дә, тыңлап тормыйлар...

Отрядта бер татар кешесе дә була. «Агайлар, атарга алып баралар сезне, эчтән генә тәкбир әйттегез», дип пышылдый ул, бер жаен туры китереп. «Ату белән егылыгыз, ни булса да тормагыз», дип тә өсти.

Ишеткән хәбәрдән эсәренеп калган картлар иң беренчеләрдән булып аңына килгән хәзрәтнең йомшак тавыш белән башлаган тәкбирен күтәрәп алалар. Кышкы авылның салкын һавасына таралган «Аллаһу әкбәр» көчәйгәннән-көчәя бара. Мылтыклы адәмнәрнең тупас жикеренүләре дә инде аларны куркытмый, гомерләренең соңгы минутлары якынлашкан ир-атлар тәкбир әйтә: «Аллаһу әкбәр... Аллаһу әкбәр...» Тавышны ишетеп чыккан Шәрип атлы агай, картлар жыенга баралар, ахры, дип, төркемгә кушыла. Ялгышканын соңрак аңлый... Авылдагы ыгы-зыгының сәбәпләрен аңышмый капка төбәнә чыккан тагын берничә картны да төркемгә әйдәклиләр.

Гомерендә беренче тапкыр мылтыклы кешеләр күрәп төркемгә ияргән Камил атлы малайны шул ук татар кешесе: «Бар, кайтып кит, йөрмә монда», дип орышып куып жибәрә. Аларның өенә керүче булмый, бәлки, берәрсе чирле карт ята анда, дип куркыткандыр. Авылда тиф белән авыручылар да булган. Камил – бүгенге көндә дә авылларында көн күрүче Рашат Зариповның бабасы.

Бик күпләр «бер татар кешесе», дип телгә ала. Кем булды икән ул язмыш жиле бөтереп алып китеп, сугыштырга мәжбүр иткән, ләкин кешелеген югалтмаган зат? Күңелендә иман нурын саклаган кеше өчен жан кыюда катнашу жинелләрдән булмагандыр...

Чертушның төп урамы берәр чакрымга сузылган. Югары очтан түбән очка таба атлаганда, ниләр уйлады икән ул агайлар? Өй тулы бала-чага турындамы, илгә килеп яткан ниндире билгесез афәт хакындамы, әллә инде бакыйлыкка юлның кыскалыгы турында уйладылармы икән?.. Якыннары белән бәхилләшеп китә алмау ачысы тозлы күз яшьләре булып сакал-мыекларында катып калды микән?.. Йорт хужаларын алып чыгып киткәч, кая барып бәрелергә, кемнән яклау сорарга белми гажизлэнгән әби-апалар ни кичерде икән бу сәгәтләрдә?

Сугыш утын кабызып жибәрүче бәндәләр бу хакта уйламыйлар шул. Алар өчен сугыш барышы кыска-кыска жөмлэләргә сыйган: «...алынды ...чистартылды ...юк ителде...» «Бер мең... ун мең... бер миллион...»

...Тау башына жыелган авыл картларын, аларны камап алган мылтыклы кешеләрне Ситдыйк үргә менгәндә генә күрәп ала. Кире борылырга, нидер уйларга чама да, чара да булмый инде. Толып якаларын күтәрә төшеп, жай гына шуып барган чанасында изрәп, ерак юлдан кайтышы була ирнең. Киз басып, киз эшләпәлەرгә кадр ясап кәсеп итүче гаилә башлыгы, заказларын илтәп, үзләренә алдагы көннәр өчен заказлар жыйган була. Язмыш аңа да соңгы тукталышны авылдашлары белән бер кабердә итә.

Авылның кичкә авышча барган һавасын тетрәтеп, ату тавышлары яңгырый. Ап-ак карга кан тамчылары чәчи, гәүдәләр гөрселдәп ава. Шакир, Нәбиулла, Мөдәррис, Хәлим, Хәйретдин... Кемдер соңгы сулышын ала, кайсыдыр яралысы ыңгырашып куя...

Ел саен Сабантуйда батыр калган алыптай гәүдәле, йөк төягән арбаларны күчереп куя алган Мөдәрриснең дә гомере шунда өзәлә. Ышанмый ул атачакларына. «Мине ата алмыйлар алар, ни гаебем өчен атсыннар?» дип кабатлый. Гаепсезләрнең язмышын гаеплеләр билгеләгән чак шул. Аталар...

Шул ук ачы тэкъдир авыл бае Фатыйхның энеләрен дә бу каберлеккә кертә. Атлы гаскәр керүен белеп алу белән, түбән очта яшәүче Фатыйх бай да, ике энесе дә качалар. Инде ату тавышлары тынып, шактый вакыт үткәч, бу мәхшәрнең узып китүенә өметләнеп булса кирәк, агалы-энеле ике туган яшеренгән урыннарыннан чыгалар. Аларны шундук күрәп тә алалар, тау башына алып килеп аталар да... Яшеренеп калган Фатыйх байга исә язмыш жиле утызынчы елларда усал итеп кагыла.

Түбән очта яшәүче Әхмәтжан картның тәһарәт алырга дип чыгып килеше була. Ишегалдына бәрәп кәргән мылтыкчылар аны да төркемгә куша. Дошман күрер өчен, каралты-кураңның нык булуы да житә... Шул ук язмышка аның каениш-каенагалары да дучар була. Хәзерге көндә күрше Шахмай авылында яшәүче Фәнил Кәлимуллинның әнисе ягыннан әбисе Зарифәнең ире Әхмәтжан белән бергә ике туганы да атыла ул көнне. Бу хәсрәтне күтәрә алмаудан, Зарифә үзе дә озакламый жан тәслим кыла, ятим калган кызларын балалар йортына озаталар.

«Кем дә кем исән, торыгыз. Курыкмагыз, тимибез, димәк, Аллагыз сезнең якта», ди башлыклары. Мирсәй бабай һәм тагын берничә кеше авырлык белән генә аякларына баса. «Алла», диделәр бит, алдамаслардыр... Ләкин берничә секундтан алар да инде күзләрен мәңгегә йома.

Гыйльман атлы агай, отрядтагы татар кешесенең сүзен истә тотып, үлгәнгә сабыша. Жанкыярлар эшләрен бетереп китеп баргач та, бик озак ята ул. Салкын кар өстендә – үлеләр арасында. Хәлим белән Шәрифүлла да исән кала. Нәбиүлла картны колакка каты булуы коткара – торыгыз, дигәнне ишетми ул. Ята да ята... Отрядның киткәнлегенә ышанып беткәч кенә, бер-берләрен барлаша агайлар. Акрын гына Ризван бай дөшә... Аны да пуля аяган икән. Хәлләрәк йортларның берсеннән йолкып чыгарып, төркемгә кушылган Хәйретдиннең зәгыйфь кенә тавышы ишетелеп китә. Әле мыегы дә төртмәгән яшүсмер әллә салкыннан, әллә кичерешләрдән дер-дер калтырый. Шул чагында йөрәгенә кереп урнашкан шом аның да гомерен кыскарта. Берничә елдан Җамалия дигән кызга өйләнә егет, 1933 елда Ленинградка китәләр, тик анда озак тормый, йөрәк өянәгеннән китеп бара. Гыйльманның да колак тирәсендә ярасы була, озакламый, шул ярадан мантый алмыйча, ул да үлә.

...Ә бу хәтер кыйпылчыгы кеше дигән затның яшәргә, көн итәргә тырышу-тырмашуына, кеше рухына һәйкәлдер, бәлки. Ситдыйк бабайның килене белән бәйлә ул. Исеме онытылган, мин аны олылап, баш хәрәфтән «Килен», дип язармын.

...Төнне йокысыз диярлек үткәргән кыз-хатыннар, энәй-карчыклар иртәнгә инде ни булганын белеп алалар. Шәригатьчә жиргә индерик ичмасам, дип ялыну-ялваруларына колак салучы булмый. Отряд китсә дә, «якын килмәскә», дигән әмерләре куркуга сала. Мәхшәрдән исән чыгып, кайсын-кая яшереп саклаган ир-атлардан каенатасының мәете дә тау башында ятканын белеп алган Килен төнлә, тау астыннан шуыша-шуыша, шунда юнәлә. Үзе туктаусыз догаларын кабатлый. Өй тулы кечкенәдән-кечкенә бала-чага, берсе дә кул арасына керерлек түгел. Ир канаты гаскәргә яздырылган, хәбәр-хәтере юк. Төп карап торган туендыручылары – Ситдыйк картның түш кесәсендә даими клиентларының адреслары язылган кәгазь барлыгын белә Килен. Үзе дә эш жасана төшенгән яшь хатын, мәетләр арасында шуыша-шуыша кармалана торгач, каенатасын табып ала. Күз яшьләрен ачу белән сыпыра да дүрткә бөкләнгән исемлекне кесәсенә яшерә. Иреннәре бертуктамый «бәдбәхетләр», дип кабатлый. Шул ук юл белән өенә шуыша. Нәсел кәсебе дәвам итә...

*Әй кешеләр!
Сез бит хәтта Аллаһ сүзләрен дә
Ишетмәгән булып кыланасыз!
Яшәешнең күчәре ул – Иман.
Күчәр авышканда, адәм – кансыз.
«Шахмай янган, Чертуш янган,
Чаллы ягада² калган», –*

дигән сүзләренә бала чагымда ук ишеткәнем бар иде кебек. Ник күрше авыллар янган

² Ягада (диал.) – кырыда, читтә.

да, безнең Чаллы башы янмый калган – бала акылы бу турыда уйланып тормаган. Ул бәетнең тарихы куркыныч булуын башыма да китермәгәнмен.

Рәмзия сөйли: «Әнием ягыннан Газизә әбиемнең әбисе Сәйдә бик башлы булган, күрсәң: капка баганасына комач кызыл француз яулыгын чыгарып элгән. Аларга отряд керми үткән. Ә авылының старостасы бу көннәрдә чыгып качкан. Чаллыбашлары кызыл байрактар белән Чертуш тавының сыртына кадәр киләләр энә, анда яндырмыйлар да, үтермиләр дә. Безнең староста да шулай эшләсә булмадымы икән, дип уфтана әбиләр».

Ир-атларны, авыл картларын чыгарып ату белән генә чикләнми отряд. Иң таза хужалыкларга ут та төртәләр...

Бүгенге көндә авылдагы иң өлкән кеше – туксан дүрт яшьлек Хафизә әби Манигина. Канлы вакыйга барганда тумаган да әле ул. Ләкин гаиләсенә бәйле сөйләнгән хәлләрне бүгенгедәй ачык хәтерли. Өйләренә бәрәп кәргән мылтыкчылар, тиф авырулы ир белән хатынны күргәч, борылып чыгып китәләр. Бәдерниса атлы үсмер кызлары (Хафизәнең апасы) миң аралыгында качып кала. Ишекне тыштан бикләп куялар. «Ә безнең, гомер-гомергә, урам якка ике ишектән чыгып була иде», – дип искә ала әби. Өйгә кәргәнче үк абзарга ут төртә керәләр. Бәдерниса, тегеләр китү белән, бикләмми калган ишектән барлы-юклы мал-туарны коткарырга дип чыгып йөгәрә...

Һай, күпне күрә авыл ул көннәрдә. Әле бер, әле икенче урында каралты-куралар яна... Сүндерергә ярамый. Февральнең куе салкын һавасына ачы төтен исә сеңә. Өй тоткасы булган ирләрен-картларын алып чыгып китәләр... Аларны нишләткәннәре билгесез. Кара кайгыга баткан карт-коры, кыз-хатыннар ни кылырга белми гажизләнә. Өйләрдән чыкмаска кушылган.

Өч көн буена тау башына килергә жөрәт итмиләр. Курка халык. Курку шулкадәр көчле була ки, күз яшьләрен эчкә йотып, кәфенсез-нисез, кигән киёмнәре белән, барысын да бер кабергә индерәләр мәетләренә.

Соңрак «башбаштаклык кылып йөргән өчен, кызыл мадьярларның үзләрен дә хөкем иткәннәр», дигән сүзләр килеп ирешә-ирешүен. Ләкин, ни гажәп: бирегә күмелүчеләргә карата барыбер «дошман» мөһерә суга яңа хакимият. Тик халык хәтереннән сызып ата алмый: һәркем үзенә газизенә гаепсез корбан икәнлеген белә. Телдән-телгә, буыннан-буынга сөйләнә килә бу хәлләр, «оньтмагыз!» диелә килә...

Менә мин дә фажига сурәтенә бүгенгә кадәр килеп житкән соңгы кыйпылчыгын барлыйм. Күз алдыма ул ундүрт яшьлек Миңнеруйның күргәннәре булып килеп баса.

...Әтәсе Гайнан алты баласын кая яшерергә белми апыраган энәләренә «оланнарны өйдән чыгара күрмә», дип әйтәп китсә дә, ут борчасы кебек Миңнеруй сиздерми генә урамга сыз. Башта олак кына Түбән оч ягына олак салып тыңлап тора ул, мылтыкы атлыларның авылдан ераклашкан тояк тавышларын ишетүгә, жан-фәрманга тау башына уктала. Эңгер-меңгер төшөп килгән вакыт. Ак карда караеп торган таучыкның үле гәүдәләр булуын аңлап алган кыз ни алга, ни артка барырга белми катып кала. Тирә-юньдә кан, кан... Берничә яралы таудан тәгәрәп төшкән дә менәргә азаплана. Инде ташлап баручы көчләре тау башына менәргә житми, янә аска тәгәриләр. Артларыннан кызыл эз сузылып төшә. Таучыктан авыр сулаган хәлсез тавыш ишетелә: «Кызым, абыстаеңа барып әйт, балам, килеп алсын». Сулышы кысылган кыз нидер әйтмәкче була, авызыннан сүз чыкмый... Биредә нишләп йөргән аңларлык хәлгә килгәч, күзләре белән әтисен эзли башлый. Ул басып торган жирдән ерак түгел таныш киём күргән кебек була да шунда йөгәрә. «Әтәй, әтәй!» дип пышылдый иреннәре. Аннары, бар көчен жыеп, катырак кычыра: «Әтәәәй!» Әтисенә баш чүмечә ыргылаш юктыгын күргәч кенә, аның үлгәнлегенә аңына барып житә. Коты алынган Миңнеруй дуфкумга³ авылга таба йөгәрә. Күз яшьләренә буыла-буыла йөгәргән кызны бу күренеш бик олак эзәрлекли. Кызы Фиданияне дә куып тотта ул... Оныкларга да килеп ирешә. Хәзерге вакытта үз авылларында укытучы булып эшләүче Лидия Зарипованың әнисе ягыннан бабай тиешле Гайнан Ибраһимов турындагы хәтер-хатирә эзеннән бүген исә без йөрибез.

Китәр алдыннан Гайнан карт, өйгә кереп, киеш итек күтәрәп чыга. Тик кияргә өлгерми, алырга керүче адәм аның кулыннан киеш итеген йолкып, үзе киеш куя, тишек

³ Дуфкумга (диал.) – бар көченә, бар куәтенә.

аяк киemen карт өстенә ыргыта. Кими аныкын Гайнан агай: «Безгә барыбер шәһит китәсе», дип, кар өстеннән оекчан килеш атлай...

Хәтернең тишек капчыгынан ундырышлы туфракка төшә алган берничә генә бөртек хатирә дә мул шытым бирергә сәләтле. Чертушларның шәһит киткән авылдашлары исемнәрен барлап, рухларына дога кылып торулары сөйли бу турыда.

Каберлеккә утыз жиде кеше күмелгән. Бер гасыр вакыт эчендә кайберләренең инде исемнәре хәтердән жуелган. Исемнәре билгелеләренен дә ата-бабалары, фамилияләре онытылган. «Безнең бабай да анда ята бит...» ди дә кайберәүләр ...туктап кала. Кемдер: «Безнең жизни...» ди. «Анда Совет хакимияте дошманнары күмелгән», дип ышандырырга тырышучылар да бар. Әйләндереп алырга да, таш куярга да рөхсәт ителми. Шулай да буыннан-буынга күчеп килгән гаилә яркарьләре кайберәүләренә тәваккәл адымнарга этәрә. Беренчеләрдән булып кабер тирәсен койма белән әйләндереп алган һәм язуды таш куйган Ситдыйк картның улы Ибраһим белән туганнары Шәвәлине зурлый авыл. Озак еллар буге каберне карап тора алар, жомга саен килеп, рухларына дога кылалар. Бу гамәлгә күз йомганы өчен, өч авылга рәис булып торган Мөнип Хисмәтуллинның «эше» партия жыелышында карала...

Бу хәлләрдән соң житмеш биш ел узгач, Жәүдәт Гыйльметдинов, хатыны Гүзәлия белән, төнлә яңа таш куеп кайта...

Рафаэль Кәлимуллинның әбисе Зәйтүнә анын өч туганы ята биредә: Зәйтүнәнең әтисе Хәсәнша, бабасы Хәсән белән әтисенең абыйсы Дәүләтша. Зәйтүнә унике яшьлек кыз бала була бу вакытта. Гомере буена житәрлек әрнү утыра аның күңеленә. Ни өчен? Нинди гаепләре бар иде? Баштарак ул – яшерен, дингә ирек килгәч – ачыктан-ачык – әрваклар рухына догаларын багышлай, тау башына барып, Коръән укый.

Ө бүгенге таш стелла 2005 елда урнаштырыла. Хәтерләү – чын кеше булып яралтылган кешенең изге бурычы итеп карала башлагач... Авылдашлар кабер тирәли утыз жиде чыршы утыртты.

Жәен дә, кышын да чыршылар – Хәтер сакчылары. Энәләре – хәтер-хатирәнең үткен кыйпылчыклары – бәгырьгә кадала. Яшелләр, төс үзгәртмиләр – чын хакыйкәт кебек. Кем генә китсә дә, кайтса да, озатып калалар, каршы алалар. Чыршылар белән бергә биредә гаепсезгә жаннары кыелган утыз жиде картның рухы да сакта торадыр шикелле.

Утыз жиде чыршы тирәли жәяүле буран уйный. Кар ап-ак. Шәһит киткән авылдашларының фани дөньядагы соңгы тукталышына әйләнгән каберлек йомшак ак юрган ябынган.

Жир хәтерли микән?..

Хәтерлидер...

Жир, мөгаен, яхшы хәтерледер.

И туганым Кеше! Син дә шулай

Тудыручың хакын кадерли бел...

Никадәр алдавыч, ышанычсыз тоелса да, халык хәтере үзенә барлыгы белән кыйммәт. Үткәнне – бүгенгә, бүгенгене иртәгәгә ялгый алуы зур көч ул. Шунан аңлаган Чертуш кешеләренә рәхмәт.

Лилия ФӘТТАХОВА.

Чаллы шәһәре

Әмирхан Еникинең тууына 110 ел

Бу фоторәсем – Казан дәүләт университетында татар, башкорт язучылары һәм яшь каләм ияләренең очрашу исталеге. Беренче рәттә сулдан дүртенче – Әмирхан Еники. 3 декабрь, 1972 ел.

Замандашлар. Әмирхан Еники (уңда), Сибгат Хәким (утырган), Риза Йишморат. Үткән гасырның 80 нче еллар башы.

Әмирхан Еники хатыны
Наҗия ханым белән.
Вафатына бер ел кала
төшкән рәсем. 1999 ел.

Сәхифәне Равил ФӘЙЗУЛЛИН әзерләде.

«Ялкын» журналына 95 ел

«Ялкын» журналы редакциясендә композитор Әнвәр Бакиров белән очрашу истәлеге. Беренче рәттә (сулдан уңга): Роза Хафизова, Әнвәр Бакиров, Фәния Хәйруллина, Хәйдәр Гайнетдинов. Икенче рәттә (сулдан уңга): Айдар Үтәгәнов, Разил Вәлиев, Фәридә Мөхәммәтшина, Фәез Зөлкарнәй, Эльмира Закирова, Рафис Гыйззәтуллин. 1979 ел.

«Ялкын» журналы редакциясе ветераннары, хезмәткәрләре һәм редколлегия әгъзалары. Утырганнар (сулдан уңга): Ирек Нигъмәти, Мансур Рәхимов, Фасил Әхмәтов, Фәния Хәйруллина, Роза Хафизова, Миләүшә Шәрипова, Гүзәл Камалова, Семён Фёдоров. Басканнар (сулдан уңга): Разил Вәлиев, Эльмира Закирова, Рәшидә Сафина, Илдар Гыйльметдинов, Фәйрузә Мөслимова, Әлфия Зәйнәтдинова, Флора Нәгыймова, Зифа Мөхәммәтжанова. 1995 ел.

«Ялкын» журналы коллективы (сулдан уңга): Илназ Фазуллин (баш мөхәррир), Айгөл Абдрахманова, Эльвира Шакирова, Зилә Сабитова, Фәйрузә Шинanova, Рәмзия Галимова, Алина Минневалиева, Алсу Хөснетдинова, Илназ Мөхәрләмов. 2019 ел.

ТАТАР, ҮЗБӘК ӘДӘБИЯТЛАРЫ ТАРИХЫН БАРЛАУЧЫ ГАЛИМ

Габдрахман Сәгъди Уфа белән Чиләбе губерналары аралыгындагы Златоуст өязенә кергән Таймый авылында Гайнан мулла гаиләсендә 1889 елның 26 мартында туган. Башкортстан картасында Таймеево дип билгеләнгән авылдан икенче бер бөек шәхесез – Нәкый Исәнбәт туган Нәсибашка нибарысы илле чакрым чамасыдыр. Башлангыч белемне атасы мәктәбдә үзләштергәннән соң, 1902 елда Габдрахман Троицки каласындагы «Рәсүлия» мәдрәсәсенә барып керә. Зәйнулла ишан мәдрәсәсен тәмамлаучыларның гарәп, фарсы, төрек телләрен һәм көнчыгыш әдәбияты үрнәкләрен яхшы үзләштергәнлекләре билгеле. Шул мәдрәсәне 1904 елда тәмамлаган Габделбари Батгалның фиргавеннәр иленә аяк баскач ук Каһирәдә гарәпчә чыга торган газетада эшли башлаганлыгы мәгълүм. 1908 елда «Вакыт» газетасында эшләргә дип Оренбургка кайтканда, аның биштәрәндә гарәпчәдән тәржемә иткән ике күләмле китап кулъязмасы – Жамалетдин Әфганиның «Ислам философиялары» һәм сүрияле Никола Хаддатың ике өлештән торган әдәби эсәре була.

«Рәсүлия» тулай торагында яшәү доверендә Габдрахман укучы казакъ шәкертләре белән аралаша, казакъча сөйләм телен дә берәз үзләштерә, казакъ әдәбияты үрнәкләре белән дә таныша. Бәлки әле нәкъ шушы елларда бу шәһәрдә әлеге кардәшләребез телендә чыга башлаган «Айкап» журналы редакциясенә килгәләп тә йөргәндер. Ул мәжмуганы нәшер итүче дә үз милләтебез вәкиле булган ич.

«Рәсүлия»не тәмамлагач, Габдрахман да 1908-1911 елларда Төркиядә яши. Истанбул дарелмөгаллиминен (укытуучылар эзерләү институтын) тәмамлый. Шунда укыганда, ул да төрекчәдән бер әдәби эсәренә тәржемә итә. Аннан кайтуга, казакъ иленең Оренбург губернасына чиктәш Актүбә каласындагы татар-рус мәктәбдә укыта башлый. Актүбә ул елларда татарларны үзәнә жәлеп иткән бер яңа шәһәр була. Әйе, ике гасыр аралыгында төзелә башлаган Оренбург – Ташкент тимер юлын сафка бастырган еллар ич ул. Бу юл 1905 елда төзелеп беткәч тә, һәр зур станциядә эшләүче буфет, ресторанның тотучылар безнең сәүдәгерләр булган, дип тә сөйлиләр. Актүбәнең Татар бистәсе янәшәсендә үк Акчурин байларның бер вәкиле зур тегермән дә төзетә. Оренбургтагы «Хөсәения» мәдрәсәсенә абруйлы хәлфәсенәң улы Шамил Усманов та, һөнәри мәктәпне тәмамлагач, хезмәт юлын нәкъ шушы тегермәннән башлап жибәрә. Анасына туган тиешле Акчуриннар тегермәнендә аның 1914-1916 елларда эшләп киткәнлегә билгеле.

Г.Сәгъди монда укытырга килгәндә, тагын бер булачак әдибемезнең Актүбәдә яшәгәнлегә мәгълүм. Яшүсмер Кави Нәжми биредә 1910-1916 елларда әлеге бердән-бер татар-рус мәктәбдә укый. Бәлки, яңа укытучы Габдрахман ярдәме беләндер, монда ул тәүге ижади адымнарны ясый. Беренче уңышлы эсәре буларак кабул ителгән «Көз» шигыре шушы елларда языла. Әлеге мәдрәсәдә укыганда, ул табигатькә багышлы шигырьләре белән танылган шагыйрь А.В.Кольцов ижатын аеруча үз итә. Аның А.С.Пушкин үлеменә баглы «Урман» шигырен татарчага күчереп, мәктәп сәхнәсеннән дә сөйли, дип әйткән иде миңа бервакыт Сәрвәр апа Әдһәмова. Шул ук елларда бу төбәктә тагын бер шагыйрь күренеп ала. Хәзерге Әтнә районы Үртәм авылынан килгән, шигырьләрен 1906 елдан соң төрле тарафта чыга торган татар газеталарына жибәреп бастыргалаган Сәйфелгабит Мәжитов була ул. Татарстанда әлегә аны белмибез диярлек, чөнки шуннан соң Каракалпакстанга күчүгә киткән. Шигырь, проза, драма эсәрләрен каракалпакча язып, шул кардәш халык әдәбиятының классигына әверелгән. Күптән түгел мин аның бер шигырь жыеңтыгын Арча музеена тапшырдым.

Шушы мәгълүмат белән танышкан, укучыбыз яшь Габдрахман хәлфәнең нинди мохиткә килеп эләккәннән чамалар. Ләкин бу тынгысыз жан иясе бер урында озак тормаган шул. 1913 елда инде без аның, бәхет эзләп, иркен казакъ иленең икенче тарафына – Кытай мәмләкәте белән чиктәш жирләргә барып чыкканлыгын беләбез.

Ярты гасыр элек кенә әлеге чик буена якын жирдә рус һәм татар атлы казаклары төзөгән Верный каласында да (1921дән соң – Алма-Ата) татар бистәсе була. Монда да Г.Сәгъди үз милләте исемен йөрткән бистә мәктәбендә укыткандыр. Бу елларда казакь кардәшләребез илендәге барлык мәдрәсә-мәктәпләрдә дә төрки телле төрле милләт вәкилләре бергә укыган. Әйтик, ул замандагы Верный каласында уйгурлар да яшәгән. Ә 1917 ел вакыйгаларын инде хәлфә Габдрахман Бөгелмә шәһәрәндә каршылый.

Әйе, аның Верный каласыннан ике-өч елдан соң ук китүе мәгълүм. Аннан китү сәбәбе ачыкланмаган. Россия тарафыннан илле еллар чамасы элек кенә яулап алынган бу тирәләрдә ул вакытта бик тынгысыз була. Буш яткан жирләр күп, дигән сылтау белән бирегә чит-ят кешеләрне күпләп китерә башлыйлар. Мондый хәл патша Россиясенә көнбатыш тарафында 1914 елгы зур сугыш башлангач аеруча да көчәя. Өстәвенә, жирле ир затларын тыл хезмәтен үтәргә Урал, Себер якларына күпләп озатулар ешай. Ишле балалы бик күп гайләләр авыр хәлдә кала. Һәм 1916 елда Жидесу төбәге казакь һәм кыргызлары патша хакимиятенә кысуына каршы баш күтәрә. Аларга Урта Азиянең башка төбәкләрендәге халыклар да кушыла.

Әйе, Урта Азия өлкәләрендә бу вакытта эшләр бик хәтәр була. Әмма нәкъ шушы вакыйгалар тиздән көтелмәгән нәтижә бирә. Әлеге төбәкнең кайбер тарафларында Совет хакимияте тәртипләре шактый җиңел һәм тиз урнаштырыла. Һәм патша Россиясе биләмәсендә беренче буларак, монда автономияле совет республикасы оештырыла. Хәзерге Үзбәкстан белән Кыргызстанның төньяк, Казакьстанның көньяк биләмәләрен берләштергән Төркестан Автономияле Совет Республикасы 1918 елның 30 апрелендә барлыкка килә. Аның башкаласы итеп Ташкент шәһәре билгеләнә. Республика башлыгы вазифасын үтәү – казакь Турар Рыскуловка, партия җитәкчелеге эшә элекке «Хөсәения» мәдрәсәсә шәкертә, 1915 елдан большевиклар сафында торучы милләттәшәбез Кәрим Хәкимовка йөкләнә. Турар 1916 елгы вакыйгаларның башында торучыларның берсе була. Ә Мәгариф халык комиссары вазифасын үтәргә тиздән бирегә безнең Шәһит Әхмәдиев җибәрелә.

Бу вакыйгаларның барысы да Габдрахман Сәгъди биографиясенә дә кагыла. 1921 елның жәй ахырында ул да Ташкент каласына килеп урнаша. Берәүләр, аны монда чакырып китерәләр, дип яза. Икенчеләре исә, 1919 елдан ВКП (б) әгъзасы саналган һәм укытучы-тәрбияче буларак абруй казанган шәхесне Мәскәүдән килгән эмер нигезендә анда җибәрәләр, дигән фикер әйтә. Мәсәлән, Турар Рыскулов биографиясе жирлегендә аңа багышлап роман язган казакь әдипе Шерхан Мортасаев бер әңгәмә вакытында миңа «большевик Әхмәдиевне дә, Сәгъдине дә, Кәримовны һ.б.ны да безгә үзәктән алынган карар нигезендә җибәргәннәр», дигән иде. Кызганыч ки, аның романын без 1970-1980 елларда тәрҗемә итеп чыгара алмадык. Тулы эчтәлеге безгә мәгълүм түгел. Әсәрдә, бәлки, 1919-1921 еллар аралыгында яңа Совет хакимиятен ныгыту өчен җибәрелгән башка милләттәшләребез дә искә алынган булгандыр. Мәсәлән, Касыйм шәһәрәндә туган, 1916 елда Мәскәүдә коммерция институтын тәмамлаган Ибнеәмин Янбаев. 1920 елда аның монда Мәгариф комиссариатында эшләгәнлеге һәм шул елда Габдулла Тукайның берничә шигыре тупланган җыентыкны рус телендә чыгарганлыгы мәгълүм. Шактый тирән эчтәлеккә кереш мәкаләне дә үзә язган булган. Әмма ул китапчыкка бәйле беренче мәкаләләр 1985 елда ук чыккан булуга карамастан, бөек шагыйребезнең түгә тапкыр рус телендә Ташкентта басылган әлеге җыентыгын, нишләптер, Казанга кайтара алганыбыз юк.

Шул ук 1920 елда Ташкентта үзбәк һәм казакь-кыргыз бүлекләреннән торган Шәрәк халык мәгарифе институты да ачыла. Шул төбәктә гомер иткән татар яшьләре дә анда укый, директоры итеп шулай ук милләттәшәбез, «Шура» журналында шигырь, хикәя һәм мәкаләләре еш күренгәлгән ижади рухлы Габдулла Мостакаев билгеләнә. Аның «Ташлап китте», «Үлем генә көт» кебек хикәяләре, «Швециядә халык мәгарифе торышы» кебек мәкаләләре заманында бик күпләрнең күңеленә хуш килгән. Мөгаен, ул шушы уку йортын нигезләүчеләрнең берсе булгандыр. Һәм бу эштә үрнәк итеп 1919 елда Оренбургта «Хөсәения» мәдрәсәсә жирлегендә оештырылган Халык мәгарифе институтын алгандыр. Муса Жәлил һәм аның иптәшләре дә иң әүвәл нәкъ шул уку йортын тәмамлап чыгалар ич. Габдрахман 1921 елның көзендә Ташкентка килгәч (1920 дә үк килгән, дип язучылар да бар), иң әүвәл әлеге институтта укыта башлый.

1917 елдан Бөгелмәдә яшәгән Г.Сәгъдине монда кем жибәргән? Яисә кем чакырып китергән? Ш.Әхмәдиев белән Г.Мостакаевмы? Кәрим Хәкимовмы? Әлегә билгесез.

Г.Сәгъди биредә Мәгариф халык комиссариатында да эшли, 1920 елда ачылган Төркестан университетында да (соңрак – Урта Азия университеты) укыта. Моңа чаклы инде аның укыту, тәрбия мәсьәләләренә кагылышлы берничә китабы нәшер ителгән була. Үзбәкстан галиме Рәхим Мөкимовның остазына багышланган истәлек язмасына да күз төшереп алыык. Тәүге тапкыр Ташкентта яшәү дәверендә «остазым казакъ халкының мәшһүр акыны Абай Конанбаев, үзбәк әдәбияты классиклары, шул исәптән Алишер Нәваи, милләттәше Габдулла Тукай ижатларын тирәнтен өйрәнә, аларга багышлап хезмәтләр бастыра, – ди Рәхим әкә. – Әбдерәү Фитрәт белән бергә «Үзбәк әдәбияты тарихы» китабын (1923) язалар», ди. Әйе, шул ук елларда Г.Сәгъдинең «Безнең юл» журналының өч санында «Татар шагыйрьләре арасында Тукай» дип исемләнгән күләмле хезмәт бастырганлыгы да безнең китапларда теркәлгән.

Әлегә халык мәгарифе институты ачылган көннән шунда укыган һәм Габдрахман агалары житәкләгән әдәби түгәрәккә йөргән булачак композитор Латыйф Хәмиди истәлекләрен дә искә төшереп үтик. «Ул чорда әле мин шигыйрьләр дә яздым, – дип сөйләгән иде ул миңа. – Аларны Габдрахман хәлфә бик ошаткан иде. 1921 елның көзөндә бугай, безнең төркемгә казакъ әдибе Мохтар Ауэзов та килеп кушылды. Шул дәвөрдән бирле без аның белән гомерлек дус булдык. Ике мәртәбә мине Алма-Атага чакырып китереп, казакъ кардәшләр даирәсенә жәлеп итүче дә ул иде. Үзбәк төркемендә безнең белән бергә булачак олпат шагыйрь Гафур Гөләм дә укыды. Шул ук елда, ачлыктан качып, Оренбургтан килгән зур төркем арасында һади Такташ та бар иде. Ул безгә еш килеп йөри, дәрәсләргә дә кергәли, әдәби түгәрәк утырышларында да катнаша иде. Алар Гафур белән бик дус булдылар. Без берничә сәндә «Белем йорты» журналын туплап чыгарган идек. Анда Такташ белән Гафурның да, Мохтарның да, минем дә беренче тәҗрибә үрнәкләребез бар иде. Бәлки, аның кайбер саннары кемдәдер сакланадыр да әле. Мостакаев абзыйны Казанга кайтып китте, диделәр. Ул журнал аңарда сакланмадымы икән, кызыксын әле», – дигән иде Латыйф ага. Монда кайткан кызыксындым, әмма андый мәжмуганың кайдалыгын белүче булмады.

Әйе, 1921-1925 елларда Ташкентта яшәгәндә, Г.Сәгъди берничә урында укыта. Һәм Төркиядә укыган елларда башланган ижади эшчәнлеген дә бик актив дәвам иттерә. Үзбәк, казакъ, татар телендә чыгып килгән матбугат битләрендә аның шул халыкларның әдәбиятына бәйле мәкаләләре басыла. Бу елларда ул үзбәк телендә «Гамәли вә назари әдәбият дәрәсләре» хезмәтен дә яза. Әлегә хезмәт 1925 елда китап рәвешен ала. Ун еллар элек татар әдәбиятына бәйле шундый хезмәт язган Галимжан Ибраһимовка ул бик ошый. Китапның чыгуын хуплап, әдип «Безнең юл» журналында мәкалә бастыра, дип хәбәр итә галимә Ч.Куракова.

Әдәбият галименең 1925 ел ахырларында Казанга кайту вакыйгасын язучы Гөлсем Мөхәммәдова китабыннан укып белә алабыз («Олы юл», 165-166 бб.). Өммегөлсем апа – Галимжан Ибраһимовның жәмәгәте. Аның әлегә китабы олуг әдибебез тормышын чагылдыра. Аларның Комлев урамындагы өендә әдипләр, галимнәр, дәүләт житәкчеләре еш була, киләчәктә башкарыласы эшләр турында киңәшә, фикер алыша. «Ул кичтә бездә ТАССР Халык комиссарлары Советы рәисе Хажы Габидуллин белән Мәгариф халык комиссары Шәһит Әхмәдиев иделәр... Тел, әдәбият мәсьәләләренә күчтеләр. Галимжан әдәбият тарихын яздыру эшен Габдрахман Сәгъдигә тапшыру кирәклегенә турында сүз катты. Шәһит баштарак: «Читгән кеше чакырып торганчы, бу эшне Газиз Гобәйдуллин белән Гали Рәхимгә тапшырыйк», дигән иде. Соңрак уртак фикергә килделәр. Габдрахманны Казанга чакырырга һәм аңа «Татар әдәбияты тарихы»н язучу эшен тапшырырга булдылар», – дип хәбәр итә Гөлсем апа.

Шул карар нигезендә Габдрахман ага тиздән Казанга кайтарыла. Аңа эшләр шартлары тудырыла. Һәм бер ел үтмәстән, 300 битле «Татар әдәбияты тарихы» китабы басылып та чыга. Галим бер үк вакытта, әлбәттә, укытучы буларак та актив эшли. 1929 елда аңа Казан педагогия институтының профессоры дигән дәрәжәле исем бирелә. Әмма шул ук елларда аның нәселдән килүче мулла баласы булуын да, эшчәнлегенә бер өлеше читтә узганлыгын да искә ала башлыйлар. Г.Толымбайский, Ф.Мөсәгыйт һ.б.ның Г.Сәгъдинең гыйльми

эшчәнлегенә, ижади эзләнүләренә тискәре караш тудырырдай мәкаләләре күренә башлый. Һәм шундый эзәрлекләр башлангач, 1930 елда ул янә Урта Азия якларына чыгып китә.

Ул вакытта инде монда да шактый гына үзгәрешләр булган икән. Габдрахман моннан киткәндә өч-дүрт берәмлек-автономияне тәшкил иткән Үзбәкстан 1926 елдан бердәм дәүләткә (Үзбәкстан ССРга) әверелгән. Берара аның башкаласы итеп Сәмәркандны сайлаган булганнар икән (1930 елгача). Шул сәбәпле 1929 елда Сәмәркандта дәүләти дәрәжәдәге университет та ачылган. Һәм шунда Оренбург янәшәсендәге Каргалыдан чыккан, атаклы Ишми ишан кызына өйләнгән Кәрәмәтулла Айдаровның да укытып йөргәнлеген Ташкентта аңа кемдер хәбәр итә. Г.Сәгъди дә шуннан соң Сәмәркандка китә. Алар анда очрашып, дустанә гомер итәләр, дип сөйләгән иде миңа 1984 елда шагыйрь Һибатулла Салихов нәселеннән булган бер апа. Һибатулла хәзрәтнең бер хатыны да шул «мирза Айдаровлар»дан чыккан икән. (Совет чоры язучысы Әсгат Айдарның да шушы морзалар токымыннан икәнлеген искә төшереп үтик.)

Дөрөсләктә ничек булгандыр. Шунысы хак: Г.Сәгъди бу баруында Сәмәрканд университетында укыта башлый. Милләте буенча тажик, Үзбәкстанда гомер иткән әдәбият фәне докторы Рәхим Рәжәп улы Мөкимов истәлекләренә әйләнеп кайтыйк. «Остазларым арасында мин аеруча зыялы фән докторы, профессор Габдрахман Сәгъдине олы хөрмәт белән искә алам. Ул безгә – чордашларым Шәрәф Рәшидов, Гафур Голәм, Әсгат Мохтар, Рәсүлжан Әхмәди һ.б.ларга үзбәк әдәбияты тарихыннан дәрес укытты. Урта буйлы, кара-коңгырт чәчле һәм күзлекле урта яшьләрдәге бер татарның безне укытуына әллә ни хәйран калмаган идек. Хәйран калдырганы шул: татар милләтеннән булган бу укытучының саф үзбәк телендә үзбәк әдәбияты тарихын гына укытуы түгел, ә Шәрыкның шушы төбәгендә яшәүче күп кенә халыкларның әдәбият һәм мәдәният тарихларын да су кебек эчүе иде. Ул урыс, үзбәк, гарәп, фарсы, грек һәм кытай галимнәренен дөньяга карашы белән дә таныш һәм шул хакта иркен фикер йөртәр иде. Белүебезчә, профессор дәрәжәсенә ул 1927 елда ук лаек булган, бик катлаулы тормыш юлы узган. Ә безне укытканда, ул якын тарих белән генә чикләнмәде. Нәваи, Ибне Халдун, Тәфтәзани, әл Болгари кебек Шәрык галимнәре, грек Әфләтун (Платон), Сократ фикерләре белән дә таныштырыр иде. Әбүгалисина, Фәраби, Бируни, Жами, Заһретдин Бабурлар язып калдырган мирас белән дә безне ул кызыксындырды. 1941 нең яз башында, Алишер Нәваиниң тууына 500 ел тулу көннәренә хәзерлек вакытында, безнең Үзбәкстан дәүләт университетында да жанланыш булды. Һәркем кабат Нәваи ижатын өйрәндә, күмәкләп укулар башланды. Алишер Нәваи ижатына багышланган мәкалә һәм хезмәтләрнең элгәреләре укытучыбыз Габдрахман Сәгъди», – дип яза Р.Мөкимов.

Ул вакытта инде профессор Г.Сәгъди «Алишер Нәваи ижаты – үзбәк классик әдәбиятының бөеклеге» темасына докторлык диссертациясен эзәрләргә керешкән була. («Аның машинкада басылган нөсхәсе Мәскәүдә, В.Ленин исемен йөрткән көтепханәдә саклана», дигән хәбәрәм бар», дип яза Р.Мөкинәв.) Ләкин Бөек Ватан сугышы башлану сәбәпле, күп нәрсә хыялга ашмый кала. Бу диссертацияне яклау вакыйгасы да 1949 елгача сузыла. «Ватан сугышы барганда, безнең университетны Ташкенттагы Урта Азия дәүләт университетына куштылар. Профессорыбыз Искә шәһәрнең Лабзак мәхәлләсендә яшәде. Укытырга безнең тулай торак янәшәсеннән жәяү йөрер иде. Чөнки трамвайга утырырлык түгел, кешеләр аңа асылынып баралар иде, – дип яза Рәхим экә. – Ул елларда мин филология факультетының деканы булдым. Олуг остазым белән дуслыгыбыз һичбер вакыт өзәлмәде... Күптән түгел Сәмәркандка командировкага бардым. (1980 елларның ахырлары искә алына бугай.) Анда Габдрахман аганың соңгы хатыны Бәнат апаны эзләп таптым. Улы Рома белән яши икән. Остазымның каберен барып күрдәм, чәчәк-гөлләр салдым. «Жаның жәннәттә булсын, остазым!» – дип теләдем». Безнең галимнәргә дә ул тарафка командировкага барып кайту зыян итмәс иде. Сәмәрканд, Бохара, Ташкент кебек тарихи калалар зиратларында йөзләгән бөек затларыбыз килеп дога кылуыбызны көтеп ята ич.

Профессор, филология фәннәре докторы Габдрахман Сәгъди 67 яшендә, 1956 елның ноябрендә Сәмәркандта вафат була.

Лирон ХӘМИДУЛЛИН

ӘДИП ИЖАТЫНДА МИЛЛИ ИДЕЯНЕҢ БИРЕЛЕШЕ

Күренекле татар әдибе, Татарстанның халык язучысы, Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Ә.Еникинең әдәби-публицистик ижаты милләткә хезмәт итүнең иң гүзәл бер үрнәге булып тора.

Аның ижатын шартлы рәвештә өч чорга бүлеп карап булыр иде. Беренчесе – башлангыч чор ижаты, ягъни бу 1930-1950 елларны үз эченә алып, әдипнең каләм тибрәтә башлап язылган беренче тәҗрибэләрен һәм 1940 еллардагы хикәяләрән иңли. Әлеге чорда милли идеянең асылында халыкның ижтимагый тормышын тасвирлау, сугыш чоры хикәяләрәндә ватанпәрвәрлек хисләре чагылыш таба. «Бала» хикәясендә автор солдат Зарифның урман эчендә адашып калган кызга ярдәм итүе, аның әнкәсен табуда күрсәткән ярдәме кечкенә генә эпизодта тасвирлана. Хикәядәге гадәти сюжетта милли идея балаларга карата мөһаббәт, кеше кайгысына битараф булмау, үз тормышын куркыныч астына куеп, башкаларга ярдәм итү кебек сыйфатлар аша чагыла.

Ә.Еники милләткә хас сыйфатларны гади кешеләр арасынан эзли. Аның «Соңгы китап» автобиографик әсәрендә хикәянең реаль нигезгә корылуы асызыклана: «...*дүрт кыздан соң Кәримә тутакый бер ир бала да тапты. Талгаты исемле иде ул, Кәишаф җизниңнең үзе төсле тыныч кына, сабыр гына бер малай иде... Сугыш башланган елны гына Талгаты Күйбашевтагы план-экономика институтын бетерә. Бетерү белән ирекле рәвештә фронтка китә һәм 1941 елның көзүндә, Мәскәүне фашистлардан яклаган чагында, һәлак тә була. Бердәнбергә тия, дип, халык юкка гына әйтми икән*»¹. Чыннан да, бу – әсәрнең эчтәлеген, аңа салынган вакыйгаларны типиклаштыру да булып тора.

Сугыш чоры вакыйгалары төрле милләт вәкилләрен берләштерә. «Бер генә сәгаткә» хикәясе сагыну, көтү, юксыну мотивларын ачуга нигезләнгән. Бу үзенчәлек өч улын сугыш кырына озаткан Мәрьям карчык аша ачыла башлап, соңыннан барлык гайлә эгъзаларына, тирә-юньдәге һәм кешегә тарала. Озак көттереп, сагындырып кайткан Гомәрнең санаулы гына сәгаткә кала алуы аяз көндә яшен суккан кебек, барысын берьюлы тетрәндерә. Хикәя дәвамында автор геройларны көтәлмәгән, алдан билгеләп куелмаган халәттә күрсәтеп, укучыны да кьеренкелектә тотар. Хикәянең һәр герое очрашудан алган уйлар, хисләр белән яшәп ала.

Гомумән, Ә.Еникинең кырыгыныч елларда ижат иткән «Бала», «Ана һәм кыз», «Бер генә сәгаткә», «Ялгыз кыз», «Мәк чәчәге», «Кунакчыл дошман», «Икенче көнне», «Тауларга карап» хикәяләре психологик прозаның гүзәл үрнәкләре булып тора. Алар драматик һәм фажигалә жирлектә ачылулары белән аерылалар. Арада фажигаләлек ягыннан иң тәэсирле хикәя – «Кунакчыл дошман». Ә.Еники әлеге хикәясендә төрле милләт вәкилләрен тасвирлап, милли характерларның типик сыйфатларын ачып бирә. «...*Ә Василий калын иренле, зур авызлы, җәенке борынлы, чырае, чыннан да, гәҗгәеп серле иде: ул чырайда искиткеч бер ваемсызлык җәелеп ята, шуннан башка берни дә юк. Кем алдында басып торганын беләме ул, борчыламы, куркамы – һич сизеп булырлык түгел, шайтан алгыры*»². Әдип хикәя герое Василийның портрет детальләрен генә биреп калмый, аның эчке дөньясын, рухи халәтен ачып, характерындагы яшерен сыйфатларга да игътибар юнәлтә, кызыклы гына геройларның бер-берсенә үзара бәя бирү алымын куллана. Әйттик, немец солдаты һәм офицерлары өч солдат күз алдында ачылса, Василий, Хәким, Талипка караш немецларны күзәтү, сыналу вакытында туа. «*Ә Талип, намазга оеган мөселман шикелле, кулларын кендеге өстенә куеп, җирән керфекләрен җиргә терәп, тик кенә тора. Әллә уяу, әллә йокыга талган – белмәссең дә*»...»³ Әсәрдә Хәким һәм Талип образлары да психологик планда ачыла. Хәким

¹ Еники Ә. Соңгы китап. Истәлекләр. – Казан: Татар.кит. нәшр., 1987. – 504 б. – 33 б.

² Еники Ә. Әсәрләр: өч томда. III том. Хикәяләр. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1991. – 416 б. – 67 б.

³ Шунда ук. – 67-68 бб.

характерына хас битарафлык һәм Талиптагы милли үзенчәлекләргә тукталу аша автор типиклаштыруга ирешә.

Милли фажиғанә ачу агыннан «Кем жырлады?» хикәясә аерым игътибарга лаек. Әсәрдә авыр яраланган, үлем белән тартышып, гомеренә соңгы минутларын кичереп, фани дөньядан китеп баручы татар егетенә күнеленә шифа бирүче татар жыры бар. Татар жыры эчкә кичерешләрне, кайгы-хәвәфне жиңеләйтә, туган жир кебек иркен, әнисе, сөйгән кызы кебек якин жыр тавышы милли көйнә, моңның көчле йогынтысын күрсәтә. Әсәренң үзенчәлеген билгеләп, Д.Заһидуллина да: «...*фәлсәфи әсәр кебек кабул ителә, ул милли әдәбиятта «аң агышы» алымын ныгыта. Гомумкешелек фәлсәфәсен язучы милли гомумиләштерү ноктасында чишә»,* – дип ассызыклай⁴.

Язучының сугыш афәтенә кешеләргә йогынтысын милли характерлар аша ачуы 1948 елда язылып, уналты ел басылмый торган «Тауларга карап» хикәясендә ачык күренә. Хикәя дэвәмында төп геройның авыр кичерешләрен сурәтләү бара. Гомер ахырында нәселенә өченче буының күрү насыйп булган Локман карт тыныч күңел белән кала. Ил картының кайгы-газаплары автор тарафыннан гомумиләштерелгән, татар картларына гына хас сыйфат буларак тасвирланган.

Язучы ижатының беренче чорында ижат ителгән «Ялгызлык» (1957), «Туган туфрак» (1959), «Шаяру» (1959) хикәйләре туган жир кадере, кешенә тормышта үз урынын табуы, үткәндәге мираска, рухи кыйммәтләргә мөнәсәбәтнең үзгәрүе турында сөйлә.

Язучы ижатының икенче чорында, 1950 елларда язылган «Рәхмәт, иптәшләр!» повесте әдипнең, үз ижат кыйбласыннан берәз тайпылып, заманга яраклашуын күрсәтә. Ләкин «икенче чор» дип аталырга лаеклы 50-70 нче еллар аралыгында, күп кенә тәнкыйтчеләр билгеләп үткәнчә, әсәрләрендә әхлакый башлангычның гына калку күрсәтелүенә басым ясау Ә.Еники прозасының киндлеген цикләү булыр иде. «Рәхмәт, иптәшләр!» повестеннан соң басылган «Саз чәчәге», «Рәшә», «Вөждан» әсәрләре сүз остасының эстетик карашлары тирәнәюен һәм аеруча тәнкыйди фикернең калкып чыгуын дәлилли. Әлеге фикер «Әйтелмәгән васыять»тә аерым урынны били. Шул рәвешле, Ә.Еники ижатындагы икенче чорны, югарыда аталган вакыт чикләрендә калдырып, «әхлакый-тәнкыйди чор» дип атау урынлы.

Шулай да 1960 еллар ахырына таба әдип әхлакый-тәнкыйди юнәлешне инкаръ итмәсә дә, 1968 елда «Вөждан» повесте басылу аның ижатында тарихи-документаль юнәлешнең башлануын билгели.

Ә.Еники ижатының икенче чорында хикәя жанры өлкәсендә дә яңа сүз әйтелә. «Матурлык» (1964), «Коръәнхафиз» (1964), «Төнге тамчылар» (1964), «Әйтелмәгән васыять» (1965), «Жиз кыңгырау» (1966), «Курай» (1970) кебек шедевр әсәрләр ижат ителә. Аларны берләштергән төп үзенчәлек – рухи, мәдәни һәм милли мираска мөнәсәбәт. Арада фән кешеләренә шәхси тормышын чагылдырган «Төнге тамчылар» әсәре аерылып тора. Хикәя калыбына кабат кайтып карасак, бөтенләй без уйламаган яклар ачыла: әдипнең чорга бәясен, карашларын чагылдырган аскы катламда чынбарлыкның яшереп бирелгән күренешләре белән очрашабыз. 1964 елда язылган хикәяне «лирик башлангычка ия булган әсәр» дип баяләү генә алгы планга чыкты. Текст белән якыннанрак танышу башка якларны да ача.

Әлеге хикәягә бәя биреп, тикшеренүчеләр Д.Заһидуллина һәм Н.Юсупова: «...*Кешеләр иманга кайтачак, совет системасындагы колга әверелдерү сәясәтенә асылына тиешенчәк, хаталары өчен кичерү сорапчак 1990 еллардан күп элек, 1964 елда, Ә.Еники татар әдәбиятында беренче булып совет идеологиясенә ышанган буын фәжигәсен ача...*»⁵ – дип язала. Ә.Еникинең табышы шәхси фикерләрен яшереп бирә алуда да чагыла. Әгәр әсәргә салынган вакыйгалар белән әдипнең шәхси тормышын тәңгәл куйсак, бик кызыклы гына күзәтүләр ясый алабыз. Аның шәхси биографиясендә 1930 елларда Баку, Маргелан шәһәрләрендә яшәп алуы ассызыклана. Нәкъ репрессия шаукумы елларына туры килгән мәгълүматның ижатта чагылуына игътибар да

⁴ Заһидуллина Д.Ф. 1960-1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2015. – 186-211 бб. – 191 б.

⁵ Әмирхан Еники // XX гасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф.Заһидуллина, Н.М.Юсупова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т.2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 38-57 бб. – 54 б.

итмибез. Югыйса, «Төнгө тамчылар» хикәясендә сурәтләнгән вакыйгаларның фактик елларына күзәтү ясасак, бөтенләй башка картина күзаллана. Әсәр 1964 елда языла. Хикәядә Хәлиллнең үткәне һәм бүгенгесе белән бәйлә вакыйгалар, аеруча аның яшьлеге һәм зур галим булып танылуы турында сүз бара кебек. Шул урында автор, укучысын кызыксындыру максатыннан, каһарманының шәхси тормышын да сурәтлән башлый. Ләйлә – Хәлиллнең беренче мәхәббәте. Ул Ленинградтан кунакка кайткан. Геройның уйларын чуалтып жибергән. Яшьлек, эчкерсезлек янында Ә.Еникидә һәрвакыт мәкер бирелә. Монда да Хәлилл язмасын үзгәрткән комсомол кыз Мәрвәр килеп керә. Аңа нисбәтле, Хәлиллнең тормышы башка яктан ачыла.

Яшеренеп яшәү канына сеңгән Ишмаев образы исә Ә.Еникинең дә яшерен тормышын ачу мөмкинлеге тудыра. Мәрвәр белән 25 ел гомер иткән Хәлиллнең моннан чирек гасыр элек булган тормышы сурәтләнә. Ә Ләйлә белән танышып, мавыгып китүенә 27 ел. Әсәр язылган елдан бу датаны алып ташласак, 1937 ел чыга. Шул рәвешле, Ә.Еники ил өчен хәвефле, кулга алулар, төрмәгә нахакка ябулар башланган чорны, ул вакытка карата мөнәсәбәтен яшереп торырга мәжбүр булган. Әмма әдип яшеренеп, куркып яшәгән, дип тә булмый. Ул бер төркем сатирик «Чәнечкеле хикәяләр» жыентыгына кергән әсәрләрендә, «Саз чәчәге», «Рәшә» повестьларында совет властының сәясәтен тәнкыйтә итә.

Өченче чорга (1970-2000 еллар) караган «Тынычлану», «Без дә солдатлар идек», «Гөләндәм туташ хатирәсе», «Соңгы китап», «Кояш баер алдыннан» кебек хикәя, повесть, эссе-истәлекләре, публицистик язмалары һәм күпсанлы мәкаләләре язучының ижат кыйбласы буларак бәяләнәргә лаек. Шушы бүленешне күздә тотып, Ә.Еники ижатына булган кызыксынуга нигезләнә, әлеге чорда язылган әсәрләрен асыл мәгънәсенә тукталу да урынлы.

Язучы әгәр «Тынычлану» хикәясендә галим образын тудыруга ирешсә, «Гөләндәм туташ хатирәсе» повестенң үзәгендә күренекле татар композиторы Салих Сәйдәшевның образы, аның сәнгатькә кереп китү чорындагы шәхси тормышы сурәтләнә.

Әдипнең авыр сугыш елларын тасвирлаган «Без дә солдатлар идек» повестендә тасвирланган образлар төгәл ике төркемгә бүленә: «картлар» һәм «өтеләп чыкканнар».

Картлар – алар өч ел фронтта йөрәп, бер генә тапкыр да мылтыктан атып карамаган кешеләр. Бу төркемгә гәүдәгә зур-таза, мәһабәт, казакъның түгәрәк табыннарында күп утырган, легендаларны шактый ишеткән Байәхмәтов та, гаять тә нечкә, йомшак бәгырьле солдат – үзбәк Ишмәмәт тә, каравылда штык шикелле торучы, үткен, грамоталы солдат Шумилов та, солдатлар арасында иң өлкәне, казакълар аксакал урынына тотучы Өметбаев та керә.

Өтеләп чыкканнар – каты яраланып, госпитальдә ятканнан соң, нестройовой булып, фронтка кире кайткан солдатлар. Болар арасында утны-суны кичкән, бик үткен, кирәк урында хәйләкәр каракалпак казагы Дорды Ходайбирдин, тиз кызып китүчән, кызу канлы рус Емилькин, авырлыклар аша узган, тәҗрибәле солдат Хафиз Акшалов, куркак, бәләчел, тавыш кубарырга яратучы Шанаев, арада иң яше булган солдат Жәнтимеров. Алар фронт сызыгында дошман белән көрәшерлек дип табылмаса да, мылтык тотарлык хәлдә булуларын исәпкә алып, каравыл хезмәтенә яраклы исәпләнәләр. Автор һәм аны чолгап алган кешеләрнең кылган гамәлләренә, үзара мөнәсәбәтләренә нигезләнә, характер сыйфатларын билгеләп була. Выводның күп өлешен казакъ милләте вәкилләре тәшкил итә. Автор һәр персонажны ачу да шәхси сыйфатларның нигезе буларак гомумкешелеккә хас үзенчәлекләрен ала.

Әсәр һәр халыкның үзенә генә хас гореф-гадәтләре, традицияләренә тирән ихтирам хисләрен чагылдыра. Повестьта тыныч тормышка тансыклаган солдатлар арасында бер сөөнечле мизгел булып ала – куй сую. Азия халыкларының милли традицияләре нигезендә жиренә житкереп үткәрелгән бу бәйрәм төрки халыкларда ата-баба гадәтенә буйсыну теләсә кайсы вакытта да һич искерми торган бер гамәл булып сеңеп калуын ассызыкый.

Билгелә, әдип милли мөнәсәбәтләренә ачу да казакъ, кыргыз, рус халыкларына гына мөрәҗәгать итми. Автор Латвия жир-суының муллыгын, халкының яшәү рәвешен тасвирлаганда, жирле латышларның холык-фигылен, портретларын чагылдыруга да игътибар бирә.

Эгәр «Без дә солдатлар идек» повестенда казакъларның милли йолалары белән танышсак, латыш халкына хас гомуми характер сыйфатларын күрсәк, «Соңгы китап» әсәре башкортларның горейф-гадәтләрен ачып бирү ягыннан әһәмиятле. Милли колоритны сурәтләү аша автор эпик киңлек тудыруга ирешә. Повесть кысасында ул татар һәм башкорт халыклары тормышындагы социаль әһәмияткә ия картиналарны күңелдә калырлык вакыйгалар ярдәмендә тасвирлый. Шул рәвешле, әдәби тукумада тарихи чынбарлыкны (Еникиләр нәселенәң килеп чыгышы, жирле халык тормышы, НЭП вакыйгалары һ.б.) хикәяләүче күңелә аша үткәреп ачып сала.

«Соңгы китап» повестенда, беренче карашка, автор публицистик стильдә язылган повесть кысаларында татар һәм башкорт халыкларына гына хас булган кабатланмас милли характерларны, ерак бабаларыбыздан килгән горейф-гадәтләргә, этнографик байлыкны сурәтлп сыман. Хикәяләүченең үсеш этаплары, мавыгулары, аның формалашуы, кичерешләр дөньясы әйләнә-тирә белән тыгыз бәйләнештә бирелә. Әмирханни тәрбияләп үстергән мохит күп төрле: гаилә, туганнары, Дәүләкән кешеләре, Дим буге табигате, кырлар, үзәннәр һ.б. Ә.Еникинең «Соңгы китап» битләрендә искә төшерүләре, уйланулары буш жирдә генә бармый. Эдип катлаулы, каршылыклы, бормалы юллар узып, «соңгы жырын» үзенең укучыларына тәкъдим итә. Соңгы, чөнки изге; соңгы, чөнки шәхес тормышы; соңгы, чөнки кадерле, кабатланмас үткән көннәр, үткән тормыш.

Эдипнен әдәби ижаты органик рәвештә публицистик эшчәнлегә белән кушылып китә. Алар бер-берсен тулыландыра, ижат лабораториясен ачуга юлларын күрсәтә, әдәби ижатындагы казанышларын тирәнрәк аңларга мөмкинлек тудыра. «Кояш баер алдыннан...», «Ченәкәй кем ул?», «Татар мәсьәләсе», «Сарьян», «Кем хаклы?», «Касыймга сәяхәт» һ.б. мәкаләләрен өйрәнәп чыгу нәтижәсендә, Ә.Еникинең берничә юнәлештә эшләвенә тукталу сорала.

Беренче нәүбәттә, эдипне татар халкының үткәне, бүгенгесе һәм киләчәгә кызыксындыра. «Кояш баер алдыннан», «Татар мәсьәләсе» мәкаләләре аны кыю фикерле, милли рухлы шәхес буларак танытты. «Кояш баер алдыннан» публицистик мәкаләләр җыентыгында төрле тарихи формацияләр барлана, эдипнең шәхси карашлары нигезендә бәйләнәп барыла.

Ә.Еникинең милли карашлары, халыкның үткәне, бүгенгесе турында уйланулары «Татар мәсьәләсе» мәкаләсендә ачыла. Эдип үткәнгә нәтижә ясаудан башлап китә. Дүрт йөз ел давамында рус илендә яшәгән татар язмышы аянычлы: «*Та-тар. Көйдереп баскан тамга шикелле йөртәбез без бу данлыклы хәтәр исемне!*»⁶. Фикерен давам итеп, Ә.Еники, урыс-татар мөнәсәбәтләренең сәбәпләрен эзли: «*Һәркемгә мәгълүм булганча, шушы көнгә кадар урысча мәктәп дәрәслекләрендә, матур әдәбиятта, газета-журнал битләрендә, экскурсоводларның туристларга сөйләп йөрүләрендә «татарское нашествие», «татарское иго» дигән сүзләргә еш кына укыйбыз һәм ишетәбез. Без инде моңа күнегеп беттек диярлек. Ләкин бит ул тәфсилләп язылган яки сөйләнгән нәрсәләргә йөзләгән милләт халкы укый, ишетә*»⁷. Татар халкының мәшһүр уллары һәрвакыт булып торган. Еники дә татар аксөякләренең урыс дәүләтенә итагатыле хезмәт итүен асызыклык.

Эдип мәкаләдә рус һәм татарларның казанышларын да чагыштыра: «*XIX гасырга кәргәч, урыс милләтендә искиткеч күтәрелеш башлана ки, гасыр ахырында инде Россия дөньяның иң бай, иң куәтле империяләреннән берсе булып таныла. Ә без, шул империя эчендә яшәүче халык, гүя калын юрган астында тончыгып, йоклап ятабыз*»⁸. Шул ук мәкалә кысаларында ул татар халкының казанышларын да барлый: 1) ике революция арасындагы уникаль татарлар күтәрелеш кичерә; 2) барлык милләтләргә караганда татарлар үз телләрендә күбрәк китап нәшер итә; 3) читтән килеп укучылар өчен таштан зур-зур мәктәп биналары салына; 4) Казан арты һәм Оренбург байлары мәдрәсәләр салу өчен йөз меңләгән акча биргән⁹.

⁶ Еники Ә. Әсәрләр: биш томда. V том: Публицистик язмалар, мәкаләләр. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2004. – 479 б. – 52 б.

⁷ Шунда ук. – 53 б.

⁸ Шунда ук. – 57 б.

⁹ Шунда ук. – 59 б.

Ә.Еники татар халкы язмышын төрле чорлар кысасында чагыштыра. Инкыйлабтан соң Г.Ибраһимовның урыслардан аермалы ике төрле дәүләт төзү сәясәте, «Идел-Урал штаты» идеяләрен дә язучы үзенчә шәрехли. Илдә совет власте хакимлек иткән чорны аерып алып бәяләүгә ирешә: *«Милли хокук, милли тигезлек, ниһаять, милли гаделлекне «онытып», бары тик милләтара хезмәттәшлек һәм дуслык турында кайгырту ына китте... Шулай да безнең халык чын азатлык белән бәйсезлеккә ирешә алмады. Кайчандыр бөтен бер милләт булып саналган халкыбыз әкрәлпәп үзенең бөтенлеген дә югалтты диярлек...»*¹⁰ Гомумән, әдип милли мәсьәләнең хәл итеп бетерелмәвен аянычлы бер күренеш буларак бәяләп куя.

Әдип татарның аерым шәхесләрен барлау эшендә дә актив. Бу аның әдәби ижатында гына түгел, ә публицистик мәкаләләрендә дә, сөйләү рәвешендә дә, гомумән, уйлау-фикерләү рәвешендә чагылыш таба. Шундый чагыштырма анализга нигезләнгән мәкалә – «Ченәкәй кем ул?»

Ул мәкалә кысаларында Төхфәт Ченәкәй исемен яңадан кайтару, аның ижатына, эшчәнлегенә бәя бирү зарурлыгын дәлилләп, әдәби процесста тоткан урынын ачыкларга омтыла. Дөрес, әдәби процесста Ченәкәй исемен 1920 еллардагы «жидегәнчелек» хәрәкәте белән бәйләп караган мәгълүматлар гына сакланып калган¹¹.

Язучы Т.Ченәкәй исемен аклау юлыннан китә. Ул аның шагыйрь буларак калдырган мирасын туплап, жыйнап, киң жәмәгәтчелеккә житкерергә омтыла. Инчәүәл Т.Ченәкәйнең тормыш юлы сәхифәләрен барлый. Төхфәтулла Гыйззәтулла улы Ченәкәй 1893 елда хәзерге Оренбург өлкәсенең Саракташ районы Рәдүт (Никитино) авылында туа. 1914 елда «Галия» мәдрәсәсен тәмамлый. Инкыйлабка кадәр үк, 1913-1914 еллардан башлап, «Шура», «Кармак», «Вақыт» кебек вақытлы матбугатта «Сәмави» һәм «Һомаюн» имзалары белән басылып килә. Октябрь инкыйлабыннан соң да яңа газета-журналларда аның шигырьләре «Ченәкәй» имзасы белән басылып чыккалап тора. Асылда ул Оренбург шагыйре булып исәпләнә, аның күп китаплары шунда чыга. Казанда 1928 елда Галимжан Нигъмәтинең кереш сүзе белән «Карагайлы каен урманда» исемле юка гына бер жыентыгы нәшер ителә.

Кайбер мәгълүматлардан күренгәнчә, Ченәкәйнең совет шагыйре буларак дәрәжәсе түбән булган. Кайчандыр «Сәмави» имзасы белән дини-милли рухта ижат итү сәбәплә («сәмави» – күктән ингән мәгънәсендә), аны, бик тырышуына да карамастан, сәяси уяу әдәбият әһелләре чын совет шагыйре итеп кабул итә алмыйлар һәм, гомумән, аның совет шагыйренә әйләнүенә ышанмыйлар. Алай гына да түгел, аны һаман каккалый да суккалый торалар, «иләк» аша да үткәрәләр, житмәсә «жидегәнчелек»тә гаепләп утыртып та чыгаралар.

Т.Ченәкәйне бик күпләр белгән, күп кенә язучы иптәшләре аның янына барып та йөргәннәр – бүлмәсенә ишеге һәркемгә ачык булган. Ул – шактый талымсыз, теләсә кемгә ярый ала торган, йомшак мөгамәләле, үпкә-рәнжүләрен дә яшерә белгән, йомышы төшкәннәргә ярдәмчел, эчми-тартмый торган ялгызак бер кеше булган.

Язмыш аны әдәбиятыбызның фажигале рәвештә һәлак ителгән ике бөөк шагыйре белән дусларча бәйли. Берсе аның – Шәехзадә Бабич булса, икенчесе – Муса Жәлил. Һәм алар белән дуслык соңыннан Ченәкәйнең үз язмышында да тирән эз калдыра.

Т.Ченәкәй белән Ш.Бабич Оренбургта очрашалар һәм бик тиз дуслашып та китәләр. Дуслык нык булган, күрәмсең. Ә.Еникигә Бабичның Ченәкәйгә шигырь белән язган озын хатын да күрергә туры килгән. Әмма ике шагыйрь арасындагы дуслыкның тирәнлегә Бабич һәлак булганнан соң аеруча да тулы ачыла. Шагыйрьнең күп жырләрдә чәчеләп калган әдәби мирасын Ченәкәй, борынгы дәрвиш шикелле, авылдан-авылга, шәһәрдән-шәһәргә йөри-йөри жыя. Шул рәвешчә, ул Бабичка биргән вәгъдәсен үти¹². Шагыйрь Ш.Бабичның 1922 елда Казанда чыккан тәүге «Шигырьләр мәжмугасы» да Ченәкәй жыеп тапшырган әсәрләрдән төзелә.

Мәкаләдә Ә.Еники билгеләп үткәнчә, Т.Ченәкәй белән Оренбург чорыннан ук бәйле икенче шәхес – Муса Жәлил. Икесе дә шунда туып, шунда үскәннәр. Алар

¹⁰ Шунда ук. – 66-67 бб.

¹¹ Галимудлин Ф. «Жидегәнчелек» // Табигыйлеккә хилафлык. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 84-110 б.

¹² Еники Ә. Әсәрләр: биш томда. V том: Публицистик язмалар, мәкаләләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 479 б. – 361 б.

Муса «Хөсәения» мәдрәсәсендә укыган (1914-1917) елларда очрашалар. Т.Ченәкәй ул елларда әлеге мәдрәсәнен хәлфәсе булып эшли, тел-әдәбият буенча белем бирә. Хәтта Муса Жәлилнең беренче остазы да Ченәкәй булган дигән фикер дә уздырыла. Димәк, шигърият юлына аяк баскан Муса Жәлилнең тәүге киңәшчесе дә Ченәкәй булса кирәк. *«Инде Муса Жәлилгә килсәк, монда эшләр башкача. Муса да фәзжигалә корбан, ләкин Бабичныкыннан аермалы буларак, аның үлеме – исемен күкләргә күтәрде... Шул ук вакытта Мусаның күптәнне "шагыйрь дустаны» Ченәкәйне әдәбияттан бөтенләй сызып ташлауга да китерде. Кайберәүләр фикеренчә, бөек даны бөтен җиһанга таралган Муса Жәлил исемен яман аты чыккан ниндидер Ченәкәй белән янәшә куярга ярамый, янәсе!..»¹³*

Т.Ченәкәй ижаты белән кызыксыну 1960 елларда да кимеми. Язучылар берлеге рәисе Ибраһим Гази кушуы буенча, Ә.Еники Ченәкәй соңгы елларда яшәгән Ташкент, Әндижан шәһәрләренә барып чыга. Шунда Ченәкәйнең үлеменнән соң сакланып калган материаллар белән таныша, аерым кешеләр белән очраша. Шагыйрьнең гайләсе турында да мәгълүматлар алып кайта. Аның хатынының исемен исенә төшерә алмаса да, биш баласы булып, аларның Көндез, Алмагөл, Ялкын, Тату, Аяз икәнлеген хәбәр итә. Аннан кайткач, өч-дүрт ай дәвамында материалларны туплап, тәртипкә салып, җыентык эзерли. Әмма әлеге җыентыкны чыгару насыйп булмый. Сәбәпләрен Ә.Еники Ченәкәй – Муса Жәлил мөнәсәбәтләренә бәйләп карый: Жәлиилне легендар шәхес итеп күтәргәндә, аның белән озак еллар элементдә торган Ченәкәйнең исеме дә онытыла.

Ә.Еники 1920-1930 елларда Муса Жәлил белән Ченәкәй мөнәсәбәтләре яхшырып китүен, хәтта үзенә дә бу турыда хәбәрлар булуын аерым басым ясап яза. Бу Муса Жәлилнең Мәскәүдә укыган елларына туры килә. Ул Казанда Киров урамындагы «Сарай» кунакханәсендә яшәгән Ченәкәй янына кунакка кайтып йөри. Аларны әлеге чорда шигърият дөньясы гына кызыксындырмый, ә шәхси мөнәсәбәтләр дә тыгыз бәйли.

Муса Жәлил – Ченәкәй дуслыгының гомере дүрт-биш елдан артмый. 1934 елдан соң Ченәкәй музыка техникумын тәмамлаган бер кызга өйләнеп, Казаннан китеп бара. Т.Ченәкәйнең тормышы, эшчәнлеге турындагы шуннан соңгы мәгълүматлар бик аз сакланган. Шулай да Ә.Еникигә аның 1958 елда Уфага кайтып, аннан авыру сәбәпле Казанга килә алмыйча, яңадан Әндижан шәһәренә юл алуы мәгълүм. Т.Ченәкәй дә, хатыны да озак еллар дәвамында Әндижан шәһәрәндә укытучы булып эшлиләр. Ченәкәй 1959 елда Үзбәкстан туфрагында үзе яшәгән Әндижан шәһәрәндә үлеп кала. Гомумән, Ә.Еники, үз фикерен куәтләп, Ченәкәйнең шагыйрь булуын асызыклап: *«Ченәкәй дә шагыйрь лабаса!.. Аның да әдәбиятта кечкенә генә булса да урыны бар, һәм шул урынына кайтырга хақы да бардыр ахыр чиктә!..»¹⁴* – дип, оптимистик хисләр белән мәкаләсен тәмамлай.

Шул рәвешле, Ә.Еникинең публицистик эшчәнлегенә күпкырлы булуын, үз сүзен урынлы әйтә белүче шәхес, әдәбият-сәнгатьне үстерүгә зур өлеш керткән милләт вәкиле икәнлеген аерым билгеләп узарга кирәк.

Публицистик юнәлештәге эшчәнлегендә дә, прозасындагы кебек үк, Ә.Еники милләткә хезмәт итү бурычын алга куя. Бу аның «Кояш баер алдыннан», «Татар вакыты» мәкаләләрендә ачык күренә. Алар икесе дә тарихи-хронологик юнәлештә язылган, нигезләрен татарның үткәне һәм киләчәге турында уйланулар тәшкил итә. «Кояш баер алдыннан» публицистик язмасында эдип тарихи дәверләренә өйрәнсә, «Татар вакыты» мәкаләсендә иң четерекле милли мәсьәләне алгы планга куя. Гомумән, Ә.Еники – әдәби сурәткә бай булган эсәрләр авторы гына түгел, ә татар милләтен алга җибәрергә омтылып, халкыбызның күренекле шәхесләрен барлаган, заманга объектив бәя биргән ялкынлы публицист та.

Әлфия МОТЫЙГУЛЛИНА,
филология фәннәре кандидаты

¹³ Шунда ук.

¹⁴ Шунда ук. – 367 б.

ИЛАҢИ САГЫШ

*«Кояшлы язым еракта,
Сүрелмәгән назым йөрәктә».*

Назыйм Хикмәт

Илһам абый хәтле Илһам абый турында язарга алынган, үземә нинди зур вазифа йөкләнгәннән тора-тора аңладым. Бөтен тынычлыгым бетте. Аның турында күпме шигырь язылган, китаплар дисеңме... Ә син нинди яңалык әйтә аласың, дидем мин үз-үземә. Һәм таптым. Мәңгелек хис – мәхәббәт турында булачак минем сүз. Илһам абыйның мәхәббәте турында...

Ләкин язучы өчен рәхсәт алырга, Илһам абыйны табарга, сөйләшәргә кирәк иде. Иң катлаулысы шул. Телефонын алмый ул. Әйе, алса – кем шалтыратмас та, ишекне ачса – кем килмәс? Ишек ачмавы турында мәзәк тә ишеткәнем бар. Имеш, Сара апа Садыкова Илһам абыйның ишек төбөндә бик озак кыңгырау чыңлата. Тора, тора да, түзмәгәч: «Илһам, ач, ачмасаң моржаңнан төшәм», – дип «яный», имеш.

Әйе, Илһам абый Шакиров – серле, илаһи зат. Ишеге кебек үк, күнел капкаларын да ул бик сирәк ача. Аның үз дөньясы – бөекләр дөньясы. Бөекләр генә ирешә алган иреге бар. Ул шундый югарылыкта ки, ничек яшәргә теләсә, шулай яши. Тормыш ыгы-зыгысыннан, гайбәттән, ваклыктан ул өстен. Чып-чын ирекле художник!

Менә шундый шәхесне табып кара инде син! Ай буга эзләр, очрашуга өметем өзелеп барганда, ниһаять, таптым мин Илһам абыйны. «Таһир-Зөһрә» газетасының юбилей кичәсенә, жыры белән котларга килгән иде ул.

Гозеремне әйткәч, мине сөендереп, ул очрашу билгеләде. Фотолар алып килергә дә вәгъдә итте.

Һәм менә мин филармониядә, Илһам абый каршында утырам. Хәл-әхвәлен сорашам, үземнекең сөйлим, театрыбыз дөньясын да, Марсель абый Сәлимжановны да искә алам.

– Ул Сезне бик ихтирам итә иде, – дим. – Татар халкын милләт итеп – Тукай, Сәйдәш, Илһам саклап калды, дияргә ярата иде, – дип өстим.

– Юк. Милләтне дин, моң саклап калды, – диде Илһам абый. Ә үзе кызарып китте, әйтерсең лә аның турында артыгын әйткәннәр.

Мин сүземне тиз генә икенчегә борам һәм экран-экран генә «мәхәббәт темасы»на якынлашам. Ул, моны сизмәгәндәй (әллә сизепме), балачак хатирәләренә «кайтып килә».

– Дөньяда иң авыры – хәер сорашу, – ди ул, үзегенә үткән, йөрәгенә төшкән элләрне хәтерләр. – Май башы булгандыр – кычыткан да, алабута да юк чак. Әнкәй белән үргән чабаталарны алдык та Ләке дигән керәшен авылына бәрәңгегә алмаштырырга киттек. Алмыйлар чабаталарны. Көчкә, теләп, бер потка якын бәрәңгә жыя алдык. Арбага салып (арбасы да кешенеке!), кайтыр юлга чыктык. Юл шактый, тау да менәсе бар. Ачлыктан аякларның хәле бетте – бөтенләй атламас булдылар. «Әни, башка бара алмыйм, Чыршы авылына кереп ял итик», – дидем. Авыл читендәге бер йортка керсәк, шундый ук хәерчелек, өс-башлары юк, алар да чабата үреп утыра. Бәрәңгене пешереп ашагач (тоз юк та юк!), хәл кереп китте... Кайтсак, Зәйнә (Илһамның олы апасы. – Ф.Х.) – кайдан тапкандыр – кычыткан ашы пешереп куйган. Менә бәхет иде инде ул, ичмасам.

Хәерчелек дигәннән... Ул миңа ияреп шәһәргә дә килде. Консерваториядә укып йөргән чагым иде. 1957 елда Бөтендөнья яшыләр фестиваленә бару өчен конкурс игълан ителде. Тыңладылар да: «Моннан да артык татарча жырлаучы юк», – диделәр. Мин үттем. Бара гына алмадым. Кияргә ыштан юк, аякка юк. Театрда да уйнадым, югыйсә.

1956 елны Ширияздан Сарымсаков «Зәңгәр шәл»не куйды. Эссе июнь аенда – 30 көн рәттән уйнадык. Билетлар мартта ук сатылып беткән иде. «Качкыннар» сәхнәсендә режиссёр мине бер агачка терәтеп куйды да: «Шунда жырларсын», – диде. Жырлыйм. Халык бүлдереп кул чаба, ә мин кат-кат жырлыйм, һәм спектакль концертка әйләнеп китә иде... Әмма бу гамәлменң әжере туйганчы ипекәй ашарга да житми иде.

– Аның каравы, менә хәзер әйбәт яшисез булыр, – дим мин олуг шәхескә.

– Хәзерме? – ди Илһам абый, бик гажәпләнеп. Һәм Кыям абыйсының балалары турында сөйләп китә. – Алар, ичмасам, бик булдыклы булдылар: Флюр үз эшен ачып жибәрде, сеңлесе дә үзе белән. Казанга килгәч, менә миңа пальто алып бирде, – ди. Йөрәгем төшөп киткәндәй булды. Элегрәк Илһам абыйлары ярдәм итә иде аларга, ә хәзер...

Бу мәлдә күз алдыма, ни өчендер, Илһам абыйның яшәтәше – барон кыяфәтле Мөслим Магомаев килде. Икесе дә – бөек жырчы, югыйсә... Магомаевны барон дәрәжәсендә яшәтә алган милләттән мин көнләшөп куйдым.

Уйларымны сизгәндәй һәм биреләчәк сорауларымнан курыккандай, Илһам абый сүзне галижәнап жыр сәнгәтенә күчерде. Ките тезеп: еллар, юллар, композиторлар, жырчылар... Бөтенесен барлап чыкты. Хәтер шәп – энциклопедиядәге мәгълүматлар кебек. «Мин сиңа бөтенесен сөйлим, ләкин син жаныма гына кагылма», дигәндәй, ашыга-ашыга сөйли. Кызыклы вакыйгаларны да искә ала, мазәкләр сөйләп көлдәрә, шамакайланып, көлөп тә ала. Ә үзе бертуктаусыз тарта. Ләкин мин беләм: бу инде башка Илһам абый – дулкынлануын сиздермәү, тирәнгә яшергән чын халәтен күрсәтмәү өчен кыланучы гына. Очрашуга күнел «капкасын» бикләп килгән, димәк. (Теге көнне, театрда – сөйләшәргә эзер, бу очрашуны да үзе билгеләгән иде, югыйсә.) Хәер, мин аны аңлыйм бит, аңлыйм. Озын-озак еллар саклап килгән кадрлар хисләренә кагылу-кагылдырудан, күнел кыяларының сагышлы сулкулдавыннан куркадыр шул. Ә бәлки... «мин бит сиңа моннан 34 ел элек үк ачтым иң газиз серемне, үзең белгән кадәресең яз инде», диюедер, рәхмәт яугыры...

...Әйе, Илһам абый белән моннан бик күп еллар элек – театр училищесында укып йөргән чагымда танышкан идем.

Көннәрдән бер көнне училищегә безнең белән очрашуга Илһам Шакиров, Равил Фәйзуллин, Ренат Харис, Рабит Батулла килде. Илһам абыйны якыннан күрүнең ничек тәэсир иткәннен язып тормыйм, ул болай да аңлашыла. Без – кызлар – бөтенбез дә гашыйк булганбыздыр инде. Күмәк фотога төштек. Илһам абый шунда:

– Озын чәчле кыз янында төшим әле, – диде.

Кызлар: «Фирдәвескә күзе төште», – диеп, «чыш-пыш» килделәр. Ә мин, эчемнән генә шатланып: «Ярый әле минем чәчем озын, шуның белән башка кызлардан аерылып торам икән бит; эх, ниңә соң мин тездән түбән чәчемне өскә бөкләдем икән», – дип, эзрәк үкенеп тә куйдым.

Инде бүтән очракларда, Илһам абыйның концертларына барганда, чәчемне ике толым итеп үрөп сала идем. Әкәмәт, миңа ул вакытта 16 яшь – чәч озын, акыл кыска чак дигәндәй...

Бер мәлне училищегә минем исемгә атап язылган хат килеп төште. Карасам – Илһам абыйдан. Тирә-ягыма күз салам: мондый конверт башкаларга да килмәгәнме, янәсе? Юк, килмәгән. Ура!!! Миңа гына! Шатлыктан бөтен дөньяга кычкырасым, хатны бөтен кешегә күрсәтеп, мактанып йөрисем килде. Бу – Илһам абыйның беренче хаты – 8 Март белән котлау откыткасы иде.

Менә шулай дуслашып киттек без. Бер-беребезне белә, очраша башладык. Ул мине каршы ала, озатып та куя. Өбезең ерак – Мирный посёлогында яшибез. Күп очракта такси белән озата. Капка төбәндә мине ут йотып көтүче эни белән бик жылы күрешә дә шул ук таксидә кайтып китә. Ә отпуск ялларында йә гастрольләрдә чагында – хатлар алышабыз. Ул елларда Илһам абый гастрольләрдән кайтып та керми, гел юлда булды. «Пожарниклар кебек чыгабыз да чабабыз», – ди иде үзе.

Юлда дигәннән... Үзенең олы Мәхәббәтен дә ул шул юлларда тапты. Хельсинки университеты профессоры, милләттәшебез, Тукай жәмгыятен оештыручы Гомәр Таһир чакыруы буенча, 1968 елда Илһам абый, бер төркем артистлар белән, Финляндиягә барган иде. Ул аннан бик үзгәреп кайтты. Аңа әйтерсәң лә хыял канатлары куеп

кайтарганнар. Мәхәббәт, хыял, ижат... Туктаусыз сөйләде дә сөйләде. Фотолар күрсәтте. Андагы миллиәтгәшләр белән очрашу нык тәэсир иткән үзенә, дип уйлап та бетермәдем, ул кулына бер фотоны аерып алды да:

– Ә менә бу – минем Рәхиләм! – дип, сөйкемле дә, матур да кыз сурәтенә текәлде.

Әйе, «минем Рәхиләм», диде. Сердәшенә бик зур, бик кадерле серен сөйләгән сыман, бәхет-мәхәббәтөн табу куанычы белән уртаклашкандай әйтте ул моны...

Әмма ул чакта, тагын 34 елдан соң бу мәхәббәтнән очрашу шаһиты да булырмын дип башыма да китермәгән идем мин...

...Әйе-әйе, быел көз көнө без – бер төркөм Камал театры артистлары һәм Илһам абый – Финляндиягә баргач булды ул очрашу.

...Хельсинкида бөөк режиссёр Марсель Сәлимжанов истәлегенә багышланган кичә буласы Мәхәллә йорты халык белән шыгрым тулы. Инде без дә халык алдына чыгарга әзерләнөп беткән идек. Шул чакта яныбызга бик тә дулкынланган Әсхәт Хисмәт килде һәм көчкә тын алып сөйли башлады:

– Сәхнә артында минем янга мөлаем бер ханым килде дә Илһам абыйны сорады. Мин: «Сез Рәхиләм?» – дидем. Ул: «Әйе», – диюгә, Илһам абыйны табып та килдем. Ай, малай, аларның күрешүләре! Минем үземнән дә күңелем тулды. Аларга карап, тораташ булып каттым да калдым – кузгала алмый тордым. Алар мине күрмиләр дә. Бер-берсенә караганнар, куллары-кулга тоташкан. Рәхилә буйга кечерәк икән, күккә, йолдызларга караган күк, Илһам абыйга текәлгән, ә үзе көзгә яфрак кебек калтырый. Илһам абый тыныч булырга тырыша, ләкин булдыра алмый. Өнмә-төшмә, дигәндәй, Рәхиләнән битләрен учларына ала. Менә шулай – мәңгә басып торырлар күк тоелды миңа...

...«Ә безнән мәхәббәт, тиндәшсез мәхәббәт, күз яшьле мәхәббәт – жыр булып калсын», дигәндәй, Илһам абыйның хисләре сәхнәдә, жырға күчеп, агылды да агылды: «Ялгыз көймә», «Жырланмаган әле безнән жыр», «Бик еракта идек без», «Яшьлегемә кире кайтыр идем»...

Ә аннары бөтенөбез алдында ул Рәхиләсенән иңнәренә бүләккә алып килгән ак шәлен салды.

Теге фотога караганда да матур, нәфис – карап туймаслык икән Рәхилә. Ярата белгән, гомер буге мәхәббәтөн саклап, аңа тугры хатын-кыз – ничек матур булмасын! Иңнәрендәге Илһам абый салган шәле аның нурлы йөзен тагы да яктырта, нурландыра сыман.

Өнә бит: кара-каршы утырганнар да чәй эчәләр. Сөйләшәләр дә сөйләшәләр: бер-беренә әйтер күпме сүз жыйналган! Нинди дикъкәт белән тыңлылар алар бер-берсен! Тыштан сабыр булып калу, үз-үзгә кулга ала белү, бу – бик зур көч, зирәклек сорый лабаса... Аларга карап, безнән күңелләр шундый тулды ки, нидер үзгәртәсе, гомер агышын кирегә борып, язмыш ялгышларын төзәтеп, яшьлекләренә кире кайтарасы, бәхәтле итәсе иде үзләрен.

Минем үкереп-үкереп елыйсым да килде. Аларны селкетәсе, кузгатасы, уятасы килде. Әмма алар тыныч, гүя жаннары гына сөйләшә. Ходай Тәгалә биргән язмышлары белән ризалашканнар да шушы очрашу мизгелләренә, еллар сынавы үткән хисләренә рәхмәт укыйлар сыман тоелды.

Биш көн дамамында алар гел икәү булдылар. Әйтерсен лә мәхәббәт утравында икесе генә. Иңнәрендәге ак шәлен – Илһамы бүлгән – Рәхилә биш көн буена бер дә салмады...

...Хельсинкидан кайтканнан бирле мин еш кына уйлап куям: Илһам абыйның бәхәте турында ул уй. Аның бәхәте дә, тәхәте дә – жыры, дигәннәрен ишеткәнем бар. Чыннан да, меңләгән кешенән мәхәббәтенә каршы жыры аша бәхәт мизгелләре индерә алган, ярата белгән һәм яратылган кеше – бәхәтсез була алмый.

Шулай да... Филармониядәге очрашуга ул алып килгән фотолар арасында теге – «минем Рәхиләм» дигәнә юк иде. Илһам абый аны югалтудан, аннан аерылудан курыккандыр, күрсәң...

Фирдәвес ХӘЙРУЛЛИНА.

Декабрь, 2002.

КИТАБИ (КУЛЬЯЗМА) ДАСТАННАР

Озак вакытлар дәвамында, күп кешеләрнең хезмәтләрендә чагылып, аннары зур ачышка әйләнгән фикерләр халык мәдәниятенә карашны үзгәртсәләр. Шундый ачышларның берсе – татар китаби дастаннары мәсьәләсе.

Мәгълүм ки, төрки халыклардагы борынгы һәм бай мәдәниятнең шаһитлары булып дастаннар санала. «Манас», «Дәдә Коркыт», «Угызнамә» кебек дастаннар төрки халыкларның уртак бөөк мирасы буларак дөнья күләмендә танылган. Телдән-телгә тапшырылып килеп, алар борынгы төркиләрнең тормыш-көн күреше, дөньяга карашы, тарихы, фәлсәфәсе, сәнгате хақында уникаль мәгълүматларны бүгенгә көнгә китереп житкәргәннәр.

Шуның белән бергә, һәр төрки халыкның уртак нигездә туган һәм аерымланып үсеп киткән үз дастаннар хәзинәсе дә бар. Татарларда да бик бай бу хәзинә: «Таһир белән Зөһрә», «Идегәй», «Чура батыр», «Түләк белән Сусылу», «Ләйлә белән Мәжнүн» һ.б. 1930 еллардан башлап татар эпосының телдән-телгә күчеп кенә түгел, бәлки кулъязма (соңрак – басма) китаплар эчендә яшәвенә галимнәр игътибар итәләр. Әмма бу факт искәrmә буларак кына теркәлә.

Беренчеләрдән булып әлеге фикерне фәнни ачыш дәрәжәсенә житкерүче галим – филология фәннәре докторы Марсель Әхмәтжанов (1939). «Татар кулъязма китабы» хезмәтендә ул әлеге мәсьәләгә махсус бүлек багышлый, бик күп кулъязма дастаннарны анализлап, аларның телдән-телгә тапшырыла торган дастаннардан аермалы булуын күрсәтә һәм моны татарларның электән үк язучы халык булуы белән аңлата. Аның артыннан ук Фатих Урманчиевның татар дастаннары классификациясенә китаби дастаннарны да урнаштырган хезмәте басылып чыга. М.Әхмәтжанов житәкчелегендә Л.Мөхәмәтжанова нәкъ шушы темага багышланган докторлык диссертациясе яклай.

Тагын шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: нәкъ менә Марсель Әхмәтжанов – татар китаби дастаннарын авылдан-авылга, өйдән-өйгә йөреп жыючыларның, Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Кулъязма һәм музыкаль мирас үзегенә туплап, сакланарлык хәлгә китереп өйрәнүчеләрнең, аларны безнең телгә күчереп бастыручыларның иң күренеклесе. Аның бу эшчәнлегә 1972 елдан башлана һәм вакыт үлчәвендә ярты гасырга якынлаша.

Әлеге ачыш, чын мәгънәсендә, татар мәдәнияте тарихына карашны үзгәртә. Ул татарларның, үз язучыларын булдырып, халык мәдәнияте нигезендә югары культура тудыру юлына бик иртә чыгуын күрсәтә. Татар мифологиясен язучы халыклар мифологиясә янәшәсендә карарга, тикшерергә, бәяләргә кирәклекне искәртә. Бер үк вакытта бу күренешнең сөйләмә халык мәдәнияте үсешенә тоткарлык ясавын да билгели.

Татар китаби дастаннарының саны күп түгел, әмма һәрберсенең төрледән-төрле версияләре бар, алар бүген дә табыла. Әлеге күренеш уртак тарихи-мәдәни нигез булдырган татарларның төрле төбәкләрдәге борынгыдан килгән ижади, менталь, фәлсәфи-фикри үзенчәлекләрен киләчәктә китаби дастаннарны табылу урыны ягыннан чагыштырып ачыкларга да мөмкинлек бирер дип уйлыйбыз.

Шул рәвешле, фәндә татар халык авыз ижаты тарихын, фольклордан язма әдәбиятка күчү үзенчәлекләрен кабат, шушы ачыш югарылыгында өйрәнү ихтыяжы туа. Күрсәң, татар халык ижатының жанрлар системасын билгеләүдә, әдәбиятта жанрлык үзгәрешләрен күзәтүдә дә әлеге чышмә башы фәнни фикерләргә азык бирер.

Татарстан Фәннәр академиясә галимнәре исемненән күренекле галим, татар эпиграфиясен өйрәнү өлкәсендә мәктәп булдырган остаз, Кулъязма мирас хәзинәсен булдыручыларның берсе, бик күп фәнни ачышлар ясаган Марсель Ибраһим улы Әхмәтжановны матур юбилее белән котлыйбыз!

Дания ЗАҺИДУЛЛИНА,
академик, филология фәннәре докторы

ДӘҮЛӘКӘНДӘ ӘМИРХАН ЕНИКИ МУЗЕЕ КИРӘК!

Әмирхан Еникинең тууына – 110 ел. Вафатына да инде егерме ел вакыт узып киткән. Казанда мәшһүр әдип исемен йөрткән дүрт-биш йортлы урам барлыгын (Вишневский-Калинин урамнары тирәсендә) исәпкә алмаганда, әдәби вә мәдәни гавамның (һәм, әлбәттә, хакими житәкчелекнең дә) әдип истәлеген мәңгеләштерүдә, бәһа биргесез мирасын барлау-саклауда әллә ни эш майтарганы юк шикелле.

Берничә ел элек Әмирхан Еникинең туган ягында – әдипне дөньяга индергән Каргалы авылында (Благовар районы) һәм язучының бала вә үсмер чагы узган Дәүләкәндә булырга туры килгән иде. Шаккатмалы хәл: кайчандыр Әмирхан ага яшәгән йорт бүген дә исән. Йортның алгы як өлешенә *«Бу йортта 1911-1926 елларда Татарстанның халык язучысы Әмирхан Еники (1909-2000) яшәгән»* дип язылган истәлек тактасы куелган. Чынлыкта, Әмирхан ага үзе «Соңгы китап»та язганча, аларның гаиләсе биредә 1918 елның жәндә генә яши башлый: *«Яңа йортка – инде үзбездә йортка (бер урыс баеннан ошбу өйне сатып алганчыга тикле, Нигъмәтҗан агай гаиләсе Дәүләкәндә дистәгә якын йортка «фатирга кереп» кенә яшәгән. – Л.Л.) без 1918 елның июнь башында күчкендек...»*

Өлеге тарихи йортта бүген дә бер татар гаиләсе яшәп ята. Күпне күргән, күпне кичергән йорт акрын-акрын гына ташландык хәлгә килеп бара. Аның бүгенге хужалары әйтүенчә, йорт турында бөтенләй кайгыртучы юк, эш «булыр-булыр көе»нә тел сайратудан ары китми икән. Кичекмәстән тотынмаса, бу бәһасез йортның бик тиздән чын мәгънәсендә вафат булуы һәм эзе-нигезе тәмам юкка чыгуы ихтимал. Моңа ике республика житәкчелеге, һәм татар, һәм башкорт әдәбияты-сәнгате әһелләре бергә кушылып, бердәм тотынса гына, эш күркәм нәтижә бирәчәк (сүз уңаеннан, Оренбургта Муса Җәлилгә музей ачылды. Аны Татарстан белән Оренбург хакимиятләре бергә башкарды. – Л.Л.). Минем әйтергә теләгәнәм: Әмирхан ага үскән өлеге өйне саклап каласы, аны сипләп-яңартып, тиз арада музей-йорт итәсе, шул йорт урнашкан урамга (хәзерге вакытта урам Җиңү исемемен йөртә) әдип исемемен бирәсе иде.

Музей-йорт дигәннән... Әмирхан ага яшәгән өйдән ерак түгел генә Башкортстанның халык шагыйре Әхияр Хәкимов (1923-2003) музей-йорты урнашкан. Өлеге мәһабәт йортны күргәч, аның эченә үтеп, шундагы экспонатлар белән танышып чыккач, шулкадәр тәэсирләнүдән, дулкынланудан исемә килә алмый тордым. Олпат әдипбез Әмирхан ага Еникинең якты рухы алдында, безне озатып йөрүче дәүләкәнлеләр каршында, шәхсэн, миңа бик тә оят иде...

Ләбиб ЛЕРОН

УЕНЫ-ЧЫНЫ БЕРГӘ

Туфан МИҢНУЛЛИН

Минһаж мажаралары

Киселгән руманны тотып Мәскәүгә киттем. Сыкага юл тоттым. Милитсанирлар тагын кертмиләр. Аңлатып та карыйм, руманны да күрсәтеп карыйм.

– Син чава, гылуپый шути, – диләр. – Аңлатып торабыз лабаса, апаздал, – диләр, – сиңа хәтле монда язып килделәр инде, – диләр.

– Мин бит татарча яздым, – дим. – Үзе кушты, – дим. Тыңламыйлар да.

– Монда татарчасы да, чувашчасы да, чукчачасы да бар, – диләр.

– Юк, – мин әйтәм, – ни мужыт быйт, – дим. Шуннан бер милитсанир:

– Бу нәрсә, күзеңне ачыбрак кара, бабайка, – дип, алдыма китаплар тезеп куйды.

Карасам: «Чирәм жир», «Кече жир» дип татарча язылган.

Чак кына жылап жибәрмәдем.

Мине әле болай итеп бер тапкыр да төп башына утыртканнары юк иде. Башым иеп чыгып киттем Сыкадан.

– Ахмак, – мин әйтәм, – син Минһаж. Хруччув булып Хруччувны төп башына утыртканни сине генә утыртмыйлармы соң инде. И Алла... Күпме кыягаз эрәм итеп...

Кайттым да өйгә, ыргыттым руманны чоландагы шүрлеккә. Әллә ничә ел ятты шунда. Әллә ничә ел Жомабикә жанымны ашады.

– Бар, – ди, – алып бар руманыңны Казанга, китап итеп чыгар, – ди. – Хәзер димакратия, ни эләкте, шуны басалар, – ди.

Үзем дә инде жүләр, киттем хатын сүзенә ышанып. Кердем язучылар өенә. Персидәтел үзгәргән. Яшь кешене куйганнар. Монысы үзе укып тормады руманны.

– Укырга вакытым юк, үземнең дә руман язасым бар, – дип, пумушнигына жибәрде. Анысы бик тиз тотты тагын.

– Укып чыктым, хөрмәтле Минһаж бабай, – ди. – Күмерен алып ташлап, Маручкасын гына калдырсан, басабыз, – ди. – Хәзер күмер заманы үтте, Маручкалар заманы житте, – ди. – Тик син инде алма-фәлән дип маташма, хәзер һәрнәрсәнең исемен әйтеп язу мудада, – ди. – Аннары соң мунчага кергәч ни булганын өстәп яз, – ди. – Руманның исемен дә үзгәрт, «Маручкалар мунчада» дип ата, – ди.

Кайттым да өйгә, барысын да Жомабикә жиңгәгезгә сөйләп бирдем.

– Булды, житте. Күмер дә чапмыйсың, мунчага да кермисең. Куй руманыңны шүрлеккә, кирәге чыкканчы ятсын, – диде. – Мәскәүдәге берәр призидин чакырып алса, күтәрерсең дә барырың, – диде.

Менә шулай. Ә сез, Мәрәтхужа мокытлары, каршыгызда Кайперде халык язучысы утыра, күрмисез.

Минһаж абзый кесәсеннән сапсыз күзлек алып, борынына атландырып куйды да безнең белән сабуллашмыйча да китеп барды.

(Дәвам бар)

Исемен кeргән

Яна басылып чыккан «Догалы еллар» китабын Рашат Низамига бүләк иткәндә, Марсель Гали болай дигән:

– Бик игътибар белән укып чык, купыгым. Монда синең исемен дә кeргән.

Рашат Низами өч көн эчендә китапны укып чыккан. Әмма үз исемен таба алмаган. Аптырагач, арттан, кирегә тагын бер кат укып караган. Алай да тапмагач, хатынына укырга биргән. Ул да китап битләреннән сөекле иренең исемен күрү бәхетенә ирешә алмаган.

Берничә көннән Рашат Низами «Догалы еллар» авторына үпкәсен белдергән:

– Гариф Ахунов әйтмешли, Шәһидә апаң белән бергә укып чыктык китабыңны, әллә кемнәр бар, минем исем генә юк!

– Беренче битен укымаганың, купыгым! – дип, Марсель Гали портфеленнән китабын чыгарган. – Менә бит, Чатыр тау турындагы язмада ни диелә: «Шушы тауның текә маңгаеннан торып күпме шагыйрьләребез, жилгә күкрәген куеп, Стәрле, Ык буе тугай-кырларын тамаша кылдылар...» Бүгенгедәй күз алдымда – син бит шунда, иң алгы рәттә басып тордың, исенә төштемә?!

– Төштә дә бит...

– Исенә төшкәч, шул житкән бит инде.

Камил ШӘЛЕ

Көн һәм аның тәртибе

*ТР Язучылар союзының идарә
утырышыннан репортаж.*

(Язучыларның «Тынгысыз каләм»
дивар газетасыннан)
1986 ел, 7 май, 15-00 сәг.

Р э и с *. Жәмәгать, бүгенге көн тәртибендә өч мөһим мәсьәлә. Беренчесе – ике идарә арасында эшләнгән эшләр. Икенчесе – Дәүләт премияләренә тәкъдим итү өчен кандидатлар билгеләү. Өченчесе – гадәттәгечә, иң кызыгы – төрлеләр. Көн тәртибе буенча кемдә нинди фикерләр бар?

Ә х ә т Г а ф ф а р . Икенче көн тәртибеннән башлыйк.

Р э и с . Булмый! Жәмәгать, Тукай көннәрендә күп кенә язучыларыбыз төрле шәһәрләрдә очрашулар үткәреп кайтты, аларны тыңлыйк.

М ө х ә м м ә т М ә һ д и е в . Без бер иптәш белән... кем әле, теге, бар бит әле... Шагыйрьме шунда, прозаикмы, драматургмы... Мөсәгыйт, кем әле ул?..

М ө с ә г ы й т Х ә б и б у л л и н . Мансур Зиннуровны әйтсәңме?

М ө х ә м м ә т М ә һ д и е в . Әйе, без әнә шул иптәш белән Магнитогорскига килеп төшкәч, күрсәгез, егерме отборный кызны тезеп куйганнар... Ансамбль икән, Мәхмүт Хөсәенне көткәннәр. Мин Хөсәен түгел, дигәч, бик кәефләре төште. Кичә вакытында М.Хөсәен жырлары гына яңгырап торды. Миңа «Чебиләр» шигырен сөйләргә куштылар. Икенче юлы барганда, әбизәтәлнә өйрәнергә туры килер. Китәр алдыннан М.Хөсәенгә тиешле Мактау кәгазен төзәтеп миңа бирделәр.

М ә д и н ә М а л и к о в а . Мөхәммәт, барган жирләрдә редакцияләрне онытмагыз, материал алып кайттыңмы соң?

М ө х ә м м ә т М ә һ д и е в . Менә шул инде бөтен материал. Мәхмүт Хөсәен килсә, балын-маен, итен, карабодаен һәм башка материалларын кызганмаслар иде. Ә мин буш кайттым.

Р а з и л В ә л и е в . Свердлауга барып төшсәм... Анда Мәһдиевне көткәннәр икән.

М ө х ә м м ә т М ә һ д и е в . И... белгән булсам...

Р а з и л В ә л и е в . Бөтен афишаларда Мәһдиев исеме, шуңа күрә миңа артык

* Рәис – ТР Язучылар берлегенең идарә рәисе Туфан Миңнуллин.

игътибар булмады. Юкса мең ике йөз кешелек зал шыгрым тулган иде.

Әхәт Гаффар. Син, Разил, Жәлил премиясен алдың да котылдың. Иптәшләр, икенче көн тәртибенә күчик инде.

Роберт Миңнуллин. Ашыктырма, Әхәт.

Гариф Ахунوف. Миңа сүз биргәндә генә регламентны кысасыз. Мин Саратовка барып, «Волга»ның 20 еллыгын үткәреп кайттым. Егерме ел эчендә «Волга»да бик күп татар язучылары йөздә... Әйе, дөнья күрдә. Мәсәлән, минем... Шәһидәнең...

Камил Кәримов. Покороче, Гариф абый.

Гариф Ахунов. Короче, шул: «Волга» журналы «Идел» альманахы ише генә түгел ул сина!

Рәфкәт Кәрами. Төмән өлкәсенең Лангепас районында урман да урман гына, кругом сазлык, әдәби пост ачып кайттык. Әдәби постның вәкиле итеп Илдар Юзеевны билгелибез.

Илдар Юзеев. Туктагыз әле, минем уникаль жәмәгать эшем бар бит инде, кайсына гына өлгерим. Әнә, Рөстәм Мингалимне куегыз.

Рөстәм Мингалим. Минем радикулит бит, агай-энеләр, сазлыкта йөрергә ярамый. Әнә, Әхсән Баян ризалашсын.

Гариф Ахунов. Ә мин риза...

Рәис. Жәмәгать.

Әхәт Гаффар. Икенче көн тәртибенә күчәбез, брат.

Рәис. Тәһәффүз, жәмәгать...

Фәнзаман БАТТАЛ

Төтенә чыкмый шул

Фәнзаман Батталның Татарстан китап нәшриятындагы кабинетыннан һәрвакыт төтен ургылып чыга икән. Тәмәкене төшендә дә тартып карамаган, эш урынында тәмәке тартучыларны женә сөймәгән нәшрият директоры (ул чактагы) Әшрәфжанов төтәтеп утыруның килешмәве хакында әйтеп тә карый мөхәррир Фәнзаманга, кисәтүләр дә ясый, хәтта премиядән дә мөхрүм итә моны... Ә төтен барыбер ургыла! Беркөнне директор моңа файдалы киңәш бирмәк була:

– Син, Фәнзаман ага, кәнфит суырып кара. Кайберәүләр шулай итеп котыла тәмәкедән...

– Карадым инде, Харис туган, карадым, – дип авыр сулый Фәнзаман, үзе дә бик аптыраган кешедәй. – Кәнфитнең төтенә чыкмый бит аның...

Сайлау хикмәте

Фәнзаман Баттал якын дусты – атаклы баянчы, һәвәскәр композитор Рафинат Салахов белән яшелчәләр сатып алу өчен көзгә ярминкәгә чыккан. Йөз яшьтән дә артыграк яшәргә ниятләүче Рафинат – кишер, чөгендер, ә Фәнзаман бәрәңге алмакчы икән. Буа, Балтач, Чүпрәле районнарыннан килгән сатучылар бәләктәй бәрәңгеләрен сатып бетерә язганнар, чиратлары да зур икән әле... Бары тик Саба бәрәңгесенә чират бөтенләй юк икән. Әле вак та, ләпекле дә бәрәңгеләргә, әле жыйнак гәүдәле Рафинатка караштыргалап торган да Фәнзаман:

– Һы-ы, сабаларның бәрәңгеләре дә вак икән шул... – дип куйган. Аның тел төбен аңлаган Рафинат, туган районын хурлатмас өчен:

– Бәлки, минем якташлар, эреләрен сайлап калдырып, «ярамаган тагын Казанга», диешкәннәрдер дә ярминкәгә вакларын гына жибәргәннәрдер, – дигән.

– Бик ихтимал... – дигән сатирик. – Сине Казанга жибәргәндә дә шулай диешкәннәрдер алар...

Сәхифәне Марсель ГАЛИЕВ әзерләде.

ПУТИН КАЗАНДА БУЛДЫ

Россия Федерациясе Президенты Владимир Путин Казанда булып китте. Ул РФ Дәүләт Советы Президиумының торак темасына багышланган киңәйтелгән утырышында катнашты. «Мәскәү» мәдәният һәм спорт үзәгендә жәмәгәтьчелек белән «Торак һәм шәһәр мохите» милли проектын гамәлгә ашыру турында фикир алышты, «КАМАЗ-мастер» командасы белән очрашты. Сәфәр ахырында ТР Беренче Президенты, Дәүләт Киңәшчесе Минтимер Шәймиев белән күрешеп сөйләште.

ТАНТАНА

Казанда «Пирамида» мәдәни-күңел ачу үзәгендә «Мәдәни мирас: борынгы Болгар һәм Зөя утрау-шәһәрчеге» комплекслы проектын гамәлгә ашыру нәтижеләренә багышланган тантаналы чара үткәрелде. Анда ТР Дәүләт Киңәшчесе, ТР Тарихи һәм мәдәни истәлекләрен торгызу фонды Попечительлар Советы Рәисе Минтимер Шәймиев чыгыш ясады. Ул әлеге зур эшнә гамәлгә ашыруда катнашучыларга рәхмәт белдерде һәм киңләчкә яна проект старт алачагын – Казанда, соңрак башка шәһәрләрдә өч телле белем бирү үзәкләре төзәләр башлаачагын хәбәр итте. Тантаналы ТР Президенты Рөстәм Миңнеханов, РФ мәдәният министры Владимир Мединский һ.б. олы кунаклар катнашты.

УЗГАН ЕЛГА ЙОМГАК

Республикабыз матбугат, радио, телевидение житәкчеләренә узган ел нәтижеләре буенча киңәйтелгән утырышы булды. Анда «ТАТМЕДИА» республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы житәкчесе Айрат Зарипов, Россия Федерациясенең цифрлы элемент һәм гаммәви багланышлар министры урынбасары Алексей Волин, «Татарстан – Яңа гасыр» телекомпаниясенең генераль директоры, Татарстан Журналистлар берлеге рәисе Илшат Әминов, Татарстан китап нәшрияты генераль директоры Илдар Сәгъдәтшин, «Чаллы-ТВ» телевидениесе һәм «Челнинские известия» газетасы житәкчесе Зөлфия Солтанова чыгышлары тыңланды. Киңәйтелгән утырышта ТР Президенты Аппараты Житәкчесе Әсгать Сәфәров катнашты һәм чыгыш ясады.

Казанның Г.Камал исемендәге академия театрында Татарстан Мәдәният министрлыгының 2018 ел йомгакларына багышланган киңәйтелгән коллегия утырышы булды. Анда Татарстан Президенты Р.Миңнеханов, Дәүләт Киңәшчесе М.Шәймиев, Россия мәдәният министры В.Мединский да катнашты.

Утырышта әүвәл Татарстанның мәдәният министры Ирада Әюпова узган ел эшчәнлегенә йомгак ясады һәм 2019 ел өчен әзерләнгән мәдәниятне үстерү концепциясе буенча, хезмәтне биш «К» – креативлык, коммуникация, кооперация, капитализация, компетенция юнәлешендә үзгәртүгә чакырды. Министрлык коллегиясенә махсус чакырылган ЮНЕСКО вәкиле Г.Орджоникидзе Татарстанның Россиядә үзәндәге өч тарихи объектны дөньякүләм мирас исемлегенә кергүгә ирешкән бердәнбер территория булуын мактап телгә алды.

Татарстан Президенты Р.Миңнеханов, 2019 елның Театр елы дип игълан ителүе уңаеннан, үз чыгышында республика, бигрәк тә балалар театрларының эшчәнлеген авыл жирлекләрендә киңәйтүгә чакырды.

ЖӘЛИЛНЕ ИСКӘ АЛУ

15 февраль – Муса Жәлилнең туган көнендә жәмәгәтьчелек вәкилләре, язучылар, сәнгать әһелләре, ветераннар, студентлар, мәктәп укучылары, I Халыкара «Жәлил укулары» конкурсында җиңүчеләр Казандагы 1 Май мәйданында каһарман-шагыйрь һәйкәленә чәчәкләр салды. ТР Милли музееда Жәлилнең фашист төрмәсендә язган «Моабит дәфтәрләре»нең төп нөсхәсе күрсәтелде. Ул көнне Муса Жәлил исемендәге республика премиясенең яңа лауреатлары игълан ителде. Быел бу бүләккә язучы, галим Хәнәфи Бәдигый (мәгариф өлкәсендә), бикчә һәм хореограф Нурбәк Батуллин, Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры директоры Илфир Якупов, әдәби бүлек мөдире Нияз Игъләмов (театр сәнгате өлкәсендә), «Созвездие – Йолдызлык» фестиваль хәрәкәтендә катнашкан Айдар Сөләйманов (музыка өлкәсендә) лаек булдылар.

ЮБИЛЕЙЛАР

Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында әдәбиятыбызның классигы Әмирхан Еникеев тууына 110 ел тулуга багышланган

эдәби-музыкаль кичә булды. Фойеда эдипнең тормыш юлын һәм ижатын чагылдырган күргәзмә тәкъдим ителде. Кичәдә Г.Камал театры артистлары Ә.Еникинең үлемсез әсәрләреннән өзекләр укыдылар. Аларның чыгышы республикабыз сәнгать осталарының жырлары белән үрелеп барды. Сәхнә түрәндәге экранда Ә.Еникинең үз чыгышы, язучыларның эдип турындагы истәлек-хатирәләренен видеоязмалары тәкъдим ителде. ТР мәдәният министры урынбасары Дамир Натфуллин ТР Дәүләт Киңәшчесе Минтимер Шәймиевнең (ул, Казанга РФ Президенты В.Путин килү уңае белән үткәрелгән чараларда катнашуы сәбәпле, килә алмады) кичәдә катнашучыларга һәм тамашачыларга сәламен тапшырды, Ә.Еники ижатына югары бәя бирүен ирештерде.

Татарстан Язучылар берлегенә Г.Тукай клубында сатирик-язучы Фәнзаман Батталның тууына 80 ел тулу уңаеннан искә алу кичәсе үткәрелде. Анда Татарстан Язучылар берлеге рәисе Данил Салихов, каләм ияләре Марат Әмирьянов, Марсель Галиев, Хәлим Жәләлов, Алмаз Хәмзин, Рифә Рахман, Хәбир Ибраһим, Нәжибә Сафина эдип турында истәлек-хатирәләре белән уртаклашты. Әлеге чарада язучы Заһит Мәхмүди үзенең әсәре нигезендә төшерелгән «Жәза» фильмыннан (анда Фәнзаман ага да уйный), журналист Нәсим Акмал Ф.Батталга 75 ел тулу уңае белән «Татарстан» радиосы өчен әзерләгән әңгәмәдән өзекләр тәкъдим итте.

ТӘКЪДИМ ИТҮ КИЧӘЛӘРЕ

Бөтендөнья татар конгрессында Азнакай районы һәм авыллары турындагы китапларны тәкъдим итү кичәсе булып узды. Анда катнашучыларны Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты житәкчесе Ринат Закиров, Азнакай муниципаль районы башлыгы Марсель Шәйдуллин сәламләде. Соңгы биш елда гына да Азнакай авыллары тарихына багышланган 35 китап дөнья күргән. Бу районда юкка чыккан авылларның урынына таштан истәлек билгеләре куйдыру да матур традициягә әйләнгән. Кичәне Татарстанның төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте житәкчесе, галим Альберт Борһанов алып барды.

Казанда, элеккеге Матбугат йорты, хәзерге «Ногай» кунакханәсе бинасының Тукай конференцияләр залында Татарстанның халык язучысы, Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Рабит Батулланың ун томлыгын тәкъдим итү кичәсе булды. Күптомлыкта язучының төрле елларда (1963-2018) ижат иткән әсәрләре, пьесалары, публицистик язмалары, истәлек-хатирәләре, әңгәмәләре, биюче Рудольф Нуриев

турында кинороманы һ.б. урын алган. Кичәдә ТР Фәннәр академиясенен вице-президенты Дания Заһидуллина, каләмдәшләре Данил Салихов, Равил Фәйзуллин, Гәрәй Рәхим, эдәбият галиме Фәтх Галимуллин, «Мәгариф» журналының баш мөхәррире Сөмбел Таишева, Батулланың улы Нурбәк Батуллин һ.б. чыгыш ясады.

КОТЛЫЙБЫЗ!

ТР Президенты Указы белән татар халкының тарихын үстерү һәм популярлаштыру, фәнни-педагогик эшчәнлегә өчен ТР Фәннәр академиясенен Татар энциклопедиясе һәм төбәккә өйрәнү институты директоры Гыйләжев Искәндәр Аяз улы Татарстан Республикасының «Фидакарь хезмәт өчен» медале белән бүләкләнде.

ТР Президенты Указы белән татар халкының мәдәниятен һәм традицияләрен саклап калуга һәм үстерүгә зур өлеш кертүе, нәтижәле фәнни-тикшеренү эшчәнлегә өчен «Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе» дәүләт фәнни бюджет учреждениесенен «Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, эдәбият һәм сәнгать институты» аерымланган бүлекчәсе башлыгы Миңнуллин Ким Мөгаллим улы Татарстан Республикасының «Фидакарь хезмәт өчен» медале белән бүләкләнде.

ТР Президенты Указы белән татар эдәбиятын үстерүгә зур өлеш кертүе һәм күпсәләт ижади эшчәнлегә өчен язучы, «Татарстан Язучылар берлеге» (Ижат берлеге) ижтимагый оешмасы әгъзасы Гаффаров Габделәхәт Габдрахман улы (Әхәт Гаффар) Татарстан Республикасының «Фидакарь хезмәт өчен» медале белән бүләкләнде.

2019 елның 16 февралендә 86нчы яшендә журналист, элекке «Яшь ленинчы» (хәзер – «Сабантуй») газетасының һәм «Азат хатын» (хәзер – «Сөембикә») журналының баш мөхәррире булып эшләгән, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре **Венера Фәиз кызы Ихсанова** вафат булды.

2019 елның 25 февралендә 74нче яшендә балалар язучысы, шагыйрь, прозаик, мөхәррир, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Абдулла Алиш исемендәге эдәби премия лауреаты **Жәүдәт Харис улы Дәрзаманов** (Жәүдәт Дәрзаман) вафат булды.

В ЭТОМ НОМЕРЕ:

«Проза и поэзия»: роман Р.КУРБАНОВА «Родина», повесть Н.ГИМАТДИНОВОЙ «Вот такие уж мы...», повесть И.ДИНДАРОВА «Поле разногласий», рассказ Р.ГАБДУЛХАКОВОЙ «Даже если зимы холодные...»; поэма Р.ШАРИПОВА «Вафира»; стихи Н.САФИНОЙ.

«Драматургия»: драма З.ХАКИМА «Приговор памяти».

«Из литературы родственных народов»: стихи С.ВАЛИЕВОЙ.

«Новые имена»: стихи Л.ХАБИБУЛЛИНОЙ.

«Актуальная критика»: рубрику ведёт Д.ЗАГИДУЛЛИНА.

Конкурс «Исцеляющие руки»: рассказ И.БАГАУОВА «Найдёныш!»

«Татарстан. История. Личности»: очерк Л.ФАТТАХОВОЙ.

«130 лет со дня рождения Г.САГДИ»: статья Л.ХАМИДУЛЛИНА.

«110 лет со дня рождения А.ЕНИКИ»: статья А.МОТИГУЛЛИНОЙ.

«Память»: Ф.ХАЙРУЛЛИНА. «Божественная тоска».

«Наука»: Д.ЗАГИДУЛЛИНА. «Рукописные дастаны».

«Наши музеи»: Л.ЛЕРОН. «Будет ли создан музей А.Еники?»

«Страницы юмора»: рубрику ведёт М.ГАЛИЕВ.

Из фотоархива журнала.

Дневник общественно-культурной жизни.

На наших обложках: дом, где жил (1911-1926) Амирхан Еники. Село Давлеканово

Республики Башкортостан. Фото с сайта «azatliq.org»; поэтесса Сирень Якупова.

IN THIS ISSUE:

«Prose and poetry»: novel by R.KURBANOV «Motherland», story by N.GIMATDINOVA

«So here we are...», story by I.DINDAROV «Field of disagreements»,

story by the R.GABDULHAKOVA «Even if the winters are cold...»;

poem by R.SHARIPOV «Vafira»; poems by N.SAFINA.

«Dramaturgy»: drama by Z.HAKIM «Memory Verdict».

«From the literature of kindred peoples»: poems by S.VALIEVA.

New names: poems by L.KHABIBULLINA.

«Actual criticism»: section is conducted by D.ZAGIDULLINA.

Competition «Healing hands»: story by I.BAGAUROV «Foundling!»

«Tatarstan. History. Person»: essay by L.FATTAHOVA.

«130th anniversary of G.SAGDI»: article by L.KHAMIDULLIN.

«110th anniversary of A.ENIKI»: article by A.MOTIGULLINA.

«Memory»: F.KHAIRULLINA. «The divine longing».

«Science»: D.ZAGIDULLINA. «Handwritten dastans».

«Our museums»: L. LERON. «Would the museum of A.Yeniki be established?»

«Pages of humor»: article by M.GALIEV.

From the photo archive of the magazine.

Diary of social and cultural life.

On our covers: the house where Amirkhan Eniki lived (1911-1926). The Village of Davlikanovo

of the Republic of Bashkortostan («azatliq.org»); poetess Siren Yakupova.

Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкның беренче битендә: Башкортстанның Дәүләкәндәге Әмирхан Еники яшәгән (1911-1926) йорт. Фото «azatliq.org» сайтынан.

Тышлыкның дүртенче битендә: шагыйрә Сирень Якупова.